DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

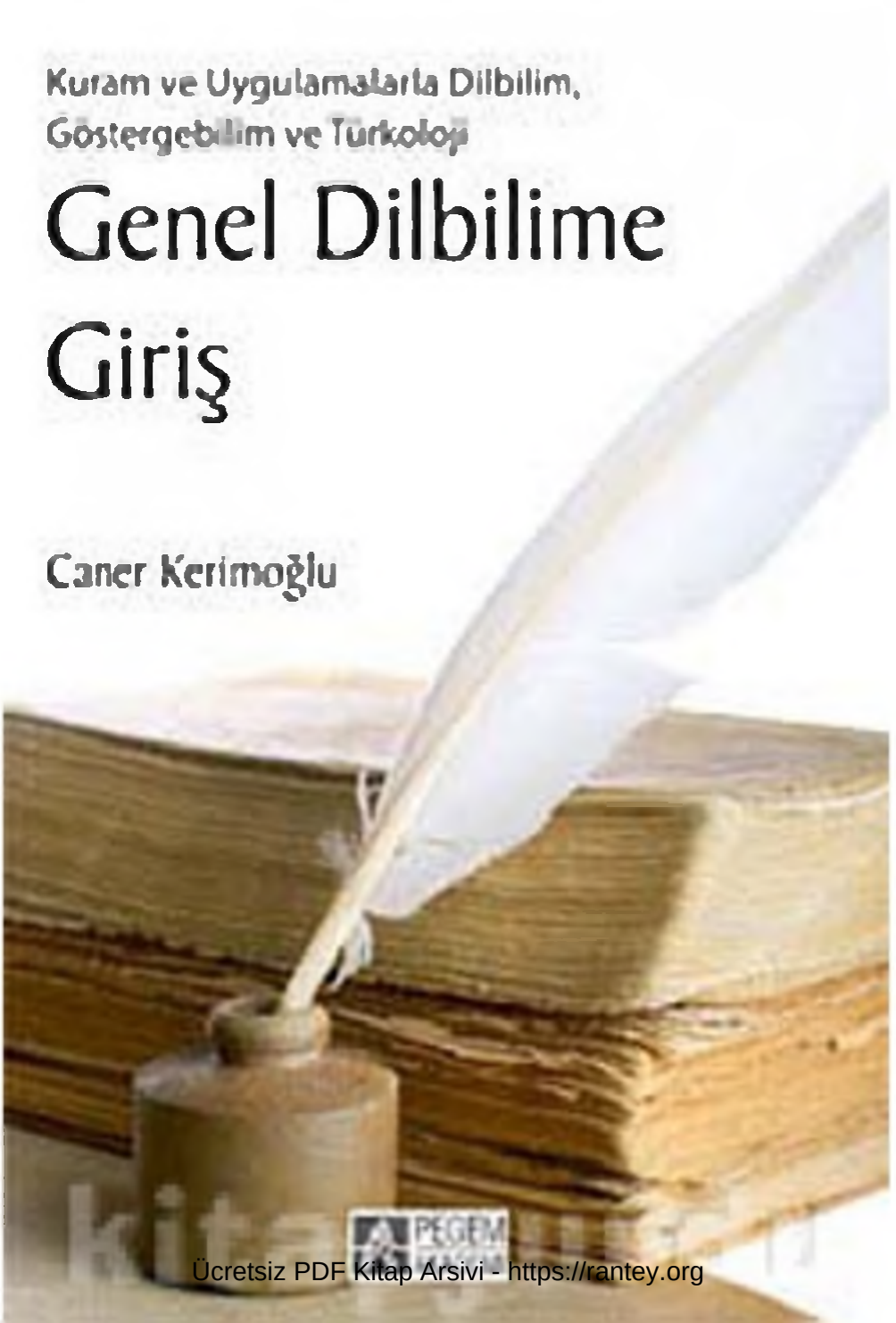
• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim,
Göstergebilim ve Türkoloji

Genel Dilbilime Giriş

Caner Kerimoğlu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim
Göstergebilim ve Türkoloji

Genel Dilbilime Giriş

Caner Kerimoğlu

PEGEM AKADEMİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. BÖLÜM

DİL İNCELEMELERİ TARİHÇESİ

1. DİL İNCELEMELERİ TARİHÇESİ

Dil insanlığın meraklarından biri olmuştur ve dilbilim de bilimsel bir disiplin olarak doğuşunda insanlığın dille ilgili önceki birikimlerinden yararlanmıştır. Farklı kültürler tarihte dille ilgili sorulara cevap aramış, bu arayışların bazıları mitoloji düzeyinde kalırken, bazıları geçerliliğini bugün bile koruyan bakış açılarına dönüşmüştür.

Başkan (2003: 21-22)'de sunulan şu inanışlar kültürlerin dile olan ilgisini göstermektedir: "*Çinlilerde, bir su kaplumbağası, sırtındaki çizgili şekillerde yazının sırrını taşıyarak imparatorun önüne gelip yazıyı öğretmiştir. Babillilerde, yarı balık yarı insan bir deniz canavarı, sudan karaya çıkarak kendilerine yazıyı öğretmiştir... Hintlilerde, baş-tanrı Brahma, kendi görünüşlerinden birisi olan ve insan dilinin tanrısı sayılan Vâk aracılığı ile dünyayı ve içindeki varlıkları yaratmıştır. Mısırlılarda, baş-tanrı Ra, isteklerini, kendi dili ve habercisi saydığı tanrı Tôt aracılığı ile yerine getirmiştir...İbranilerde, tanrı yarattığı canlılara isim vermesi için Adem'i görevlendirir. Adem'in bütün canlıları çağırış şekillerine göre her birisinin ayrı bir ismi olur...Tufan'dan sonra, dünyada tek bir dil vardı. İnsanlar, Tanrı katına erişmek için Babil'de göğe doğru bir kule yapmaya başladılar. Tanrı o zaman insanların dilini karıştırıp hepsini dünyanın dört bucağına dağıttı.*"

Modern dilbilim Saussure ile başlatılır ancak bu disiplinin gelişimi açıklanırken mutlaka *geleneksel dilbilgisi*ne (traditional grammar) atıf yapıldığı görülür (Robins 1967: 9; Lyons 1983: 13; Strazny 2005: 395). Dilbilgisinin doğuşu ve gelişmesinde öteki dillerle tanışılması ve öteki dillerin öğrenilmeye çalışılması, güzel konuşma ve yazma ilkelerinin belirlenmesi, edebî ve özellikle de dinî metinlerin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yorumlanması gibi değişik etkenler rol oynamıştır (Perek 1961: 1-3). Yukarıda anılan inanışlar bir tarafa bırakılacak olursa, dil incelemelerinin daha ciddi bir hâl alması Eski Yunan'a dayanır ve dilbilgisi de bu dönemin ürünüdür denebilir. İkinci önemli dönüm noktası Avrupalıların diğer kıtalardaki keşiflerinin arttığı ve matbaanın bulunduğu 15. yüzyıldır. Seyyahların, misyonerlerin öteki kültürleri tanımak için yazdıkları gramerler, sözlükler ve bunların kolaylıkla basılıp yayılması dil incelemeleri için yeni bir dönemin başlaması anlamına gelir. Burada dil incelemelerini bu iki dönüm noktasına göre ele alacağız.

1.1. 15. yy. öncesi dil incelemeleri

1.1.1. Yunan geleneği

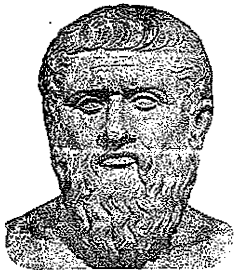
Eski Yunan pek çok bilim gibi dilbilim için de ilk duraklardan biridir. Felsefe tartışmalarında dil ile ilgili görüşlere de yer verildiği görülmektedir. Retorik, gramer gibi dilin kullanımı ve sınıflandırılmasıyla ilgili yaklaşımların temelleri Eski Yunan'a dayanmaktadır. Ayrıca bugün kullanılan pek çok dilbilim terimi de Eski Yunan kökenlidir (Dinneen 1995: 113). Gramer kelimesi (İlk biçimleri: *grammatikós* "harflerin kullanımını bilen kişi", *grámmata* "okuyup yazabilen kişi", *téchnē grammatiké* "okuma ve yazma becerisi") Eski Yunancadır (Robins 1967: 13).

Socrates (MÖ. 436-338)

Dilin güzel ve etkili kullanılmasıyla ilgili olan retorik, Eski Yunan geleneğinde önemli bir tartışma alanı olmuştur. Retorikçiler içinde dilin etkili kullanımıyla ilgili görüşleriyle öne çıkanlar vardır. **Pericles** (MÖ. 497-429) doğaçlama konuşmada önemli bir isimdir. **Socrates** (MÖ. 436-338) ise ilk kez retoriğin tekniklerini (ses seçimi, ritmik periyodik cümleler vb.) sıralamıştır. Retorik konusunun asıl uzmanları **Sofistler**di. Gramer yazmakla ilgilenmemişlerse de dili iyi kullanmak için kurallarını iyi bilmek düşüncesinden hareket etmişlerdir. Bunun sonucunda da gramerin doğuşuna katkıda bulunacak birtakım çalışmalar yapmışlardır. Örneğin ilk Sofist **Abderalı Protogoras** (MÖ. 481-420) çeşitli cümle tiplerinin ayrılmasıyla ilgilenmiştir (Dinneen 1995: 11-114). Bu okulun eğilimi dili belli bir ölçüye göre ele almaktı. Kural odaklı yaklaşımları önemlidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Platon (MÖ. 427-347)

Eski Yunan'ın dile dair iki büyük tartışması olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan ilki "dilin doğal mı yoksa uzlaşımsal mı olduğu", ikincisi ise dilin düzenliliğiyle ilgili olan "örnekseme ve aykırılık" tartışmasıdır (Lyons 1983: 13-15). Doğa-uzlaşım tartışması Platon'un (MÖ. 427-347) *Kratilos* (Heraklitos) ve *Hermogenes* (Demokritos)'in karşılıklı konuşmalarına dayanan ünlü eseri *Kratilos Diyalogu*'nda özetlenir. Buna göre, doğacılar (Kratilos) varlıklar ile adları arasında doğal bir uyuşma olduğu düşüncesindeydiler. Bugünkü yansıma sözcüklerde görülen bu uyuşma (*miyavla-* fiili kedi gerçek hayatta ona benzer bir ses çıkardığı için bu biçimdedir.) onlara göre tüm dil için geçerliydi. Uzlaşımcılar (Hermogenes) ise sözcükler ve anlamları arasında bağ olmadığını, insanlar arasındaki uzlaşım sonucu sözcüklerin kullanıldığını savunuyordu (Perek 1961: 4-5; Lyons 1983: 14-15).

Örnekseme (analogia)-aykırılık (anomalia) tartışması ise dilin düzenli olup olmadığı tartışmasıydı. Örneksemeciler dilin düzenli olduğunu, belli kuralları olduğunu ve buna göre örneksemeli akıl yürütmeyle olası biçim ve kuralların belirlenebileceğini (*kitap+lar* örneğinde +lar çokluk yapıyorsa başka bir sözcükte de çokluk yapar: *kalem+ler* vb.) savunuyordu. Aykırılıkçılar ise dilde pek çok düzensizlik olduğunu, örneksemeyle ancak belli yapıların betimlenebileceğini ifade ediyorlardı (Lyons 1983: 16-18; Dinneen 1995: 114-115). **İskenderiye Okulu** (MÖ. 2. yy) örneksemeciyken, **Bergama Okulu** aykırılıkçıydı. İskenderiye Okulu kuralcılığa o kadar inanmıştı ki Homer metinlerindeki dil gelişmesiyle doğal olarak ortaya çıkan bazı ifadeleri kurallara uymadığı gerekçesiyle atmaya çalışmıştı (Başkan 2003: 27). Zeno tarafından MÖ. 300 civarında kurulan **Stoa Okulu** bu tartışmada genellikle aykırılıkçılardan yana görülür. Aykırılıkçı olarak değerlendirilseler de köken (etymon) ile ilgili çalışmalarıyla bugünkü köken bilgisinin (etymology) temelini atarak gramerin yani dilin kurallarının belirlenmesinin öncüsü olmuşlardır. Ayrıca bu okul dilde "anlam ve biçim" karşıtlığını koymuş, modern dilbilimin kurucusu Saussure'nin "gösteren ve gösterilen" arasında kurduğu karşıtlığı andıran bir bakış açısıyla dile bakmıştır (Robins 1967: 16). Doğa-uzlaşım tartışmasında ise iki görüşün de bazı yönlerini kabullenmişlerdir. Bu okulun mensupları sözcükler ve anlamları arasında doğrudan bir ilişki olduğunu düşünmeseler de sözcüklerin kökenleri araştırıldığında böyle bir ilişkinin bulunabileceğini savunmuşlardır. Düzenlilik-aykırılık tartışması -**Philadelphos** (MÖ. 284-257) ile başladığı kabul edilirse- dil incelemelerinde tarihi en eski tartışmalardan biridir ve bugün hâlâ geçerliliğini çeşitli biçimlerde korumaktadır. Düzenciler kurallara odaklandıkları için yapı ve sistemi merkeze alan bugünkü yapısalcılığa yakın görünürler ancak düzen dışı gördükleri her türlü doğal değişmeyi yadsırlar. Bu değişimlerin de ele alınmasını savunan aykırılıkçılar modern dilbilime daha yakındır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Aristo (MÖ. 384-322)

Bugünkü dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarının önemli bir alanı olan sözcük türleri ve kategorileriyle ilgili tartışmalar da Eski Yunan geleneğine önemli yer tutar. Yukarıda da değinildiği üzere gramer Eski Yunan'da yazıyla ilgili bir disiplindir ve yazılı Yunancanın bilgisi üzerine tartışmalar sürdürülmüştür. Gerçek anlamda gramer incelemelerinin retorik temelinde Sofistlerle başladığı bilinmektedir (Perek 1961: 5). Sofistlerden **Protogoras** cinsiyet ayrımını ilk yapan kişidir, ayrıca cümleleri emir, dilek, soru, cevap olarak yapısal özelliklerine göre sınıflandırmıştır (Robins 1967: 25). Kesin olmamakla birlikte fiillerin zamanlarıyla ilgili sınıflamayı da onun yaptığı çeşitli kaynaklarda belirtilir (Perek 1961: 7). İsim (ónoma) ve fiil (rhêma) olarak iki sözcük türü belirleyen Platon ise dünya dilbilgisi tarihinde bu ayrımı yapan ilk kişi olarak gösterilir. Platon'un isim ve fiil ile kastettiği bugünkü gramerin isim ve fiil dediklerinden farklıdır ve felsefi çıkarımlara dayalıdır (Lyons 1983: 19). Uzlaşımcıların güçlü temsilcilerinden olan **Aristo** (MÖ. 384-322) Platon'un ikili sınıflamasına isim ve fiil sınıfına girmeyen sözcükler için de terimler önermiştir. Sekizli ayrımı şu şekildedir: *harf, hece, bağlaç (sundesmos), tanımlık (arthron- bugünkü ing. article), isim (onoma), fiil (rhêma), durum (ptosis-sözcüklerin çekimli biçimleri), söz (logos)* (Harris-Taylor 2002: 28). Bu ayrımda kullanılan bazı türler bugünkü sözcük türü anlayışına uymaz, öte yandan Aristo'nun "isim, fiil ve diğer görevli ögeler" biçiminde özetleyebileceğimiz bir ayrımı söz konusudur. Aristo'nun bir diğer katkısı "zaman" kategorisinin fiillerin biçimleriyle belirlenebileceği görüşüydü. Zaman kategorisi açıklaması açık değilse de ilk olması bakımından önemlidir. Sözcüklerin çekimle kazandığı ve saf biçimlerini kaybettiği yan biçimlerine Aristo *ptosis* "düşme" demiştir ki bu, bugün Batı dillerinde kullanılan durum (case) teriminin de atasıdır. **Stoa Okulu**, Sofistler-Platon-Aristo çizgisinin birikimlerini de kullanarak gramer yazımı için önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Hatta bazı araştırmacılar bugünkü anlamda modern gramerin onlarla başladığını savunurlar (Robins 1967: 27). Bu okul sözcük türlerinin sayısını artırmıştır. Tanımlık ve zamirler için ayrı bir sözcük türü (arthra) belirlemiş, isimleri de özel isim (ónoma) ve cins ismi (prosêgoriâ) olarak ikiye ayırmıştır. Bu şekilde beş sözcük türü üzerine çalışmalarını yürütmüştür (Robins 1967: 28, Dinneen 1995: 128-129). Stoa Okulu bugünkü gramerin durum, çatı (etken, edilgen vb.) gibi temel kategorilerini de ilk belirleyen okuldur (Strazny 2005: 308). Ancak geleneksel gramerin kesin biçimi **İskenderiye Okulu**'nda verilmiştir. Bu okula mensup **Trakyalı (Thraks) Dionysios** (MÖ. 170-90?) dilin kurallarını belir-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

leme arayışında bugünkü gramerin atası sayılan eseriyle öne çıkmıştır: *Tĕchnē Grammatiké* "Gramer Sanatı". Bu eser ilk geleneksel gramer kabul edilir. Eserde Stoa Okulu'nun belirlediği dört sözcük türüne zarf, ortaç, zamir ve ilgeci de eklemiştir. Böylece sekizli sözcük türü sınıflaması ortaya çıkar: *isim (ónoma), fiil (rhēmo), ortaç (metochē), tanımlık (arthron), zamir (antonymiā), edat (próthesis), zarf (epirrhēma), bağlaç (syndesmos)* (Dionysios Thraks 2006: 31-63). Dionysios fiilleri durum, cinsiyet, çatı, kip vb. kategorilere göre sınıflar ve zamanı şimdi, geçmiş ve gelecek olarak üçe ayırır (Dionysios Thraks 2006: 47). Bu sınıflamalarında da fiilleri biçimlerine göre değerlendirir ki bu yaklaşım modern yapısalcılığın da ana ilkelerindendir. Gramer tarihinin Eski Yunan'daki bir sonraki önemli ismi **Apollonius Dyscolus** (MS. 2. yy), Dionysios'un ilgilenmediği cümle konusuna da eğilmiştir. Ayrıca biçim (schēma) ve anlam (énnoia) arasında kesin bir çizgi koymuş, gramer yapılarını daha çok anlama göre ele almıştır. Bu yönüyle günümüz üretici gramer (generative grammar) anlayışına yakın bir anlayışa sahiptir (Robins 1967: 37).

Eski Yunan gramerciliği büyük oranda anlam bilim ölçütünü kullanır. Felsefe kökenli isimler -mantık ve dil arasında tam bir uyuşmanın varlığına inandıkları için- anlamı ön planda tutar (Bayrav 1998a: 111).

Eski Yunan geleneğinin önemli eksiklerinden biri olarak diğer dillerden uzak durması gösterilir. Gerçekten de Eski Yunan filozofları öteki halkların konuştuğu dilleri "barbarca" olarak nitelemiş ve öğrenmeye değer bulmamışlardır. Ayrıca konuşma Yunancasını çoğunlukla göz ardı etmiş, doğal değişmeleri de bozulma olarak değerlendirerek dönemin dil kullanımlarının bazılarını incelememişlerdir.

1.1.2. Roma (Latin) geleneği

Roma geleneği Eski Yunan'daki birikimlerden yararlanmıştır, ancak Eski Yunan geleneği kadar büyük izler bırakamamıştır. Bu geleneğin en önemli temsilcisi **Varro** (MÖ. 116-27)'dur. Varro örnekseme (düzenlilik)-aykırılık (düzensizlik) tartışmasında, sözcüklerin türemesinde ve çekimde düzen vardır ancak kullanılışta bu sözcükler değişir, düzenden uzaklaşır görüşünü savunur (Perek 1961: 68). Dilin kurallılığa eğilimli olduğunu, düzesizlikler olsa da insanların sözcüklerdeki kurallılığa uyması gerektiğini ifade eder (Harris-Taylor 2002: 52). Aristo'nun durum için kullandığı *ptosis* terimini *casus* olarak Latinceye çeviren ve terimin bugünkü Batı dillerindeki biçimlerini bu şekilde belirlemiş olan Varro, yapım ve çekim olarak adlandırılan ayrımın ilk belirleyicilerindendir: yaratma (impositio) ve çekim (declinato). Eski Yunan'da yapılmayan bu ayrımı yapan Varro, Latince ve Grekçe arasında bir ilişki olabileceğini fark eden de ilk dilci olmuştur (Başkan 2003: 30; Strazny 2005: 308). Varro'nun Eski Yunan gramercilerinin fiille ilgili yaptığı kate-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gori sınıflamalarına bugünkü görünüş (aspect) kategorisini de eklediği görülür. Fiilin bitmişlik ve bitmemişlik özelliklerine dayanan bu ayrım Varro'nun önemli katkılarından biridir (Robins 1967: 51).

Donatus - Ars Grammatica'dan

Roma geleneğinin sözcük türleri sınıflamaları Trakyalı Dionysios'unki gibidir. **Remmius Paleamon** (MS. 1. yy) tanımlığı zarflardan ayırıp farklı bir sözcük türü olarak değerlendiren ilk Roma dilcilerindendir. Palaemon'un öğrencisi **Quintilian** (MS. 1. yy) ise ünlemi (interiectio) yeni bir tür olarak kabul eder. Quintilian Latincede bulunan ayrılma durumunun araç-birliktelik anlamını ayrı bir başlıkta ele almış ve ayrılma durumu yedinci bir durum olarak geleneksel gramerlerde işlenmeye başlamıştır. Dilde örneksemenin de aykırılığın da bulunduğunu örneklerle sıralayan Quintilian dil eğitimine özel önem vermesiyle de tanınır. Ona göre dil eğitiminde şu aşamalar vardı: Konuşma sanatı > dilbilgisi, doğru ifade / şairlerin yorumu > yazma ile okuma (Harris-Taylor 2002: 62). **Donatus** (MS. 4. yy.)'un *Ars Grammatica* "Dilbilgisine Giriş" ve **Priscianus** (MS. 5. yy.)'un *Institutionesrerum Grammaticarum* "Dilbilgisi İncelemeleri" adlı eserleri Latince gramer yazma geleneğinin diğer önemli dönüm noktalarıdır. Ancak bu yazarların gramerleri kendi dönemlerinin dilini değil, daha önceki dönemlerin eserlerini esas aldıkları için bazı konuların aktarılmasında yanılmışlardır (Robins 1967: 53; Lyons 1983: 22).

1.1.3. Hint geleneği

Bilimin pek çok dalında başlangıç olarak Eski Yunan alınır ancak dil incelemelerinde en eski geleneğe Hindistan sahiptir (Robins 1967: 136). Yunan geleneği felsefeye dayanırken Hint geleneği doğrudan dil üzerine kurulmuştur. Bunda din metinlerinin (Vedalar) doğru okunup anlaşılması düşüncesi de etkili olmuştur.

Hint geleneğinde **Yāska** (MÖ 6-7.yy?) ilk önemli isimdir. Yaşamı hakkında çok veri yoktur. Panini öncesi dönemin en önemli ismi olarak öne çıkar. Özellikle sözcük türlerini *Nirukta* adlı eserinde dört grupta ele alması dikkate değerdir: İsim (nāma), fiil (ākhyāta), önek (upasarga), edat (nipāta).

Geleneksel dilbilgisi yazımı tarihinde **Panini**'nin Sanskrit grameri önemli bir yere sahiptir. Panini'nin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yaşamı kesin olarak bilinmemektedir. MÖ. 6 ve 3. yy. arasında Hindistan'da yaşadığı ve *Astādhyāyi* "Öğretiler" (MÖ. 350-250?) adlı gramerin sahibi olduğu tahmin edilmektedir. Panini'nin 8 ana bölümden oluşan gramerin yazarı mı, yoksa bu bölümleri bir araya getiren kişi mi olduğu bilinmemektedir (Robins 1967: 137). Panini'nin grameri özellikle sesbilgisi bakımından büyük bir başarı gösterir. Neredeyse modern dilbilimin ortaya çıkışına kadar el değmemiş olan sesbilgisinin teknik ayrıntılarını ele almıştır. İncelemelerinde sembol kullanan Panini ünlü ve ünsüzlerin sınıflandırılmasında tek bir sistemi esas almıştır. Gramerindeki bazı yaklaşımlar nedeniyle hem yapısalcılığın hem de üretici dilbilimin atası olarak Panini'yi görenler vardır (Strazny 2005: 509, 806).

Kātyāyana (MÖ. 3. yy.) Sanskritçenin dilbilgisini yazan diğer Hint dilcidir.

Patañjali (MÖ. 2.yy) de bir diğer Hint gramercidir. *Mahābhāsya* "Büyük Yorum" (MÖ. 150) adlı Sanskrit gramerini yazmıştır ve bu eserinde Panini'nin metni hakkında yorumlarda bulunur. Bu eser Panini'nin karmaşık bulunan eserinin açıklanmasında önemli bir kaynak olmuştur.

Hint dilciliğinin özellikle kökleri listelemeye dayanan yaklaşımı Avrupa dilbiliminin biçimbirim (morpheme) kavramını oluşturmasında etkili olmuştur (Strazny 2005: 808). 12 değişik dilbilgisi okuluna sahip bu geleneğin 1000 civarında dilbilgisi eseri verdiği bilinmektedir (Lyons 1983: 27).

1.1.4. Arap geleneği

Aristo geleneğinin etkisindeki **Basra Okulu** dili düzenlilikler ve kurallar üzerinden açıklamaya çalışırken, aykırılıkçılara daha yakın olan **Kûfe Okulu** dil kullanımlarındaki lehçe farklılıklarını olduğu gibi ele alma yanlısıdır (Robins 1967: 97). Arap geleneği isim, fiil ve edat olarak sözcükleri üç başlıkta ele alır (Strazny 2005: 78).

Arap dil incelemeleri Kuran'ın yorumlanması, açıklanması çalışmalarıyla ivme kazanmıştır. **El Halil** (Ö. 718-791) bu geleneğin kurucusu sayılır. Özellikle ünsüzleri çıkış yerlerine göre sınıflandırması onu önemli kılan özelliklerdendir. El Halil, Arapçanın ilk sözlüğü olan eseri *Kitab-ül- Ayn*'da seslere dair hiyerarşik bir sınıflama yapar. Çıkış yerine göre ayın (ʿ) boğazın en derininden çıktığı için en başta gelir ve eser de bu nedenle ayın ile başlar. Arap dilbilgisi yazıcılığının başlangıcı kabul edilen Sibeveyhi'nin de hocasıdır (Versteegh 1997: 17-18).

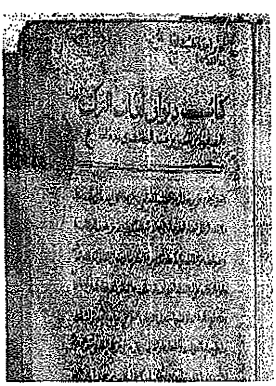
Basra geleneğinden gelen **Sibeveyhi** (750?-809) İran'da doğmuştur. *El-Kitab* adlı eseriyle Arap gramercilerinin imamı (imâm-ün-nuhât) unvanıyla anılan büyük bir dilcidir. Dildeki ögeleri modern dilbilimindeki yönetme (government-Sibeveyhi'de "amel") kavramına göre ele alır. İsim cümleleriyle, fiil cümlelerini

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birbirinden ayırır. Biçimbilgisinde isimleri "hafif", fiilleri "ağır" ögeler olarak ele alır ve buradaki ölçüsü sözcük türlerinin cümle içindeki esneklikleri ve önemleridir. Sesbilgisinde ünlüler hafifken, ünsüzler ağırdır. Çünkü sözcüğü taşıyan ünsüzlerdir. Kitapta "fiil kavramı, isim-fiiller, yükleme durumunun çeşitli kullanımları, olumsuzluk, zamirler, soru, edatlar, sıfatların yapımı" gibi pek çok başlıkta Arapçanın kuralları ayrıntılı olarak verilir (Versteegh 1997: 32-34).

Arap geleneğinde daha sonra da pek çok dilci yetişmiş ve çoğu Sibeveyhi'yi takip etmiştir. İbn Madâ (1119-1195) İspanya'daki Arap geleneğinin temsilcisi olarak dikkat çekicidir. Gramer yazarlarına bir karşı duruş sergileyen Madâ, önceki gramercilerin teorilerini yanlış bulur ve özellikle "yönetme" kavramına eleştirel bir tavır takınır.

1.1.5. Türk geleneği

Divanü Lugati't- Türk

Kâşgarlı Mahmud (1008-1085) Türk geleneğinin ilk önemli ismidir. Ünlü eseri *Divanü Lugati't- Türk* sözlük niteliğindedir ancak dönemin Türkçesinin edebî ürünlerinden örnekler vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Türkçenin kollara ayrılmasıyla ilgili çok değerli bilgiler vermektedir. Türkçenin o dönemdeki lehçeleşme sürecini yansıtan veriler bugünkü lehçebilim araştırmaları için paha biçilmez değerdedir. Eserde türlü Türk boylarının dili hakkında hem sesbilgisi hem de biçimbilgisini kapsayan pek çok bilgi yer almaktadır. Kâşgarlı'nın asıl dilbilgisi kitabının adı *Kitâbu Cevâhirü'n- Nahvî fi Lugati't Türkî*'dir. Böyle bir dilbilgisi eseri yazdığı bilinse de eser henüz bulunamamıştır.

Türk dil geleneği büyük oranda sözlük çalışmalarına dayanmıştır. Özellikle Mısır'da 13. yüzyıldan sonra gelişen Memluk Kıpçak Türkçesi bu yönde zengin bir malzemeye sahiptir. Arapça-Türkçe iki dilli olarak hazırlanan pek çok çalışma yapılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

16. yüzyılda yaşamış olan Bergamalı Kadri ise Anadolu'da başlayan Türkçe dilbilgisi yazıcılığının ilk ismidir. 1530'da tamamladığı *Müyessiretü'l- Ulûm* adlı eseri Arap gramerciliğinden etkilense de Türkçenin bugün yeni yeni anlaşılan bazı konularıyla ilgili çok önemli değerlendirmeler içermektedir. Örneğin, zamir çekiminde ortaya çıkan n seslerinin zamirlerin yapısının bir parçası olduğunu ve çekime girince yeniden belirdiğini ifade etmiştir ki bu görüş, bugünkü Altayistik çalışmaları sonucunda doğrulanmıştır (*bun+da* > ***bunda***, *şun+da* > ***şunda*** vb.).

1.2. 15. yy. sonrası dil incelemeleri

1.2.1. Avrupa geleneğine toplu bir bakış

Dante (1265-1321)

Avrupa, Rönesans (15-16. yy) öncesi skolastik bir yaklaşıma gömülmüştür ve bu hemen bütün alanlarda olduğu gibi dil incelemelerinde de kendisini göstermiştir. Rönesans dönemine kadar Latince dilbilgisi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Latince gramerlerin hemen hepsi didaktik bir havada Donatus ve Priscianus'un gramerlerine dayanarak yazılmıştır. **Alexander de Villa Dei**'nin Latince grameri (1199) Rönesans öncesi dönemin Avrupa'daki en kayda değer eserlerindendir.

Priscianus'un Latin gramerine bağlı **Modistea Okulu** (13-14. yy) (Kipçiler veya Spekülatif gramerciler) skolastik dönemde kilisenin istediği Latince gramer yazımı konusunda anılması gereken bir okuldur. **Erfurtlu Thomas** (MS. 14. yy.) Avrupa gramerciliğinin önemli duraklarından biridir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde ortaya çıkan ve yukarıda anılan tartışmalarda uzlaşma ve düzenlilik taraftarı olan Modistea Okulu mensubu Erfurtlu Thomas, Latince gramerinde farklı yaklaşımları benimser. Öncelikle sesbilgisini gramerin dışında tutar. Felsefi olarak Aristo'ya bağlıdır, dilbilgisini mantıktan önce gelen bir alan olarak görür (Harris Taylor 2002: 77). Bu dönemde öğretim, Latince dilbilgisi ağırlıklıdır ve okullarda okutulan bu gramerler Latincenin eğitim, din ve yönetimde ortak anlaşma dili ("lingua franca") olmasının önemli etkenlerinden biri olmuştur. Bu dönemde Yunanca ve İbranice ilgi gösterilen diğer dillerdir.

Yerel dillerin araştırılması ise Rönesans sonrasında yoğunlaşır. Rönesans öncesinde, 7. yüzyılda C. Faelad'ın yazdığı İrlandaca dilbilgisi, 12. yüzyıla ait yazarı bilinmeyen bir İzlandaca dilbilgisi, Aelfric'in Latin ve Anglo-Sakson dillerini karşılaştırdığı eserleri, 14. yüzyılda yazılan Provence dilbilgisi, Baskçayla

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ilgili birkaç küçük yayın dışında yerel dillerle ilgili pek bir çalışma yoktur (Lyons 1983: 25, Bayrav 1998a: 112). Latince öyle bir baskı oluşturmuştur ki 16. yüzyılın sonlarında bile İngilizce yazdığı için özür dileyen yazarlar vardır (Harris-Taylor 2002: 80).

Dante'nin (1265-1321) *De vulgari eloquentia* "Ana Dilin Belagatı" adlı eseri yerel dillere olan ilgiyi artırmıştır. Rönesansın ve matbaanın yerel dillerin araştırılmasındaki rolü büyüktür. Örneğin İngiliz matbaacı **Caxton** (1422-1491) yerel dillerin (Fransızca, İngilizce vb.) standart bir konuşma ve yazma sisteminin olmadığını belirlemiş ve bunun aşılması gerektiği üzerinde durmuştur. Dönemin İngiltere'sinde egemen dil olan Fransızca yazılmış pek çok eseri İngilizceye çevirten ve lehçeler arası farkları kitapları Londra İngilizcesine göre basarak çözmeyi deneyen Caxton ileriye yönelik önemli bir adım atmıştır (Harris-Taylor 2002: 82-83). Latince ve Yunanca baskısına bir başka karşı çıkış **du Bellay**'ın *Deffence et Illustration de la Langue Francoyse* (1549) adlı eseridir. Bu eserde Fransızcanın uygar bir dil olmadığını ileri sürer. Bunda suçun Fransızcada olmadığını belirtir ve dili insanların geliştirdiğinde ısrar eder. Bu şekilde insanı merkeze alarak dilin bir "araç" olduğunu vurgulaması dine dayalı skolastik dil anlayışının reddi demektir. Benzer bir karşı duruşu İtalyanca için **Speroni**, *Dialogo dele Lingue* (1542) adlı eserinde sergiler.

Megiser (16. yy)'e ait bir eser

Yerel dillerle ilgili gramerlerden önce misyonerlerin öncülüğünde derleme faaliyetleri hız kazanmıştır. Hristiyanlığı yayma düşüncesiyle yerel dillerle ilgili bilgiler toplanmıştır. **Postel** (16. yy), Gesner (16.yy), **Adelung** (19. yy) gibi ilahiyatçılar dinî metinleri (Özellikle "Rabbin Duası" adlı metnin söylenişleri) çeşitli dillerden derlemişlerdir. **Pigafetta** (16.yy), **Megiser** (16. yy), **Palas** (18. yy), **Hervas** (19. yy) gibi gezginler ise gittikleri yerlerin halklarından pek çok metin derlemişlerdir. Asya, Amerika ve Avrupa dillerinin 200 kadarı bu derlemelerde yer almıştır.Yerel dillerle ilgili gramerler arasında **A. Nebrija**'nın İspanyolca dilbilgisi (1492), **P. Bembo**'nun İtalyanca nesir diliyle ilgili eseri (1516-1520), **J. Palsgrave**'nin Fransızca grameri (1530), **J. Erdösi**'nin Macarca grameri (1539), **M. Victorius**'un Habeşçe grameri (1540), sömürgeciliğin yaygınlaşmasıyla yerli dilleri gramerleri [Nahuatl (Meksika) grameri (1547), Quechua (Peru) grameri (1560), Guarani (Brezilya) grameri (1539)], **P. Ramee** (P. Rasmus)'nin Fransızca grameri (1562), **W. Bullokar**'ın İngilizce grameri (1586), Baskça gramer (1587), **H. Megiser**'in Türkçe grameri (1612), **F. Rivola**'nın Ermenice grameri, **A. Patraeus**'un Fince grameri (1649), Japonca ve Farsça gramerleri

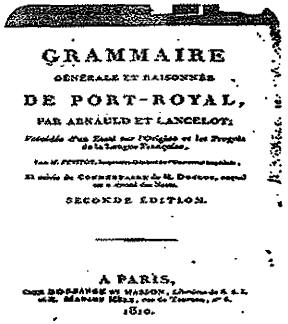
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(17. yy.), **M. Assumpçam**'ın Bengalce grameri (1743), **P. Egede**'nin Eskimoca grameri (1760), **M. Garzoni**'nin Kürtçe grameri sayılabilir (Robins 1967: 103, Bayrav 1998a: 112, Başkan 2003: 43).

Avrupa dilciliğinde yerel dillerin keşfiyle karşılaştırmalı dil incelemelerinin başlaması ve bugünkü dilbilim kuramlarının dayandığı bazı temel görüşlerin ileri sürülmesiyle geleneksel dilbilgisi yazımında farklı bir yola girilir.

1.2.2. Port Royal Okulu (1660)

Harris-Chomsky çizgisinin geliştirdiği ve bugünkü dilbilimin en yaygın kuramı olan Üretken Dilbilgisi'nin (Generative Grammar) kökenleri çoklukla Port Royal Manastırı'ndan doğan bu okulda aranır. Tıpkı Üretken Dilbilgisi gibi, Port Royal da **Descartes** (1596-1650) çizgisindedir (Dekartçı, Kartezyen). Descartes'in öğrencisi olan **A. Arnauld** (1612-1694)'un **C. Lancelot** (1615-1695) ile birlikte yazdığı *Grammaire générale et raisonné* "Genel ve Akılcı Dilbilgisi" (1660) adlı eser bu okulun manifestosu kabul edilebilir.

GRAMMAIRE
GÉNÉRALE ET RAISONNÉE
DE PORT-ROYAL,
PAR ARNAULD ET LANCELOT;
SECONDE EDITION.
A PARIS,
1810.

C. Lancelot (1615-1695)
"Grammaire générale et raisonné" (1660)

Bu manastırda verilen eğitim yenilikçi özellikler taşıyordu. Öncelikle eğitimin yerel dilleri dışlayarak yapılmasına karşıydılar. Latince kuralları öğretirken bile bunu Latince yapmaya kalkmanın hem işi zorlaştırdığını hem de ezberci bir yaklaşım olduğunu düşünüyorlardı. O nedenle eserleri yerel dillerde de (özellikle Fransızca) yazmışlardır. Onlara göre dil öğretilirken kuralların nedenleri mutlaka açıklanmalı, öğrencinin konuyu kavraması sağlanmalıdır.

Kuralları belirlemek ve kuralların nedenlerini, dayanaklarını açıklamak biçiminde özetlenecek bir yaklaşıma sahiptirler. Gramer anlayışları zihne, akılcılığa dayanmaktadır. Bu bakımdan Modistae Okulu'na benzer bir çizgidedirler. Ancak sözlü ifadenin yapısını belirleyenin düşüncenin yapısı olduğunu savunmaları Avrupa dilbilimini derinden etkilemiştir. Dilbilgisi esas olarak konuşma sanatını ele alır, onlara göre dilbilgisi bir sistem, kurallılıklar bütünü değil bir *etkinlik*tir. İnsan hangi dili konuşursa konuşsun (Latince, Yunanca, Fransızca vb.) ilkeler aynıdır. Asıl olan zihindir, düşüncedir. Bu bakımdan dilbilgisi evrenseldir (Harris-Taylor 2002: 89-90).

İki tür sözcüğün varlığına inanmışlardır: fikirlerin yerine geçenler (düşüncenin hedefleri: isim, tanımlık, zamir, ortaç, edat, zarf), işlemlerin yerine geçenler (düşüncelerin biçimi ya da tarzı: fiil, sıfat).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Port Royal Okulu'nun modern dilbilimin dönüşüm kavramına yakın görüşleri de vardır. Yapıların akılcı biçimde yorumunu yaparlar: Ünlü *Görünmeyen Tanrı görünen dünyayı yarattı.* (İngilizcesi: The invisible God has created the visible world) cümlesinin içeriğinde "Tanrı görünmez. Dünyayı Tanrı yarattı. Dünya görünür." biçiminde üç yargı bulunduğunu ileri sürerler (Robins 1967: 125). Dilin evrenselliğini kanıtlamak için farklı dillerden örnekler sunmaları da bugünkü evrensellik çalışmalarında sık rastladığımız bir eğilimin ilk görünümü olarak değerlendirilebilir.

1.2.3. Tarihsel ve karşılaştırmalı dil incelemeleri

19. yüzyılda iki büyük gramer yazma yaklaşımının yaygın olduğu görülür. Bunlardan ilki, farklı dilleri karşılaştırarak kökenlerini bulma, dil ailelerini ortaya çıkarmaya dayanan karşılaştırmalı gramer. Bir diğeri de belli bir dili ele alarak onun tarihini ortaya çıkarmayı amaçlayan tarihsel gramer. Bu iki yaklaşım da esasen art zamanlılık ilkesini ön planda tutar ve bu bakımdan benzerdir.

C. Darwin (1809-1882)

Farklı dillerden verilerin toplanmasıyla Avrupa'da dil üzerine düşünenler diller arasındaki çeşitli benzerliklere odaklanmışlardır. Bunun sonucu olarak da birbirine benzeyen dillerin aynı kökten gelebilecekleri düşüncesi doğmuş ve dil ailesi çalışmaları büyük bir ilgi görmüştür. 19. yüzyıl biyolojideki evrim düşüncesinin dillere uygulandığı bir yüzyıl olarak da öne çıkar. Dil biyolojik bir "organizma" olarak doğan, gelişen ve ölen bir canlı gibi ele alınır. Bu görüş daha sonra yerini Saussure ile başlayan dilbilim geleneğinde dilin organizma değil, bir "yapı" olduğu düşüncesine bırakacaktır.

Sampson (1980: 15) 19. yüzyıl dil incelemelerine etki eden iki büyük bilimsel olay olduğunu ifade eder. Bunlardan ilki tüm dünya olgularının güç ve hareket yasaları çerçevesinde neden-sonuç ilişkisiyle (determinist) açıklanabileceğini savunan fizikçi **Laplace**'nin görüşüdür [*Théorie analytique des probabilités* (1820)]. Bu görüşün dil incelemelerindeki yansıması özellikle ses değişimlerinin belli bir yasayla düzenlilik gösterip göstermediği yönünde olmuştur. İkinci büyük bilimsel olay, **C. Darwin**'in evrim teorisidir [*Origin of Species* "Türlerin Kökeni" (1859)]. Darwin'in teorisi dillerin kökenlerinin belirlenmesinde bir "ortak ata dil"in (proto-language) varsayılmasında etkili olmuştur.

J. J. Scaliger (1540-1609) dilleri benzerliklerine göre sınıflayan öncü isimlerden biridir. Ayrıca ünlü dinî anlatı Babil Kulesi hikâyesinde geçen İbranice'nin ilk dil olduğu görüşünü reddeder ve dilleri ana diller ve yardımcı diller olarak iki büyük bölümde sınıflandırır. Ölçü olarak Tanrı sözcüğünü kullanır. Ana diller şunlardır: Latin dilleri (*Deus*), Yunan (*Theos*), Cermen dilleri (*Godt*), Slav dilleri (*Boge*) (Robins 1967: 166-167, Başkan 2003: 44).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Karşılaştırmaları sonucunda akraba dillerin olabileceği sonucuna varan iki İsveçli bilgini de anmak gerekir. **A. Stiernhielm** (1598-1672) Latin ve Gotik dillerinin sahip olmak (to have) anlamındaki yardımcı fiille kurulan çekimlerini karşılaştırmış ve ilişkili olabilecekleri sonucuna ulaşmıştır. **A. Jäger** (1660-1730) de bugünkü Fars, Yunan, Latin, Slav vb. dillerinin göçler sonucu Asya ve Avrupa'ya yayılan bir dilden ortaya çıkabileceklerini ileri sürmüştür (Robins 1967: 167).

Leibniz (1656-1716) Hristiyanlığın "İbranicenin ilk dil olduğu" görüşünü reddeden düşünürlerden biri olarak dil akrabalığı konusuna önemli katkılarda bulunmuştur. Fince ve Macarcanın ilişkisinden ilk söz eden kişilerdendir (Robins 1967: 168). İki büyük dil grubu belirlemiştir: Yafetik diller ve Aramaik diller. Leibniz bu dillerin de tek bir dilden türediğini ifade eder.

Karşılaştırmalı incelemelerin dönüm noktası olarak Sanskritçenin bulunması gösterilir. 19. yüzyıldan önce Sanskritçeden bahseden ve Avrupa dilleriyle olan ilişkisine dikkat çeken isimler de olmuştur. İtalyan misyoneri **Sassetti** 16. yüzyılda Hindistan'da kalmış ve bu dil ile İtalyanca arasında bazı sayı sözcükleri ve isimlerin benzer olduğunu tespit etmiştir. 18. yüzyılda Alman misyoneri **Schultze**, Fransız misyoneri **Coerdoux** benzer sonuçlara ulaşmışlardır. İngiliz **Jones** ise 18. yüzyılın sonunda Sanskritçe çalışmalarına farklı bir katkı sunmuştur. Buna göre, aralarında benzerlik bulunan diller birbirlerinden çıkmamış, bunların ataları bir olmuştur. O güne kadar daha çok dillerin o gün yaşayan başka bir dilden çıktığı yönünde bir görüş egemendi. Ancak Jones ortak ve bugün yaşamayan bir ata dil tasarlaması bakımından farklı bir yer edinir.

Karşılaştırmalı dil incelemelerinin bilimsel temellerini atan ilk nesil araştırmacı Sanskrit uzmanıdır: **A.W. Schlegel** (1767-1845) ve **F. Schlegel** (1772-1829) kardeşler, **F. Bopp** (1791-1867), **A. F. Pott** (1802-1887). Tarihsel ve karşılaştırmalı Hint-Avrupa dilciliğinin başlangıcı olarak ise şu üç isim gösterilir: **D. R. Rask** (1787-1832), **J. Grimm** (1785-1863), **F. Bopp.** 19. yüzyılın ilk döneminde dil incelemelerinin diğer önemli ismi toplum-dil ilişkisiyle ilgili görüşleriyle çalışmalara farklı boyutlar getiren **H. von Humbolt** (1767-1835)'tur. (Robins 1967: 170).

F. Schlegel (1772-1829)

F. Schlegel, 1808'de yayımladığı Hintlilerin diliyle ilgili eserinde "karşılaştırmalı gramer" (*vergleichende Grammatik*) terimini ilk kez kullanarak terminoloji konusunda ilk önemli adımı atmıştır. Schlegel'in dil anlayışı biyolojik bir bakışa dayanmaktadır. Avrupa ve Hint dillerinin köken ortaklığının hayvan evrimine benzer bir biçimde açıklanabileceğini savunur. Gramerler karşılaştırılırken mevcut dillerin birbirinden geldiği görüşüyle hareket edilmemesi gerektiğini düşünür. Evrimde bugün yaşayan insan ve maymun

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

türlerinin birbirinden geldiği görüşü yer almaz. Bu iki türün de atası olan başka bir türden geldiği savunulur. Dillerde de İngilizce Hintçeden geliyor, ya da Hintçe İngilizceden geliyor gibi bir türeyiş anlayışının doğru olmadığını, bu iki dilin birbirinden değil; daha farklı bir ata dilden geldiğini ifade eder. Bu görüşü ileri sürse de kendisi böyle bir karşılaştırmalı çalışmayı hayata geçirememiş, daha sonraki araştırmacılar bunu başarmıştır (Robins 1967: 170; Başkan 2003: 49-50).

Danimarkalı **D. R. Rask** ses denklikleri konusunda değerli katkılarda bulunmuştur. Rask Eski İskandinavcanın (Old Norse) ve Eski İngilizcenin (Old English) ilk sistematik dilbilgisini yazmıştır. Çalışmalarını Cermen dilleri (İskandinav, Alman, İngiliz vb.) üzerine yoğunlaştırır. Rask iki dil arasındaki ses değişmeleri (Rask yanlış olarak "harf değişmesi" der.) sistemli olarak belirlenebiliyorsa o iki dilin birbiriyle ilişkili olabileceğini savunur. Örneğin Cermen dilleri arasında p:f denkliği bunu sağlar: Latince *pater* "baba": İngilizce *father* "baba" / Yunanca *pente* "beş" : İngilizce *five* "beş" (Başkan 2003: 50-51).

F. Bopp (1791-1867)

Franz Bopp Farsça ve Hintçe ile Avrupa dillerini karşılaştırarak Hint-Avrupa dilleri için tam bir tarihsel-karşılaştırmalı dilbilgisi yayımlamıştır (1816). Bu yayınında bu dillerdeki çeşitli sözcükler ve çekimleri karşılaştırarak bunların köken biçimlerini belirlemeye, modern dilbilimdeki adıyla *yeniden kurma*ya (reconstruction) çalıştı. Ona göre diller arasındaki benzerliğin iki nedeni olabilirdi. Ya bu iki dilden biri diğerinden doğmuştu ya da her ikisi bir başka dilden doğmuştu (Strazny 2005: 148). İlk kez (1824) *ses yasası* (Lautgesetz) terimini kullanan kişi de F. Bopp'tur (Sampson 1980: 16). Önerdiği ses değişimleri eğilim düzeyindedir fakat daha sonra belirlenecek ses yasaları konusunda ilk adımı onun attığı söylenebilir. Bopp biçimbilgisi ögelerinin oluşmasında özellikle fiillerin ekleşmesinin büyük rolü olduğunu düşünüyordu. Saussure (1998: 28) Bopp'tan önce de Hint-Avrupa dillerinin Sanskritçe'yle akraba olduğunu ifade edenler olmuştur, der (örn. İngiliz W. Jones 18. yy); ancak Bopp'un öneminin "akraba diller arasındaki bağıntıların bağımsız bir bilime konu olabileceğini ilk anlayan" kişi olmasına dayandığını belirtir.

Jacob Grimm kardeşi Wilhelm ile derledikleri masallarla tüm Avrupa'da tanınan bir Alman dili uzmanıydı. Ancak karşılaştırmalı Hint-Avrupa dil incelemelerinde de çok önemli bir yere sahiptir. Kendi adıyla anılan ses yasaları vardır. Ayrıca bugün dil incelemelerinde yaygın olarak kullanılan pek çok terimin (*umlaut, ablaut, strong, weak* vb.) de sahibidir. *Alman Grameri* adlı eseri 4 cilt olarak (1819-1826-1831-1837) yayımlanır. Grimm ses değişimleri için genel bir eğilim deyip yasa sözcüğünü kullanmaz fakat daha sonra "Grimm yasası" olarak adlandı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rılan, çeşitli tespitlerin de sahibidir. Hint-Avrupa dilleri arasındaki karşılaştırmaları

Grimm kardeşler

onda belirli seslerden belirli seslere doğru bir değişim yönü olduğu izlenimi uyandırmış ve bunu da tek tek sesler ve örnek sözcüklerle göstermeye çalışmıştır. Grimm, Hint-Avrupa dilleri karşılaştırmaları sonucunda ana dil olan Hint-Avrupa köken diline (Daha sonraları bu dile *Aryanca* denilecek) ait sesi de yeniden kuruyordu. Sanskritçenin köken dildeki şekilleri büyük oranda koruduğunu, ancak Avrupa dillerinde daha büyük değişimler olduğunu savunuyordu:

1-*[1]İlk Hint-Avrupa dili bh > Sanskritçe **bh** : Germen dilleri **b**

bhrater* "erkek kardeş" > Sanskritçe *bhratr* : İngilizce ***brother*

2-*İlk Hint-Avrupa dili dh > Sanskritçe **dh** : Germen dilleri **d**

roudhos* "kırmızı" > Sanskritçe ***rudhiras* : İngilizce ***red***

3-*İlk Hint-Avrupa dili gh > Sanskritçe **h** : Germen dilleri **g**

ghans* "kaz" > Sanskritçe *hansas* > İngilizce ***goose*

4-*İlk Hint-Avrupa dili b,d,g > Germen dilleri **p,t,k** (sırasıyla)

werb- "atmak" > Latince ***reverberare*** : İngilizce ***warp***

**dent-* "diş" > Latince *dens* : İngilizce *tooth*

**agr-* "tarla ve ölçüsü" > Latince *ager* : İngilizce *acre*

5-*İlk Hint-Avrupa dili p,t,k > Germen dilleri **f,s,h** (sırasıyla)

**pıter* "baba" > Latince *pater* : İngilizce *father*

**treyes* "üç" > Latince *tres* : İngilizce *three*

**kentom* "yüz" > Latince *centum* : İngilizce *hundred* (Başkan 2003: 52-53).

Grimm bu değişimlerin kesin olduğunu savunmaz, bu nedenle yasa demek gerekir. Zaten farklı örnekler yani istisnalar da vardır. Bu ses değişimleri daha sonra Danimarkalı **K. A. Verner** tarafından istisnalar dikkate alınarak 1875'te yeniden değerlendirilmiştir (Strazny 2005: 222).

A. F. Pott ise ses benzerliklerinin yeterli olmayabileceğini, farklı dillerden sözcüklerin karşılaştırmalı olarak geri götürülürken anlamın da uyması gerektiğini, ayrıca eski biçimleri arasında da ses ve anlam ilişkisinin bulunması gerektiğini ifade

1 * işareti İlk Hint-Avrupa dili varsayımsal olduğu için kullanılır.

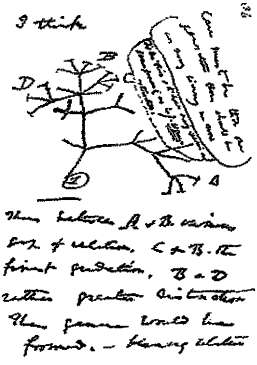
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

eder. Örneğin bugün İngilizce *bad* "kötü, fena" ile Farsça *bed* "kötü, fena" sözcükleri Grimm yasalarına göre aynı kökten geliyor olamazlar. Çünkü Farsçadaki b karşılığında İngilizcede p olması gerekir (Başkan 2003: 54-55).

H. von Humbolt (1767-1835)

H. von Humbolt karşılaştırmalı incelemelerin ses ve biçim yapılarıyla çok fazla ilgilendiğini düşünüyordu. Onun incelemelerinin temelinde dil ve zihin ilişkisi vardır. Alman romantizmi, diller arasında hiyerarşik bir sıralama düşüncesi, antropoloji vb. pek çok etken Humbolt'un düşüncelerini yönlendirmiştir. Port Royal Okulu gibi tüm dillerin evrensel özellikleri paylaştığına inanmış, dilin yapısının kullananın düşüncesini belirlediğini ileri sürmüştür. Humbolt'un dilbilim tarihindeki en büyük katkısı belki de dünya dilleri için yaptığı sınıflandırmadır. Üç temel tip belirler: *yalınlayan* (tek heceli), *bükümlü* ve *eklemeli*. Ona göre bir dilin konuşurlarının yapısı bu dil tiplerini seçmelerinde belirleyici olmuştur. Bütün dillerin evrensel özellikleri evrensel dilbilgisi diyebileceğimiz bir kavramı oluştursa da her dil, konuşurlarının zihinlerine göre bu evrensel dilbilgisini iyi veya kötü olarak yansıtır. Yani ona göre, bir dilin kapasitesi o dilin konuşurlarının zihin kapasitesiyle yakından ilgilidir (Robins 1967: 175). Humbolt, bazı dillerin daha üstün olduğunu da ifade eder. Ona göre en yetkin diller bükümlü dillerdir. O dönemdeki yaygın görüşe katılır ve Sanskritçeyi mevcut diller içinde en mükemmel dil olarak gösterir. Ona göre yalınlayan (tek heceli) dil Çince ise gelişimini tamamlamamış bir dildir (Harris-Taylor 2002: 146-150).

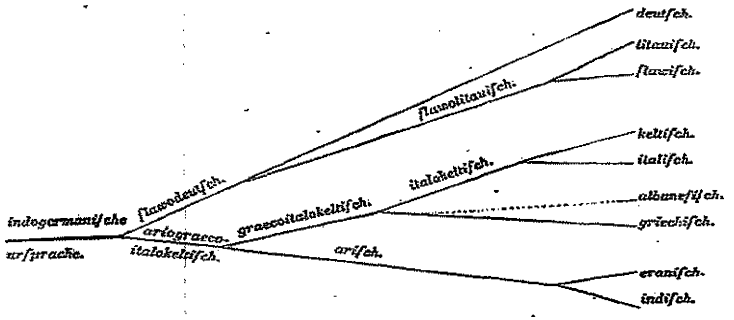

Darwin'in not defterinde bulunan ve türlerin gelişimiyle ilgili I think "Sanırım" başlıklı ağaç çizimi (1837)

Darwin'in evrim teorisi, yukarıda değindiğimiz bazı dilcilerde de görüleceği üzere, özellikle 1820-1870 arasındaki karşılaştırmalı dil incelemelerinde etkili olmuştur. Dillerin bugünkü çeşitliliği ile "türlerin çeşitliliği" arasında koşutluk kuran dilciler Darwin'in teorisinden faydalanarak dil ailesi çalışmalarına önemli katkılar yapmışlardır. Bunlardan biri de **A. Schleicher** (1821-1868)'dir. Schleicher'in başarısı kendinden önce yapılan karşılaştırmaları da kullanarak Hint-Avrupa dillerinin kökeni olan İlk Hint-Avrupa dilini yeniden kurmasıdır. Hatta bu dilde bir metin bile yazmıştır (Başkan 2003: 55). Botanik ve felsefeye de ilgili olan Schleicher dil-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerin birden ayrılmadığını, önce lehçeleşme süreçlerinin incelenmesi gerektiğini ifade eder. Dili Darwinist bir yaklaşımla canlı bir organizma olarak değerlendirir. Bir bireyin anne, baba, dede vb. akrabalarını şematik olarak gösteren aile ağacı çizimlerini dile uygular. Diller için yapılan

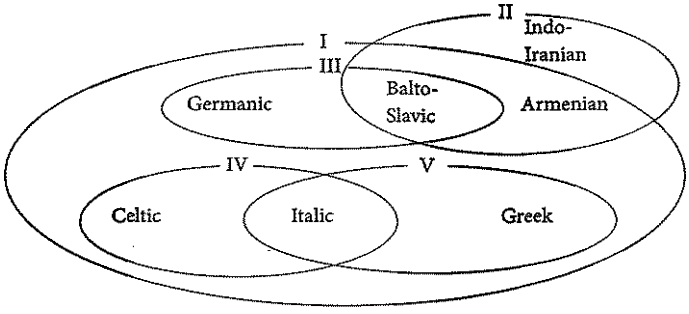
Schleicher'in Hint-Avrupa dilleri için yaptığı aile ağacı çiziminin orijinali (1861)

aile ağacı (Stammbaum) çizimlerinin ilk örneklerinin sahibidir (1861). Tarihi dillerin düşmanı olarak gören Schleicher İlk Hint-Avrupa dilini mükemmel dil olarak görür. Sanskritçeyi İlk Hint-Avrupa dilini en iyi koruyan dil olduğu için mükemmele en yakın dil sayar. Diğer diller bu dilden uzaklaştıkları ölçüde bozulmuştur. Dil gelişiminin nasıl olduğu konusunda da Rask'ın savunduğu basitlik yönündeki gelişime katılmaz. Rask dillerin daha kolaya doğru evrildiğini (eklemeli > tek heceli) savunurken, Schleicher tek hecelilikten eklemeliliğe doğru bir gelişim olduğunu ileri sürer (Sampson 1980: 23).

J. Schmidt (1843-1901) aile ağacı modelini eleştirerek farklı bir şematik model sunar. *Dalga teorisi* olarak anılan teorinin sahibidir. Ona göre değişimler kesin bir biçimde olmaz. Merkezden yayılarak genişler. Tıpkı suya atılan bir taş gibi, değişimler çevreye durmaksızın dalga dalga yayılır. Lehçebilim (diyalektoloji) çalışmalarına bakıldığında merkeze yakın lehçelerde merkeze ait özelliklerin daha yoğun olduğu görülür. Ona göre, bu da değişimlerin dalgalar halinde merkezden yayıldığını gösterir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hint-Avrupa dillerinin dalga teorisiyle gösterimi

19. yüzyılın ikinci yarısında **Yeni (Genç) Gramerciler** (Junggrammatiker) adıyla anılan bir grup dilci **H. Osthoff** (1847- 1909), **A. Leskien** (1840-1916), **B. Delbrück** (1842-1922) ve **K. Brugmann** (1849-1919)'ın öncülüğünde radikal bir görüşle ortaya çıktılar (1875). Kendilerinden önceki dili canlı bir organizmaya benzeten görüşlere karşı çıktılar. Onlara göre dil bir canlı organizma değildir; ne "aile ağacı" ile, ne de "dalga" teorisiyle açıklanabilir. Dil daha mekanik bir olgudur. Yeni Gramercilere göre dillerdeki ses değişmeleri düzenlidir. Yani her değişim, mekanik bir biçimde istisnasız bir kesinlikle gerçekleşir ve bunun belli yasaları vardır. "b > p ses değişimi bir dilde gerçekleşmişse bu tüm sözcüklerde gerçekleşmelidir. Bir sözcükte gerçekleşmemişse açıklanabilmelidir. b > p olur ama bu sözcük istisnadır denip geçilemez. Neden istisna olduğu da açıklanabilmelidir." biçiminde kabaca özetleyebileceğimiz bu görüşün sahibi olan Yeni Gramerciler, kökeni Eski Yunana uzanan düzenlilik-düzensizlik tartışmasında düzenlilik tarafının temsilcilerinden olarak da görülebilir.

1.3. Dilbilimin doğuşu

Dilbilim, tarihsel ve karşılaştırmalı çalışmaların yoğunlaştığı bir dönem olan 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başında ilk çalışmaları tarihsel karşılaştırmalı dilbilgisine ilişkin olan Ferdinand de Saussure tarafından biçimlendirilen bir çalışma alanıdır.

O güne kadar dil incelemelerinde kullanılan yöntemler dilbilimin doğuşuyla değişmeye başladı. Dil incelemelerine yeni boyutlar eklendi ve uzun yıllar sorgulanmadan kabul edilen bazı yaklaşım biçimleri tartışılır hâle geldi.

Dilbilim doğrudan insan dilinin özelliklerini merkeze aldı. Dilin her kullanımını önemsedi. Her toplumu, her dili araştırmaya çalıştı. Dilbilimin görevleri Saussure (1998: 34) tarafından şöyle belirtilmişti:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"a) Ulaşabildiği bütün dilleri betimlemek, bu dillerin tarihini incelemek, bir başka deyişle dil ailelerinin evrimini göstermek, her ailedeki ana dillerin ilk biçimlerini olanaklar çerçevesinde ortaya koymak;

b) Bütün dillerde sürekli ve evrensel olarak kendini gösteren güçleri araştırmak, tarihin bütün özel olaylarını açıklayabilecek genel yasaları bulmak;

c) Kendi sınırlarını çizmek ve kendi kendisini tanımlamaktır."

Ancak bugün "bu sınırları" çizmenin 1916'ya göre çok daha zor olduğunu belirtmek gerekir. Dilbilim daha sonra kendi sınırlarını da aşmıştır. Bugün dilbilimden doğan ve başlı başına disiplinler hâline gelen pek çok alan vardır. Belki de o yüzden dilbilime giriş mahiyetindeki kitaplar her baskısında yeni bölümler eklemek zorunda kalırlar. Bu kadar hızla ve bu kadar geniş bir alana yayılan başka bir bilim dalına çok ender rastlanır. Aşağıda F. de Saussure'den başlayarak dilbilimin gelişiminde önemli yeri olan kuram ve kuramcıları ana hatlarıyla tanıyacağız. Bu kadar farklı boyutu olan bir alanı her yönüyle aktarabilmek kolay değil. Ancak dilbilimin gelişiminin ve bugünkü yaygınlığının ana çizgileri aktarılan veriler ışığında izlenebilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. BÖLÜM

DİLBİLİM KURAMLARI

2. DİLBİLİM KURAMLARI

Kuramlara ana hatlarıyla bakıldığında üç büyük akım olduğu görülür. Bunlardan ilki Yapısalcılık'tır. Yapısalcılık içinden çıkarak gelişen diğer akımlar ise İşlevselcilik ve Üretken Dilbilgisi'dir. Bu üç ana akımın içinde de pek çok yönelim vardır. Bu bölümde Yapisalcılık'tan başlayarak dilbilimin gelişiminde pay sahibi olan önemli kuram ve kuramcıları tanıyacağız.

20. yüzyıl dilbiliminin gelişiminde üç dönem vardır: ortaya çıkış (1911-1933), geçiş dönemi (1925-1960), genişleme ve çeşitlenme (1960 sonrası) (Malmkjaer 2010: VII). Saussure ve Chomsky'nin dilbilim tarihinin en önemli iki ismi olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki ismin gerek kendi kuramları gerekse de ortaya attıkları görüşleri eleştirerek ortaya çıkan diğer kuramlar dilbilimin gelişmesini sağlamıştır.

İlk olarak Saussure ve görüşleri etrafında şekillenen Yapısalcılık üzerinde duracağız.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Dilbilim Kronolojisi[1]

1. aşama: Modern dilbilimin doğuşu (1911-1933):

1911 Saussure'nin Cenevre'deki üçüncü ders serisi

Boas-"Introduction" to *Handbook of American Indian Languages*

1912 Daniel Jones'in Londra Üniversitesinde fonetik bölümü başkanı olması

1913 Saussure (1857-1913)'nin ölümü

1914 Bloomfield-*Introduction to the Study of Language*

1916 Saussure'nin derslerinin yayınlanması -*Cours de linguistique générale*

1921 Sapir-*Language*

1924 Amerika Dilbilim Topluluğunun kuruluşu (Linguistic Society of America)

1925 Language (Dil) dergisinin ilk cildinin çıkması

1928 İlk Uluslararası Dilbilim Kongresi'nin yapılması (The Hague)

1932 İlk Uluslararası Fonetik Bilimleri Kongresinin yapılması (Amsterdam)

1933 Bloomfield-*Language*

2. aşama: Geçiş dönemi (1925-1960)

1923 Malinowski-*The problem of meaning in primitive languages*

1926 Prag Dilbilim Okulu'nun kurulması

1938 Trubetzkoy'un ölümü

1939 Trubetzkoy-*Grundzüge der Phonologie*

Sapir'in ölümü

1941 Whorf 'un ölümü

1942 Boas'ın ölümü

1944 J.R. Firth'in Londra Üniversitesi genel dilbilim profesörü olması

1949 Bloomfield'in ölümü

1951 Harris-*Methods in Structural Linguistics*

1953 Weinreich-*Languages in Contact*

1956 Jakobson ve Halle-*Fundamentals of Language*

1957 Chomsky-*Syntactic Structures*

3. aşama: Dilbilimin genişlemesi ve çeşitlenmesi (1960 sonrası)

1961 Halliday-*Categories of the theory of grammar*

1963 Greenberg-*Universals of Language*

1965 Chomsky-*Aspects of the Theory of Syntax*

1966 Labov-*The Social Stratification of English in New York City*

1973 Halliday-*Explorations in the Functions of Language*

1978 Halliday-*Language as Social Semiotic,*

Dik-*Functional Grammar*

1981 Chomsky-*Lectures on Government and Binding*

1985 Halliday-*Introduction to Functional Grammar*

1986 Chomsky-*Knowledge of Language*

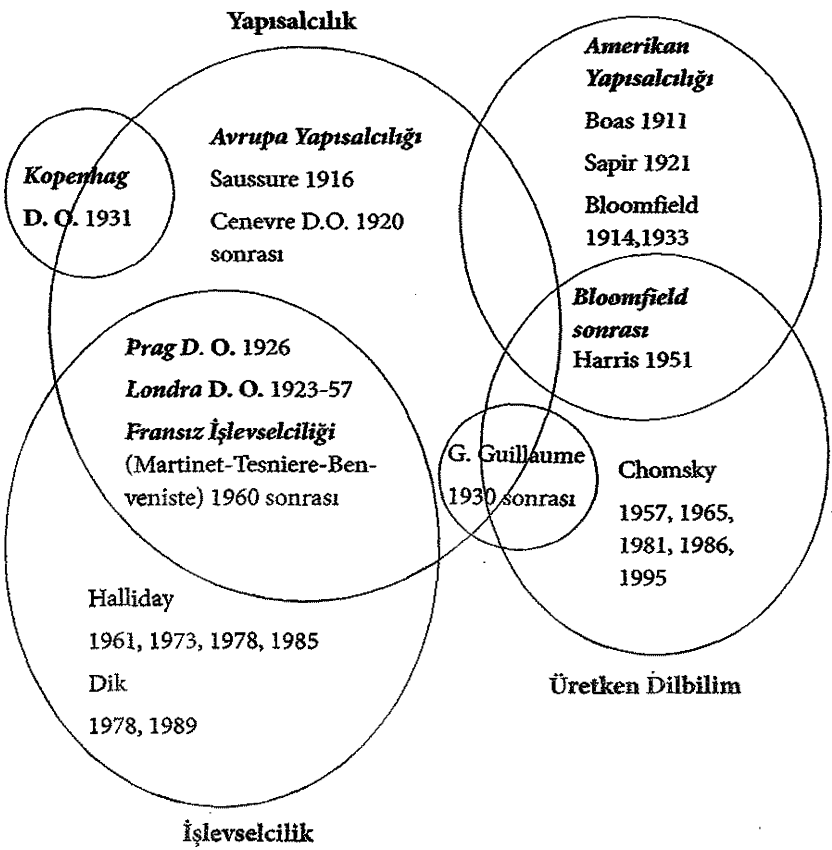
1989 Dik-*The Theory of Functional Grammar*

1995 Chomsky-*The Minimalist Program*

1 Kronoloji [illegible] (2[illegible]) [illegible] bazı[illegible]

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

Dilbilim Kuramları

2.1. Yapısalcılık

Yapısalcılığın (Structuralism) bazı anahtar kavramları Leibniz, Humbolt, Herder, Marks ve Engels gibi düşünürlere dayanır ancak Yapısalcılık modern dilbilimin babası sayılan Ferdinand de Saussure'nin görüşleriyle başlatılan bir kuramdır (Strazny 2005: 1041).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bugünkü dilbilim kuramlarının hemen hepsi yapısalcı dilbilimin içinden çıkmış, bir biçimde Yapısalcılık ile ilişkilendirilebilecek kuramlardır. İşlevselcilik (Functionalism) ve Üretken Dilbilgisi (Generative Grammar) gibi Yapısalcılık içinden çıkan ancak farklı bakış açıları getiren kuramlarla dilbilim daha da zenginleşmiştir.

Çıkış noktası olarak Saussure'nin dersleri gösterilen Yapısalcılık 20. yüzyılın ortalarından itibaren dilbilim, edebî eleştiri, antropoloji, film ve medya eleştirisi, psikoloji, felsefe ve ekonomi gibi pek çok alanı sarsan bir yöntem veya düşünce okuludur (Sanders 2004: 2). Bu okulun içerisinde de dallanmalar olur ama hepsinin çıkış noktasını "yapı" kavramı oluşturur. 1950 sonrasında Chomsky'nin öncülüğünde gelişen Üretken Dilbilim anlayışı dünya dil incelemelerinde yaygınlaşana kadar Yapısalcılık dilbilimin en etkin kuramıdır. Bugün bazı çalışmalarda artık "ölü" bir akım olduğu ifade edilse de (Matthews 2001: 142), dilbilimin bir bilim dalı olarak ortaya çıkışı ve gelişmesinde bu akım çok büyük pay sahibidir.

Yapısalcılık adıyla anılan iki büyük model vardır: Saussure modeli ve Amerikan modeli (Malmkjær 2010: XXXIII). İlk olarak modern dilbilimin ana ilkelerinin de belirleyicisi olan F. de Saussure'nin yaklaşımlarını görelim.

2.1.1. Ferdinand de Saussure (1857-1913) ve temel kavramlar

Cenevre doğumlu Ferdinand-Mongin de Saussure henüz 15 yaşında dil üzerine denemeler (*Essai sur les langues*) yazacak kadar dile ve özellikle etimolojiye düşkün bir çocuktu. 15 yaşına kadar ana dili Fransızca yanında Almanca, İngilizce, Latince ve Yunancayı öğrendi. Yazdığı denemeleri Hint-Avrupalıların kökeniyle ilgili çalışmasıyla tanınan A. Pictet'e göndermişti (Harris 1996: 130). 1875'te Cenevre Üniversitesi'nde fizik ve kimya okumaya başladı, daha sonra 1876'da Berlin ve Leipzig'e giderek Sanskritçe, Eski Slavca ve Litvanca üzerine araştırmalar yaptı. Ses değişimlerinin yasalarını belirlemeye çalışan Yeni Gramerciler arasına kısa bir süre katıldıktan sonra ilk dikkat çeken yayını olan *Mémoire sur le systéme primitif des voyalles dans les langues indo-européennes* (Hint-Avrupa Dillerinde Ünlülerin İlk Dizgesi Üstüne İnceleme) adlı incelemesini 1879'da Leipzig'de yayımladı (Rifat 2005: 22). Bir yıl sonra da yine tarihsel ve karşılaştırmalı dil çalışmaları içerisinde değerlendirilebilecek doktora tezini savundu: *De l'emploi du génitif absolu en Sanskrit* [Sanskritçe'de Salt Tamlayan Durumunun Kullanımı Üzerine (1880)]. Daha

Ferdinand de Saussure (1857-1913)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonra Paris'e dönerek Michel Bréal'in öğrencisi oldu ve daha sonra onun yerine ders vermeye başladı. 1891'de yeniden Cenevre'ye döndü ve İsviçreli bir ailenin kızıyla evlendi. Kariyerinin geri kalanını Cenevre'de Sanskritçe ve Hint-Avrupa dilleriyle ilgili dersler vererek geçirdi. J. Werthmeier'in emekliliğinden sonra genel dilbilim derslerini de vermeye başladı (1907-1911) (Harris 1996: 130).

Saussure'nin yayın bakımından iki dönemi olduğu kabul edilir. İlk dönemi 1857-1891 arasındaki sürekli yayın yaptığı dönemdir. İkinci dönem ise 1891-1913 yılları arasında çok az yayın yaptığı dönemdir. Yayın yapmaması hakkında pek çok şey söylenir (Fransız uyruğuna geçmek istememesi, içki düşkünlüğü, eşiyle anlaşamaması, dilbilimle ilgili görüşlerini olgunlaştıramaması vb.) (Rifat 2005: 23). Ancak dizi biçiminde verdiği ve 1911'de tamamlanan genel dilbilim dersleri (üç dizi) onun ve dilbilimin dönüm noktası olmuştur. Saussure'nin 1913'te ölümünden sonra bu derslerindeki görüşleri, katılan öğrencilerin notlarından derlenerek Ch. Bally ve A. Sechehaye tarafından *Cours de linguistique générale* (Genel Dilbilim Dersleri) adıyla 1916'da yayımlanır.

Bu yayını bizzat Saussure'nin yapmaması çeşitli soruların doğmasına neden olmuştur. "Gerçekten Saussure'nin görüşleri mi? Değiştirilmiş olabilir mi? Hepsi yayımlandı mı?" gibi çeşitli sorular dilbilimcileri bugün de meşgul etmektedir. Bally ve Sechehaye'yi Saussure'ye ihanet etmekle, kendi görüşlerini Saussure'ninkiymiş gibi göstermekle suçlayanlar vardır (Morpurgo Davies 2004: 10, Engler 2004: 56). Öğrencileri Saussure'nin ölümünden sonra dersleri ne şekilde yayımlayacakları konusunda uzun süre çalışmış, bu çalışmalar sonucunda da dilbilim tarihi için değerli mektuplaşmalar ortaya çıkmıştır (Engler 2004: 48-58). Öte yandan Saussure'nin kendi el yazısıyla yazılmış müsvedde niteliğindeki notları 1996 yılında bulunmuş ve 2002'de yayımlanmıştır: *Écrits de linguistique générale* (Genel Dilbilim Yazıları).

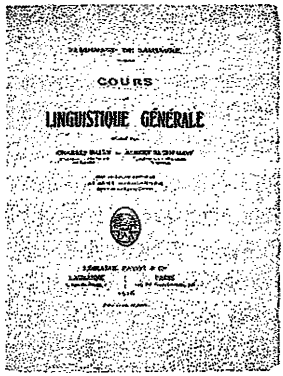
Genel Dilbilim Dersleri daha sonra pek çok kez düzeltmelerle yayımlanmıştır. Türkçeye iki cilt olarak (1976-1978) Berke Vardar tarafından kazandırılmıştır.

Genel Dilbilim Dersleri giriş ve 5 bölümden oluşur. Girişte dilbilim tarihi ele alınır ve dil tanımlanır. Dilin iç ve dış ögeleri, dil ve yazı gibi konular değerlendirilir. Girişe eklenen "sesbilim ilkeleri" başlıklı bölümdeyse sesbirim kavramı üzerinde durulur ve sesbirimler sınıflandırılır.

Birinci bölümde gösterge kavramı ele alınır. Bu bölümün diğer konusu "dural dilbilim ve evrimsel dilbilim" karşılaştırmasıdır. Eş zamanlı (dural) ve art zamanlı (evrimsel) dilbilim yaklaşımları bu bölümde ana hatlarıyla karşılaştırılır.

İkinci bölüm sadece eş zamanlı dilbilime ayrılmış, "dilin somut kendilikleri, özdeşlikler, gerçeklikler, dilsel değer, dizi ve dizim, dilin düzeneği, dilbilgisi ve dilbilgisi bölümleri, soyut kendilikler" vb. konular ele alınmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Genel Dilbilim Dersleri'nin kapağı (1916)

Üçüncü bölüm yalnızca art zamanlı dilbilime ayrılır. Ses değişimleri, örnekseme, evrim gibi kavramlar bu başlık altında ele alınır.

Dördüncü bölüm "uzamsal dilbilim" bölümüdür. Dillerin çeşitliliği, dil ve lehçelerin doğal sınırlarının olmaması, dilsel dalgaların yayılması gibi konular incelenir.

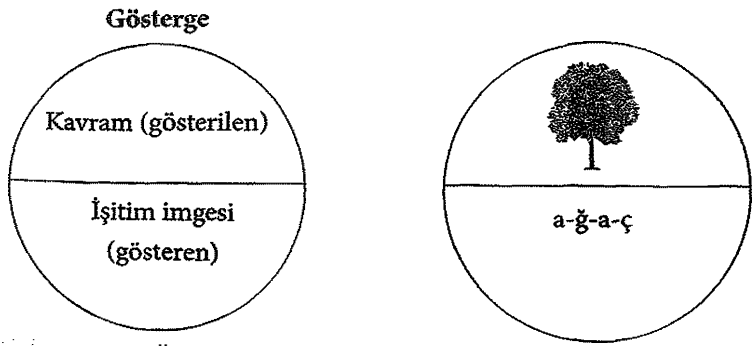
Beşinci bölüm "artgörümlü dilbilim sorumları" dır. Bu bölümde en eski dil ve ilk örnek, yeniden oluşturma, tarih öncesinde dil, dil ve ırk, dil aileleri, dil türleri gibi konular ele alınır.

Bundan sonra Saussure'nin ele aldığı ve Yapısalcılık okulunun temelini oluşturan ana kavramlar üzerinde duracağız. Bu kavramların bazıları daha önce de kimi yazarlarca bazı yönleriyle dile getirilmiştir ancak Saussure belli bir bütünlük içerisinde çoklukla da karşıtlıklar üzerinden kavramları ele alır.

2.1.1.1. Gösterge

Gösterge (signe) kavramı Saussure'nin dil anlayışında çok önemli bir yer tutar. Daha sonra dilbilimden ayrılarak başlı başına bir araştırma alanı olan göstergebilimin de kurucusu olarak Saussure gösterilir.

Saussure göstergeyi açıklarken iki ögeden yola çıkar. Bunlar kavram ve işitim imgesidir. Bir dilsel gösterge bunların ikisinden oluşur. Biz "ağaç" dilsel göstergesinden söz ederken bunun iki ögesi olduğunu bilmeliyiz. Bunlardan ilki bu göstergenin işitim imgesi yani seslerin birleşiminden oluşan yönüdür. İkinci yönü ise kavram yönü yani klasik dil incelemelerindeki anlama denk gelen taşıdıkları, karşıladıklarıdır:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Saussure (1998:109) "Kavramla işitim imgesinin birleşimine **gösterge** diyoruz." dedikten sonra "bütünü belirtmek için gösterge sözcüğü kullanılmalı, kavram yerine **gösterilen** (signifié) ve işitim imgesi yerine de **gösteren** (signifier) terimleri benimsenmelidir." açıklamasını yapar. Saussure gösterge teriminin yalnızca sözcükleri (buradaki örnekte *ağaç* sözcüğü) belirttiğini, bunun nedeni olarak da duyumsal bölümün, uyandırdığı kavramı da içermesine bağlar. Yani *ağaç* sözcüğü bir göstergedir, bunun duyumsal (görülen, işitilen) yönü aslında ona göre yalnızca *gösteren*'dir; anlamı, işaret ettiği kavram ise *gösterilen*'dir. *Gösterge* bu ikisinin birleşimidir. Ancak gösteren olan *ağaç* sözcüğünün ses boyutu, gösterileni de kapsadığı için gösterge için de kullanılması sonucunu doğurur. Gösterilen ve gösteren klasik dilbilgisindeki sözcüğün anlamı ve biçimi kavramlarına yakındır. Saussure sözcüğün yazıda gördüğümüz ve işittiğimiz biçimine gösteren, zihnimizde uyandırdığı kavram boyutuna gösterilen demekle yetinir. Saussure'nin gerçek dünyadaki olgularla ilişki kurmadığı görülür. A-ğ-a-ç sesleriyle (gösteren), bu seslerin birleşimiyle zihnimizde uyananlar (gösterilen) dışında bir de gerçek dünyada ağaç nesnesi vardır. Ogden-Richards 1923'te bu boyutu da *gönderge* adıyla kendi gösterge şemasına eklemişlerdir (Bk. Göstergebilim bölümü). Saussure yalnızca dil içi ögeleri merkeze alır.

Saussure göstergenin özelliklerini de birkaç başlıkta ele alır. Buna göre göstergenin ilk özelliği **nedensiz** olmasıdır. "Kardeş" kavramının *k-a-r-d-e-ş* ses dizisiyle nedenli bir ilişkisi yoktur. "Bir toplumun benimsediği her anlatım biçimi ilkece toplumsal bir alışkıya ya da -aynı anlama gelen- toplumsal uzlaşıya dayanır." diyen Saussure Eski Yunan'da da yaygın bir tartışması olan bu konuda uzlaşımı kesin çizgilerle öne çıkarır (bk. Saussure 1998: 110). Nedensizliğe uymayan yansımaları ise sayıları az olması, dilin ana ögeleri sayılamayacakları, bugün bulunan seslerinin ses evriminin rastlantısal bir sonucuyla oluşması gibi gerekçelerle dışta bırakır. Zaten yansımalarda da nedensiz nitelikler olduğunu, dillerde uzlaşımla oluşmuş farklı yansımalar bulunduğunu (köpek havlaması için Fr. *ouaoua*, Alm. *wauwau*) savunur (bk. Saussure 1998: 111-112).

Göstergenin ikinci önemli özelliği **çizgiselliğidir**. Dil göstergesinde gösterenin bir yayılım göstermek ve bir çizgi boyutunda ölçülebilir olmak biçiminde iki özelliği olduğunu belirtir (bk. Saussure 1998: 112-113). Çizgisellik gösterenin bölünebilir olmasıyla da kendini gösterir. Cümlede birbiri ardınca çizgisel olarak ögeler dizilir ve bunlar bölümlenebilir. Aynı şey sözcükler için de geçerlidir. "*Buraya gel.*" cümlesindeki iki öge birbirinden ayrılabilir. Ayrılan sözcükler sonra yeniden bölümlenebilir: g-e-l gibi. Dil göstergeleri belli bir çizgi üzerinde sıralanır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Saussure dil göstergesinin hem **değiştirilebilir** hem de **değiştirilemez** olduğunu savunur (Saussure 1998: 118). Göstergenin toplum tarafından değiştirilebileceğini, ancak bireyin zorunlu olarak kullanması nedeniyle birey için değiştirilemez olduğunu kabul eder. Ona göre gösterge "bozulma eğilimindedir, çünkü sürüp gider." (Saussure 1998: 118). Göstergenin gösteren boyutunda özellikle ses değişimleri sonucunda değişiklik olur, aynı şekilde anlam da değişir. Böylece *bozulmalar sonucunda gösteren ve gösterilen arasındaki bağıntı değişir.* Saussure'ye göre, toplum bir sözcüğü değiştirebilir ancak birey bu konuda özgür değildir. Saussure'nin bireyle ilgili bu görüşü daha sonra eleştirilmiş ve bireyin de göstergeyi değiştirebildiği ortaya konmuştur.

Saussure göstergebilimi dilbilimi de kapsayan bir bilim dalı olarak görmüştür. Böyle bir bilim alanının (göstergebilim-sémiologie) gerekliliğini 1894'te belirtmişse de (Joseph 2004: 59), göstergebilimin yaygınlaşması Saussure sonrasında gerçekleşmiştir. Genel Dilbilim Dersleri'nde "Henüz yok böyle bir bilim; onun için, göstergebilimin nasıl bir şey olacağını söyleyemeyiz" diyen Saussure bu bilimin yerini de ruhbilimcilerin belirleyeceğini savunur (Saussure 1998: 46).

2.1.1.2. Dizge

Genel Dilbilim Dersleri'nde dizge (systéme) kavramıyla ilgili bir başlık yer almaz. Ancak farklı bölümlerdeki açıklamalardan Saussure'nin dizge kavramına verdiği önem anlaşılır.

"Dil bir dizge oluşturur." diyen Saussure dilin bu yönünün görece "nedenli" olduğunu ifade eder (Saussure 1998: 117). Ancak bu dizgenin karmaşık olduğunu, yalnızca mantıksal düşünceyle anlaşılabileceğini ve dili her gün kullananların bile bu konuda bilgisizlik içinde olduğunu savunur.

Saussure'nin dil dizgesini açıklamak için kullandığı ünlü bir benzetme vardır. Dil dizgesi ve satranç arasında bir paralellik kuran Saussure'nin karşılıklı ilişkiler, bağıntılar üzerinden ögeleri açıkladığı görülür: *"Dil kendi düzeni dışında düzen tanımayan bir dizgedir. Satranç oyunuyla yapılacak bir karşılaştırma bunu daha iyi kavramamızı sağlayacaktır. Satrançta iç olguyla dış olguyu birbirinden ayırmak görece olarak kolaydır. Oyunun İran'dan Avrupa'ya geçmiş olması bir dış özelliktir; buna karşılık, dizgeyi ve kuralları ilgilendiren ne varsa iç özelliktir. Tahta taşların yerine fildişi taşlar koyarsam, ortaya çıkan değişiklik dizgeyi ilgilendirmez. Ama taşların sayısını azaltır ya da çoğaltırsam bu değişiklik oyunun kurallarını da derinden etkiler."*(Saussure 1998: 53-54).

Satrançtaki taşların her biri büyük bir oyunun parçalarıdır. Bu taşlar değerlerini öteki taşlara göre kazanır. Taşlar arasında karşıtlık ilişkisi vardır. Taşların

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

her oynatılışında dizge değişir, öbür konuma geçilir. Yani dizge anlıktır. İşte dil ve dil ögeleri de böyle bir durum sergiler. Her dil ögesi başka bir ögeye göre dizgede konumlanır. Ancak bir bütün olarak dil dizgesini oluştururlar (Saussure 1998: 135-136). Ögeleri öteki ögelerden soyutlayarak doğru anlayamayız. Diğerleriyle birlikte ve dizge anlık olduğu için eş zamanlı olarak ele almalıyız. Satrançta nasıl bir taş oyundan çıkarılırsa oyunun yapısı bozuluyorsa, dilde de bir ögenin çıkması demek genel olarak yapının bozulması demektir. Direksiyonu olmayan bir araba sağlıklı hareket edemez. Her öge birleşerek dizgeyi oluşturur.

Dizge kavramı, "Dilbilimin tek gerçek konusu, kendi içinde ve kendisi için ele alınan dildir." sözünü söyleyen Saussure'nin dili diğer dünya olay ve durumlarından bağımsız bir yapı olarak görmesinin bir diğer boyutudur. Dil pek çok ögeden oluşan ve bu ögelerin birbirleriyle etkileşimi sonucunda işlev görev bağımsız bir yapıdır. Saussure dili etkileyen coğrafî, tarihî, siyasî, sosyolojik vb. olguları dil dışı kabul eder ve dilbilim incelemesinin dışında tutar. Ona göre dil dizgesinin incelenmesi ancak dilin kendisinden geçer.

2.1.1.3. Dil ve söz

Saussure'nin yaptığı en ünlü ayrımlardan biri dil (langue) ve söz (parole) ayrımıdır. "*dilyetisine ilişkin incelemenin iki bölümü var: Bunlardan biri temel niteliklidir; özü bakımından toplumsal ve bireyden bağımsız olan dili ele alır; bu inceleme yalnızca anlıksaldır. Öbür bölüm ikincil bir önem taşır ve konusu, dilyetisinin bireysel yanı, daha açık bir deyişle, seslemeyi de kapsayan sözdür. Anlıksal-fiziksel niteliklidir bu inceleme*" (Saussure 1998: 49).

Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere Saussure toplumsal *dil* ile bunun bireysel kullanımı olan *sözü* ayırır. Bunları ayırır fakat ikisinin birbirine zorunlu olduğunu belirtir. Bireyler konuşabilmek için toplumsal ve kurallaşmış olan dil boyutuna sahip olmalıdır. Tıpkı göstergede olduğu gibi nasıl gösteren ve gösterilen bir bütünlük sergiliyorsa, dil ve söz de benzer bir bütünlük sergiler.

Dil toplum içinde her beyinde bulunan izler bütünü olarak yaşar. Söz ise beyindeki bu izler bütünün hayata yansıması, kullanımıdır. İletişimin başarılı olması bu iki boyutun bütünlüğüne bağlıdır. "Çocuklar çabuk buraya gelin!" cümlesini kuran bir anne bireysel bir kullanımda bulunur. Bu, söz boyutudur. Bu cümlenin karşı tarafça anlaşılması için ifade ettiklerinin toplumsal ve kurallaşmış dil boyutuna da uygun olması gerekir. Aksi takdirde anlaşma olmaz. Türkçe bilen ve böyle bir cümlenin dil boyutunda karşılığı olduğunu kavrayan çocuklar anneyi anlayacaktır. Aynı anne "larukçoc, inleg bukça yaryub" diye seslenebilir. Bu yine söz boyutu olur. Ancak bu ifade toplumsal olan dil boyutuyla uyuşmayacak, sonuç olarak anlaşma gerçekleşmeyecektir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Saussure "dilyetisi kuramını" oluştururken dil veya sözden birine göre hareket etmek gerektiğini savunur. Kendisi dil boyutundan yola çıkacağını, sözden yararlansa da bu ayrımı koruyacağını belirtir (Saussure 1998: 50).

Özetleyecek olursak, dil soyut, toplumsal ve zihinseldir. Söz ise somut, bireysel ve kullanımla ilgilidir. Bu ayrım daha sonra farklı kuramlarda farklı şekillerde karşımıza çıkar[2]. Saussure'yi modern dilbilimin kurucusu yapan yaklaşımlarından biri olarak bu ayrımı gösterebiliriz.

2.1.1.4. Art zamanlılık ve eş zamanlılık

Saussure zaman etkeninin dilbilimde özel güçlüklere yol açtığı düşüncesindeydi ve dilbilimcilerin bunu fark etmediğini savunuyordu. Ona göre dilbilim dışındaki pek çok bilim zaman etkenine göre ikiye ayrılmak zorunda kalmaz. Ancak dilbilim bu bakımdan köklü bir ikilik sergiler (Saussure 1998: 124).

Bu ikilik *eş zamanlılık* (synchronie) ve *art zamanlılık* (diachronie)'tır. Saussure art zamanlılık için *evrimsel dilbilgisi*, eş zamanlılık için *dural dilbilgisi* terimlerini de kullanır. Ona göre dilbilim art zamanlılığa gereğinden fazla önem veriyordu ve bu da yaşayan dil olgularının anlaşılmasını güçleştiriyordu. "Dilde durağanlık yoktur, dil sürekli değişir." diyen Saussure dilin ırmak gibi aktığını ve yazı diline bağlı kalındığından bu akışın gözden kaçtığını savunur. Yazı dilinin değişmeme eğiliminde olduğunu, o yüzden doğal dillerin değişkenliğini göstermediğini belirtir.

Saussure dilbilgisinin bu değişimlerin tarihiyle uğraşmaması düşüncesindedir. Ona göre genel dilbilgisi diye adlandırılan ne varsa eş zamanlılığa bağlıdır. Çünkü dilbilgisiyle ilgili her türlü bağıntı dil durumları aracılığıyla ortaya çıkar (Saussure 1998: 150). Art zamanlılığı tamamen dışlamayan Saussure bazı dilbilgicilerin yalnız tarihsel olguların dili oluşturduğu yanılgısına kapıldığını, bunun doğru olmadığını belirtir.

Eş zamanlı bütün dil olgularının söz tarafından yaratıldığını savunur. Her dil değişiminin tohumunun söz düzeyinde atıldığını belirtir. Türkçeden örnekle açıklayalım, Türkçenin paylaştırma eki Eski Türkçe metinlerinde ünlüden sonra +rer biçimindeydi: *iki+rer* "ikişer". Bu durum, yanlış hece bölümlenmesi sonucu *bir* (*bir+er* > *bi+rer*) sözcüğünden örneksemeyle yaygınlaşmıştır. Ancak bugün aynı sözcük {+şAr} ekini alır: *iki+şer*. Bunda da *beş* (*beş+er* > *be+şer*) sözcüğündeki yanlış bölümlemenin örneksemeyle yaygınlaştırılması etkili olmuştur. Yani bir dil kuralı, bireysel söz düzeyinde değişir. Ancak sözün yarattığı bu değişim yaygınlaşarak toplumsal olduğunda dil boyutunu ilgilendirir (Saussure 1998: 147-148).

2 Benzer ayrımlar sonraki dilbilimcilerce farklı terimlerle yapılmıştır: Guillaume'da *langue~discours*; Hjemslev'de *schema~usage*; Jabobson'da *code~message* (Bayrav 1998b: 43). Chomsky'deki *competence~performance* ayrımı da buraya dâhil edilebilir. Türkçede *langue* boyutu için *dil* yanında *edinim* ve *edinç* terimleri de kullanılmıştır. *Parole* boyutu için *söz* yanında *kullanım*, *edim*, *söylem*, *söylev* terimleri de kullanılır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Eş zamanlılık ve art zamanlılığı iki farklı yöntem olarak gören Saussure bu iki yöntemden eş zamanlılığı daha önde tutar. Art zamanlı çalışmaların sağlıklı olması için geçmişteki dil değişimlerinin eş zamanlı olarak ele alınması gerektiğini belirtir. Örneğin Türkçe belirtme durumu çekiminin art zamanlı incelemesi için bu çekimin tarihteki kullanımlarının her dönem için eş zamanlı olarak belirlenmesi gerekir: *Eski Türkçede belirtme durumu* > *Orta Türkçede belirtme durumu* > *Osmanlıcada belirtme durumu* vb. Bu bakımdan art zamanlı inceleme eş zamanlı incelemelerin karşılaştırılması, dil olgularının tarihsel olarak art arda gelişleriyle ilgilidir. Eş zamanlı inceleme olguların belli bir dil durumu, belli bir zaman dilimi içerisindeki biçimiyle ilgilenir. Eş zamanlılık yasası geneldir ve buyurucu değildir. Dildeki var olan düzenin yalnızca anlatımı, betimlenmesiyle uğraşır (Saussure 1998: 140-141).

Saussure'nin eş zamanlı ve betimsel dilbilgisi anlayışı modern dilbilimin temel ayaklarından biri olmuştur. Geleneksel dilbilgisinin art zamanlılığı ölçü kabul eden ve yanlış-doğru biçiminde yargılar bildiren buyurucu anlayışına da önemli bir itiraz niteliğindedir.

2.1.1.5. Konuşma dili ve ölçünlü yazı dili

Saussure "Yazı, dili gizler; bir giysi değil, bir örtüdür." diyerek yazının dilin gerçek incelemesi için bazı durumlarda sorun yarattığını savunur (Saussure 1998: 62).

Yazı dilinin haksız bir saygınlığı olduğunu düşünen Saussure dilbilgisinin yazı dilini esas almaması gerektiğini, konuşma diline göre yapılan değerlendirmelerin dili anlamada daha gerçekçi olacağını ileri sürer. Yazının her şeyden önce dili olduğu gibi yansıtmaktan uzak olduğunu, yazıyla söyleyiş arasında uyumsuzlukların ortaya çıktığını belirtir. Çünkü dil durmaksızın evrim geçirir, oysa yazı olduğu gibi kalma eğilimindedir (Saussure 1998: 59).

Dilcilerin de çoğu zaman yazı ve söyleyiş arasındaki ayrımı doğru yapamadığını, sözcükleri yazılı biçimlerine göre incelemeye çalıştıklarını ifade eden Saussure harf ve ses ayrımını yapamayan bir dilbilgisi anlayışından şikâyet eder. Yazı dilinin dilin bozulmasını önleyeceği görüşünü de eleştirir ve konuşma dilinin yazıdan bağımsız kendi evrimini devam ettirdiğini ifade eder.

Geleneksel dilbilgisinin yazı odaklı olduğunu, *gramer* sözcüğünün de Eski Yunan'da *gramma* "yazı" sözcüğünden geldiğini tarihçe bölümünde görmüştük. Saussure yazı dilinin haksız yere bu kadar önemsendiğini ileri sürerek geleneksel dil incelemelerini bu bakımdan da eleştirir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2.1.1.6. Töz ve biçim

Saussure kavramlar ve sesleri "dilin katışıksız değerler dizgesinin" iki ögesi olarak görür. Buna göre bu iki öge birbirinden ayrılamaz. Düşünce seslerden soyutlandığında "bulutsu" bir özellik gösterir. Dil olmadan önce düşünce belirgin değildir.

Saussure'nin bu ayrımı kökü eskilere giden anlam-biçim veya madde-ruh tartışmalarına benzer. Gerçi kendisi beden-ruh birliği sunan insan benzetmesini doğru bulmaz ve kimyasal bir örneğin daha doğru olacağını düşünerek su örneğini verir. Hidrojen ve oksijen suyu oluşturur. Oksijen hidrojenden, hidrojen oksijenden bağımsız düşünülebilir ancak artık su değil, başka şeylerdir. Su ikisinin birleşiminden oluşur (Saussure 1998: 154).

Genel Dilbilim Dersleri'nde töz ve biçim ikiliği için ayrı bir başlık yoktur. Terim olarak da kavram, düşünce, töz gibi farklı terimler "anlam" boyutunu karşılamak için kullanılır. Geleneksel dilbilgisinde sözcüğün anlam ve ses olarak iki boyutu olduğu söylenir. Saussure anlam (düşünce) ve sesi bölünemez, ayrılamaz iki öge olarak görür. Bunun için de bir benzetme kullanır: "*Dil bir kağıda da benzetilebilir: Düşünce kağıdın ön yüzü, ses ise arka yüzüdür. Kağıdın ön yüzünü kestiniz mi, ister istemez arka yüzünü de kesmiş olursunuz. Dilde de durum aynı: Ne ses düşünceden ayrılabilir, ne de düşünce sesten. Böyle bir ayrım ancak bir soyutlamayla gerçekleşebilir. Bunun sonucunda da salt ruhbilim ya da salt sesbilim alanına girilmiş olur.*" (Saussure 1998: 166). Saussure anlamın tek başına ruhbilim (psikoloji) ile ilgili olduğunu düşünür. Dilbilim bu anlamda psikolojiyle sesbilimin birleştiği alanda işlem yapar: "Bu birleşim bir töz değil, bir biçim yaratır." diyerek de bir yerde dilbilimin biçimle işlem yaptığını kabul eder (Saussure 1998: 166). Bu görüş yapısalcılığın temellerinden birini oluşturur. Biçimi ön plana alarak tözü yadsımaz fakat dilbilimcinin biçimden hareket etmesinin yolunu açar.

2.1.1.7. Dizim ve çağrışım

Genel Dilbilim Dersleri'nde özel önem verilen ikili ayrımlardan biri *dizimsel* (syntagmatique) ve *çağrışımsal* (associatif) ilişkiler arasındaki ayrımdır.

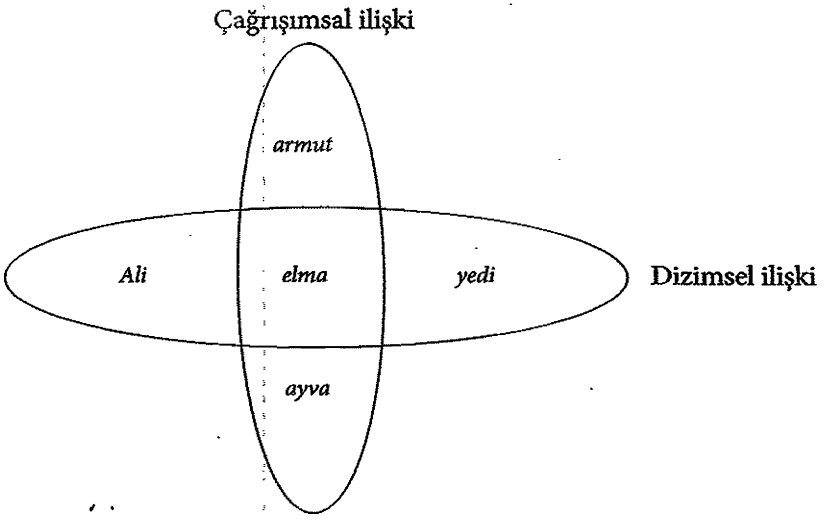
Dizimsel ilişki yukarıda üzerinde durduğumuz dilin çizgisellik özelliğinin bir sonucudur. Çizgisellik nedeniyle iki ögeyi birden söyleyemeyiz. Ögeler birbiri ardınca çıkar. "Buraya gel!" cümlesinde iki sözcük vardır ve bunlar aynı anda çıkarılamaz. İki sözcük art arda gelir. Ancak çizgisel olmayan göstergeler de vardır ve bunların verdiği ileti bütün olarak algılanır. Örneğin trafik ışıklarında, kırmızı renk "Dur!" anlamına gelir. Ancak kırmızı renk yukarıdaki cümle gibi iki ögeden oluşmaz. Bir bütündür. Bütünsel bir göstergedir. Dil göstergeleri ise çizgiseldir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve bu çizgisellik ögelerin birbiri ardınca gelmesini, birbirine eklenmesini zorunlu kılar. Saussure "dizim her zaman, ardışık iki ya da daha çok sayıda birimden oluşur." der (Saussure 1998: 178). Sözcüklerde sesbirimler birbiri ardına dizilir: *k-i-t-ap, ç-o-c-u-k* vb. Cümlelerde de ögeler birbirine eklenir, aynı şekilde dizilir: *Buraya+gelin+çabuk* vb. İşte dildeki bu ilişki dizimsel ilişkidir.

Çağrışımsal ilişki ise alternatiflere dair bir ilişki biçimidir: *Ali elma yedi.* Bu cümlede ögelerin her biri yerine geçebilecek ancak dizimde yer almayan ögeler çağrışımsal ögelerdir. *Elma* yerine, *armut, ayva* vb. meyveler de gelebilir. Ya da cümlenin öznesi Ahmet, Mehmet vb. de olabilir. İşte bir dizimdeki ögenin çağrışım alanına göre ögeler çağrışımsal ilişkiyi oluşturur.

Dizimsel ilişkide ögeler çizgisel olarak yapıda yer alır. Ancak çağrışımsal ilişkide ögeler yapıda yer almaz, bellekte uyanırlar. Bu iki ilişki biçimini çizmeye kalkarsak dizimsel ilişki yatay, çağrışımsal ilişki dikey bir nitelik sergiler:

2.1.1.8. Karşıtlık, değer ve anlam

Saussure "Dilde yalnız ayrılıklar vardır." ifadesini kullanır (Saussure 1998: 174). Ona göre dildeki bir ögenin değerini dil dizgesi içinde diğer ögelerle kurduğu ilişkide aramak gerekir. Bu bakımdan ögeler arasındaki karşıtlıklar kendi değerlerini ortaya çıkaracaktır. Bir öge dilde tek başına var olamaz, mutlaka başka ögelerle vardır ve başka ögelerin olamadığı şey, odur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu görüşü ünlü Fransız şair A. Rimbaud'a ait *Je est un autre* "Ben, ötekidir." sözüyle açmaya çalışalım. Sosyolojik bir olgu olan kimlik de kurulurken öteki üzerinden inşa edilir. Herkesin yeşil olduğu bir yere sarı geldiğinde yeşiller yeşilliklerini bir kimlik olarak kabul eder. Ben de ötekinin varlığıyla kimlik kazanır. Dilde de ögeler öteki ögelere göre bir yer edinir. Dilde isim, fiil olmayan; fiilin yapamadığı şeydir. Bu karşıtlık anlayışı daha sonra özellikle Prag okulunun öncülüğünde dil ögelerinin işlevlerinin belirlenmesinde anahtar rolü oynar. Dilde bir ögenin işlevi onun ikili karşıtlık sergilediği örneklerle açıklanmaya başlar.

Değer ve *anlam* birbirine yakın kavramlardır. Ancak Saussure yine de arada bir fark olduğunu belirtir. Değer, anlamın bir ögesidir diyen Saussure değerlerin her zaman şu ögelerden oluştuğunu belirtir:

"1. Değeri belirlenecek şeyle değiştirilebilir benzemez bir öge

2. Değeri söz konusu olan şeyle karşılaştırılabilir benzer ögeler" (Saussure 1998: 168). Buna göre, 5 liralık bir paranın değerini belirlemek için bu paranın belli miktarda başka bir şeyle, örneğin kitapla değiştirilebileceğini; aynı dizgenin benzer bir değeriyle örneğin dolarla, sterlinle vb. karşılaştırılabileceğini bilmek gerekir.

Anlam ile değerin farkı açıklanırken dizge içindeki karşıtlık ilişkisinin önemi vurgulanır. Türkçeden bir örnek verelim. *Siyah* ve *kara* işaret ettikleri şey bakımından, anlamı aynı iki sözcük olabilir. Ancak bunların değerleri aynı değildir. *Kara sevda* deriz, fakat *siyah sevda* demeyiz. Burada *kara* ve *siyahın* dizge içinde öteki ögelerle kurdukları ilişkinin farklı olduğu görülür. İşte bu ilişkiler bütünü onların değerlerini oluşturur.

2.1.1.9. Antoine Meillet (1866-1936) ve Cenevre Dilbilim Okulu

Cenevre Dilbilim Okulu Saussure'nin öğrencilerinin kurduğu bir okuldur. "Cenevre Okulu" ifadesi **Michel Bréal** (1832-1915)'in 1894'te kullandığı bir ifadedir ve bu okulu bir araştırma kurumu olarak da kurma fikri ilk kez Rus bilim adamı **Sergey Karcevski** tarafından 1940'ta ileri sürülmüştür. Cenevreli dilciler kendileri için "okul" terimini hiç kullanmamışlardır. Cenevre Okulu terimi bir şekilde Cenevre Üniversitesi çevresinde bulunmuş ve Genel Dilbilim Dersleri'ndeki görüşleri benimsemiş kişiler için kullanılır (Bruche-Schulz 2011:163). Bu okulun en dikkate değer ismi **Antoine Meillet**'tir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ferdinand de Saussure, Louis Havet, Victor Henry, James Darmesteter ve Michel Bréal gibi isimlerden dersler alan ve Cenevre Okulu'nun en önemli temsilcilerinden kabul edilen A. Meillet'in çalışmalarını karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları (özellikle Slav dilleri ve Ermenice üzerine) ve genel dilbilim çalışmaları olarak ikiye ayırabiliriz (ELL2 2005: 761). 1906'ya kadar özellikle Saussure ve M. Bréal çizgisinde filoloji yayınları yapan A. Meillet bu tarihten sonra Fransız sosyolog **Emile Durkheim** (1858-1917) etkisinde dilbilimin genel yasalarını açıklama çalışmalarına ağırlık verdi (Strazny 2005: 675). Başlarda Saussure'nin dizge (sistem) kavramı çerçevesinde dilleri açıkladı ancak daha sonra dil dışı ögelere öncelik tanıyan bir dil anlayışına kaydı. Dilin **sosyal gelişmeyle** beraber ele alınması gerektiğini savunarak Saussure'nin dili yalnız dil içi ögelerle açıklama anlayışından ayrıldı.

Antoine Meillet (1866-1936)

Dilbilim tarihi bölümünde değindiğimiz üzere 19. yy. sonu 20. yy. başında (1883-1931 arası) iki karşıt yaklaşım vardı. Anlam konusunda da bu görüşler ışığında bölünmeler yaşandı. Bunlardan birisi Schleicher'in öncülük ettiği, Fransa'da da Arséne Darmesteter'in benimsediği dilin canlı bir organizma olduğu görüşüydü. Diğer görüş ise M. Bréal'in savunduğu dilin insanın bir aktivitesi olmasıydı. Bréal anlamı insanın entelektüel ve psikolojik yönünden hareket ederek açıklar. A. Meillet hocası Bréal'e yakın bir biçimde anlama yaklaşır. Ona göre sözcüklerin anlamlarındaki değişimler üç etkiyle açıklanabilir: dilbilimsel etkenler (dil yapıları), tarihi etkenler ve sosyal etkenler (Strazny 2005: 676).

A. Meillet Cenevre Okulu'nun en özgün ismidir. Bu okulunun diğer temsilcilerinden farklı olarak hocaları F. de Saussure'nin görüşünden ayrılmış, özellikle toplum ve dil ilişkisini merkeze almıştır. Dilbilimin, uzun yıllar egemen olan ve dil incelemelerinde yanlış sonuçlar çıkarılmasına yol açan "Dil canlı bir organizmadır." yaklaşımını aşmasında önemli duraklardan biridir. Émile Benveniste, Marcel Cohen, Gustave Guillaume, Louis Hjelmslev, André Martinet, Leonard Bloomfield gibi isimleri etkiyelen Meillet'in bugünkü dilbilime yansıyan diğer katkılardan biri de **dilbilgiselleşme** (grammaticalization) kavramıdır (ELL2 2005: 761). Anlam ögelerinin dilbilgisi ögelerine dönüşmesiyle ilgili bir kavram olan dilbilgiselleşme[3] günümüz dilbilim çalışmalarının önemli parçalarından biri olmuştur.

3 Türkçeden örnek verelim. Bugün tamamen bir dilbilgisi ögesi olan -(I)yor eki, tarihi Türkçede *yorı-r* biçiminde bir fiil çekimi biçimiydi. Ancak zamanla ekleşti. Benzer bir durum bugün i- ek-fiili için de geçerlidir (Eski Türkçe *er-* "olmak" > *i-*). İşte bu tür ekleşmeler dilbilgiselleşme örnekleridir. Daha ayrıntılı bilgi için biçimbilgisi bölümüne bakılabilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cenevre Dilbilim Okulu'nun diğer önemli temsilcileri, Ferdinand de Saussure'nin Genel Dilbilim Dersleri'ni yayımlayan **Charles Bally** (1865-1947) ve **Albert Sechehaye** (1870-1946)'dir. C. Bally daha sonra söylem odaklı çalışmalara yoğunlaşmıştır. A. Sechehaye ise yapılandırmacı (constructive) bir yöntemle karmaşık sentaktik yapıların basit sentaktik yapılara indirgenebileceğiyle ilgili bir dilbilgisi kuramı önermiştir. Bu okulun diğer temsilcilerinden **Henri Frei** (1899-1980) Asya dilleri üzerine çalışmış, **Robert Godel** (1902-1984) ise Saussure'ye ait arşiv ve belgelerin yayımlanmasıyla uğraşmıştır. **Sergey Karcevski** (1884-1953) ise Moskova ve Prag Okulları'na da katkıda bulunarak Saussure'nin görüşlerinin yayılmasında önemli bir isim olmuştur.

2.1.2. İşlevselcilik

İşlevselcilik Saussure'nin temellerini attığı yapısal dilbilim içerisinden doğmuş, ancak daha sonra farklı bir gelenek oluşturmuş bir akımdır. Prag Okulu bu akımın ilk önemli okulu olarak bilinir. Özellikle 1960 sonrasında, üretken dilbilim anlayışının dilbilgisi teorilerinin yanında, işlevci dilbilgisi anlayışını benimseyen pek çok dilbilgisi teorisinin ortaya atıldığı görülür (bk. "İşlevsel Dilbilgisi Kuramları" bölümü).

2.1.2.1. Prag Okulu (1926) ve temel kavramlar

Vilém Mathesius'un (1882-1945) çevresinde toplanan ve ilk toplantılarını 6 Ekim 1926'da Mathesius'un önderliğinde **Bohumil Trnka, Bohuslav Havranek, Roman Jakobson, Jan Rypka**'nın katılımıyla gerçekleştiren bu okula daha sonra **Jan Mukarovsky, Josef Vachek** gibi Çek bilim adamları katıldı. Dil sorunlarını tartışan ve büyük oranda Saussure yapısalcığına dayanan bir çevre oluştu. Mathesius'un derslerine **Vladimir Buben, Bohuslav İlek, Frantişek Oberpfalcer** gibi Çekler yanında, Rus **Sergey Karcevskiy, Nikolay Sergeeviç Trubetskoy, Petr Bogatyrev, Boris Tomaşevskiy**, Fransız **Lucien Tesnière** ve **Léon Brun** da katılmıştır.

Roman Jakobson (1896-1982)

Prag Okulu adlandırması kendilerine değil, bu isimleri 1932'de Amsterdam'da yapılan bir kongreye çağıran Alman fonetikçilerine aittir (Vachek 2002: 5). Ayrıca işlevselcilik gibi ayrı bir akım adı da alma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mışlar, büyük oranda yapısalcılık içinde bir düşünce akımı yaratmışlardır. "İşlevci yapısalcılık (functional structualism), işlevsel ve yapısal dilbilim (functional and structural linguistics)" gibi başlıklarla yapısalcılıkla ilişkilendirilirler (Çermak-Hajiçova 2003: 1). Bu okul, görüşlerinin önemli bir bölümünü 1929-1939 arasında 8 cilt olarak yayımlanan toplu çalışmalarında açıklamıştır.

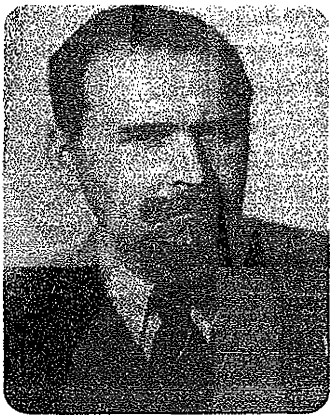
Grubun kurucusu Mathesius o dönemde iki büyük geleneğin varlığından söz eder. Bunlardan ilki F. Bopp ve R. Rask'ın köklerini attığı, Yeni Gramercilerle doruğa ulaşan genetik karşılaştırma geleneği; diğeri von Humbolt'un öncülük ettiği karşılaştırmalı gelenektir. Mathesius bu iki geleneğin sentezini yapmaya çalışmıştır. Eş zamanlı incelemenin önemini sık sık vurgulasa da art zamanlılığı dışlamaz (Vachek 2002: 13). Okulun diğer önemli üç ismi **Roman Jakobson** (1896-1982), **Nikolay Trubetskoy** (1890-1938) ve **Sergey Karcevski** (1884-1953)'dir. 1915'te Moskova Dilbilim Okulu'nun kuruluşunda bulunan R. Jakobson daha sonra başka okullara da katılmış, dilbilim ve göstergebilimin temel direklerinden biri hâline gelmiştir. N. Trubetskoy ise ölümünden sonra yayımlanan eseri *Grundzüge der Phonologie* (Sesbilim İlkeleri-1939) ile Prag Okulu'nun en önemli katkılarından birini yapmış, iki yüz kadar dünya dilinin ses dizgesini eş zamanlı, işlevci bir yapısal anlayışla inceleyerek dilbilimin sesle ilgili gelişiminin temellerini atmıştır.

Bu okul Saussure gibi eş zamanlı bir kuram önerir. Yazılı metinlerden çok sezgisel konuşucuyu merkeze alır. Yani gramer geleneğindeki yazılı ürünlere dayanarak betimleme yapma yöntemi yerine, bir dili ana dili olarak konuşan kişinin ürettiği sözlü ürünleri ön planda tutar. Bu okulu diğer yapısalcılardan (örn. Amerikan yapısalcılığı) ayıran özellikleri ise dil ögelerine işlevi ön planda tutarak yaklaşmalarıdır. Amerikan yapısalcıları betimleyici bir yaklaşıma sahiptiler ve onlara göre gramer bir ögeler dizisiydi (Chomsky'de kurallar dizisi). Dilci de bir sanatçı gibi bu ögeleri betimlemelidir. "Bunun işlevi nedir?" sorusu Amerikan yapısalcılarının ilgilendikleri bir soru değildi. Oysa Prag Okulu betimlemekle yetinmez. Bu ögelerin dildeki yerini sorgular. Çeşitli ögelerin hangi işlevleri yerine getirdiğini önemser (Sampson 1980: 104). Prag Dilbilim Okulu'nun içinde de iki eğilim vardır. Buna göre Trubetskoy-Jakobson çizgisi genel sistemik görünümle ilgilenirken, Mathesius-Havrenek çizgisi bir dil sisteminde ifadeler aracılığıyla işlevsel özellikleri belirlemeye, dilin iç sistemiyle ilgili ilişkilere odaklanır. Prag Okulu için kullanılan "işlevci yapısal" adlandırmasında ilk öge (işlevci) daha çok Mathesius-Havranek; ikinci öge (yapısal) Trubetskoy-Jakobson çizgisine denk düşer (Vachek 2002: 14).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Prag Okulu özellikle kendi geliştirdiği **sesbirim** (phoneme)[4] kuramına dayanan **sesbilim** (phonology) alanının kurulmasına öncülük etmiştir. R. Jakobson, S. Karcevskiy ve N. Trubetskoy 1928'deki *Uluslar Arası Birinci Dilbilim Kongresi*'nde sesbilim dalının kurulmasını önermişler ve sesbilimi resmen kabul ettirmişlerdir (Başkan 2003: 94).

Bu okul, sesbirim kavramını merkeze alır ve sesbirimlerin belirlenmesinde **karşıtlıklar**dan yararlanır. Trubetskoy'un yöntemi karşıtlıkların niteliğine göre sesbirimleri adlandırmak ve sınıflandırmaktır. Sesbirimler belirlenirken **karşıt çiftler** (minimal pairs) üzerinden değerlendirmeler yapılır: *kan* ve *kar*. Bu iki sözcüğün farklı anlamlar kazanmasını sağlayan sesler /n/ ve /r/'dir. Bu ikisi sesbirim olarak belirlenir (Daha ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. "Ses ve Dilbilim" bölümü). Sesbirimlerin bu tip dizilerle anlam ayırt etmesi kanıtlanmalıdır. Yani sesbirimin "işlevi", anlam ayırt etme olarak ortaya konur. Sesbirimin "anlam ayırt eden en küçük birim" olarak tanımlanması Prag Okulu'nun katkılarındandır. Trubetskoy sesbirimler arasında da çeşitli karşıtlık tipleri olduğunu belirler: *Yoksunluğa dayanan karşıtlık* (privative opposition): Bir sesbirimde olan diğerinde olmayan bir özelliğe dayanır. /f/ ve /v/ arasındaki karşıtlık ötümlülük özelliğine dayanır. Diğer özellikleri aynıdır. *Aşamalı karşıtlık* (gradual opposition): /ı/~/e/~/æ/ sesbirimleri arasındaki karşıtlık değişim derecesi karşıtlığıdır. Bu sesbirimler birbirine dönüşebilen ve bu dönüşümün bir durağı olan sesbirimlerdir. *Eşgüçlü karşıtlık* (equipollent opposition): /p/~/t/~/k/ arasında her sesbirimin diğerinde olmayan bir özelliği vardır. Yani eşit güçte ayırıcı özelliğe sahiptirler (Sampson 1980: 108).

Nikolay Trubetskoy (1890-1938)

4 Sesbirim kavramının gelişimiyle ilgili olarak Prag Okulu öncesindeki iki önemli ismi anmak gerekir. Bunlardan ilki **Henry Sweet** (1845-1912)'tir. Sesbirim terimini kullanmasa da ses (sound) ve dilde anlam ayırt eden ses (phoneme) arasındaki ayrımı vurgulayan çalışmalar yapmıştır. Polonyalı **Jan Baudin de Courtenay** (1845-1929) diğer önemli isimdir. Courtenay, Rusça *fonema* sözcüğünü kullanır ve kendi sesbirim kuramını 1893'te yayımlar. Saussure da Fransızca *phonème* sözcüğünü kullanmıştır (Robins 1967: 203-204). Ancak sesbirim kavramının ayrıntılı açıklaması ve bir sesbirim kuramının kurulması Prag Okulu ile mümkün olmuştur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Prag Okulu'nun diğer anılması gereken özelliği **tipoloji** çalışmalarına önem vermesidir. Bu bakımdan da öncü bir nitelik sergiler. Dillerin genel olarak hangi ses dizgesine sahip olduğunu ortaya koymaya amaçlayan Trubetskoy iki yüze yakın dili ele alır. Bu biçimde dilleri seslerine göre tipolojik olarak gruplandırmaya çalışır. Modern dilbilimin en rağbet gören çalışma biçimlerinden biri olan tipolojik incelemelerin dönüm noktalarından biri Prag Dilbilim Okulu'dur.

Prag Okulu bazı yönleriyle Saussure'den farklı görüşler ileri sürer. Bunlardan birisi dilin toplumsal yönüne daha çok vurgu yapmasıdır. Bir diğeri de Saussure'nin arasına kesin bir çizgi çektiği art zamanlılık ve eş zamanlılığın birleşimidir. Prag Okulu dilin işleve dayalı dizgesinin art zamanlılıkla da ortaya konması gerektiği düşüncesindedir.

2.1.2.2. Fransız İşlevselciliği

Prag Okulu'nun etkinliklerine katılan ve dili işleve dayalı bir yöntemle inceleyen Fransız bilim adamlarını bu başlık altında ele alıyoruz. Dilbilim akımları içerisinde Fransız işlevselciliği olarak ad verilen bir akım yoktur. Görüşleri değerlendirilecek isimler aslında Prag Okulu'ndan etkilenen ancak belli bir okulla ilişkilendirilemeyecek bağımsız isimlerdir.

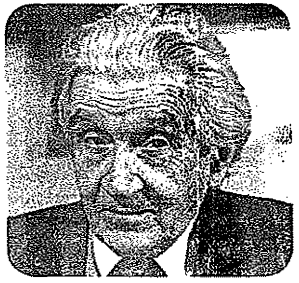
2.1.2.2.1. André Martinet (1908-1999)

Prag Okulu'nun özellikle işlevci sesbilim anlayışından etkilenen Andre Martinet, işlevciliği ses dışındaki alanlar için de uygulamak üzere bir "işlevsel dilbilim" kuramı geliştirmiştir. Dilbilimin gelişiminde işlev kavramını eserlerinde en sık kullanan kişilerdendir, hatta "Uluslar Arası İşlevsel Dilbilim Kurumu" (1976) adında bir kurum da kurmuştur. Bu nedenle işlevselciliğin kurucularından biri olarak anılır. Prag Okulu'ndan N. Trubetskoy ile Kopenhag Okulu'ndan L. Hjelmslev'in çalışmalarına ve bu okulların geliştirdiği dilbilim anlayışlarının kuruluşuna yakından tanıklık eden Martinet'i etkileyen diğer önemli isim Otto Jespersen'dir.

İlk çalışmaları sesbilim ve söyleyiş üzerinedir. 2. Dünya Savaşı'nda tutsak düşen Martinet kaldığı kamptaki dört yüz tutsak Fransız subayından derlediği verilerle *La pronanciation du français contemporain* (Çağdaş Fransızcada Söyleyiş-1945) adlı eserini yayımladı. 1950'lerden sonra eser isimlerinde işlev terimini de kullanmaya başladı: *Phonology as Functional Phonetics* (İşlevsel Sesbilgisi Olarak Sesbilim-1949), *A Functional View of Language* (Dilin İşlevsel Bir Görünüşü-1962), *Studies in Functional Syntax* (İşlevsel Sözdizimi İncelemeleri-1975).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Art zamanlı sesbilimle ilgili eserleri (En önemlisi *Économie des changements phonétiques* "Ses Değişimlerinin Ekonomisi"-1955) de olan Martinet eş zamanlılığı ön plana alır fakat tıpkı Prag Okulu gibi art zamanlı sesbilim incelemelerini göz ardı etmez. Prag Okulu gibi, sesleri dil dizgesi içinde yer alan ögelerin hangi işlevleri yerine getirdiğini ve dizgedeki diğer ögelerle ilişkilerinin nasıl olduğunu önemseyen bir anlayışa göre inceler. Karşıtlıklar, sesler arasındaki ilişkiler belli bir bağlam içerisinde ele alınır. Martinet de yalnızca betimlemenin yeterli olmadığı, dil yapılarıyla ilgili açıklayıcı bilgiler vermenin gerekli olduğu düşüncesindedir. Bu bakımdan Amerikan yapısalcılığından ayrılır.

André Martinet (1908-1999)

Martinet'i farklı kılan özelliklerinden birisi **biçimbilgisi ve sözdizimi** ile de ilgilenmiş olmasıdır (1950 sonrası). Biçimbilgisi ve sözdiziminde de işlevci bir yaklaşımdan yanadır. Dil incelemelerinin varsayımsal ve tümdengelimli olmaması gerektiğini düşünür. Ona göre önceden bir kabulden hareketle dile dair çıkarımlar yapılmamalıdır. Öncelikle dil ögeleri incelenmeli, sonuçlar değerlendirilmeli, buna göre dilin genel yapısıyla ilgili görüş bildirilmelidir. Bu yaklaşımı nedeniyle Martinet'in gerçekçi dilbilim biçiminde bir anlayışa sahip olduğu kabul edilir (Rifat 2005: 66; Strazny 2005: 657). N. Chomsky'nin varsayımsal ve tümdengelimli Evrensel Dilbilgisi kuramına da bu nedenle karşı çıkar. Ona göre bir dil anlayışı, önce bir teori ortaya atıp onu kanıtlamaya çalışmamalı, önce dilleri incelemeli daha sonra elde ettiği verilere dayanarak bir teori geliştirmelidir. Martinet bu bakımdan varsayımsal değil, alan çalışmasını gerekli gören deneysel tümdengelimli bir anlayışa sahiptir.

A. Martinet'in görüşlerini en iyi yansıtan eseri ilk kez 1960'ta *Éléments de linguistique générale* (Genel Dilbilim İlkeleri) adıyla yayımlanan, Türkçeye 1985 yılında B. Vardar tarafından *İşlevsel Genel Dilbilim* adıyla çevrilen eseridir. B. Vardar, Martinet'in çeviride "işlevsel" teriminin kitap adına eklenmesini bizzat onayladığını belirtir (Martinet 1985: VII).

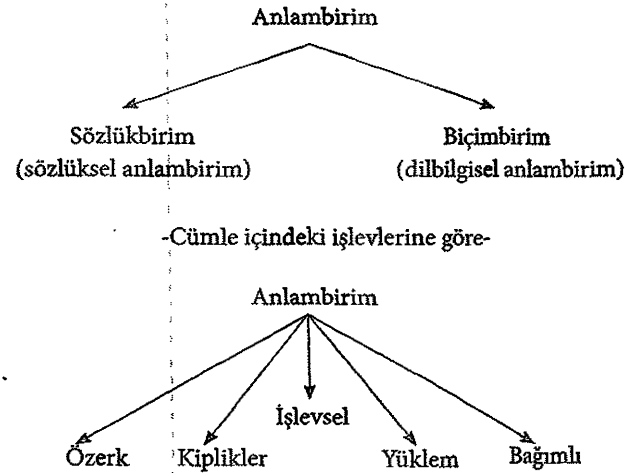
Martinet'in katkılarından biri **çift eklemlilik** (double articulation) kavramıdır. Sadece insan dilinde olan bu özellik ilk defa Martinet tarafından ortaya atılır. Buna göre **birinci eklemlilik** "*aktarılacak her deneyim olgusunun, başkalarına bildirilmek istenen her gereksinimin her biri sesli bir biçim ve bir anlamla yüklü bir birimler dizilişi olarak çözümlenmesini sağlayan eklemliliktir.*" (Martinet 1985: 7). Türkçeye uyarlayarak açıklarsak, "*Ali bugün eve geldi.*" cümlesi birinci eklemlilik düzlemidir. Çünkü sesli ve anlamlı (Bu örnekte, sözcük diyebiliriz) birimler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yan yana gelmiştir. **İkinci eklemlilik** ise yan yana dizilen bu sözcüklerin tekrar en küçük parçalarına ayrılabilmesidir. Örneğin, *Ali* a-l-i, *eve* e-v-e biçiminde daha küçük parçalara (sesbirimlere) ayrılabilir. Martinet *çığlık* örneğini verir ve bunun tek eklemli olduğunu, çünkü bölümlenemediğini belirtir. Gerçekten de aslında çift eklemlilik daha önce Saussure bölümünde ele aldığımız dilin çizgisellik özelliğine benzer. Biz anlık duygulanımlarımızda daha küçük parçalara ayıramadığımız sesler çıkarırız. Bu sesler bir anlam taşısa da sesbirimlerine ayrılamaz. Ya da bir köpeğin havlamasını düşünelim. Köpeğin çıkardığı sesleri düzenli bir biçimde parçalayıp başka ögeleri oluştururken kullanamayız. Ancak insan dilinde bu mümkündür. Birinci eklemlilik düzlemindeki *çırak* sözcüğünü ikinci eklemlilik düzleminde parçalayabiliriz: ç-ı-r-a-k. İkinci eklemlilik sayesinde elde ettiğimiz sesbirimlerden yeni sözcükler üretebiliriz: *çarık, çark, kar, ırak* vb.

Martinet'in diğer önemli katkısı biçimbilgisiyle ilgilidir. Martinet öncesinde anlamlı en küçük birimler biçimbirim (morpheme) olarak tanımlanıyordu. Özellikle Amerikan yapısalcılığında biçimbirimler anlam ve görevlerine bakılmadan tek başlık altında ele alınıyordu. *Kitapçı* sözcüğünde, *kitap* da bir biçimbirim, {+CI} da bir biçimbirim kabul ediliyordu. Martinet biçimbirim anlayışını eleştirmiş ve farklı bir sınıflama önermiştir.

Martinet en küçük anlamlı birime biçimbirim (morpheme) yerine **anlambirim** (monéme) der:

Martinet (1985: 91-110)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu ayrımları Türkçeden örneklerle açıklayalım. "Ali belki senin gibi dersini çalışmıyordur." cümlesini yukarıdaki ilk ayrıma göre ele alırsak, *ders* ögesi bir sözlükbirimdir çünkü sözlükte yer alır, bir anlamı vardır. Yüklemde bulunan -(I)yor eki ise bir biçimbirimdir, çünkü sözlükte yer almaz, yalnızca dilbilgisel bir işlevi karşılar.

İkinci ayrım için aynı cümleyi ele alalım. Burada *Ali* ögesi cümle içinde yer değiştirebilir. Özerk bir anlambirimdir. Ancak *gibi* bu bakımdan özerk değil, bağımlıdır. *Dersini* sözcüğündeki {+I} eki başka bir anlambirimin işlevini belirtmeye yarayan bir öge olduğu için işlevseldir. *Belki* anlambirimi konuşucunun cümle hakkındaki yorumunu bildirir, yani kiplik ögesidir. *Çalışıyordur* ise cümledeki diğer ögeleri de yöneten *yüklemsel* anlambirimdir.

Martinet'in sözdizimi anlayışı yüklem üzerine kuruludur. Yüklem zorunlu (çekirdek) ögeyken diğer ögeler seçimlik ögelerdir (yayılım ögeleri).

2.1.2.2.2. Lucien Tesnière (1893-1954) ve Bağımlılık Dilbilgisi

Lucien Valerius Tesnière dil incelemelerine karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmalarıyla başlamıştır. Slav, Germen, Fin-Ogur ve Kelt dilleri üzerine Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde yayınlar yapmıştır. Prag Okulu'ndan -özellikle N. Trubetskoy'dan- etkilenmiştir. Çalışmalarıyla dilbilim tarihinde kendine özgü bir yer edinmiştir.

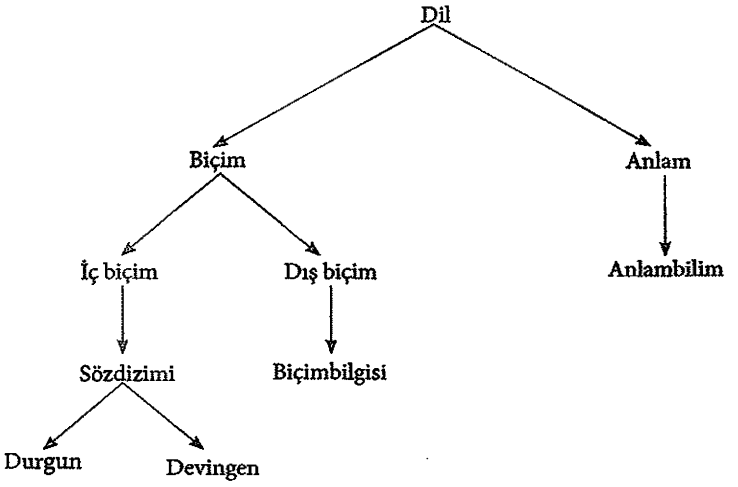
Lucien Tesnière (1893-1954)

Özellikle **sözdizimiyle** ilgilenen L. Tesnière'nin ölümünden sonra sözdizimiyle ilgili çalışmalarına dayanarak **bağımlılık dilbilgisi** (dependence grammar) adıyla anılan bir gramer kuramı geliştirilmiştir. En önemli eseri ölümünden sonra yayımlanan *Élements de syntaxe structurale* (Yapısal Sözdiziminin Ögeleri-1959)'dir.

L. Tesnière'nin sözdizimi anlayışı bağımlılıklar ve hiyerarşik ilişkileri ön planda tutar. Daha önce 19. yüzyılda benzer bir gramer anlayışını savunan ve W. Götzinger, A. Lehman, F. Kern'in öncülüğünde hiyerarşik cümle yapısını göstermeye çalışarak yüklemi merkeze alan bir Alman bağımlılık (Alm. *Dependenz*) anlayışı vardır (ELL2 2005: 593). Ancak L. Tesnière'nin sözdizimi kuramı daha ayrıntılı ve evrensel nitelikler taşır. Tüm dünya dillerine uygulanabilir. L. Tesnière, Bağımlılık Dilbilgisi anlayışının kurucusu olarak bilinir ancak getirdiği yaklaşımlarla [yapı ağacı çizimleri (*stemma*), aktarma kavramı vb.] N. Chomsky'nin Evrensel Dilbilgisi kuramında karşılaştığımız bazı uygulamaların öncüsüdür. Sözdizimsel işlev kavramı Tesnière'nin özel önem verdiği kavramlardandır. Yukarıda anılan eserinin bölümlerinden biri "işlev" (fonction) adını taşır (Tesnière 1959: 39).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tesnière dilin içerik boyutunu anlambilimin incelediğini belirterek sözdizimini daha çok dilin biçim boyutuyla ilişkilendirir. Yapı ve anlam arasında bir karşıtlık kurar ve bu karşıtlığı bir başlık altında (distinction de la structure et du sens) tartışır (Tesnière 1959: 40). Bu şekilde Saussure'nin biçim-töz karşıtlığına benzer bir karşıtlık kurmuş olur [Rifat (2005: 87) bu karşıtlığı *düşünce düzlemi-dil düzlemi* olarak adlandırır.]. "Sözdizimi ve Biçimbilgisi" (Syntaxe et Morphologie) başlığı altında içerik-biçim karşıtlığının biçim düzlemini de **iç biçim** (forme intérieure) ve **dış biçim** (forme extérieure) olarak ikiye ayırır. Dış biçimin biçimbilgisinin konusu olduğunu, iç biçimin sözdiziminin konusu olduğunu ileri sürer (Tesnière 1959: 34). Sözdizimini ise **durgun sözdizimi** (syntaxe statique) ve **devingen sözdizimi** (syntaxe dynamique) olarak ikiye ayırır (Tesnière 1959: 50).

Durgun sözdizimi sözcük türleri ve ulamları (kategorileri) gibi bölümleri konu edinirken, devingen sözdizimi sözdizimsel işlemleri ele alır.

Tesnière (1959: 53) durgun sözdiziminin konusu olarak gördüğü sözcük türlerini iki başlıkta ele alır. Buna göre sözcükler iki türdür:

a. Boş sözcükler (mots vides): Gramatik araçlar bu bölümde ele alınır. İlgeç, bağlaç ve tanımlıklar boş sözcüktür.

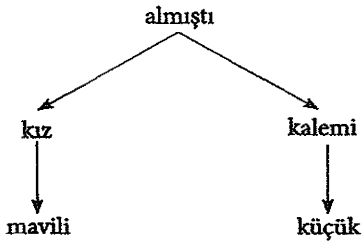
b. Dolu sözcükler (mots pleins): Semantik işlevler yüklenebilen sözcüklerdir. İsimler, fiiller, zarflar, sıfatlar bu bölümdedir.

Tüm sözcükler işlevlerine göre de dörde ayrılır: Fiil, fiil niteleyicisi (zarf), isim, isim niteleyicisi (sıfat).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Devingen sözdizimi bölümünde ise üç tür işlevin bulunduğunu belirtir. Bunlar **ilişkilendirme** (connexion), **bağlama** (jonction), **aktarma** (translation). Tesnière'nin sözdizimi kuramının belki de en önemli üç kavramı olan bu kavramlar kitabın çatısını da oluşturur. Eserdeki tüm konular bu üç başlık altında ele alınır. Bu üç işlev tüm dillerde mutlaka bulunan işlevlerdir. Bu işlevleri Türkçeden örneklerle ve kullanılan terminolojiyi de aktararak şu şekilde özetliyoruz:

Mavili kız küçük kalemi almıştı

Küçük kardeşim geldi

İkinci örnek cümleyi ele alalım. Bu cümle yapı ağacı çiziminde (stemma) **yöneten öge** yukarıda olacak şekilde çizgisel olarak gösterilir. Burada ana ilke ögeler arasındaki hiyerarşik ilişkileri göstermek, bağımlılıkları sergilemektir. Bağımlılık dilbilgisinde en önemli öge diğer ögeleri yöneten yüklemdir (fiil). Cümlede yüklem olayların merkezindedir. Diğer ögeler iki başlıkta ele alınır. **Buna** göre geleneksel dilbilgisinde özne ve nesne dediğimiz ögeler, yani yüklemde bildirilen olaya etken veya edilgen olarak katılan ögeler **eyleyenler** (actants) olarak adlandırılır. Diğer tümleçlere ise **tümleyenler** (circonstants) denir. Bu cümlede *kardeşim* eyleyendir ve *küçük* ögesini yönettiği için ondan yukarıda yer alır. Bir veya birden fazla ögeyi yöneten ögeye **düğüm** (næud) denir. *Kardeşim* aynı zamanda bir düğümdür. *Küçük* ise *kardeşim* ögesine bağımlıdır, yani yönetilendir, bu nedenle en altta yer alır. Cümlede bütün yöneten ögeleri yani düğümleri yöneten öge olan yükleme **merkez düğüm** (**næud central**) denir. Merkez düğüm fiilse cümle fiil cümlesidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

(İsim, sıfat, zarf cümlesi de olabilir.) Bu cümlede merkez düğüm *geldi* fiili olduğu için cümle fiil cümlesidir. Bu cümledeki işlevler **ilişkilendirme** işlevine örnektir. Basit cümlelerde bu işlev söz konusudur.

Bağlama işlevi ise geleneksel dilbilgisinde bağlı cümle olarak adlandırılan cümleleri bağlarken kullanılır. "Ali bugün bize geldi ama kimseyle konuşmadı" cümlesi **bağlayıcı** (jonctif) öge *ama* ile birbirine bağlanmıştır. Bu öge bu şekilde bağlama işlevini yerine getirmiştir.

Aktarma işlevi ise iki biçimde gerçekleşebilir. Birincisinde sözcüklerin tür değişimi aktarma işleviyle mümkün olur. Sözcüklerin fiil, fiil niteleyicisi, isim ve isim niteleyicisi olarak 4 türü olduğu ileri sürülür. Bu türler arası geçişler birinci tür aktarmaya örnektir.

Çalışkan Ali
Ali
↓
çalışkan

Ali'nin defteri
defteri
↓
Ali'nin

İlk örnekte *Ali* yöneten bir ögedir. Ancak ikinci örnekte *Ali* ana öge değil, *defter* ögesine bağlı yönetilen bir ögedir. İlk örnekte bir *isim* iken, ikinci örnekte bir *isim niteleyicisi* olmuştur. Yani aktarma işlevi gerçekleşmiştir. *Ali* ögesinin türü değişmiştir.

İkinci tür aktarma işlevi için ise geleneksel dilbilgisindeki birleşik cümleler örnek verilebilir. Türkçe için çoklukla ek olan **aktarıcılar** (translatifs) yardımıyla bir cümle başka bir cümleye bağımlı hâle getirilebilir.

Ali geldi. Gördüm.

Bu iki bağımsız cümle ikinci tür aktarma işlevi ile tek bir cümle yapılabilir: *Ali'nin geldiğini gördüm.*

Tesnière'deki bu aktarma kavramı Chomsky'nin **dönüşüm** kavramına benzer. Bu bakımdan önemli bir katkıdır. Ayrıca sözdizimi ilişkilerini işlevlerin niteliğine göre ve yapı ağacı çizimleri (stemma) ile vermesi dilbilimine Tesnière'nin getirdiği yeniliklerdendir.

2.1.2.3. Londra Okulu

Yapısalcılık içinde değerlendirilen okullardan biri de Londra Okulu'dur. Saussure ile yaygınlaşan eş zamanlı, betimsel dil anlayışını sürdüren bu okulun önemli temsilcileri **J. R. Firth** (1890-1960), **W. Sidney Allen** (1918-2004), **R. H. Robins** (1921-2000), **F. R. Palmer** ve **M. A. K. Halliday** (1925-)'dır. Londra Üniversitesi'ne bağlı bir enstitüde (SOAS- The School of Oriental and African Stu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dies) çalışmalarını sürdüren isimler Londra Okulu'nun omurgasını oluşturmuştur ve ilk çalışmalar İngiltere İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki ülkelerin dilleriyle ilgilidir. Genel dilbilim sorunlarından çok farklı dilleri tanımak ve tanıtmak yönünde incelemeler yapmışlardır.

John Rupert Firth bu okulun kurucusu olarak öne çıkar. Saussure'nin bazı kavramlarını (dil-söz ayrımı gibi) reddetse de pek çok açıdan yapısalcı kabul edilir (Matthews 2001: 20). 1944 yılında Büyük Britanya'nın ilk genel dilbilim profesörü olan J. R. Firth daha çok **sesbilim** (özellikle **prosodi**, ritim, tonlama vb.) ve anlambilim üzerine yayınlarıyla tanınmıştır (Sampson 1980: 214-215). İlk önemli katkısı sesbilimle ilgili analizleridir. En özgün görüşlerinden biri dilin ses bakımından tek sistemli bir yapı olduğu görüşünü reddetmesidir. Ona göre dilde sesbilgisel olarak **çok sistemlilik** (polisystemicity) bulunur. Bir dil kendi fonetik sistemi yanında diğer dillerden ödünçlediği sözcüklerin getirdiği başka fonetik sistemleri de içerir. Örneğin Arapça ve Farsça sözcüklerdeki uzunluklar Türkiye Türkçesindeki ses dizgesinin dışında farklı bir dizge içinde ele alınabilir.

J. R. Firth, antropolog **Bronislaw Malinowski** (1884-1942)'den etkilenerek **toplum** ve **bağlama** dayanan bir dil kuramı geliştirdi. Buna göre dil bağımsız bir dizge olarak ele alınmamalıdır. Belirli durumlar bağlamında incelenmelidir. Bağlam (context) onun dil anlayışının en önemli kavramlarındandır. Dil toplumun, kültürün, bilimin, edebiyatın vb. gelişimiyle birlikte değerlendirilmelidir. Firth'in dilbilim tarihindeki ikinci önemli katkısı bu **toplum dilbilimsel** (sociolinguistic) bakıştır. Firth, günümüz anlambiliminde anlamla ilgili bir alan olan ve bir dil metnindeki anlam ögelerini yorumlarken toplumsal boyutu da işe katan edimbilimin (pragmatics) ilk temsilcilerinden biri olarak değerlendirilebilir. O dil incelemelerinde belli bir bağlam içerisinde *katılımcıları, katılımcıların fiillerini, ilgili nesneleri, fiilsel ve kişisel olmayan olayları, fiilin etkilerini* göz önünde bulundurulması gerektiğini düşünür. Yani anlamın **bağlamcıl** (context dependent) bir kavram olduğunu, bağlamdan bağımsız sağlıklı değerlendirilemeyeceğini savunur.

J. R. Firth (1890-1960)

Londra Okulu'nun sözdizimiyle ilgili çalışmaları daha çok dizgeci dilbilgisi (systemic grammar) olarak bilinir. M. A. Halliday'ın öncülüğünde daha çok işlev odaklı bir sözdizimi anlayışı gelişmiştir (bk. "Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi" bölümü).

2.1.3. Gustave Guillaume (1883-1960) ve Psikomekanik

Fransız olan G. Guillaume, Saussure'nin yapısal dilbilim anlayışından yola çıkmış ancak eleştirel yaklaşımlarıyla dikkat çekmiştir. Bir banka görevlisi olan G. Guillaume, A. Meillet'in derslerini dinledikten sonra dil sorunlarına ilgi duymaya başlamıştır. Yapısalcılığın temel karşıtlıklarını (dil-söz, gösteren-gösterilen vb.) kullanır fakat dili yalnızca biçim odaklı olarak ve anlamdan soyutlayarak bağıntılar üzerinden incelemeye çalışmanın doğru olmadığını ileri sürerek yapısalcılığın bazı yönlerini eleştirir. Biçim ve anlam arasındaki ilişkileri önemseyen G. Guillaume gösterenler arasındaki ilişkileri yeterli görmez (Rifat 2005: 84). Ona göre dil gözlemlenebilecek bir veri değil, **soyut** bir dizgedir. Bu şekilde dilin anlaşılmasında deney ve gözlem yeterli değildir. Mantıksal incelemeleri **önemser ve anlam**, Saussure'ye göre söylersek, **gösterilen** boyutuna odaklanır. Gösterilenleri oluşturan düşünce işlemlerini araştıran dilbilim kuramına da **psikomekanik** (ruhsal mekanik, psychomécanique) adını verir.

Gustave Guillaume (1883-1960)

G. Guillaume dili durağan bir olgu olarak görmez. Ona göre dil bir **aktivitedir**. Söylemin ölçüsüdür. **Hareket ve zaman** kavramları dil anlayışında merkezi yeri tutar. Bunda dönemin felsefecisi **H. Bergson'un** zaman anlayışının etkileri olduğu bilinmektedir. Ona göre bilişsel yapı olan dil (langue), içeriği oluşturur ve birincildir; biçimbilgisel sözdizimi (morphosyntax) ise sadece içeriğin algılanabilir olmasını sağlar, bu nedenle de ikincildir. Ona göre içerik dizgesi düzenliliği belirler. Biçime bakılarak düzensiz denilen yapılar (Örneğin İngilizcedeki şu çoğul biçimleri düzensiz (irregular) sayılır: *man* "adam" > *men* "adamlar", *child* "çocuk" > *children* "çocuklar" vb.) da aslında içeriğe göre düzenlidir (ELL2 2005: 169).

Chomsky'nin üretken-dönüşümsel dilbilgisi kuramının ilkelerinin bazıları G. Guillaume'nin çalışmalarında da görülebilir. Her şeyden önce dış yapıda görülen dil olgularıyla yetinmemesi ve dilin iç yapısını, Chomsky'ye göre söylersek derin yapıyı merkeze alması öncü görüşlerindendir. **Söylem** (Saussure'deki *söz*) yani sonsuz olan dili kullanma biçimlerinden yola çıkarak sonlu olan derin yapıdaki **dil** kavramını ortaya çıkarmaya çalışması yine Chomsky'nin kuramının da dayandığı ilkelerdir (Rifat 2005: 86). G. Guillaume soyut bir dil ve karışık terimler dizgesi kullandığı için zamanında çok etki uyandırmasa da ölümünden sonra Roch Valin'in tanıtmalarıyla 1970 sonrasında ünlenmiş, Chomsky'nin kuramındaki bazı temel ilkeleri daha önce ortaya atmış olduğunun görülmesi kendisini günümüz üretici dilbilim geleneğinin önemli bir durağı hâline getirmiştir.

2.1.4. Kopenhag Okulu (1931) ve Glosematik

Danimarkalı dilbilimciler **Louis Hjelmslev** (1899-1965), **Viggo Brøndal** (1887-1942) ve **Hans Uldall** (1907-1957)'ın 1931 yılında kurdukları bu okul Saussure'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Ancak yapısalcılığın bazı kavramlarına yeni boyutlar kazandırmıştır. **Mantık ve matematik** sembollerini kullanan Kopenhag Okulu temsilcileri kapalı bir dil ve terminoloji kullanmalarıyla da tanınırlar. Yukarıda anılan üç isim görüşlerini -bugün de yayımlanan- *Acta Linguistica Hafniensia* adlı dergide yayımlarlar. Saussure'nin "dil töz değil, biçimdir." yaklaşımı temelinde bir kuram geliştirirler.

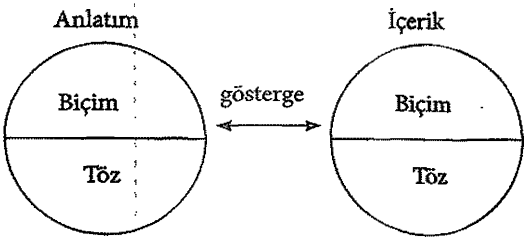
Louis Hjelmslev (1899-1965)

Kopenhag Okulu, Prag Okulu'nun sesbilimle ilgili yaptıklarının başka bir biçimini mantıktan yola çıkarak yapmıştır. Danimarka dilbilim okulu başlangıçta yapısal bir anlayışa sahip olmuştur. Ancak daha sonra işlevselciliğe kaymış, 21. yüzyıl başlarından itibaren "Danimarka İşlevsel Dilbilgisi" olarak anılan bir kuram geliştirmiştir (Bu kuramla ilgili daha geniş bilgi için bk. "Dilbilimden Gelişen Dilbilgisi Kuramları" bölümü).

Okulun en önemli ismi **Louis Hjelmslev**'dir. Geliştirilen kuramın adını Yunanca *glossa* "dil" sözcüğü ile matematik sözcüğündeki *-matik* ekinden türeten L. Hjelmslev bu şekilde kendi kuramlarının daha önceki kuramlardan tamamen farklı, yeni bir anlayışa sahip olduğunu vurgulamak istemiştir (Rifat 2005: 45). **Glosematik** kuramı **mantıksal-matematiksel** bir dil kuramıdır. İlk kez 1935'te H. Uldall ile L. Hjelmslev birlikte yayımladıkları bir metinle kuramı tanıttılar. Daha sonraki çalışmalarıyla kuramını daha da ayrıntılandıran Hjelmslev, yalnızca dilbilim değil, göstergebilim için de önemli dönüm noktalarından biridir. *R. Barthes, A. Greimas* gibi göstergebilimcileri etkilemiş, her türlü gösterge için uygulanabilecek bir kuram geliştirmiştir. **Varsayımsal-tümdengelimli** bir kuram olmakla birlikte deneysel (ampirik) bir niteliği de vardır. Ancak **deneyselliği**, verilerden yola çıkmaktan kaynaklanmaz. Verilerden bağımsız ön kabullerle kuram oluşturulmuştur ancak bu ön kabullerin bazıları denenebilecek niteliktedir. Bu yönüyle klasik bir deneysel kuram değildir.

Glosematik kuramı Saussure'nin *biçim* (form)-*töz* (substance) karşıtlığına **anlatım** (expression)-**içerik** (content) karşıtlığını ekler. Buna göre anlatımın hem biçimi hem tözü, aynı şekilde içeriğin hem biçimi hem tözü vardır. Hjelmslev

-Saussure gibi- töz değil, biçimlerin dilbilim kuramının konusu olması gerektiği görüşündedir (Robins 1965: 201). Biçimi de hem anlatım hem de içerik düzlemindeki ilişkiler ağında arar.

Bu tabloyu örnek üzerinde yorumlayalım. Herhangi bir gösterge anlatım ve içerik düzlemlerinin biçim ve tözlerinden oluşur. Anlatım düzlemi Saussure'nin gösteren kavramına yakınken, içerik düzlemi gösterilen kavramına yakındır. *Kitap* sözcüğü üzerinden örnekleyelim:

a. İçeriğin tözü: Düşüncede dağınık hâlde bulunan ögelerdir. Bir biçimi yoktur. Düzenlenmemiş, dağınık durumda bulunan kavramlar dizinidir. *Kitap, kalem, defter, silgi* vb. pek çok öge bu düzlemde dağınık durumda yer alır.

b. İçeriğin biçimi: Pek çok ögeden sıyrılan tek öge düşüncede oluşur. İçeriğin biçimlenerek düzene kavuşmasıyla düşüncede *kitap* kavramı belirginleşir. Yani "anlam", "gösterilen" olarak da dilbilim tarihinde adlandırılan ögelerdir.

c. Anlatımın tözü: İçeriğin biçiminde belli bir yapıya düşünce boyutunda kavuşmuş olan kavramın ifadesinde kullanılacak ögelerin düzenlenmemiş, yapıya kavuşmamış biçimidir. Göstereni oluşturacak ögelerin düzenlenmemiş durumudur. *Kitap* sözcüğündeki sesbirimlerin dağınık olduğu durumu düşünelim: /p/, /i/, /t/, /a/, /k/.

d. Anlatımın biçimi: Saussure'nin gösteren kavramıdır. Sözcüğümüzdeki sesbirimlerin belli bir yapıya kavuşması anlatımın biçimini oluşturur: *kitap*.

Bu dörtlü ayrımda asıl incelenmesi gereken anlatımın ve içeriğin biçimidir. Glosematiğe göre anlatımın ve içeriğin tözü dil dışıdır. Dilsel gösterge iki düzleme ait biçim ögeleri arasındaki ilişkide aranmalıdır.

Bu ilişkilere odaklanması gereken dilci, dil dışı (extra linguistic) olguları (toplumsal, fiziksel vb.) göz önünde bulundurmamalı, dili mantıksal matematiksel bir bakışla incelemelidir. **Dil cebiri** de denen bu yöntemde dil kendi kendine yeterli bir yapı olarak değerlendirilir. Bu yönüyle Saussure'nin dizge ve yapı kavramlarına

yaklaştığı söylenebilir. Prag Okulu'nun ses ögeleri arasındaki ilişkilerden yola çıkarak işlevsel bir kuram kurması gibi, "düşüncenin biçimini" anlatım ve içerikteki biçim ögeleri arasındaki ilişkilerde araması nedeniyle bazı eserlerde Hjelmslev'in kuramı **ilişki dilbilgisi** (relational grammar) adıyla anılır (Sampson 1980: 167). Amaç tüm dünya dillerini, bütün gösterge sistemlerini kapsayan bir açıklama yapmaktır. Glosematik dil içi, değişmez ögeleri araştırır (Rifat 2005: 47).

Viggo Brøndal özellikle **dil ulamları** (kategorileri) üzerine görüşleriyle tanınır. Dillerin ses düzeyiyle değil, anlam boyutuyla ilgilenir. Ona göre bütün dünya dillerinde değişmeyen ulamlar vardır. Amaç da bu ulamların sayısını belirlemek olmalıdır. Bu şekilde glosematik kuramında **sözcük türleri, çekim ulamları** gibi geleneksel dilbilgisinde de yer verilen kavramların dillerdeki temellerini araştırmış; bunu yaparken de yapısalcılığın eş zamanlılık, yapı, biçim gibi kavramlarını kullanarak tarihsel ilişkilere, dildeki hareket olgusuna önem vermiştir.

2.1.5. Amerikan Yapısalcılığı

Amerika'da dilbilim çalışmalarının hızlanmasında 1924'te kurulan *Amerikan Dilbilim Topluluğu*'nun (The Linguistic Society of America) ve bu topluluğun yayın organı *Dil* (Language) dergisinin büyük payı vardır. Amerikan dilbiliminin temellerini atan isim olarak genellikle Franz Boas gösterilir. Edward Sapir ve Leonard Bloomfield de Amerikan Okulu'nun öncüleri arasında sayılır. Bu okulun geliştirdiği dilbilim anlayışına eş zamanlı, betimlemeli ve yapı odaklı çalışmaları nedeniyle "Amerikan Yapısalcılığı, Betimlemeci Dilbilim (Descriptivist Linguistics)" gibi adlar verilmiştir (Robins 1967: 207; Sampson 1980: 57).

Tek tek temsilcilere geçmeden önce bu okulun ayırıcı birkaç özelliğinden bahsedelim. Amerikan Okulu'nun ortaya çıkışında **antropolojik** çalışmalar etkili olmuştur. F. Boas, E. Sapir, D. Whorf gibi okulun antropoloji kökenli araştırmacıları **von Humbolt**'un dilin yapısının [iç yapı (inner form)] sosyal ve kültürel etkilerle ilişkisi olduğu görüşüne yakındırlar (Koerner 2002: 47).

Amerikan yapısalcılığı, Avrupa dilbilim geleneğinden farklı olarak daha çok **konuşma dilinden** yola çıkmıştır. **Amerika'daki yerli dilleriyle** ilgili çalışmalara yoğunlaşan Amerikan yapısalcıları yazı dili bulunmayan bu dilleri incelerken zorunlu olarak eş zamanlılığı yöntem olarak kullanmışlardır. Yazı dili olmadığından konuşma dilini esas almak zorunda kalmışlar, karşılaştıkları dilleri o anki durumlarından yola çıkarak anlamaya ve anlatmaya girişmişlerdir. Bir benzetmeyle açıklayacak olursak, hiç bilmedikleri bir yere giren bir turist gibi gördükleri yeni yapıların fotoğraflarını çekmeye çalışmışlardır. Bu resim çekme yaklaşımı nedeniyle **betimlemeci** (tasvirî, descriptive) bir yöntem kullandıkları kabul edilir.

Amerikan Okulu'nun asıl büyük kuramcısı olarak **L. Bloomfield** gösterilir. Bloomfield, Saussure'den bahsetmese de kullandığı yöntem, dili diğer ögelerden bağımsız olarak yalnızca kendisiyle açıklamaya çalışması Saussure gibi "yapı ve dizge" kavramlarına önem verdiğini göstermektedir. Bloomfield'in öğrencisi **Z. Harris** ise yapısalcı bir gelenek içinden gelmesine rağmen farklı kabulleriyle Saussure'den sonra ortaya çıkan en önemli dilbilim kuramı olan ve kendi öğrencisi **N. Chomsky**'nin öncülük ettiği Üretken Dilbilim anlayışının oluşmasında büyük rol oynamıştır.

2.1.5.1. Franz Boas (1858-1942)

Franz Boas (1858-1942)

Alman kökenli olan Franz Boas, Amerika'ya sonradan yerleşmiş (1886), çalışmalarını da Amerika yerli dilleri üzerine yapmıştır. 1911 ile 1939 arasında yerli dilleriyle ilgili çalışmalarını 4 cilt olarak *Amerika Yerli Dillerinin El Kitabı* adıyla yayımlar. Bu dillerin betimlenmesi ve sınıflandırılması, çalışmalarının dil yönünü oluşturur. Yerliler arasında uzun süre yaşayan Boas araştırdığı toplulukların yalnızca dilleriyle ilgilenmemiş; kültürlerini de çok yönlü olarak incelemiştir. Dil sorunlarıyla ilgilense de aslen bir **antropolog**tur. Dil anlayışı, von Humbolt'un dil-toplum ilişkisinin yakınlığı [iç biçim (inner form)] yaklaşımına dayanır (Koerner 2002: 44).

F. Boas yerli dillerinin kökenleri ve sınıflandırılması çalışmalarını yürütmüş, tipolojik inceleme yöntemini kullanmıştır. *Tsimhian, Chinook, Tlingit, Dakota, Kwakiutl* gibi yerli dillerin gramerlerini, metinlerini yayımlamıştır. Gramer anlayışında 19. yüzyıl Alman akustikçi ve psikologlarının etkisi vardır (Strazny 2005: 145). Boas ayrıca kültür, dil ve ırk arasında karşılıklı ilişki olması gerektiğine inanmamıştır. Üçünün birbirinden bağımsız olduğunu savunmuştur. Kuzey Amerika siyahlarının çoğu Afrika'dan gelmişlerse de kültür ve dillerinin Avrupalı olması, Boas'a göre bunu kanıtlıyordu. Dil ve kültürdeki değişikliklerin kanla ilgisi yoktu (Boas 1938: 146-147).

Boas'ın dil değişimlerini kültür ve ırktan bağımsız görmesi, Saussure'nin "dili kendi içinde kendisi için inceleme" ilkesine yakındır. Yani dil incelemelerinde mutlaka toplum, kültür gibi ögelere bakılmasını zorunlu gören bir anlayışa değil, her alanın incelemesinin bağımsız yapılabileceği yönündeki bir anlayışa sahiptir.

Amerikan yerli dillerinin altında yatan psikolojik ilkeleri sergileyen, iç yapıların tipolojisini oluşturmayı hedefleyen bir dilbilgisi anlayışını öne çıkarır. Dilleri

sınıflandırırken de diller arasındaki benzerliklere önem vermiş, sesbilgisi, sözcükbilgisi ve çekimsel benzerliklere eşit vurgu yapmıştır. Ona göre dilbilimsel bölümlemeler (categorization), genellikle deneyimlerin benzerliklerine göre aynı sınıfta toplanmasına dayanıyordu.

F. Boas, dillerin genetik akrabalığı konusunda da tartışmalara katkılarda bulunmuştur. Tek kökenlilik yaklaşımına da alternatif bir yaklaşım sergilemiş, bazı diller için ödünçlemeler sonucunda ortaya çıktığını düşündüğü çok kökenlilik (multiple origin) teorisini ileri sürmüştür. Buna göre bazı diller birden fazla dilin özelliklerinin birleşiminden de ortaya çıkmış olabilir.

Öğrencisi olan Sapir ve arkadaşı Bloomfield'i etkileyen bir isim olarak öne çıkmıştır fakat Amerikan yapısal dilbilim okulunun dili merkeze alan bir kuramcısı değildir. Zamanında yaygın olan tarihsel bakış açısına kapılmadan eş zamanlı incelemelerin ilkelerinin geliştirilmesinde etkili olmuştur. Alan araştırmalarının nasıl yapılması gerektiği, yabancı bir dilin seslerinin nasıl sınıflanacağı, dil kategorilerinin nasıl belirleneceği, dillerin kökenleri belirlenirken hangi yöntemlerin kullanılacağı gibi konularda katkıları olmuştur (bk Boas 1940: 200-220). Yerli dillerinin incelenmesinin de genel dilbilime katkıları olabileceğine inanan Boas (1940: 205) özellikle farklı tipteki dillerle ilgili bazı psikolojik sorunların ve dillerin dilbilimsel gelişim süreçlerinin aydınlatılmasında yerli dilleri araştırmalarının değerli veriler sunabileceğini ileri sürer.

2.1.5.2. Edward Sapir (1884-1939)

Hocası F. Boas gibi Alman kökenli olan Edward Sapir özellikle Hint-Avrupa dilleriyle ilgili karşılaştırmalı tarihsel dilbilgisi çalışmaları yaptıktan sonra Amerikan yerli dillerine yönelmiştir. Çalışmalarının çoğu antropoloji incelemeleridir ancak dil incelemeleri için sonraki kuramlara kaynaklık eden görüşlere sahip bir kişidir.

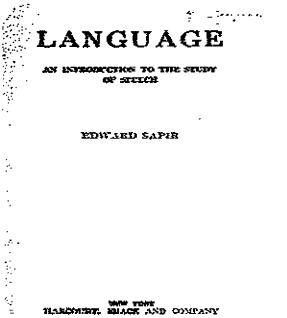
Yüksek lisansını Cermence üzerine (1904), doktorasını antropoloji (1909) üzerine yapmıştır. Amerikan yerli dillerini incelemeye başladıktan sonra tarihsel inceleme yöntemini bırakarak hocası Boas gibi eş zamanlı, betimlemeli ve konuşma diline dayanan bir yöntemle çalışmaya başlar. 1921 yılında yayımladığı ders kitabı niteliğindeki *Language. An Introduction to the Study of Speech* (Dil. Konuşma İncelemesine Giriş) adlı eserde ve 1949 tarihli makalelerinin toplandığı *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality* (Edward Sapir'in Dil, Kültür ve Kişilik Hakkındaki Seçilmiş Yazıları) adlı kitapta yazarın dille ilgili kuramsal görüşleri yer alır.

Disiplinler arası çalışmalarıyla tanınan Sapir antropoloji, dil, kültür, kişilik, psikoloji ve siyaset bilimi alanlarında çalışmalar yapmıştır. Kendi öğrencisi **Benjamin Lee Whorf** (1897-1941) ile birlikte **Sapir-Whorf hipotezi** olarak anılan bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Bu yaklaşıma göre "bir dilin dilbilgisel yapısı o dilin kullanıcılarının dünyayı algılamalarını" etkiler. Yani dil ve kullanıcıların algısı, anlayışı arasında doğrudan bir ilişki vardır ve dilden yola çıkarak o dilin kullanıcılarının düşünce yapıları anlaşılabilir. Bu görüşün temelleri 17. yüzyıl Alman dil anlayışına (Leibniz) ve 19. yüzyılda von Humbolt'un "dilin iç biçimi" olduğu ve o dili konuşan milletin dünya görüşünü yansıttığı yönündeki teorisine kadar götürülür (Koerner 2002: 40). Her ne kadar Sapir-Whorf hipotezi olarak bilinse de yaklaşımın asıl sahibi Whorf'tur ve Sapir'in ölümünden (1939) sonra tamamlanmıştır. Ayrıca bu yaklaşım modern dilbilimde fazla spekülatif bulunmuş ve çok yaygınlaşmamıştır (Strazny 2005: 926).

Edward Sapir (1884-1939)

Sapir'in dil incelemelerindeki önemli katkılarından biri dil akrabalıklarıyla ilgilidir. Amerikan yerli dilleri ondan önce 55 dil ailesine ayrılıyordu. Sapir bu sayıyı 6'ya indirmiştir. Hint-Avrupayla ilgili karşılaştırmalı tarihsel dil incelemelerindeki çalışmalarını Amerika yerli dillerine uygulamış ve yerli dillerinin 6 dil ailesinden (*Eskimo-Aleut, Algonquian-Ritwan, Na-Dene, Penutian, Hokan-Siouan, Aztec-Tanoan*) geliştiklerini ileri sürmüştür.

Language. An Introduction to the Study of Speech-1921

Sapir dilde biçim (form) kavramına önem verir. Ancak "dilbilimcinin görevi dili bir biçim olarak anlamasıdır" derken "işlev ve tarihsel süreci" göz ardı etmenin de doğru olmadığını belirtir (Sapir 1949: 152). Ona göre dillerin biçimsel bütünlüğünün (formal completeness) incelenmesi işi hem ilkel diller hem de yazı dili olan kültür dilleri için tam olarak yapılmış değildir (Sapir 1949: 153).

Sapir **kavramlara** (concepts) büyük önem verir. *The farmer kills the duckling* "Çiftçi, ördek yavrusunu öldürüyor." cümlesinden hareketle dilbilgisinde şöyle bir kavram sınıflaması yapar:

I. Somut kavramlar (concrete concepts):
   1. Söylemin ilk öznesi (first subject of discourse): *farmer* "çiftçi"
   2. Söylemin ikinci öznesi (second subject of discourse): *duckling* "ördek yavrusu"
   3. Fiil (activity): *kill* "öldürmek"
   4. Radikal (radical) kavramlar:
      a. Fiil: *(to) farm* "çiftçilik (yapmak)"
      b. İsim: *duck* "ördek"
      c. Fiil: *kill*
   5. Türemiş kavramlar (derivational concepts):
      a. Eyleyici (agentive): *-er* eki ile (farm-er)
      b. Küçültme (diminutive): *-ling* eki ile (duck-ling)

II. İlişkisel (relational) kavramlar:
   1. Gönderim (reference): belirlilik (the)
   2. Kiplik (modality): Bildirme (declarative) eki *-s* ile.
   3. Kişisel (personal) ilişkiler:

Öznelik (subjectivity): Öznenin cümle içindeki yeri ve *-s* eki ile.

Nesnelik (objectivity): Nesnenin fiilden sonra gelmesiyle.

   4. Sayı (number): Teklik. İsimde sayı ekinin kullanılmaması ve fiilin *-s* ekini almasıyla.
   5. Zaman (time): Şimdiki zaman: Fiilde geçmiş zaman ekinin bulunmaması ve *-s* ekinin kullanılmasıyla (Sapir 1921:104-109).

Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Sapir dilbilgisi kategorilerini kavram başlığı altında "somut kavramlar ve ilişkisel kavramlar" olarak iki alt başlıkla inceler. Geleneksel dilbilgisinin kategori anlayışına farklı bir açıdan kavramı merkeze alarak yaklaşır. Bunda dil-zihin ilişkisine verdiği önemin payı büyüktür. Sapir zihin ve dil ilişkisini kavramlar, kategoriler içerisinde arar. Dil kullanımında zihni, mantığı önemsediği için de farklı araştırmacılarca akılcı, anlıkçı (mentalist) bir isim olarak öne çıkarılır (Kıran 2002: 148; Koerner 2002: 63; Rifat 2005: 53).

2.1.5.3. Leonard Bloomfield (1887-1949)

Amerikan Okulu'nun ilk önemli dilbilim kuramcısı olarak Leonard Bloomfield öne çıkar. Hint-Avrupa dil incelemeleri ve Amerikan yerli dilleriyle uğraştıktan sonra pozitivist ve davranışçı bir genel dilbilim kuramı geliştirmiştir. Bloomfield'in dille ilgili kuramsal görüşleri 1933'ta yayımlanan ünlü eseri *Language* (Dil)'de yer alır. Dili psikoloji, sosyoloji, antropoloji gibi diğer sosyal bilimlerden ayırarak yalnızca kendi içinde inceler, bu bakımdan Saussure'nin yapı anlayışının Amerika'daki ilk önemli temsilcilerinden biridir. Ancak Bloomfield'in Saussure'nin görüşlerinden haberdar olup olmadığı tartışmalıdır (bk. Koerner 2002: 63-74). *Language*'de F. de Saussure ile ilgili yalnızca bir cümle geçmektedir ve tarihsel karşılaştırmalı dil incelemeleri bahsinde geçen o cümle de "derslerinin ölümünden sonra yayınlandığı" bilgisini içerir (Bloomfield 1935: 19)[5]. Kitabın Saussure'nin dilbilim yaklaşımlarını önemsemez bir havası olduğu görülür. Ancak esere Saussure'nin "dilin yapı olduğu" anlayışına benzer bir anlayış hâkimdir.

Boas'ın toplumu önemseyen dil anlayışıyla, Sapir'in mantığı öne çıkaran görüşlerini reddeder ve daha biçimci diyebileceğimiz mekanik bir dil anlayışını savunur. Dili daha bilimsel bir yöntemle ve biçime dayalı olarak incelemeye çalışır. Anlamı dışlayan ve biçim analizini önemseyen Bloomfield, Amerikan dilbiliminin 1950'lere kadar en önemli ismi olmuştur. Dilbilimin bağımsız bir bilim olarak Amerikan üniversitelerinde kabul edilmesi ve bölümler açılmasından sonra Bloomfield'in görüşleri daha da yayılmış ve dilbilim çalışmalarındaki etkisi Chomsky'e kadar sürmüştür.

Bloomfield davranış psikolojisinin yalnızca dışa yansıyan davranışları ele almasından esinlenerek dilde de yalnızca dışa yansımış ögelerle ilgilendi. Davranışçı olması dili psikolojik bir yöntemle ele almak istemesinden değil, dilin "söz, gösteren" boyutuyla daha çok ilgilenmesindendir. Bloomfield biçimin anlamı yansıttığını düşünür: "*Her dilbilimsel biçim değişmez ve özel bir anlama sahiptir. Eğer biçimler sesbirimsel olarak farklı ise, onların anlamının da farklı olduğunu varsayıyoruz.*" (Bloomfield 1935: 145). Buna göre biçim incelendiğinde anlam da incelenmiş olur. Biçimdeki farklılıklar anlamın da farklı olmasından kaynaklanır. Bu görüş daha sonra yine Amerikan Okulu içinden ortaya çıkacak olan; iç yapı ve dış yapının farklı boyutlar olduğu, dönüşümlerle iç yapının dış yapıya farklı biçimlerle yansıyabileceğine dayanan üretken dilbilim anlayışının çok katı bulduğu bir görüştür. Bloomfield dış yapıdan bağımsız bir iç yapı düşüncesini kabul etmez. Yani biçim tek ve esastır. Anlam da onla belirlenir:

5 Bu kitapta *Language*'nin 1935 İngiltere basımı kullanılacaktır.

Leonard Bloomfield (1887-1949)

a. *Cam Ali tarafından kırıldı.*

b. *Ali camı kırdı.*

c. *Camı kıran Ali'ydi.*

Bu üç cümle iç yapıyı yani anlamı önceleyen kuramlarda (Port Royal, Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi vb.) aynı iç yapının dış yapıya farklı yansımış biçimleri olarak değerlendirilir. Bloomfield ise üç cümlenin biçimi farklı olduğu için anlamlarının da farklı olduğunu savunur.

Amerikan yapısalcılığının Bloomfield'den sonra anlamı dışta bırakan bu tutumu özellikle Avrupalıların eleştirilerine maruz kalır (Koerner 2002: 76). Dil ögelerinin bölümlenmesinde de yalnızca biçimin esas alınması bugün Türkçe dilbilgisi geleneğinde de çeşitli farklı görüşlerin doğmasına yol açar. "*Ali'nin tepesi attı.*" gibi bir deyimden oluşan yükleme sahip bazı cümlelerde ögelerin ayrılması (yüklem *attı* mı, *tepesi attı* mı?) söz konusu anlam-biçim ölçülerinin çarpışmasına güzel bir örnektir. Bloomfield'in eş zamanlı yapısal analiz yöntemi çok katı, mekanik bir bölümleme önerir. Bloomfield anlamı "kaypak, değişken" bir ölçü olarak gördüğü için yeterince bilimsel bulmaz. "Bilim **gözlenebilen** ögeler ışığında ilerlemelidir" görüşünü savunur. Dilin fen bilimlerindeki yöntemlerle incelenebileceğine inanır. Bu bakımdan üzerinde çalışmalar da yaptığı, 19 yüzyılda Almanya'da doğan Yeni Gramercilik Okulu'nun dil ile ilgili pozitivist görüşlerine yakındır.

Sesbirim kavramına Prag Okulu'nun ayırıcılık ölçüsünü kullanarak yaklaşır. Anlam ayırt eden seslere sesbirim (phonem) der. Biçimbilgisinde ise sözcükleri şu şekilde iki temel gruba ayırır:

I. İkincil sözcükler: Bağımsız biçimleri (free forms) içerirler:
   a. Birleşik sözcükler: Birden fazla bağımsız biçim içerirler: wild-animal-tamer
   a. Türemiş ikincil sözcükler: Yalnızca bir bağımsız form içerirler: boy-ish "çocuksu"

II. Birincil sözcükler: Hiç bağımsız biçim içermezler:
   a. Türemiş birincil sözcükler: re-ceive "almak". Bu sözcüğü oluşturan iki öge de bağımlı biçimdir.
   b. Biçimbirim-sözcükler (Morpheme-words): Tek bağımsız biçimden ibarettirler: man "adam", boy "oğlan" vb. (Bloomfield 1935: 209).

Bloomfield'in dikkat çeken diğer bir yönü, Harris'teki dağılım ve Chomsky'deki dönüşüm kavramlarına benzeyen **değiştirme** (substitution) kavramını kullanmasıdır (Bloomfield 1935: 247). Buna göre bir dil ögesinin sınıfının belirlenmesi için o ögenin yerine geçebilecek ögelerin belirlenmesi gerekir. *Ben yarın geliyorum* cümlesinde *ben* sözcüğünün yerine ancak belirli ögeler geçebilir. Örneğin bir değiştirim uygulandığında bu ögenin yerine bir *fiil* geçemez. Ancak *sen* ögesiyle yer değiştirebilir. Bu da *ben* ve *sen* ögelerinin aynı sınıfta yer aldığını gösterir. Bu şekilde ögelerin yer değiştirmesine dayanan dilbilimsel yöntem, daha sonra Harris ve Chomsky tarafından farklı bakışlarla daha da zenginleştirilmiş, genel dilbilimin önemli yöntemlerinden biri hâline gelmiştir.

Sözdiziminde de değiştirme yöntemi temelinde bir analiz yöntemi önerir. Buna göre bir cümle temelde iki temel parçadan oluşur:

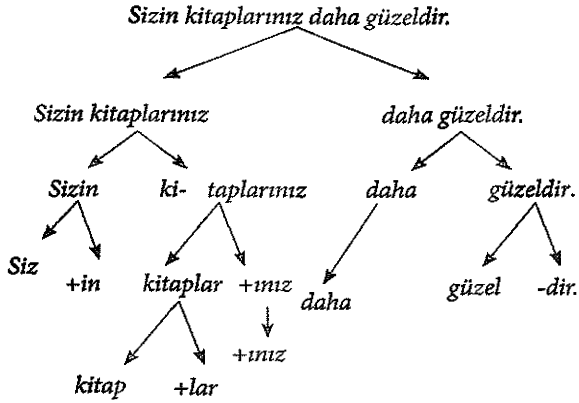
d. *Ali bize geldi.*

e. *Sizin kitabınız daha güzel.*

f. *Atlar iyi koşuyorlar.*

Bu cümlelerde *Ali, sizin kitabınız, atlar* ögeleri cümlenin eyleyicisi (actor) ile ilgili ögelerdir, bu bakımdan aynı başlıkta [isim ifadeleri (nominative expressions)] ele alınmalıdırlar. *Bize geldi, daha güzel, iyi koşuyorlar* ögeleri ise fiil (action) ile ilgili bitimli fiil ifadeleridir (finite verb expressions) (Bloomfield 1935: 185).

Bloomfield'in ikili karşıtlığı hem biçimbilgisinde, hem de sözdiziminde uyguladığı görülür. Sesbilgisi ve anlam bakımından daha küçük parçalara ayrılamayan dil ögelerine *basit biçimler* veya *biçimbirimler* (morpheme), birden fazla biçimbirimden oluşan dil ögelerine de *karışık biçimler* (complex forms) adını verir (Bloomfield 1935: 160-161). Cümleleri önce eyleyici (veya isim) ögeleri ve fiil (veya bitimli fiil) ögeleri olarak ikiye ayırır, daha sonra bu ögeleri de biçimbirimlerine kadar ayırır. **Birincil kurucular**a (immediate constituents) ayırma adını verdiği bu yöntemde cümle bir yapı olarak iki birincil kurucuya ayrılır, daha sonra cümle içindeki öbekler kendi birincil kurucularına ayrılır. Geleneksel dilbilgisindeki özne ve yüklem, tümleç gibi ayrımlar kullanılmaz. Cümle içindeki öbekler de sıfat tamlaması, edat öbeği vb. olarak adlandırılmaz. Öbek eğer yüklemi niteliyorsa fiil öbeği, özneyi niteliyorsa isim öbeği adını alır. Öğrencileri tarafından da zenginleştirilen bu ikili ayrım yöntemi yapı ağaçlarıyla şu şekilde uygulanır:

2.1.5.4. Zellig Sabbetai Harris (1909-1992) ve Dağılımcılık

M. Swadesh (1909-1967), B. Bloch (1907-1965) gibi dilcilerle birlikte Bloomfield'in öğrenciliğini yapan Ukrayna doğumlu Z. S. Harris, Amerikan yapısal dilbiliminin yörüngesini değiştiren isimlerin başında gelmektedir. Çalışmalarını birkaç başlık altında toplamak mümkündür: Karşılaştırmalı dil incelemeleri (İbranice, Arapça vb.), yapısal analizler, dönüşümsel analizler, işlemci dilbilgisi ve politika (Strazny 2005: 441).

En önemli eseri ilk olarak 1951'de *Methods in Structural Linguistics* (Yapısal Dilbiliminde Yöntemler), 1963'te de *Structural Linguistics* (Yapısal Dilbilim) adıyla yayımlanan kuramsal çalışmasıdır.

Harris (1963: 5) betimlemeli dilbilimin ilk amacının dil ögelerinin **dağılımını** incelemek olduğu görüşünü savunur. Kendinden önceki yapısal dilbilim anlayışları sesbilgisi ve biçimbilgisine odaklanırken Harris **sözdizimini** önemser. Dağılım kavramını merkeze alan, Harris'in yukarıda anılan eserinden yolan çıkan B. Bloch, G. Trager gibi isimlerin de katkılarıyla **dağılımcılık** (distrubutionalism) (veya dağılımsal dilbilgisi) akımı doğmuştur. Dağılımcılığın bazı kavramlarına Sapir ve Bloomfield'de de rastlamak olasıdır (Matthews 1993: 122). Ancak Harris ve öğrencileri asıl teorisyenleridir.

Dağılımcılığa göre her dilin yapısı deneysel yöntemlerle, ki bunlara keşif prosedürleri (discovery procedures) denir, açıklanabilir. Bunun için iki aşamalı bir uygulama yapılmalıdır: 1. Parçalama (segmentation), 2. Ögeler arasındaki ilişkileri belirleme. Harris (1963: 11-12) bu tür uygulamaların yapılabilmesi için **sözce veya söylem** (utterance or discourse), **bütünce veya örnek** (corpus or sample) ihtiyacının varlığını vurgular. Bir dilin yapı özelliklerinin belirlenmesinde parçalama, yer

değiştirme, dağılım ve sınıflandırma uygulamalarının yapılabilmesini sağlayacak bir örnekler bütününün seçimi şarttır. Bunları klasik dilbilgisi çalışmalarında kuralları belirlemek için kullanılan metin örneklerine benzetebiliriz. Uygulamalar seçilen bu bütünce üzerinde eş zamanlı yapısal dilbilim anlayışıyla yapılır.

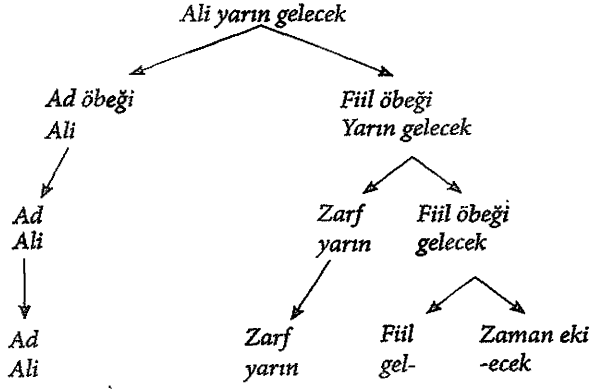
Zellig Sabbetai Harris(1909-1992)

Harris sesbilim (phonology) ve biçimbilgisi (morphology) olarak iki başlık altında dil ögelerini inceler. Buna göre ilk olarak sesbilimde parçalama ve sesbilim ögeleri arasındaki ilişkileri belirleme uygulamalarını yapar (Harris 1963: 25-151). İkinci ana bölüm olan biçimbilgisinde de aynı işlem uygulanır (Harris 1963: 152-369). Parçalama işlemi herhangi bir dil ögesini en küçük bileşenlerine kadar bölme uygulamasıdır. İkinci uygulama olan ögeler arası ilişkileri belirleme ise, parçalama uygulamasıyla belirlenen ögelerin dağılımları ve çevrelerine (environment) göre sınıflandırılması aşamasıdır. Bu aşamada ögelerin yer değiştirmesi (substitution) işlemi de uygulanarak sınırlılıklar (boundaries) ortaya çıkarılır. Yöntemi bir örnekle açıklamaya çalışalım:

Kitapçı, kitaplık, kitapsız.

Biçimbilgisel bir parçalama örneği olarak bu üç sözcüğü ele alalım. İlk olarak sözcükler parçalara (biçimbirimlere, sesbilgisel parçalama olsaydı sesbirimlere) ayrılır. Burada üç sözcükte yer alan *kitap* ögesi belirlenir. Daha sonra diğer parçalar ortaya çıkar: +çı, +lık, +sız. İkinci aşamada her bir ögenin çevresi ve dağılımı değiştirmeler yoluyla belirlenerek sınıflandırma uygulaması yapılır. Önce +çı ekinin sınıflandırılmasını yapmaya çalışalım. *Kitapçı* örneğinde *kitap* sözcüğünü başka sözcüklerle değiştirelim: *tabakçı, *güzelci, *gelci, *içinci.* Görüldüğü üzere bu ek *tabak* sözcüğüyle doğru bir dilbilgisel öge oluştururken sıfat, fiil ve edat olan ögelerle doğru olmayan ögeler oluşturur. Demek ki bu ek isimle sınırlı bir ektir. Yani bu ek ancak isimlere dağıtılabilir: *sucu, arabacı* vb.. Bu ekin çevresinde bir isim bulunmalıdır. Ayrıca başka bir ögeyle değiştirme yerine, ögelerin kendi aralarındaki yer değiştirme uygulaması ekin yerini de bize gösterir: **çıkitap*. Bu da yanlış bir dizim doğurur. Demek ki ek ismin solunda değil, sağında bulunabilen bir ektir. Aynı durum yukarıdaki +lık ve +sız ögeleri için de geçerlidir. O hâlde bu ekler aynı sınıf altında (örneğin isimden isim yapan ekler) değerlendirilmelidir. Harris bu yöntemi eserinde formülleştirerek kullanır, örneğimize uygulayalım: XY, XO, XT. Buna göre X *kitap* sözcüğü olurken, Y, O ve T bu sözcüğe gelen eklerdir. Y, O ve T aynı biçimbilgisel sınıfa (isim ekleri) aitken, X bir isimdir. PY, PO, PT gibi örneklerle karşılaşırsak P ögesinin de bir isim olduğunu Y, O ve T ögelerinin yukarıdaki dağı-

lımlarına bakarak anlarız. XZ gibi bir örnekle karşılaşırsak, X'in yukarıdaki dağılım özelliği doğrultusunda Z ögesinin de isimlere gelen bir ek olduğunu ifade edebiliriz. Fiile gelen bir ek olduğunu ifade etmemiz için uygulama yaptığımız bütüncemizde bu ögenin fiile gelen bir kullanımını da bulmamız gerekir. Ancak bu ek adla sınırlı bir öge olduğu için bütüncemizde böyle bir öge olmayacaktır. Olduğu takdirde dağılım özellikleri yeniden belirlenir. Her ögenin sınırlarının doğru çizilmesi doğru sınıflamada önemlidir.[6] Aynı uygulama cümleler için de yapılabilir:

Burada *Ali* yerine yer değiştirme uygulamasıyla *Veli, Ayşe, Mehmet* gelebilir. Ancak *Ali* yerine *gibi* gelemez. *Yarın* yerine de *üç gün sonra, akşama doğru* gibi ögeler gelebilirken *çiçek* ögesi gelemez. Aynı şekilde -ecek ögesinin soluna *git-, al-* vb. fiiller gelebilir. Ancak *kitap, kalem* vb. isimler gelemez. Bu şekilde değiştirim uygulamasıyla cümleyi oluşturan ögelerin çevresinde (sağında ve solunda) nelerin bulunabileceği, sınıflarının (zarf, fiil vb.) ne olduğu belirlenir.

Harris dağılım anlayışını 1950 sonrasında farklı bir yöne doğru geliştirir. 1952'de yayımlanan *Discourse Analysis* (Söylem Analizi) çalışmasında cebirden etkilenerek **dönüşüm** (transformation) kavramını ortaya atar. Bu çalışmasında sözdizimini de aşarak cümle üstü birimlere yönelir. Metinler içindeki cümle üstü birimleri, aralarındaki ilişkileri önemser. Bu şekilde **söylem** de dil kuramlarının konusu olur. Farklı ifade biçimlerini incelemesi, dönüşüm kavramını geliştirmesinde etkili olmuştur. Özellikle etken ve edilgen fiilli cümlelerin anlamı, iç yapının dönüşmesi düşüncesinde önemlidir.

6 Geleneksel dilbilgisindeki bazı sorunlar bu yöntemle yeniden değerlendirilebilir: *annemsiz, annemgil* örneklerindeki +siz ve +gil ögeleri diğer isim yapım eklerinde görülmeyen bir dağılıma sahiptir. Bir iyelik (+(I)m) ekinden sonra gelmişlerdir. Bu durumda ya bu eklerin yapım eki olduğu sorgulanmalı veya Türkçedeki yapım eki + çekim eki dizilimi bu dağılım özellikleri sonucunda değiştirilmelidir (bk. Gülsevin 2004). Bu dizi birkaç örnekte bozuluyorsa, örneği bozan eklerin niteliklerinin sorgulanması daha doğru olacaktır.

a. *Ali camı kırdı.* b. *Cam Ali tarafından kırıldı.*

Buna göre, yukarıdaki cümleler zihinde aynı bilgiyi karşılamaktadır. Ancak dış yapıya farklı biçimlerle çıkmıştır. Bu görüş Bloomfield'in "Biçim farklıysa anlam da farklıdır." şeklinde özetleyeceğimiz biçimci anlayışına önemli bir itirazdır. Bloomfield'e göre yukarıdaki iki cümlenin anlamı da farklıdır. Harris ise iki farklı biçim olsa da tek bir anlam olduğunu, anlamın dönüşümlerle farklı biçimlere sahip olabileceğini savunur.

Dönüşüm kavramını 1968'de yayımladığı *Mathematical Structures of Language* "Dilin Matematik Yapıları" adlı eserinde geliştirir. Harris 1970'lerde işlemci dilbilgisi (operator grammar) çalışmalarına yönelmiştir. Burada da dönüşüm kavramını önceki çalışmalarından farklı da olsa kullanmaya devam etmiştir. Harris dille ilgili görüşlerini zamanla farklılaştırır ancak amacı hep aynı olmuştur. Sapir ve Bloomfield etkisiyle kariyerinin başında yaptığı yerli dil incelemeleri bir yana bırakılacak olursa, genel dilbilimle ilgili görüşlerindeki amacı, dilin anlam veya bilgiyi karşılayan özelliklerinin biçimsel yönlerini bulmaktır. Görüşlerinin en önemli takipçisi öğrencisi N. Chomsky olmuştur.

2.2. Üretken Dönüşümsel Dilbilgisi (Evrensel Dilbilgisi)

Üretken (generative) ve dönüşümsel (transformational) terimleri 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dilbilim tarihinin belki de en sık tekrarlanan terimleridir. Saussure'den sonra dilbilimi en çok etkileyen kişilerden biri Noam Chomsky'dir. Chomsky yalnızca dilbilim için değil diğer bilim alanları için de çok önemli bir isimdir. 2005 yılında yaşayan en önemli entelektüel seçilen (Barsky 2007: IX), İncil ve Karl Marks'ın da olduğu bir listede en çok atıf alan 8. kişi olan (Sezer 2008: 48) Chomsky'nin dünya bilimindeki yeri, bazı incelemelerde Aristo ile kıyaslanırken (bk. Sezer 2009), dil bilimde yaptıkları bazı bilim adamlarınca "devrim" olarak nitelenir (Newmeyer 1996: 23-24). Ancak Chomsky aynı zamanda çok da eleştirilen bir isimdir.[7]

7 Chomsky ve kuramı çok büyük bir ilgi görse de büyük eleştiriler de almıştır. Kuramının dayandığı bazı kabullerin yanlışlığı, bilimselliğe uymayan bir biçimde gözlenebilir/algılanabilir (ampirik) olmayan kavramları ortaya atması, Amerikan yapısalcılığına gösteri amaçlı eleştirilerle saldırması, veriye saygı göstermeyen "koltuk dilbilimcisi" olması, kuramını yaklaşık on yılda bir eleştiriler karşısında yenilemek zorunda kalması ve yenilerken eski kabullerini çöpe atıp bambaşka kabullerle ortaya çıkması, çok basit dil gerçeklerini karmaşıklaştırarak "dünyayı yeniden keşfetmiş" gibi sunması ve benzeri pek çok sert eleştiri almıştır. Örneğin Levine-Postal (2004) Chomsky'i "dilbilimde tüm zamanların en etkili kişisi" olarak sunduktan sonra Chomsky'nin etken ve edilgen cümlelerle ilgili dönüşüm örneklerini eleştirmişler, Chomsky'nin başkalarının fikirlerini çalma, gerçekliği çarpıtma, çöken kuramını absürd ifadelerle kurtarmaya çalışma gibi yollara başvurduğunu ileri sürmüşlerdir (Levine-Postal 2004: 203-219). [Chomsky ve kuramıyla ilgili eleştiriler için ayrıca söz konusu makalenin de içinde bulunduğu Collier-Horowitz (2004)'deki yazılara bakılabilir.]. Ayhan Sezer (2009) Chomsky'nin "dilbilgisel ama anlamsız" cümleler olabileceği yönündeki yaklaşımını sert bir biçimde

Chomsky'nin kendinden önceki Amerikan yapısalcılarının (özellikle Bloomfield ve Harris) görüşlerinden de faydalanarak ortaya attığı Üretken Dönüşümsel Dilbilgisi kuramı, zihin ve dil ilişkisine odaklanır. Dili, bir yerde insanın kaderi olarak görür. İnsan olan, dille doğandır. İnsan olan, dili olandır. İnsanın olduğu her yerde dil varsa, insan dil yeteneğiyle doğmuştur görüşünü savunan kurama Evrensel Dilbilgisi (Universal Grammar) adı da verilir. N. Chomsky'nin kuramı Amerikan yapısalcılığı içinden çıkmıştır ancak ona saldırarak bir varlık alanı yaratmış, bunun üzerine kendi anlayışını biçimlendirmiştir. Yapısalcılık sonrasında, en önemli kuram Üretken Dönüşümsel Dilbilgisi kuramıdır. Şimdi bu kuramın kurucusunu ve dayandığı ilkeleri tanıyalım.

2.2.1. Noam Chomsky (1928-) ve temel kavramlar

Amerika (Phildelphia) doğumlu olan Avram Noam Chomsky Pensilvanya ve Harvard'da dilbilim, matematik ve felsefe okuduktan sonra Z. S. Harris ile çalışmaya başladı. Harris'in ortaya attığı dağılım ve dönüşüm kavramları üzerine eğildi. Hatta hocası Harris'in *Methods in Structural Linguistics* adlı ünlü eserinin yazımında önemli katkılarda bulundu. Yüksek lisans tezi *Morphophonemics of Modern Hebrew* (Modern İbranicenin Biçim Bilgisel Sesbilimi-1951) adını taşıyordu. 1955'te *Transformational Analysis* "Dönüşümsel Çözümleme" başlıklı doktora tezini Pensilvanya Üniversitesi'nde savundu. Aynı yıl Massachusetts Institute of Technology (MIT)'de çalışmaya başladı. Chomsky kuramını 1955 sonrasındaki yayınlarıyla geliştirdi. Kuramın gelen eleştiriler doğrultusunda yaklaşık on yılda bir yenilendiği görülür. Hemen her yenilenmede de yeni birtakım kavramlar ve kabuller ortaya atılmıştır. Biz temel kabullere geçmeden önce kuramın gelişimini şöyle tablolaştırıyoruz[8]:

eleştirerek kuramın dil incelemelerini yanlış ve bilim dışı bir yola yönelttiğini belirtir, Chomsky'i gözlem yapmadan masa başında kuramlar üretmek ve kuramına uymayan durumları kuramına uydurmak için zorlamak ile suçlar (Sezer 2009: 466-467).

8 Tablo Cook-Newson (2007: 4)'a dayansa da bazı küçük değişiklikler yapılmıştır. Chomsky ve kuramının gelişimi literatürde farklı şekillerde de dönemlere ayrılır:

Matthews (1993: 184-252)'de *erken dönem* (1950-1960), *klasik dönemi* (1960-1970), *geçiş dönemi* (1970-1980), *yeni program* (1980 sonrası).

Newmeyer (1996: 42)'de

1. *Erken üretken dönüşümsel dilbilgisi* (1957-1967): Kural odaklı, Chomsky "Syntactic Structures" (1957)

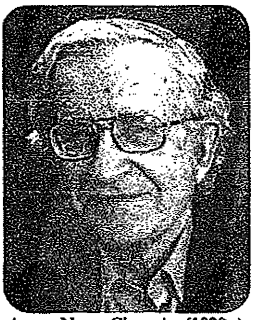
2. *Üretken anlam bilim* (1967-1972): Prensip odaklı, Katz-Postal "An Integrated Theory of Linguistic Descriptions" (1964)

3. *Sözlükselcilik* (Lexicalism) (1972-1980): Kural odaklı, Chomsky- "Remarks on nominalization" (1970)

4. Yönetme-bağlama (1980-): Prensip odaklı, Chomsky- "Conditions on transformations" (1973).

N. Chomsky-Evrensel Dilbilgisi Kuramının Gelişimi

Tarih	Model	Anahtar terimler	Ana yayın
1957	Üretken Dönüşümsel Dilbilgisi	Yeniden yazım kuralları, Dönüşüm, Üretken, çekirdek cümle	Chomsky-Syntactic Structures
1965	Standart Kuram	Edinç-Edim, Derin yapı - Yüzey yapı	Chomsky-Aspects of Theory of Syntax
1970	Genişletilmş Standart Kuram		Chomsky-1970 sonrası makaleleri
1981	Yönetme ve Bağlama Kuramı	İlkeler, Değiştirgenler, D- ve Y- yapı, Taşıma	Chomsky-Lectures on Government and Binding
1990 sonrası	Yetinmeci Program	Sayısal dizge, arayüzler, mükemmellik	Chomsky-A Minimalist Program for Linguistic Theory-1993 (makale) Chomsky-The Minimalist Program-1995

Avram Noam Chomsky (1928-)

Tablodan da anlaşılacağı üzere kurama adını veren ve genel çerçeveyi çizen ilk yayın 1957'de *Syntactic Structures* "Sözdizimsel Yapılar" adıyla yapılmıştır[9]. Üretken Dönüşümsel Dilbilgisi kuramı **varsayımsal ve tümdengelimli** bir nitelik sergiler. **Sözdizimini** merkeze alarak insanın dili nasıl kullandığının **matematiksel** temellerini bulmayı hedefler. Chomsky bu kuramı ortaya atarken "Nasıl oluyor da bir ana dili konuşuru kendi dilinde söylenen, daha önce hiç kendisinin kurmadığı ve duymadığı bir cümleyi anlayabiliyor, duyduğu cümlenin dilbilgisel olarak doğru ve yanlış olduğunu belirleyebiliyor?" sorusuna cevap arar. Kendinden önceki dilbilim kuramlarının bu soruya cevap veremediğini düşünür. Chomsky yapısalcıların ve geleneksel dilbilgisinin dili betimlemekle yetinmelerini doğru bulmaz. Ona göre dilin betimlenmesi ilk

9 Bu çalışmada bu kitabın 2002 basımı kullanılacaktır.

aşamadır, ikinci aşama dilin ögeler arasındaki ilişkileriyle ve beyindeki üretilme süreciyle birlikte anlaşılması, açıklanmasıdır. Dilbilimsel incelemenin temel amacı da insanın dilbilgisel olanla dilbilgisel olmayanı nasıl ayırdığının anlaşılması olmalıdır (Chomsky 2002: 13).

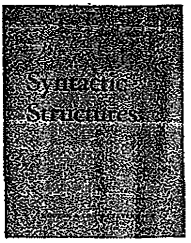
Dil incelemeleri tarihindeki biçim-anlam tartışmasına göre ele alırsak yapısalcıların biçimci tavrı ve anlamı ikinci plana atmaları Chomsky için dilin anlaşılamamasına neden olur. Bu tartışmada Chomsky **anlamcılara** yakın gözükse de bütüncül bir dil anlayışını savunur Descartes'in fizik (madde-somut) ve metafiziği (ruh-soyut) ayırarak bunların kendi içlerinde değerlendirilmesi gerektiğini ileri süren görüşünü paylaşır. Dünya olgularını parça parça kendi içinde değerlendiren ve dünyanın da bunların birleşiminden meydana geldiğine dayanan **Kartezyen (Dekartçı) düşünce** sistemini benimser. Port Royal Okulu'nun görüşleriyle G. Guillaume'nin Psikomekanik anlayışı gibi dilin zihinsel veya görünmeyen kısmıyla da ilgilenir. Anlamın da biçimini belirlemeye, ona mantıksal ve matematiksel açıklamalar yapmaya çalışır.

Chomsky dillerin evrensel özellikler taşıdığı düşüncesine dayanan geleneğin (von Humbolt, Port Royal okulu vb.) son ve en önemli temsilcilsidir. Kuramın başlangıçtaki kabulleri şunlardır:

- ◊ İnsan **dil yetisiyle** (language faculty) doğar. Yeryüzündeki tüm insan topluluklarında dil olduğuna göre, insan dil yeteneğini doğuştan getirmektedir. Her insan doğumuyla bir "dilbilgisi mekanizması"na sahip olur. Bu mekanizma tüm insanlarda aynıdır, evrenseldir. Ancak her insan çevresinde konuşulan, örneğine rastladığı dilin kullanımlarına göre beyninde bir özel dilbilgisini yani tek tek dillerin (Türkçe, İngilizce vb.) dilbilgisini oluşturur. Ünlü bir benzetmeyle açıklayacak olursak, insan televizyon gibi bir "dil makinesi" ile doğar. Televizyonun (evrensel dilbilgisinin) hangi kanalı (özel dilbilgisi; Türkçe, İngilizce vb.) göstereceğini belirleyen, çevredir. Yani bu dil makinesinin hangi dilin kurallarıyla programlanacağı çocuğun çevresine bağlıdır. Çevresinde hangi dil konuşuluyorsa o dili konuşacaktır ve her ana dili konuşuru kendi dilinin dilbilgisine **sezgisel** olarak sahiptir. Bu görüş dil ediniminde **doğuştancılık** yaklaşımıdır ve daha önceki bilişsel (Piaget) ve davranışsal (Skinner) görüşlerden oldukça farklıdır.[10]
- ◊ Tüm diller eşittir. Daha üstün dil yoktur. Her dil her düşünceyi karşılayabilir. Tüm dillerin tek tek özel dilbilgisi (İngilizce dilbilgisi, Türkçe dilbil

10 Amerikan okulunun öncüsü Bloomfield davranışçıysa da Chomsky, davranışçı psikolojinin kurucularından Skinner'in dil ediniminde çevresel etkenleri merkeze alan ve dürtü-tepki, pekiştireç vb. kavramlara dayanan görüşünü sert biçimde eleştirir [Bu tartışma için bk Altınörs (2012)].

gisi vb.) vardır ancak tüm dillerin bağlı olduğu ve insan zihninde oluşan tek bir **evrensel dilbilgisi** (universal grammar) esastır. Aslolan da bu dilbilgisidir. Evrensel dilbilgisi tüm dünya dillerindeki kuralları içerir ve dönüşümler yoluyla insanların yeni cümleler üretmesini olanaklı kılar.

◊ Tüm dillerde **ortak kategoriler (ulamlar)**, sınıflar vardır. Ünlü-ünsüz ayrımı vardır. İsimler, fiiller vardır. İsimlerle ilgili durum, iyelik, sayı, cinsiyet gibi kategoriler; fiillerle ilgili zaman, görünüş, kip, kişi gibi kategoriler vardır.

◊ Dil cümlelerden oluşan bir yapıdır ve diller sınırlı sayıda öge kullanarak **sınırsız sayıda cümle** üretebilir. Her dilin sözlüğünde belirli sayıda sözcük vardır. Ancak bu sözcüklerden oluşturulacak cümle sayısı sonsuzdur.

Bu özellikler kuramın varsayımsal temelini oluşturur. Yani Chomsky kuramını oluştururken yukarıdaki olguları doğru kabul etmiş, buna göre bir görüş geliştirmiştir.[11] Chomsky herhangi bir dil incelemesinin birbiriyle ilgili şu üç kuramı geliştirmesi gerektiğine inanıyordu: 1. Dilin yapısı kuramı 2. Dilin edinimi kuramı 3. Dilin kullanımı kuramı. Dilin yapısı kuramı doğal dillerin yapısal özelliklerini ortaya koyarken, dil edinimi kuramı çocukların ana dillerini nasıl edindiklerini araştırır. Dil kullanımı kuramı ise dilbilimsel ve dilbilim dışı bilgilerin dil kullanımında nasıl beraber çalıştığına odaklanır (Radford 1988: 1-2). Üretken dönüşümlü dilbilgisi kuramı da bu üç alt kuramın sorularına cevap verme girişimi olarak da görülebilir. Chomsky (1988: 35) insanın dil kullanımını şu şekilde şemalaştırır ve modern dilbilimin bu şemadaki süreçlere odaklanması gerektiğini düşünür:

Bilgi (data) → Dil yetisi (language faculty) → Dil (language) → Yapılandırılmış ifadeler (structured expressions)

Bu genel çerçeveden sonra Chomsky'nin ortaya koyduğu temel kavramlar üzerinden kuramı tanıyalım.

11 Kuramın -tüm dünya dillerini kapsadığı için- her dilde doğrulanması gerekir. Chomsky'nin kuramı büyük oranda bu yönde eleştiriler alır. Bir dilde kurama uymayan bir durum ortaya çıkarsa kuram zarar görür. Tüm dünya dillerini ele alan evrensellik ve tipoloji çalışmaları Chomsky'nin kuramıyla hız kazanmış, gerçekten dillerin evrensel nitelikleri olup olmadığı araştırmaları çoğalmıştır. İncelenen bazı dillerde Chomsky'nin kabullerine uymayan durumlar olduğu belirtilmiştir. Örneğin sıfatlarla ilgili tipolojik çalışmalarda bazı dillerde sıfat kategorisinin bulunmadığı iddia edilmiştir (bk Baker 2003). Chomsky tüm dünya dillerini inceleyerek bir kuram oluşturmamış, bir ön kabulden yola çıkarak dil yetisi ve dünya dilleriyle ilgili genellemelerde bulunmuştur.

2.2.1.1. Edinç ve edim

Saussure'deki dil ve söz ayrımına benzer bir ayrım da Chomsky'de vardır. **Edinç** (competence), bir konuşurun kendi dilinin bilgisi; **edim** (performance) ise dilin somut durumlardaki kullanımıdır. Bir dilin dilbilgisi de ideal bir konuşucu-dinleyicinin edincini betimlemelidir. Bunu açık seçik yapabilmişse ona **üretken dilbilgisi** (generative grammar) denir (Chomsky 1965: 4). Yani Chomsky üretken dilbilgisini edincin bilgisini ortaya koyan bir araç olarak görür.

Bu kavramları biraz daha açalım. Edinç bir dil kullanıcısının o dildeki tüm cümleleri anlama ve yeni cümle üretebilme yetisidir. Her dil konuşuru kendi dilinin dilbilgisine sahiptir. Burada Chomsky konuşurun bu dilbilgisi kurallarından haberdar olduğunu, bilinçli bir şekilde bu kuralların hepsini sıralayabileceğini ifade etmez (Chomsky 1965: 8). Buradaki dilbilgisi kuralları, beyne depolanmış ve konuşurun sezgisel olarak bildiği kurallardır. Sezgisel olarak bildiği bu kurallar onun yeni cümleler "üretebilmesini" sağlar. Zihindeki bu dili kullanma becerisi edinçtir. Edim ise dil kullanıcısının o kuralları hayata geçirmesi, uygulamasıdır. Konuştuğumuzda, yazdığımızda bir edim gerçekleştirmiş oluyoruz.

Edinç Saussure'deki *dil* (lingua) kavramına benzerken, edim Sasussure'deki *söz* (parole) kavramına benzer. Geleneksel dilbilgisi ve yapısalcı dilbilgisi daha çok edim boyutundaki dil kullanımlarına odaklanmıştır. Yani bir cümle varsa o cümlenin ögelerini bölümlemeyle yetinmiştir. Bu şekilde bir konuşurun ürettiği, edimde bulunarak ortaya çıkardığı yapıyı sınıflandırmıştır. Ancak üretken dilbilgisi kuramı edimden yola çıkmıştır fakat hedefi edinçtir. Yani insan zihnindeki dili kullanma becerisinin dilbilgisini belirlemeyi hedefler. Edinç evrensel ve özel olmak üzere iki boyutludur. Dil becerisinin tüm insanlarda olması evrensel boyutu oluşturur. İşte bu boyut tüm insanlarda bulunan **evrensel edinçtir**. Ancak insan evrensel bir edinçle doğsa da çevreden etkilenmesi sonucu ana dili olarak bir dilin (veya birkaç dilin) dilbilgisi kurallarını edinir. Bu, **özel edinç** boyutunu oluşturur. Madrit'te doğan çocukta da, İzmir'de doğan çocukta da dil yetisi vardır. Bu yetiyi doğuştan getirirler. Bu bakımdan her ikisi ortak bir dil yetisine (evrensel edinç) sahiptir. Ancak Madrit'teki çocuk çevresinden İspanyolcayı öğrenir ve İspanyolcanın dilbilgisi kuralları (özel edinç) zihninde biçimlenir. İzmir'deki çocuk da Türkçeyi öğrenir. Bu bakımdan özel edinç farklı dillerin kurallarını karşılar. Bu çocuklar dili kullanma aşamasına geldiklerinde öğrendikleri ana dilleriyle (örneğimizde özel edinci oluşturan Türkçe, İspanyolca) konuşmaya başlarlar, yani edimde bulunurlar. Bireyin dille ilgili her türlü uygulaması (konuşma, yazma, dinleme vb.) edim boyutuyla ilgilidir.

2.2.1.2. Dilbilgisel olan ve dilbilgisel olmayan

Chomsky'nin diğer bir karşıtlığı dilbilgisellik ve anlam ile ilgilidir:

a. *Colorless green ideas sleep furiously.*

"Renksiz yeşil fikirler öfkeyle uyuyorlar"

b. *Furiously sleep ideas green colorless.*

"Öfkeyle uyuyor fikirler yeşil renksiz"

Chomsky (2002: 15) bu iki cümlenin anlam bakımından eşit derecede "mantık dışı" (nonsensical) olduğunu, ancak İngilizce konuşuru bir kişinin yalnızca ilk cümleyi (a) **dilbilgisel** (grammatical) kabul edeceğini ileri sürer. Bu cümlenin dilbilgisel ama anlamsız olduğunu kabul eder. (b) cümlesi ise ona göre hem anlamsız hem de **dilbilgisi dışı** (ungrammatical)'dır. Ancak her iki cümle kabul edilebilir değildir. Chomsky bu kabulü ile anlam ve dilbilgiselliği farklılaştırır.[12]

Bir cümlenin hem anlamca hem de dilbilgisellik bakımından doğru bulunması onun **kabul edilebilir** (acceptability) olması sonucunu doğurur. Konuşur sezgisel dilbilgisiyle duyduğu cümleleri bu bakımdan sınıflar. Bazı cümleleri hiçbir sorun yaşamadan anlar ve üretir. Ancak bazı cümleleri kısmen anlar, bazılarını ise hiç anlamaz. Dilbilgisel olarak da anlamsal olarak da konuşurun sezgisel dilbilgisi (yani edinci) tarafından yanlış bulunan cümleler kabul edilemezdir.

c. *Ali küçük bir arabayla eve geldi.*

d. *Ali sulu bir tutarsızlıkla kitaba indi.*

e. *Ali tutar sulu bir kitap geldi.*

Bu üç cümleyi bir Türkçe konuşuru farklı sınıflar. (c) kabul edilebilir iken, (d) ve (e) kabul edilemezdir. Ancak bunlardan (e) daha bozuktur. Chomsky doğru ve yanlış cümleler arasında da bir derecelendirme olduğunu varsayar: Kabul edilebilir-dilbilgisel-anlamlı olan / kabul edilemez-dilbilgisel-anlamsız olan / kabul edilemez-dilbilgisi dışı-anlamsız olan vb. (Türkçeden örneklerle geniş bilgi için bk. Uzun 2000: 5-8).

12 Chomsky'nin bu kabulü daha sonra büyük eleştirilere maruz kalmıştır. Kabul edilemez dediği cümleler üzerinden yapılan deneylerde İngilizce konuşurlarının bu cümleleri kabul ettiği görülmüştür. Özellikle şiir dilinde söz konusu ayrımın yanlışlığı barizdir. John Hollander, Chomsky'nin "*Colorless green ideas sleep furiously.*" cümlesini kullanarak bir şiir yazmış ve cümlenin kabul edilebilir olabileceğini ortaya koymuştur. Türkçeden örnek verelim:

iki kadın sevdim
birine siyahlar giyiniyordum giderken
diğerine böyle anlatılmaz
üstüm başım rüzgâr gidiyordum (Şeref Bilsel-Verasus)

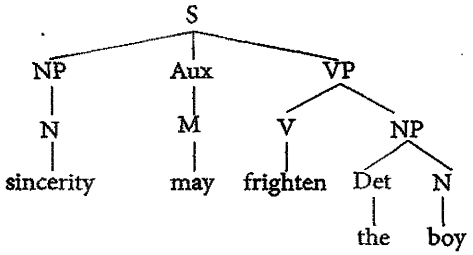
Yukarıdaki dörtlüğün son dizesi Chomsky'nin bu ayrımına göre dilbilgisel ama anlamsızdır. Yani kabul edilebilir değildir. Ancak okuyucu bütünden yola çıkarak bu dizeyi kabul edilebilir bulur (Söz konusu ayrımın eleştirisi için bk. Sezer 2008, 2009).

2.2.1.3. Derin yapı ve yüzey yapı

Chomsky (1965: 16) bir sözdizimsel ögenin iki yönü olduğunu ifade eder. Bunlardan ilki anlamsal yorumu içeren **derin yapı** (deep structure), ikincisi sesbilimsel yorumu içeren **yüzey yapı** (surface structure)'dır. Bu kavramlardan derin yapı Saussure'deki *töze* benzerken, yüzey yapı *biçime* benzer. Dil incelemeleri tarihindeki biçim-anlam tartışmasının Chomsky'deki karşılıkları gibi de ele alınabilir. Bu ayrımın kökleri 17. yüzyılın ikinci yarısında gelişen Port Royal Okulu'na dayanır. Port Royal mensupları cümlenin dış yapısından hareketle mantıksal çıkarımlar yaparlar. Ünlü "*Görünmeyen Tanrı görünen dünyayı yarattı.*" cümlesinde mantıksal olarak üç cümle bulunduğunu ileri sürerler: 1. *Tanrı görünmez.* 2. *Dünya görünür.* 3. *Dünyayı Tanrı yaratmıştır.* Chomsky Port Royal Okulu'nun bu anlayışının derin yapı-yüzey yapı kavramlarını ortaya atmasında etkili olduğunu kabul eder (Chomsky 2009: 74).

Önceki bölümde gördüğümüz gibi Amerikan yapısalcılığı anlamı dil incelemelerinden dışlamış, biçim ve anlam karşıtlığında da belirleyici olanın biçim olduğunu savunmuşlardır. Bloomfield "Biçim farklıysa anlam da farklıdır." diyerek biçimden bağımsız bir anlamı kabul etmez. İki farklı biçim iki farklı anlam demektir.

(3)

Chomsky (1965)'ten bir çizim örneği

Chomsky ise bu görüşe katılmaz. Ona göre yüzey yapı ikincildir. Aslolan zihindeki soyut anlamsal bileşeni oluşturan derin yapıdır. Derin yapı dönüşümler yoluyla farklı yüzey yapılara dönüştürülebilir. Yani yüzey yapıda farklı olan sözdizimsel yapılar derin yapıda aynı olabilir. Yapısalcıların "Biçim farklıysa anlam da farklıdır." yaklaşımı yerine, "Biçim farklı olsa da anlam farklı olabilir veya biçim aynıysa da anlam farklı olabilir." şeklinde özetleyebileceğimiz bir görüşü savunur. Hatta yapısalcıların birincil kurucular analizinin yüzey yapıyı yansıtmakta yeterli olduğunu ancak derin yapıyı yansıtmakta yetersiz kaldığını belirtir (Chomsky 1965: 17).

Chomsky'yi bu sonuca vardıran birkaç cümle tipi vardır, Türkçedeki benzer cümle tipleri üzerinden tartışalım:

a. *Kitabını okumuşlar.*

Bu cümle iki farklı şekilde anlaşılabilir:

a1. *Onun kitabını okumuşlar.*

a2. *Senin kitabını okumuşlar.*

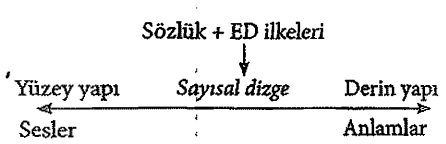
Chomsky'e göre (a) tipindeki cümleler iki farklı derin yapıya sahiptir. Bu tip cümleleri ne sadece anlam ne de sadece biçimle anlayabiliriz. Bütün sözcüklerin anlamlarını tek tek bilsek de, bütün sözcükleri en küçük birimlerine kadar parçalarına ayırsak da bu mümkün değildir. Önemli olan bu cümledeki ögelerin iç ilişkilerini anlamak ve cümlenin nasıl üretildiğini ortaya çıkarmaktır. Örneğimizde tek bir yüzey yapı vardır fakat iki farklı derin yapı söz konusudur. Chomsky yapısal analizin bu tip ifadeleri yorumlamakta yetersiz kaldığını düşünür. Somut olan yüzey yapının her durumda bizi soyut olan aynı derin yapıya götürmeyeceğini düşünür.

b. *Ali camı kırdı.*

c. *Cam Ali tarafından kırıldı.*

Bu örnekte de iki farklı yüzey yapı vardır. Ancak Chomsky (b) ve (c) cümlelerinin derin yapısının aynı olduğunu savunur. Derin yapı dönüşümler (ekleme, silme, değiştirme vb.) sonucunda farklı yüzey yapılara sahip olabilir.

Chomsky insan zihnine odaklanmıştır. Dilin fizik bölümünü (sesler) yani dış dünyasını oluşturan yüzey yapı ile dilin mental yapısını (anlamlar) yani iç dünyasını oluşturan derin yapı arasındaki etkileşimleri ve bu iki dünya arasındaki ilişkileri yöneten dizgeyi belirlemeye çalışır. Kuramın ilk dönemlerinde kural (rule) kavramına öncelik veren Chomsky daha sonra ilke (principle) kavramını öne çıkarır. Yetinmeci Program'da (minimalist program) iç yapı ile dış yapı arasındaki köprü görevini gören bölümü sayısal dizge (computational system) olarak niteler. Ona göre derin yapı ile yüzey yapı arasında ortaya çıkan dönüşümleri bu dizge yönetir ve bu dizge kurallardan ziyade sözlük ve evrensel dilbilgisi (ED) ilkelerini içerir. Sözlükle sözcük ve kavramlarla ilgili işlemleri, ED ilkeleriyle de değiştirme işlemlerini karşılar.

Chomsky kuramının ileri aşamalarında (1980 sonrası) derin yapı ve yüzey yapı kavramlarını geliştirmiş, değiştirdiği görüşlerini d-yapı (d-structure) ve y-yapı (s-structure) gibi farklı terimler önererek adlandırmaya da yansıtmıştır. Ancak Evrensel Dilbilgisi kuramının son basamağı olan Yetinmeci Program'da (1993) bu ikili ayrıma yer verilmemiştir.

2.2.1.4. Kurallar: Öbek yapı, dönüşüm vb.

Bu bölümde kuramın uygulamalarından örnekler yer alacak. Kuramın sonraki aşamalarında çok daha karmaşık sembolleştirmeler kullanılmıştır. Burada temel yaklaşımı görmemizi sağlayacak ana çizgiler üzerinde duracağız. Hemen başlangıçta belirtelim ki Chomsky belli bir bütünce (corpus) kullanmaz. Yani örnek bir metin veya metinler topluluğu belirleyip oradan hareket etmez. Tamamen **anadili konuşurunun sezgisine** dayalı uygulamalar yapar. Diyelim ki Türkçe bir cümle tipini inceleyecekse o cümleyi yazılı bir metinde bulmaya çalışmaz. Anadili Türkçe olan birinin o cümleyi kabul edilebilir bulması yeterlidir.

(5) (I) $S \rightarrow NP \frown Aux \frown VP$
$VP \rightarrow V \frown NP$
$NP \rightarrow Det \frown N$
$NP \rightarrow N$
$Det \rightarrow the$

(II) $M \rightarrow may$
$N \rightarrow sincerity$
$N \rightarrow boy$
$V \rightarrow frighten$

Yeniden yazım kuralı örneği
Chomsky (1965)

Chomsky cümleleri merkeze alır ve cümleden en küçük birimlere iner. Cümle>öbek>sözcük biçiminde bir sıralamayı takip eder ve en son kategorilere kadar cümleyi parçalar. İlk işlem **yeniden yazma** (rewriting) işlemidir. Bu işlem cümleyi oluşturan bütün kuruculara sırayla uygulanır. En küçük kategoriler (isim, sıfat, fiil vb.) ortaya çıkarılır[13]:

C → İÖ + FÖ
İÖ → S + İ
FÖ → Z + F

Yukarıdaki gösterim kategorisel kuralları içerir. Yeniden yazım kuralları daha sonra kuralları sözcüklere bağlar. Bu şekilde sözlüksel kurallar gösterilir. Burada yeniden yazımda yer alan her kategori için başka sözcükler yazarak sözlükçe (lexicon) oluşturulur:

S → *küçük, çalışkan, büyük* vb.
İ → *çocuk, kız, adam* vb.
Z → *güzel, iyi, hızlı* vb.
F → *konuşmak, dinlemek, yazmak* vb.

Cümlenin hiyerarşik yapısı aşamalı bir dizimle gösterilir:

İÖ + FÖ (i)
S+İ+FÖ (ii)
S+İ+Z+FÖ (iii)

13 Kısaltmalar C: Cümle, Ö: Öbek, İ: İsim, E: Fiil, Z: Zarf, S: Sıfat.

Küçük+İ+Z+F (iv)

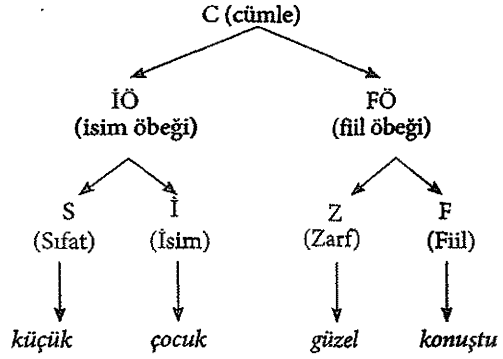
Küçük+*çocuk*+B+F (v)

Küçük+*çocuk*+*güzel*+F (vi)

Küçük+*çocuk*+*güzel*+*konuştu* (vii)

Ağaç diyagramla bu ilişkiler şöyle görülür:

a. Küçük çocuk güzel konuştu

Yukarıdaki cümlenin yapı ağacında da görüleceği üzere ikili ayrım (birincil kuruculara ayırma) yöntemi Chomsky tarafından da kullanılır. İsim öbeği ve fiil öbeği bir cümlenin birincil kurucularıdır. Daha sonra öbekler kendi içindeki ilişkilere göre kurucularına ayrılır. Kuramın sonraki aşamalarında, yukarıda basit bir biçimini sunduğumuz yapı ağacı gösterimi geliştirilen alt kuramlarla daha da ayrıntılandırılmıştır. Chomsky başka sembolleştirmelere de gider. Örneğin ayraçlama tekniğiyle de ilişkileri gösterir:

[[[*Küçük* S] *çocuk*]İÖ [[*güzel* Z] *konuştu*] FÖ]C

Görüldüğü üzere Chomsky bu gösterimiyle mantık ve matematik sembolleştirme biçimlerini kullanmıştır: x+(y-z) vb.

Buraya kadarki gösterimlerde öbeklerle ilgili kabuller önemlidir. Öbek yapı (phrase structure) kuramın dayanaklarından birini oluşturur. Buna göre öbeklerde mutlaka baş (head) denilen bir yöneten öge varsayılır. Örneğimizdeki *küçük çocuk* ve *güzel konuşmak* öbektir. Yöneten ögeler ise *çocuk* ve *konuşmak* sözcükleridir. Yöneten ögenin kategorisine göre öbekler adlandırılır. Örneğin "*Çok güzel konuştu.*" cümlesinde *çok güzel* öbeği yönetici olan *güzel* ögesi zarf olduğu için zarf öbeği olur.

Öbeklerle ilgili diğer farklı bir kabul tek bir yöneten ögenin de öbek olabilmesidir. "*Ali güzel konuştu*" gibi bir cümlede, *Ali* tek başına isim öbeği sayılır. Bu şekilde bu ögenin başka bir ögeyi yönetebileceği vurgulanmış olur: (*Çalışkan / yakışıklı* vb.) *Ali*....

Kuramın buraya kadarki bölümünde yüzey yapıdaki ilişkiler üzerinde durulduğu. Görüldüğü üzere ilk olarak cümle parçalarına ayrıldı ve kategoriler, sözcüklerin yan yana dizilişi gibi özellikler sergilenmeye çalışıldı. Bununla amaç kuramın temel varsayımı olan sınırlı sayıda yapıyla sınırsız sayıda cümle üretme özelliğinin ilk basamağını göstermektir. Yani sınırlı sayıda diziliş varsa, bunları belirlemek. Basitleştirerek şöyle sunabiliriz. Yukarıdaki örnek cümle dizilişimizde şu sıra vardı:

Sıfat / İsim / Zarf / Fiil.

Bu, tek bir dizilişi gösterir ancak Türkçede bu dizilişe uygun sınırsız sayıda cümle her kategoriden doğru sözcük seçimiyle üretilebilir:

Küçük / çocuk / güzel / konuştu.

Çalışkan / çocuk / güzel / konuştu.

Çalışkan / kız / güzel / konuştu.

Çalışkan / kız / iyi / konuştu.

Çalışkan / kız / iyi / dinliyor.

İşte bu aşamada devreye yeni cümle üretimini sağlayan **dönüşüm** (transformation) kavramı girer. Yukarıdaki yeniden yazım kuralları tüm dünya dilleri için uygulanabilecek, evrensel niteliktedir. Dönüşüm kavramıyla da tüm dünya dillerinde cümle üretimlerinin nasıl olduğuna dair açıklamalar yapılmaya çalışılır.

Dönüşüm kavramını ana hatlarıyla şu örneklerle açıklamaya çalışalım:

b. *Ali camı kırdı.*

Diyelim ki elimizde (b) cümlesi var. Bunun yanına aşağıdaki cümleleri de ekleyelim.

b1. *Cam Ali tarafından kırıldı.*

b2. *Ali camı kırmadı.*

b3. *Camı Ali kırdı.*

b4. *Ali cam kırdı.*

b5. *Ali'nin camı kırdığını biliyorum.*

Dönüşüm kavramı zihindeki bir bilginin çeşitli işlemlerden geçirilerek sunulmasını içerir. Yani derin yapıdaki bilginin yüzey yapıya çıkma biçimlerini belirler. Buna göre (b) cümlesi (b1, 2, 3, 4, 5) cümlelerinin derin yapıdaki biçimidir. Bir başka ifadeyle (b) cümlesi farklı dönüşüm işlemleriyle (b1, 2, 3, 4, 5) cümlelerini üretmiştir. Chomsky (1965: 17) derin yapıdaki bu tür cümlelere [örneğimizde (b)] çekirdek cümle (kernel sentence) der. Çekirdek cümle birtakım dönüşüm işlemleriyle yeni cümleler üretebilir. Bu cümleler türemiş cümle kabul edilir. Dönüşüm, içinde ekleme (b2), değiştirme (b3), silme (b4), adlaştırma (b5) gibi işlemleri içerir. Ancak özellikle Katz-Postal (1964) tarafından dönüşüm işlemlerine yöneltilen eleştirilerle[14] dönüşüm işlemleri daha sonra Chomsky tarafından yeniden değerlendirilmiş, bazı değişimlere uğramıştır.

2.2.2. Üretken Dönüşümsel Dilbilgisi kuramının sonraki gelişimi

Chomsky, kuramının ilk biçimini 1957'de sunduktan sonra gelen eleştirileri de dikkate almış, bazı düzeltmeler ve yenilikler yapmıştır. İlk bakışta aynı kuramın devamı gibi görünse de bazı konularda keskin dönüşler sergilemiş, ilk yayınlarındaki bazı kabullerini sorgulamış veya terk etmiştir.

Bu bölümde söz konusu dönüşümlerinin dönüm noktası olan yayınları merkeze alacağız. Bu yayınları öne çıkaran özelliklerini, kuramın genel görünümündeki yerlerini göstermeye çalışacağız. Yukarıda genel çerçevesini sunduğumuz Üretken Dönüşümsel Dilbilgisi kuramı daha çok 1957 tarihli *Sözdizimsel Yapılar* adlı esere dayanmaktadır. Ancak Chomsky sonraki yayınlarıyla kuramı daha da ayrıntılandırmıştır. Aşağıdaki başlıklarda kuramın dönüm noktaları kabul edilen aşamalar belirgin özellikleriyle yer almaktadır.

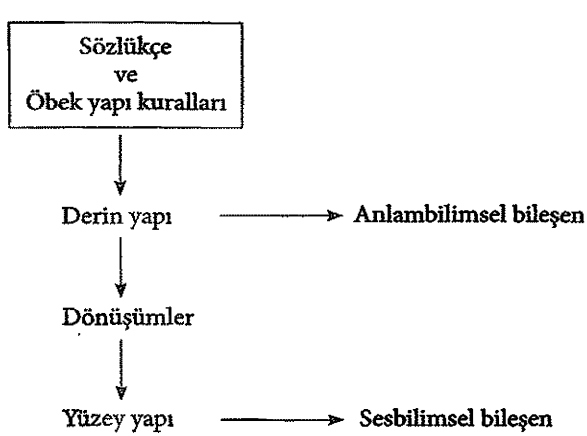
2.2.2.1. Standart Kuram (1965)

Chomsky'nın 1965 tarihinde yayımladığı *Aspects of the Theory of Syntax* "Sözdizimi Kuramının Görünümleri" adlı eseri Standart Kuram (standart theory) olarak adlandırılan bir yaklaşımı beraberinde getirdi. Bu eserle birlikte Chomsky'nin daha kural odaklı ve insanın dil kullanımındaki üretme sürecine yoğunlaşan bir anlayışa yöneldiği görülür (Matthews 1993: 206). 1957 tarihli *Syntactic Structures* "Sözdizimsel Yapılar" adlı eserde dönüşüm kavramı merkezdedir. Kuramın genel çerçevesi çizilmiştir ancak konuşurun dili kullanırken ve yeni yapılar üretirken bu dönüşümleri hangi aşamalar ve kurallardan geçerek yaptığıyla ilgili ayrıntılı bilgiler yoktur.

14 Katz-Postal (1964) soru, olumsuzluk gibi çekirdek cümlenin anlamında yer almayan anlamların dönüşümlerle kazandırılmaması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Dönüşüm çekirdek cümlede zaten olan bir anlamı içermelidir. Yani örneğimizde (b2) aslında çekirdek cümle olan (b)'yle aynı derin yapıya sahip olmamalıdır.

Chomsky (1965: 15-18) üretken dilbilgisinin organizasyonunu çizer ve üretim sürecinin aşamalarını ortaya koyar. Yukarıda açıkladığımız **edim-edinç, derin yapı-yüzey yapı** kavramları Standart Kuram'ın kavramlarıdır. Ayrıca Katz-Postal (1964) tarafından getirilen "dönüşümlerin derin yapıya anlam bakımından katkı yapmaması gerektiği" eleştirisi kabul edilir ve dönüşümlerin bu türde bir katkısı olmayacağı kurama yansıtılır.

Chomsky (1965)'teki yeni kavramlar ve önerilen dilbilgisinin şematik gösterimi Uzun (2000: 56) tarafından şu şekilde çizilir:

Tablodan da anlaşılacağı üzere **taban** (base) kavramı ortaya atılmış ve tabanın derin yapının hazırlayıcısı olduğu, onu ürettiği varsayılmıştır. Üretici bölüm olan taban, dilin tüm sözlük ögelerini (sözcükleri) içeren bir **sözlükçe** ve sözcüklerin bir araya getirilerek öbekleşmesiyle ilgili kuralları içeren **öbek yapı kurallarından** oluşur. **Yeniden yazım kuralları** tabanda yer alır. Derin yapı anlambilimsel bileşen boyutudur. Yani cümlelerin anlamlandırılması derin yapıda gerçekleşir. Daha sonra **anlambilimsel** olarak yorumlanan soyut bilgi birtakım **dönüşümlere** (ekleme, silme, adlaştırma vb.) uğrar. Bu dönüşümler derin yapıdaki anlamı aynen yansıtmalıdır. Derin yapıda anlambilimsel olarak yorumlanan yapıya yeni anlamsal katkılar yapmadan **yüzey yapıya** gönderir. Yüzey yapı dönüşüme uğraya bu soyut bilginin somutlaştırılması, **sesbilimsel** olarak ifadesidir.

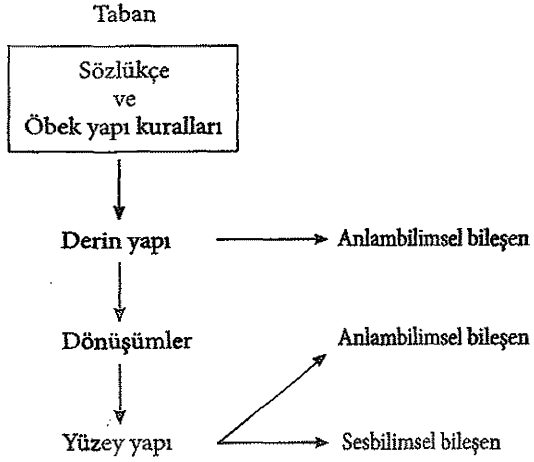
Bu sıralamayı bir örnek üzerinde somutlaştırmaya çalışalım. Diyelim ki Türkçe konuşuru Ahmet, okulun bahçesinde oynarken Ali'yi cam kırarken gördü. "*Ali'nin camı kırması bilgisi*" zihninde soyut olarak oluştu. Bu bilgiyi ifade etmek istedi. Bunu ifade ederken zihinde şu işlemler meydana gelir: İlk olarak bilgiyi karşılayacak sözcükler (sözlükçe) ve sözcüklerin Türkçede nasıl yan yana kullanılabil-

diğine dair kurallar (öbek yapı bilgisi) zihninde anadili Türkçe olduğu için yer alır. "*Ali'nin camı kırması*" bilgisi anlamsal olarak yorumlanır (derin yapı-anlambilimsel bileşen). Zihinde oluşturulan bu bilginin somutluk kazanması için hangi yolun seçileceği önemlidir. Örneğin, Türkçede bu durum için şu ifadeler kullanılabilir: 1. *Ali camı kırdı*, 2. *Cam Ali tarafından kırıldı*, 3. *Camı kıran, Ali'ydi*, 4. *Camı Ali kırdı* vb. Dönüşüm aşamasında işte seçilen bu yapılara göre birtakım işlemler yapılır. Diyelim ki ikinci (2) cümle seçildi. Bu durumda ekleme (*tarafından*, edilgenlik *-ıl-*) işlemi ile bilgi yüzey yapıya çıkar, yani Ahmet tarafından seslendirilir (yüzey yapı-sesbilimsel bileşen).

2.2.2.2. Genişletilmiş Standart Kuram (1970)

Chomsky 1960'ların sonuna doğru bazı çalışmalarında anlambilimsel bileşenin kuramdaki yerini sorgulamıştır. Üç makalesinden [*Remarks on Nominalization* "Adlaştırma Üzerine Düşünceler" (1967), *Deep Structure, Surface Structure, and Semantic Interpretation* "Derin Yapı, Yüzey Yapı ve Anlambilimsel Yorum" (1969), *Some Empirical Issues in the Theory of Transformational Grammar* "Dönüşümsel Dilbilgisi Kuramındaki Bazı Ampirik Konular" (1969)] oluşan *Studies on Semantics in Generative Grammar* "Üretken Dilbilimdeki Anlambilim Üzerine Çalışmalar" (1972) adlı kitabıyla Standart Kuram'ı genişletmiştir.

Genişletilmiş Standart Kuram, derin yapının cümlelerin işlevsel yapısını belirlediğini, dönüşümlerin işlevsel yapıyı değiştirmediğini öne sürer. En önemli değişim ise anlambilimsel bileşenle ilgilidir. Chomsky (1972: 117) farklı yazarların katkıları ve kendi yeni çalışmaları sonucunda yüzey yapının anlambilimsel yorumdaki ayırıcı rolünü öne çıkarır. Standart kuramda anlambilimsel yorumu yalnızca derin yapıyla ilişkilendiren Chomsky, yüzey yapıyı da anlambilimsel yorumla ilişkilendirir.

2.2.2.3. İlkeler ve Değiştirgenler çerçevesinde gelişen kuramlar ve alt kuramları

1980 sonrasında Chomsky kuramına yeni bir çerçeve çizer. Buna göre Evrensel Dilbilgisi kurallar değil, bazı **ilkeler** (principles) ve **değiştirgenler** (parameters) üzerine kuruludur. İlke ve değiştirgen kavramlarını şu örnekte görelim:

Türkçe: *yüzüklerin efendisi*

İngilizce: *the lord of the rings*

Yukarıda Türkçe ve İngilizceden alınmış iki öbek vardır. Bu öbeklerin her ikisi de isim öbeğidir. Türkçe örneğimizde öbeğin yöneticisi olan *efendi* sözcüğü öbeğin sonundadır. Çünkü Türkçedeki öbek yapı kuralları bunu gerektirir, Türkçe yönetici öğenin öbeğin sonunda (head-final) olduğu bir dildir. Ancak İngilizcedeki öbekte durum farklıdır. Yönetici öge olan *the lord* "efendi" tümleyiciden önce gelmektedir. Yani yönetici öbeğin başında (head-initial) bulunmaktadır. Evrensel Dilbilgisi bu durumu ilke ve değiştirgen kavramıyla açıklar. Buna göre, her iki dilde öbek vardır ve bir öbekte bir yönetici bulunması bir ilkedir. Tüm dünya dilleri bu tip ilkelere bağlıdır (Her cümlede özne vardır vb.). Değiştirgen ise yukarıdaki öbeklerde yöneten ve yönetici ögeyi tümleyen ögelerin yerinin sonda veya başta bulunmasını açıklayan kavramdır. Örneğimizde yönetici değiştirgeni (head parameter), söz konusu farklılığı ortaya çıkarır. Bu şekilde çeşitli değiştirgenler varsayılır ve bunların dünya dillerindeki farklı dizilişleri ürettiği düşünülür. Örneğimiz için şunlar söylenebilir:

İlke: Her öbekte bir yönetici vardır.

Değiştirgen: Öbeklerdeki yöneticiler sonda veya başta bulunabilir.

Haegeman (1994: 13-14)'ın İngilizce ve Japoncadan cümlelerle sunduğu örneğin bir benzerini Türkçeyle verelim:

Türkçe: *Ali kitap okuyor.*

İngilizce: *Ali is reading a book.*

Türkçe ve İngilizceden iki cümlede öge dizilişi farklıdır. Türkçede Özne (Ö)-Nesne (N)-Yüklem (Y) dizilişi varken, İngilizcede Ö-Y-N dizilişi vardır. Bu bize tüm dünya dillerinde özne, nesne ve yüklem gibi kategorilerin bulunduğunu gösterir. Bu, evrensel bir ilkedir. Ancak bu ögelerin cümle içindeki dizilişi farklılık göstermektedir. Bu farklılık sözcük dizilişi değiştirgeni (word order parameter) ile ilgilidir. Burada Evrensel Dilbilgisi ikili bir tercih sunar: YN veya NY. Tüm dünya dillerinde ortak olan ve insanın doğuşuyla zihninde yer eden öge dizilişi, bir ilkedir. Evrensel Dilbilgisi işte tüm dünya dillerinde ortak olan bu tür kavram,

evrensellik ve ilkeleri içerir. Çocuk çevresinden öğrendiği bir dil ile (örneğimizde İngilizce ve Türkçe) Evrensel Dilbilgisi'nin ilkelerini hayata geçirir. Bu ilkelerin bazıları değiştirgenlerle farklılaştırılabilir. Eğer "Dünya dillerinde tek bir diziliş vardır." biçiminde bir ilke belirlersek ve örneğin Ö-Y-N dizilişi bir ilkedir dersek; bu durumda "Türkçe diziliş (Ö-N-Y), nesnenin yüklemin önüne getirilmesiyle sonuçlanan bir taşıma işlemi (movement operation) sonucunda ortaya çıkmıştır." yargısına ulaşırız. Dünya dillerinin kendilerine özgü ses, biçim ve sözdizimi özelliklerinden hangilerinin Evrensel Dilbilgisi'nde birincil olduğu da farklı bir tartışmadır. Örneğimizde Ö-N-Y dizilişi bir ilkedir dersek, İngilizcede bir taşıma işleminin gerçekleştirildiğini kabul etmiş oluruz. Evrensel Dilbilgisi'ndeki ilkelerin dillerdeki farklı biçimlerinin açıklanması değiştirgen kavramıyla yapılır.

Çocuk, Evrensel Dilbilgisi'ni doğuştan getirse de belirli bir dili öğrenmelidir. Aksi takdirde Evrensel Dilbilgisi tetiklenmeyecektir. Seçimler Evrensel Dilbilgisi tarafından belirlenir, diller ilkelerle ilgili seçimleri değiştirgenlerle oluşturur ve çocuk bir dili öğrendiğinde o dilin değiştirgenlerle oluşturduğu seçimlere göre dili kullanır. Aslında belli bir dilbilgisiyle doğduğu için çocuğun dili öğrenmediği, "edindiği" (language acquisition) varsayılır.

Görüldüğü üzere esasen ilke kavramı daha önceki kural kavramının farklı bir biçimidir. İnsanın doğuştan getirdiği dil yetisinin zihindeki programı gibidir. **İlkeler tüm dünya dillerinde ortak olan çerçeveyi belirler.** Değiştirgenler ise bu ilkelerin dünya dillerindeki kullanımlarını belirler. İlke genel çerçeveyi çizerken, **değiştirgen bu ilkenin uygulanması aşamasıyla ilgilidir ve dünya dillerindeki kullanım çeşitliliğini belirler.**

İşte bu iki kavram 1980 sonrasında Evrensel Dilbilgisi tasarısının temel kavramları olur. İlkeler ve değiştirgenler bir dil modelidir. Bu modeli merkeze alan iki önemli kuram vardır.

2.2.2.3.1. Yönetme ve Bağlama Kuramı (1981)

Yönetme ve Bağlama Kuramı, ilkeler ve değiştirgenler modelinin en önemli dilbilgisi kuramıdır ve bu nedenle ilkeler ve değiştirgenler ile birlikte anılır. Kuram, Chomsky'nin 1981'de yayımladığı *Lectures on Government and Binding* "Yönetme ve Bağlama Üzerine Dersler" adlı çalışmasında ayrıntılarıyla açıklanır.[15] İlke ve değiştirgen kavramları bu çalışmada dilbilgisi modelinin ana çizgileri tanıtılırken ortaya konur, ayrıca derin yapı ve yüzey yapı kavramlarının daha geliştirilmiş biçimleri olan d-yapı (d-structure) ve y-yapı (s-strucrue) ayrımı açıklanır (Chomsky 1993: 4).

15 Bu çalışmada eserin 1993 basımı kullanılacaktır.

Chomsky (1993: 5) bu kuramın ögelerini şu şekilde sıralar:

(i) Sözlükçe

(ii) Sözdizimi: (a) kategorik öge, (b) dönüşümsel öge

(iii) Sesbilgisel biçim

(iv) Mantıksal biçim.

Yönetme ve Bağlama Kuramı'nda dikkat çeken diğer yön, **modüller** [modules of grammar, Chomsky (1993: 135)] de denen alt kuramların fazlalığıdır. Chomsky (1993: 5, 135) ilkelerin alt dizgelerinin şu alt kuramları içerdiğini ifade eder:

(i) Sınırlama kuramı (Bounding theory)

(ii) Yönetme kuramı (Government theory)

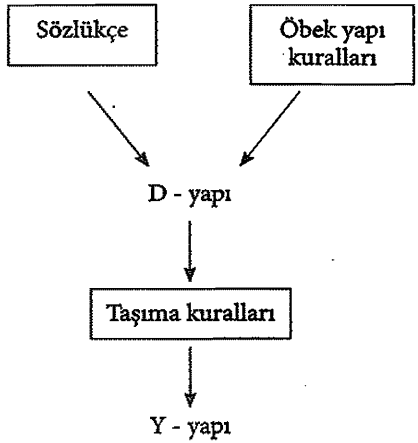
(iii) Rol kuramı (θ -theory)

(iv) Bağlama kuramı (Binding theory)

(v) Durum kuramı (Case theory)

(vi) Denetleme kuramı (Control theory)

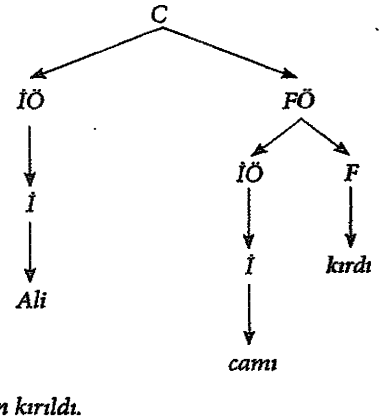
Kuramın basitleştirilmiş gösterimi şu şekildedir:

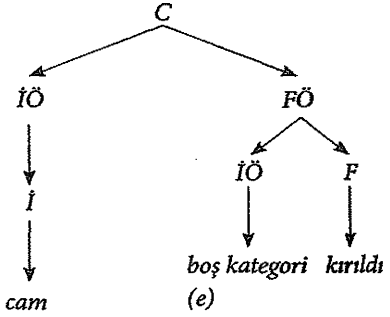
Yönetme ve Bağlama kuramı dil ögelerinin yöneten-yönetilen ilkesine göre konumlandıkları varsayımı üzerine kuruludur. Cümlede yüklemin diğer ögeleri nasıl yönettiğini düşünelim, aynı durum dilin bütünü için de söz konusudur. Her biçim için kuramın ilk aşamlarındaki çekirdek cümlelere benzer bir d-yapı (derin yapının yeni biçimi) varsayılır. Y-yapıda, bu d-yapıdaki sıralanışa uymayan dizilişlerin birtakım taşıma kurallarıyla dönüşüme uğratıldığı kabul edilir. Kuramın

ilk aşamalarında derin yapı ve yüzey yapı arasında yer alan dönüşüm kuralları yerini taşıma kurallarına bırakır. [Taşıma kurallarını yerine getiren işlemci α-taşı (Move-α) olarak adlandırılır.] Bu şekilde dönüşümlerin ögelerin taşınmasından ibaret olduğu kabul edilmiş olur.

a. Ali camı kırdı.

b. Cam kırıldı.

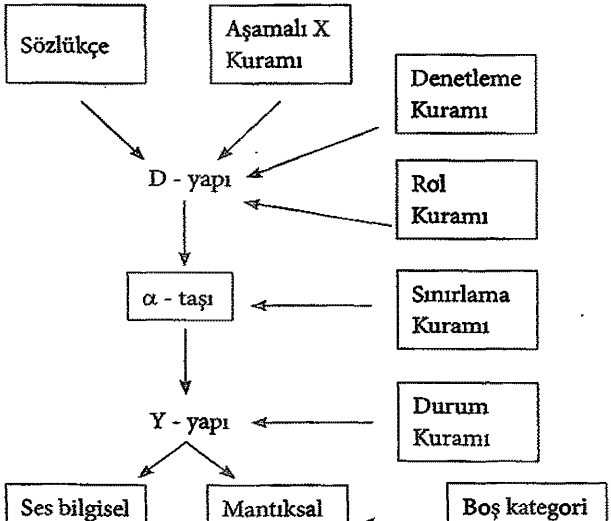

Yukarıdaki iki yapı ağacı şemasından yola çıkarak ana yaklaşımları özetleyelim. Diyelim ki elimizde (b) cümlesi gibi bir y-yapı var. *Cam kırıldı* cümlesi edilgen bir cümledir ve bunun d-yapıdaki biçimi (a)'daki gibi olacaktır. *Ali* orada özne konumunu doldurmak için seçilmiştir. Yani özne konumunda mutlaka bir öge olacaktır. (a) cümlesi edilgen yapıya dönüştürülürken bir taşıma işlemi gerçeklemiştir. Cümlede bir özne mutlaka olur ilkesi gereğince (b)'de *Ali* ögesinin boşalttığı özne konumu *cam* ögesi tarafından doldurulmuştur. Yani d-yapıda nesne konumunda bulunan *cam* ögesi y-yapıda boş olan konumu doldurmak için özne konumuna taşınmıştır. y- yapıda nesne konumu boş kalmıştır. d-yapıdaki bilginin y-yapıya yansıma biçimi taşıma kurallarınca belirlenmiş olur.

Taşıma işlemi de birtakım kurallara bağlıdır. Bu kuralları belirleyen birtakım alt kuramlar geliştirilmiştir. Bazı ögelerin taşınması mümkün olmayabilmektedir. Ögelerin taşınma biçimlerini belirleyen veya ögelerin taşınmasını sınırlayan veya yöneten bu kurallar Evrensel Dilbilgisi'ni bir bilgisayara benzetecek olursak bilgisayarda işlem yapabilmemizi sağlayan alt programlardır. Yazmak için bir program, film izlemek için bir program, çizim yapmak için bir program gereklidir. Farklı filmler izleyip, farklı yazılar yazabiliriz ancak hepimizde bir bilgisayar, bu bilgisayarda da bu işlemleri yapabilmemizi olanaklı kılan programlar olmalıdır. Şimdi bu alt kuramları tanıyalım.

2.2.2.3.1.1. Alt kuramlar: Yönetme Kuramı, Bağlama Kuramı, Taşıma Kuramı, Aşamalı-X Kuramı, Denetleme Kuramı, Rol Kuramı, Durum Kuramı, Sınırlama Kuramı, Boş Kategori İlkesi.

Yönetme ve Bağlama Kuramı öncesinde Evrensel Dilbilgisi'nde iki temel kural sisteminden söz edildiği görülür: *Öbek yapı kuralları, dönüşüm kuralları.* Ancak 1970'lerden sonra yapılan çalışmalar başka kurallara da ihtiyaç olduğunu göstermiştir ve bunun sonucunda yeni kurallar öngörülmüştür. Bu kurallar, var olan kuralları da yöneten kurallardır ve dizgenin işleyişinde birtakım sınırlamalar getirdikleri gibi kolaylıklar da sağlarlar. Yönetme ve Bağlama Kuramı'ndaki bu kurallar modül ve alt kuram olarak anılır. Kuramın alt kuramların da eklenmiş ayrıntılı şematik gösterimi şu şekildedir (Cook-Newson 2007: 181):

Tablodan da anlaşılacağı üzere bu alt kuramlar belli bir işlem bölgesiyle ilişkilendirilir. Y-yapı, genişletilmiş kuramda olduğu gibi- farklı terimler kullanılsa da- ses ve mantıksal biçimle iki yönlü ele alınır.

Bu bölümde ilk olarak kurama adını veren yönetme kavramının kuramsal açıklamalarını aktaracağız. Daha sonra dönüşüm kavramının yerini alan taşımayla ilgili açıklamalar yapacağız. Bu iki temel kuramı açıkladıktan sonra yukarıdaki tabloda yer alan alt kuramları örnekler üzerinden değerlendireceğiz.

Yönetme Kuramı (Government theory), bir yapının yöneticisi (head) ile ona bağlı kategorilerin ilişkisine dayanır (Chomsky 1993: 5). Bir yapıda yönetici olan öge, başka bir ögeyi yöneterek onun da birtakım roller üstlenmesine yol açar. Yöneticinin kategorisi yönettiği ögelerin kategorisi üzerinde buyurucu bir etki bırakır: *güzel araba*. Bu öbekte yönetici olan öge *araba*dır ve kategorisi isimdir. Öbek de bu nedenle bir isim öbeğidir. Yönetilen öge olan *güzel* ise sıfattır. Bu dizide isim, bir sıfatı yönetmektedir. Yönetme çok boyutlu bir süreçtir ve kuramın dayanaklarından biri rol yüklemedir. Bir dil ögesi başka br ögeyi yönetir ve diğer ögeye bir rol de verir. Rol Kuramı aşağıda ayrıca değerlendirilecek ancak bunun yönetmeyle ilişkisi için bir örnek vermekle yetinelim [*Ali* [*yemek* [*yedi*]]]. Bu cümlede isim öbeği (*Ali*) ve fiil öbeği (*yemek yedi*) vardır ve yöneten öge *ye-* fiilidir. Bu fiil bir özne ve bir nesneye ihtiyaç duyar. Onun bu özelliği cümlede yer alan *Ali* ve *yemek* ögelerine birer rol yüklemesini gerektirir. Bu ögelerin cümle içindeki rollerinin belirleyicisi yönetici olan *ye-* fiilidir. İşte cümlede bir ögenin diğer bir ögeye bu tür roller yüklemesi onun yöneticilik özelliğinden kaynaklanır. Yönetim kavramı, öbeğin genişlemesini (dallanma) de belirler, öbekteki diğer rolleri de belirler.

Taşıma Kuramı (Movement theory), Yönetme ve Bağlama Kuramı'nın üretme süreciyle ilgili açıklamalarını içerir. Evrensel Dilbilgisi tasarısının önceki aşamalarındaki dönüşüm kavramına denk gelen taşıma kavramı, d-yapı ile y-yapı arasındaki köprüyü oluşturur. Dönüşümlerin taşıma işleminden ibaret olduğu varsayılır ve taşıma işlemini yapan araç α-taşı (Move-α) olarak adlandırılır ve bu aracın α-taşı kuralına bağlı olarak işlem yürüttüğü varsayılır. Çok basitleştirerek açıklarasak taşıma bir dil ögesinin bir yerden başka bir yere taşınmasıdır. Bunu yapan araç α-taşı'dır. Taşınan öge boş olan bir yere getirilir. Yani o öge aslında bir boşluğu doldurur. Boş Kategori Kuramı da Taşıma Kuramı ile yakından ilgilidir. Chomsky bu iki kavramı birlikte ele alır (Chomsky 1993: 321). Taşıma için yukarıda diyagramı verilen şu iki cümleyi ele alalım: (a) [*Ali* [*camı* [*kırdı*]]]. (b) [*Cam* [*kırıldı*]]. Edilgenleştirme taşıma işleminin tipik örneklerinden biridir. (a) d-yapısının edilgenleştirilerek y-yapıya yansıtılması için α-taşı aracı birtakım işlemler uygular. Buna göre her cümlede özne olur ilkesi gereği *cam* nesnesi, y-yapıda silinen *Ali*

öznesinin boşalttığı özne konumuna taşınır. Bu şekilde yeni bir cümle üretilmiş olur. Üç temel taşıma türü vardır: isim öbeği taşıma (NP-movement), baş taşıma (head-movement), ne taşıma (wh-movement). Verdiğimiz örnekteki taşıma türü isim öbeği taşımaydı. Baş taşıma özellikle çekimli dillerde yaygın olan yalnızca yönetici ögenin taşınması işlemidir. İngilizceden şu örneği verelim: (a) *You [will go to the cinema]* "Sen sinemaya gideceksin". (b) *Will you* [BOŞ *go to the cinema*] "Sen sinemaya gidecek misin?". (a) d-yapıda fiil öbeğinin yöneticisi yani başı *will* yardımcı fiilidir. Ancak soru cümlesi yapılırken bir taşıma işlemi gerçekleşmiş ve bu yardımcı fiil, özneden önceki soru sözcüklerinin boş kategorisini doldurmuştur. Taşınmadan sonra da yöneticinin yeri boşalmıştır. Ancak görüldüğü üzere yönettiği öbeği bütünüyle götürmemiş yalnızca kendisi yer değiştirmiştir (Oysa örneğin Türkçede öbek bütünüyle yer değiştirir). Bu şekilde bir soru cümlesi y-yapıda üretilmiştir. İşte bir öbeğin yalnızca yöneticisinin taşınması işlemi baş taşıma olarak adlandırılır. Ne taşıma ise soru sözcükleriyle ilgili bir taşımadır: (a) *Ali beni dövdü.* (b) *Kimi Ali dövdü?* Bu örnekte d-yapıda yer alan nesne konumu soru cümlesinde *kimi* ögesiyle doldurulmuştur. Soru sözcüğü d-yapıdaki *beni* ögesinin karşılığıdır. Bu durumda d-yapıda hemen yüklemin önünde bulunan öge, cümlenin başına taşınmış olur. Türkçede soru cümleleri üretilirken taşıma işlemi gerekmeyebilir de. Yani *"Ali kimi dövdü?"* biçiminde bir diziliş de Türkçe için mümkündür. Ancak örneğin İngilizcede bu mümkün değildir. Bu taşıma işlemi İngilizce dizilişindeki dillerde yaygındır.

Görüldüğü üzere Taşıma Kuramı belli cümle kalıplarını öngörür ve bu kalıplar içindeki parçaların yer değiştirmesi sonucu üretilen cümleleri belirlemeye çalışır. D-yapıda belli konumların mutlaka bulunduğunu varsayar ve y-yapıda bu kategorilerin taşıma işlemiyle karşılandığını, bu biçimde yeni cümleler üretildiğini kabul eder.

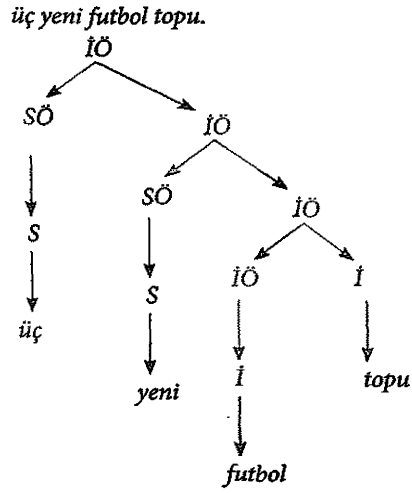
Bağlama Kuramı (Binding theory) ise gönderim (reference) kavramıyla ilgilidir. Cümlede zamir, isim, gönderge (anaphor) gibi bir öncüle gönderimde bulunma ilişkisine sahip kategoriler bu kuramın merkezinde yer alır (Chomsky 1993: 6). Kuram, bir gönderime sahip dil ögelerinin belli bir yapısal pozisyonda bulunmalarından hareket ederek, cümle içindeki diziliş biçimlerini yöneten kuralları sergiler. Bu özelliğe sahip ögeler gönderim biçimlerine göre üç alt başlıkta ele alınır: Göndergeler, zamirsiler (pronominals) ve gönderim ifadeleri (r-expressions). Bu ayrım geleneksel dilbilgisindeki gönderimli sınıflardan farklı bir ayrımdır. Dayanılan nokta gönderimin niteliğidir. Her zamir gönderge veya zamirsi olmayabilir:

a. *Ayşe bize yöneldi.* b. *Ayşe kitabı bıraktı.* c. *Ayşe kendini gördü.*

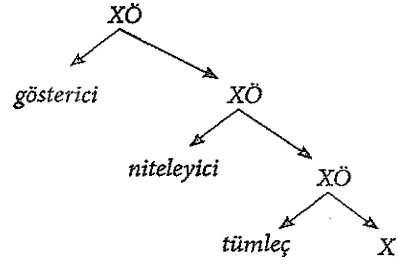
Bu üç cümlede *Ayşe, kitabı, biz, kendi* gibi bir gönderime sahip ögeler var-

dır. Bu sözcüklerin gönderimde bulunduğu ögeler konuşur ve dinleyici tarafından bilinmektedir. İlk temel ayrım isim olanlar ve olmayanlardır. Bir gönderime sahip olan *Ayşe, kitabı* ögeleri isim olduklarından gönderimsel ifadeler olarak görülür. İkinci ayrım gönderimi cümle içindeki bir ögeye olan-olmayan ayrımıdır. Buna göre (a)'daki *bize* ve (c)'deki *kendini* ögeleri farklı niteliktedir. *bize* ögesinin gönderimi cümle dışınadır. *kendini* ise cümle içine gönderimde bulunur. Bu dönüşlülük zamiri *Ayşe* öncülüne (antecedent) gönderimde bulunmaktadır. (İkisi de aynı kişiyi göstermektedir. Yani *kendini* ile *Ayşe* ögeleri eşdizinlidir.) Cümle içine gönderimde bulunan zamirlere gönderge, cümle dışına gönderimde bulunan zamirlere zamirsi denir. Bağlama Kuramı bu ögelerin -cümlede aynı dizilişte olsalar da- farklı nitelikler sergilemelerini açıklamak üzere ortaya atılmıştır. Üç cümle de Özne-Tümleçler-Yüklem dizilişindedir ve yapı ağaçları aynıdır ancak ögelerin gönderimleri farklıdır. Evrensel Dilbilgisi aralarındaki farkı açıklamak için böyle bir araca ihtiyaç duymuştur. Buna yönelik bazı kurallar oluşturmuştur. Örneğin her göndergenin (örn. dönüşlülük zamiri *kendi*) cümlede gönderimde bulunduğu bir öncülünün bulunması gerekir. Bağlanmanın cümle içindeki şartlarını belirleyen bu kurala yerellik (locality) denir. *Kendi* zamirinin gönderimi *Ayşe* öncülü olmasaydı belirli olmazdı. Yani bu iki öge birbirine bağlıdır. Bağlayıcı ve bağlanan olmak üzere iki ögeli ilişkiler Bağlama Kuramı'nın konusudur.

Aşamalı-X Kuramı (X-bar theory) Evrensel Dilbilgisi'nin öbek yapı kurallarını düzenleyen parçası olarak bilinir (Haegeman 1994: 104). Buna göre, cümle iki ana öbek üzerine kuruludur. Fiil öbeği ve isim öbeği. Evrensel Dilbilgisi her öbekte yönetici bir baş bulunduğunu varsayar ve öbeklere bu başın sözcük kategorisine göre ad verir. Yönetici bir isim ise öbek isim öbeği, sıfat ise öbek sıfat öbeği vb. olur. İlk ayrım olan isim öbeği ve fiil öbeği ayrımından sonra öbekler başka niteleyiciler almışlarsa tekrar dallanabilir. Örneğin Türkçede öbekler sola dallanır: [*üç* [*yeni* [*futbol* [*topu*]]]. Örnekte sola dallanmanın merkezi diğer tüm ögeleri yöneten *top* sözcüğüdür. Bu sözcüğe en yakın ve diğer ögelere (*üç, yeni*) göre daha merkezi öge *futbol*'dur. *Futbol* sözcüğü öbeğin zorunlu (tümleç-complement) ögesidir, çünkü iyelik eki ile kurulan ilişkide bulunması gerekir. Ancak diğer ögelerin böyle br zorunluluğu yoktur ve bu nedenle *yeni* ve *üç* sözcükleri seçimlik (niteleyici) ögelerdir. *Yeni* ögesi öbeğin genişlemesinin (veya dallanmasının) son budağını oluşturduğu için gösterici (specifier) olur. İşte öbeklerin genişlemesinde ve kendi içindeki etkileşimlerde görülen bu aşamalı geçişler ve ilişkiler Aşamalı-X Kuramı tarafından belirlenir. Öbek yapı ağaçlarında da öbek ve kategoriler arasındaki ilişkilerin aşamalı olduğu gösterilir:

Görüldüğü üzere sıfat, isim gibi sözcük kategorilerinin öbekle ilişkisi doğrudan değil, aşamalıdır. Kategoriler en altta yer almaktadır. Aşamalı-X Kuramı tüm dünya dillerindeki öbek yapıların (isim öbekleri, fiil öbekleri, sıfat öbekleri vb.) şu iç yapıya sahip olduğunu varsayar (Uzun 2000: 132; Cook-Newson 2007: 66-67):

Kuramın adında da bulunan X, öbeğin yöneticisinin türü için kullanılır. Yönetici isim ise yukarıdaki şemada yer alan X yerine İ, sıfatsa S gelecektir: İÖ, SÖ vb.

Denetleme Kuramı (Control theory), zamir ögesinin gönderim potansiyeliyle ilgili bir kuramdır (Chomsky 1993: 6). Kuramda zamir (pronominal) ögesi denetlenen, gönderimde bulunduğu isim öbeği ise denetleyen pozisyonundadır: *Ahmet İzmir'e geldi. Onu gördünüz mü?* Bu iki cümle art arda gelmektedir ve ikinci cümlede *o* zamiri geçmektedir. Bu zamirin gönderimde bulunduğu öge *Ahmet*'tir. Her zamir belli bir *öncüle* bağlıdır. Biz *o* zamirinin gönderimde bulunduğu ögeyi *Ahmet* öncülü sayesinde belirleriz. Burada *Ahmet* bir isim öbeği olarak gönderim-

de bulunan zamiri denetler. Denetleme Kuramı y-yapıdaki boşlukların açıklamasında kullanılan bir tür boş kategori kuramıdır. Eğer boş kategori için y-yapıda belirleyici bir işaret varsa bu durumda küçük harflerle yazılan zamir simgesiyle o kategori doldurulur. *Okula geldik* cümlesinde özne için ayrı bir sözcük yoktur. Yani bu kategori boş bırakılmıştır. Ancak bu kategorinin *biz* ile doldurulması gerektiğini yüklemdeki kişi eki (-k) belirler. Bu nedenle cümlenin d-yapısı şöyle simgeleştirilir: *zamir Okula geldik*. Türkçe gibi dillerde, yani dillerin özel durumlarından kaynaklanan bu türdeki zamirler küçük harfle yazılır. Bir de büyük harflerle belirtilen ve tüm dünya dillerindeki ortak ilkelerden kaynaklanan soyut ve varsayımsal ZAMİR vardır: *Ayşe Ahmet'i eve gelirken gördü.* Evrensel Dilbilgisi her cümlenin bir öznesi olduğunu varsayar. Bu cümledeki iç cümlede de bir özne olmalıdır. Yani "eve gelen" bir özne bulunmalıdır. Bu özne kategorisi y-yapıda farklı bir sözcük ile gösterilmemiştir. Ancak kuram, özne kategorisini ZAMİR ile doldurur: *Ayşe Ahmet'i* [ZAMİR *eve gelirken*] *gördü.* Boş kategori ZAMİR ile doldurulmuştur, ancak burada iki öncül (*Ayşe, Ahmet*) bulunmaktadır. ZAMİR'i her ikisi de denetleyebilmektedir. Yani "eve gelen" *Ayşe* de olabilir, *Ahmet* de olabilir. Bu cümle tiplerinde denetleme seçimlik olabilmektedir. Seçimlik olmayan bir ZAMİR denetleme için şu örnek verilebilir: *Siz okula gelmek istemiyorsunuz.* Bu cümlenin öznesi siz ögesidir. Ancak iç cümle olan *okula gelmek* ögesinin ayrı bir öznesi yoktur, yani bu boş bir kategoridir: *Siz* [ZAMİR *okula gelmek*] *istemiyorsunuz.* Burada varsayılan ZAMİR'i denetleyen tek bir öncül vardır, o da ana cümlenin de öznesi olan *siz*'dir. Ayrıca özne denetleme (subject control) ve nesne denetleme (object control) biçiminde iki denetleme türü vardır. Geçişli fiilli cümlelerde özne denetlemesi söz konusuyken, geçişsiz fiilli cümlelerde nesne denetlemesi vardır:

Ali [ZAMİR *pikniğe gitmeye*] *ikna oldu.* (Geçişsiz, denetleyen konumundaki Ali, özne denetleme)

Ali Ayşe'yi [ZAMİR *pikniğe gitmeye*] *ikna etti.* (Geçişli, denetleyen nesne konumundaki Ayşe, nesne denetleme). (Uzun 2000: 270).

Rol Kuramı (θ -theory veya theta theory) fiilin eyleyicisi gibi birtakım tematik rollerle ilgilidir (Chomsky 1993: 5). Bu roller fiiller tarafından belirlenir ve her cümlede ögeler bu rollere göre işlev yapar. Örneğin Türkçede geçişli ve geçişsiz fiillerin belirlediği roller farklıdır. *Gör-* fiili iki rolü belirler: *Gören* rolü ve *görülen* rolü. Klasik dilbilgisindeki terimlerle ifade edecek olursak bu fiil bir özne ve bir nesneye ihtiyaç duyar: *Ali Veli'yi gördü.* Bu cümlede Ali edici (agent) rolündeyken Veli etkilenen rolündedir. Ancak *öl-* fiili tek rollüdür. Yalnızca *ölen*, yani özne rolüne ihtiyaç duyar. Rol kuramı fiilleri rol yükleyen, isim öbeklerini rol yüklenen ögeler olarak kavul eder ve dillerde evrensel birtakım roller olduğunu varsayar. Uzun (2000: 105) bu rollerden bazılarını şu örneklerle sunar: 1. Edici:

Güneş ekinleri sararttı; 2. Etkilenen (İşten etkilenen): Çocuk *kuşu* yaraladı; 3. Deneyimci (Oluştan duygusal ve algısal olarak etkilenen): *Babam* yaşlanıyor; 4. Konu (Oluşta bulunan ama etkilenmeyen): Ali *memleketi* özlüyor; 5. Hedef: Fırtına *denize* yöneldi; 6. Kaynak: Kadın *çatıdan* atladı; 7. Yer: Otobüs *durakta* bekliyor; 8. Yararlanıcı: İşçiler *patrona* çalışıyor; 9. Araç: Kasap eti *satırla* parçalıyor. Roller fiillerin anlambilimsel yönleriyle ilgili olmakla birlikte d-yapıda belirtilmesi gerekmektedir. Evrensel olarak d-yapıda hangi rollerin ne şekilde bulunduğuna dair tartışmalar devam etmektedir. Yukarıdaki 9 rol dışında daha pek çok rol üzerinde durulmaktadır.

Durum Kuramı (Case theory), soyut durum kavramı ve onun biçimbilgisel gerçekleşmesiyle ilgilidir (Chomsky 1993: 6). Soyut durum kavramı geleneksel dilbilgisindeki durum kavramına benzemekle birlikte daha soyut, varsayımsal bir duruma işaret eder (İkisini ayırmak için kuramda durumlar büyük harflerle yazılır). Belli bir biçimbirimle işaretlenmeyen durumlar soyut durum, ancak belli bir biçimbirimle işaretlenen durumlar somut veya biçimbilgisel durum sayılır. a. *Ayşe çiçek aldı* b. *Ayşe çiçeği aldı* c. *Ayşe okula gitti.* d. *Ayşe okulda bekledi.* e. *Ayşe okuldan döndü.* Bilindiği gibi Türkçede özneler yalın durumdadır. Yukarıdaki cümlelerde *Ayşe* ögesi yalın durumdadır. (a) ve (b) cümlelerindeki nesnelerin biçimbilgisel yapıları farklıdır. (a)'da *çiçek* ögesi ek almamıştır. (b)'de *çiçeği* ögesi +I ekini almıştır. Ancak her iki sözcük cümlede nesne durumundadır. İkisi arasında belirlilik (definiteness) bakımından bir fark vardır. (a) belirsiz, (b) belirli bir nesnedir. İşte aslında bu iki sözcük aynı durumdadır. Tek fark birisinde biçimbilgisel bir işaretleyici (yani +I eki) varken, diğerinde bu ek yoktur. Her iki sözcük belirtme durumundadır. Ancak (a)'da belirtme durumu eksiz karşılanmıştır. Bu şekilde eksiz karşılanan durumlar soyut durumdur. Bu anlamda Türkçede yalın durum da (örn, Ayşe) soyut durumdur. (c), (d) ve (e) örneklerinde ise yönelme, bulunma ve ayrılma durumları belirli biçimbirimlerle (+A, +DA, +DAn) karşılandıkları için biçimbilgisel durumlardır. Evrensel Dilbilgisi durumun bir yönetici kategoriyle kazandırıldığını varsayar. Yani sözdiziminde bir öge bir durumdaysa o durum ona bir yönetici tarafından kazandırılmıştır. Buna **durum yükleme** (CASE assignment) denir. İsim öbeklerinin yöneticileri durum yükleyicisiyken, yönettikleri öge durum yüklenicisidir. Ayrıca sesbilgisel olarak ifade edilmiş her isim öbeği durum yüklenmelidir. Buna da durum süzgeci (case-filter) denir. Durum yükleyici fiil olabildiği gibi, isim de olabilir. Durum yüklemede **uyum** (agreement) kavramı önemlidir. Fiil ve isim çekim ekleri yönetici olarak kendinden önceki bir ögeye durum yükleyebilmektedir: [*Ali'nin* [*defteri*]]. Geleneksel dilbilgisinde belirtili isim tamlaması kabul edilen bu isim öbeğinde ana öge olan *defteri* iyelik eki [(+(s)I)] almıştır. Bu ek, eklendiği sözcükten önceki sözcüğe tamlayan durumunu

yükler. *Ali'nin* sözcüğüne tamlayan durumunu yükleyen iyelik ekiyle bu sözcük arasında bir uyum söz konusudur. İşte benzer uyumlar cümlede fiillere gelen eklerle (örneğin kişi ekleri) özneler arasında da gerçekleşir. Türkçede ekler bu yönleriyle durum yükleyebilirler ve iki ögenin uyumluluğu öbek de kurabilir. Bu tür öbeklere uyum öbeği denir.

Sınırlama Kuramı (Bounding theory) bazı dönüşüm işlemlerine olanak tanımayan ilkeleri içerir. Yönetme ve Bağlama Kuramı'nın üretme aracı olan taşıma işlemi bazı durumlarda engellerle karşılaşmaktadır. Bir cümle için uygulanan bir taşıma işlemi başka bir işlem için uygulanamamaktadır. (a1) *Ali kitabı aldı.* (a2) *Aldı Ali kitabı.* (b1) *Ali kitap aldı* (b2) **Aldı Ali kitap.* 1 nolu cümlelere uygulanan taşıma işlemi (çalkalama, cümle ögelerinin yer değiştirmesi) farklı sonuçlar doğurmuştur. (a2) Türkçe için dilbilgisel bir cümleyken, (b2) dilbilgisi dışıdır. Türkçede bir tür taşıma sayılan çalkalama için belirlilik ve durum yüklü olmak şarttır. Basitleştirerek söylersek belirsiz (indefinite) ve durum eksiz bir öge cümle içinde özgürce yer değiştiremez. Bu bir engeldir. Bu engele rağmen bir taşıma ugulandığında dilbilgisi dışı kullanım doğar. İşte Sınırlama Kuramı taşıma işlemleri sonucunda oluşan dilbilgisi dışılıklarla ilgilidir. Taşımanın dilbilgisel cümleler oluşturmaması sonucunu doğuran engelleri (barriers) belirler.

Boş Kategori İlkesini (Empty category principle) açıklamadan önce boş kategori kavramı üzerinde kısaca duralım. Yukarıda da sık sık belirttiğimiz gibi Evrensel Dilbilgisi birtakım önkabuller ve varsayımlarla hareket eder. Örneğin her cümlede bir özne bulunması gerektiği böyle bir ilkedir. Ancak y-yapıda bazen bu ilkelerin sesbilimsel ifadeleri yoktur. Yani bazı cümlelerde aslında var olduğu düşünülen ilkelerin işeretleyicisi yoktur: (a) *Bugün geliyorum.* (b) *Ben bugün geliyorum.* Diyelim ki elimizde (a) cümlesi var. Bu cümlede diğer sözcüklerden bağımsız bir özne sesbilimsel olarak yer almaz. Ancak Evrensel Dilbilgisi "Her cümlede özne vardır" gibi bir ilke gereği aslında bu cümlenin d-yapısında bir özne olduğunu varsayar. (a) cümlesinin d-yapısının (b) olduğunu kabul eder. Yani d-yapıdaki *ben* öznesi y-yapıda düşürülmüştür. Birtakım taşımalar (veya dönüşümler, örneğimizdeki özne düşürme) sonucunda bir kategorinin yeri boş kalır ve o boşluk varsayımsal olarak ortaya atılan e (*Empty* "boş" sözcüğünün ilk sesi) sembolüyle doldurulur: *e bugün geliyorum.* Taşınan ögenin geride bıraktığı boş kategoriye iz (trace) denir. Yani örneğimizde *ben* isim öbeği düşürülmüş, özne konumu boş kalmıştır. Bu bir isim öbeği izidir.

Ali camı kırdı.

Camı e kırıldı.

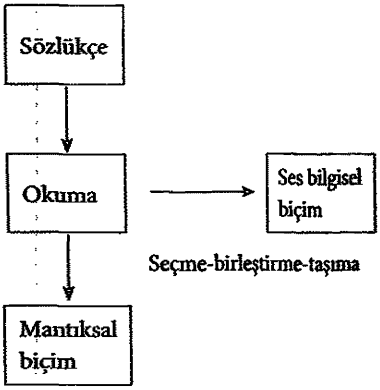
Yukarıdaki çizimde Türkçedeki edilgen cümlelerden bir boş kategori örneği verilmiştir. *Ali camı kırdı* gibi bir cümle edilgen yapılırken ilk olarak *Ali* öznesi düşürülür. Bu şekilde özne konumu boş kalır. Daha sonra bu boşluk d-yapıdaki nesnenin bu konuma taşınmasıyla doldurulur. Yani *cam* nesnesi *Ali* öznesinin boş bıraktığı özne konumuna taşınır. Ancak bu şekilde *camın* doldurduğu nesne konumu boş kategori (e) olur. İşte boş kategori ilkesi bu izlerle ilgili bir ilkedir. Yönetme ve Bağlama Kuramı izlerin mutlaka yönetilmesi gerektiğini ileri sürer (Chomsky 1993: 56). Yani bir taşıma sonucunda yerini boş bırakan bir ögenin izi başka bir öge tarafından yönetilir.

2.2.2.3.2. Yetinmeci Program (1995)

Evrensel Dilbilgisi kuramının 1990 sonrasındaki gelişimi Yetinmecilik (Minimalism) veya Yetinmeci Program (Minimalist Program) adlarıyla anılan bir çerçevede gerçekleşir. N. Chomsky'nin dört makalesinden oluşan [*The Theory of Principles and Parameters* (Howard Lasnik ile birlikte) "İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı", *Some Notes on Economy of Derivation and Representation* "Türetme ve Sunuluş Ekonomisi Üzerine Bazı Notlar", *A Minimalist Program for Linguistic Theory* "Dilbilimsel Kuram için Yetinmeci Bir Program", *Categories and Transformations* "Kategoriler ve Dönüşümler"] ve 1995 yılında yayımlanan *The Minimalist Program* "Yetinmeci Program" adlı eser yaklaşımın ana hatlarını çizer.

Yetinmeci Program'ın tam bir kuram olmadığı, İlkeler ve Değiştirgenler çerçevesinde gelişen bir aşama olduğu kabul edilir (Epstein 1999, Hornstein-Nunes-Grohmann 2005: 6; Boeckx 2006: 5). Chomsky (1995: 3) de Yetinmeci Program'da cevabı aranan soruların daha önce İlkeler ve Değiştirgenler çerçeve modelinde ortaya konduğunu belirtir. Yani aslında Yetinmeci Program çok yeni bir kuram olmaktan çok, ekleme ve çıkarmalarla eski çizginin düzeltilmesine dayanır diyebiliriz. Radford (2004 : 9)'un da belirttiği üzere bu program Chomsky'nin önceki kuramsal incelemelerini basitleştirme girişimi olarak da değerlendirilebilir. Bir dilbilgisinin mümkün oldukça basit olması beklenir. Ancak Evrensel Dilbilgisi'nin önceki görünümleri alt kuramlarla zenginleştirilmiş, çeşitli araçlardan oluşuyordu. Yetinmeci Program dil araçlarını "minimalize" ederek açıklamaya çalışır ve bazı değişiklikleri de beraberinde getirir.

Yetinmeci Program ile geliştirilen dilbilgisi anlayışı şematik olarak şu şekildedir (Hornstein-Nunes-Grohmann 2005: 73):

Tablodan yola çıkarak Evrensel Dilbilgisi'nin Yetinmeci Program'la geldiği yeri özetleyelim. İlk bakışta fark edilen en büyük değişim d-yapı ve y-yapı bölümlerinin atılmasıdır. Kuramın ilk dönemlerinden (1965 sonrası) itibaren değişikliklerle kullanılan derin yapı-yüzey yapı ikiliği Yetinmeci Program'da terk edilir. Yönetme ve Bağlama Kuramı'nda d-yapıdan taşımalarla getirilen bilginin sesbilgisel ve mantıksal biçime sahip y-yapıda sunulmasına dayanan çizgide de değişiklikler vardır. Burada artık bilgi yalnızca taşınmaz. Kuramın ilk aşamalarında yer alan dönüşüm, Yönetme ve Bağlama Kuramı'nda yerini taşıma kavramına bırakmıştı. Yetinmeci Program'da taşımanın yanına seçme (select) ve birleştirme (merge) kavramları eklenir. Sözlükçedeki bilgi seçme-birleştirme-taşıma birimi tarafından sesbilgisel ve mantıksal biçim bölümlerine sahip okuma (spell-out) bölümüne iletilir. Bu bölüm anlam ve ses bölümlerinin arayüzü (interface), bir tür kesişim kümesidir. Kuramın ilk aşamalarında (1980 önceki dönem) anlam derin yapıyla ilişkilendirilirken, bu son aşamasında sesle (yani biçimle) aynı noktaya bağlanmıştır.

Yetinmeci Program, Aşamalı X-Kuramını bazı yönlerini değiştirerek Yalın Öbek Yapısı (Bare Phrase Structure) adıyla sunar. Ayrıca yönetme (government) kavramı da terk edilir.

2.3. Dilbilim Kökenli Dilbilgisi Kuramları

Bu bölümde dilbilgisinin nasıl yazılması gerektiğiyle ilgili tartışmalara kaynaklık eden bakış açılarını ele alacağız. Dilbilgisi kuralcı-geleneksel dilbilgisi anlayışına göre "doğrusu" belli olan bir kurallar topluluğudur. Ancak Saussure ile başlayan diliblimsel serüven dilin bilgisinin farklı bakışlarla ele alınabilecek ve tartışmaya açık veriler sunduğunu gösterdi. Kuralcı dilbilgisi anlayışının sorgulanamaz dediği bazı kuralların çok da sağlam olmadığı ortaya çıktı. Sonuç olarak

gelinen yer şuydu: *Bir dilin tek bir dilbilgisi yoktur, dilbilgileri vardır.* Yani Türkçenin dilbilgisi bir tanedir denemez. Bir dilbilgisi o dile dair bir sınıflama önerisinden başka bir şey değildir. Başka bir yazar başka bir sınıflama önerebilir. Bu noktada sınıflamada seçilen yöntem önem kazanır. Bir dilbilgisi yazarı hangi yönteme göre dili ele alacaktır? İşte aşağıdaki dilbilgisi kuramları bu soruya verilmiş farklı cevaplar olarak okunabilir. Her kuram kendi geliştirdiği dilbilgisi bakış açısına göre dillere yaklaşmıştır. Şimdi bu bakış açılarının neler olduğunu ana hatlarıyla görelim.

2.3.1. Öbek Yapı Dilbilgisi (Phrase Structure Grammar)

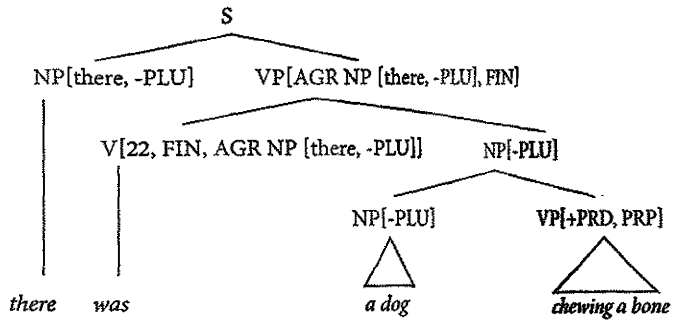
N. Chomsky'nin Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi kuramının ilk aşamalarında (1957-1965) önerdiği bir dilbilgisi yaklaşımıdır. Bir dili, o dildeki öbeklerden yola çıkarak açıklama girişimi olarak nitelendirebiliriz. Uygulamaları için kitabın Chomsky ile ilgili bölümlerine bakılabilir.

2.3.1.1. Genelleştirilmiş Öbek Yapı Dilbilgisi (Generalized Phrase Structure Grammar)

Gerald Gazdar (1950-) tarafından 1970'lerin sonunda ortaya atılan Genelleştirilmiş Öbek Yapı Dilbilgisi (GÖYD), Chomsky'nin çizdiği üretken dilbilgisi çerçevesinin bir ürünü olarak görülür (Bennett 2004: 2). Temel amaçlarından biri **bağlamdan bağımsız dilbilgisi** (context-free grammar) yaklaşımıyla doğal dillerin sözdizimsel yapısını betimlemektir. GÖYD bu tür bir dilbilgisindeki üretimleri üst-kurallar (metarules) adını verdiği kurallarla açıklar.

GÖYD, bazı yönleriyle Chomsky'nin kabullerinden ayrılır. Chomsky dilbilimi psikolojinin bir parçası olarak görür ve dilbilgisini insanın edincini açıklarken bir mekanizma gibi değerlendirir. Odaklandığı noktalar insanın dili nasıl edindiği ve sınırlı sayıda ögeyle sınırsız sayıda cümleyi nasıl üretebildiğiydi. GÖYD ise Chomsky'nin psikolojiyle kurduğu yakınlığı reddeder. O da dilin evrensel görünüşleriyle ilgilidir ancak psikolojiden çok dilin yapısına odaklanır. İnsanın dilbilimsel bilgisine dair bir varsayımı yoktur (Bennett 2004: 3).

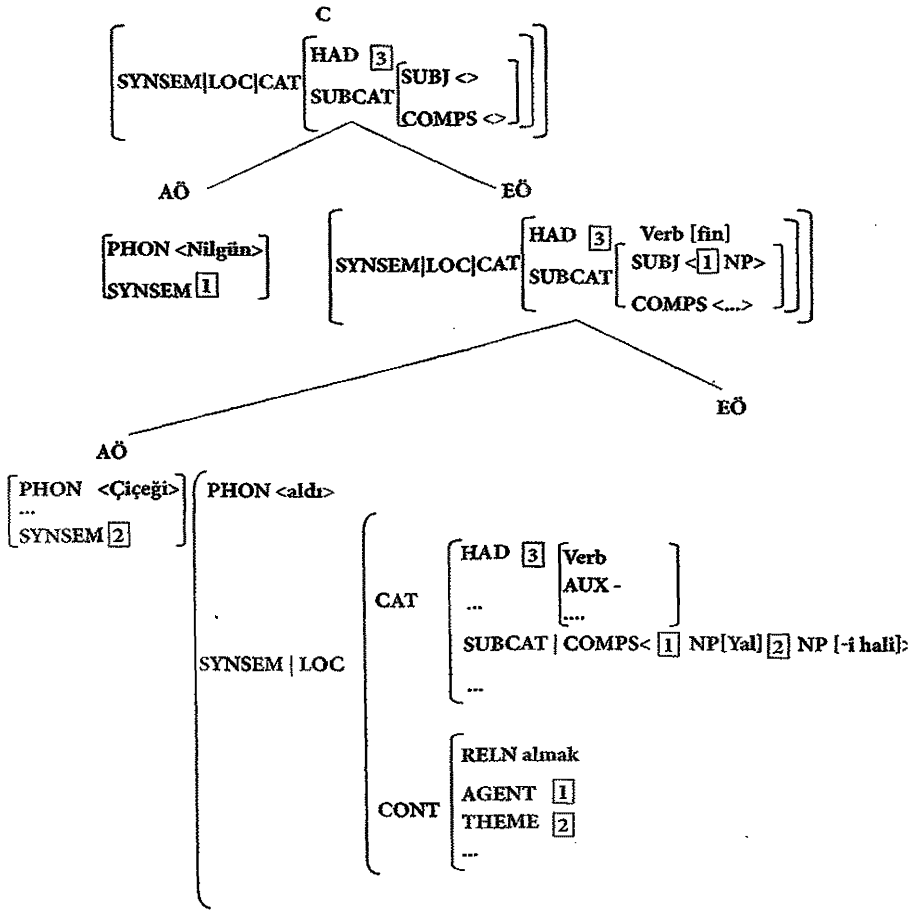
Yöntem olarak da bazı temel farklılıklar içerir. En önemli farklılıklardan biri dönüşümlerin GÖYD'de yer almamasıdır. Bir cümlenin sözdizimsel yapısında tek bir öbek kurucu (phrase-maker) olduğu varsayılır. Yani derin yapı ve yüzey yapı gibi ikili bir yapı ve bunların dönüşüm köprüsüyle bağlanması GÖYD'de yer almaz. **Tek katmanlı** (monostratal) bir kuram olarak değerlendirilir. Öbek yapı kuralları yerine, baskınlık (dominance) ve çizgisel öncelik (linear precedence) kuralları öne sürülür. Ayrıca **baş** (head) olarak adlandırılan yönetici ögenin yanı sıra Chomsky'nin öbek yapı anlayışında yer almayan ve daha çok yardımcı cümle dizilişiyle (İngilizcedeki wh yapıları) ilgili özellikler içeren **ayak** (foot) adı verilen başka bir kavrama da yer verilir (Gazdar vd. 1985: 79).

Gazdar vd. (1985: 120)'den alınan yukarıdaki İngilizce cümle örneğinde (*There was a dog chewing a bone* "Kemik ısıran bir köpek vardı") de görüleceği üzere GÖYD farklı birtakım sembolleştirmeler kullanır. Örneğin her öbeğin taşıdığı kategorik birtakım özellikler parantez içinde gösterilir (çokluk için PLU, bitmişlik için FIN, uyum için AGR vb.). Ayrıca matematiksel gösterimlere başvurur. GÖYD **bilgisayar dilbiliminde** (computational linguistics) daha sonra çok kullanılacak olan bazı ilkelerin de ilk belirleyicilerindendir. **Sözcüksel İşlevsel Dilbilgisi** ve **Montague Dilbilgisi** gibi farklı dilbilgisi anlayışlarıyla da bazı ortaklıklar sergiler. Ancak daha çok **Baş Sürümlü** Öbek Yapı Dilbilgisi ile ilişkilendirilir.

2.3.1.2. Baş Sürümlü Öbek Yapı Dilbilgisi (Head-Driven Phrase Structure Grammar)

Carl Pollard ve Ivan Sag tarafından 1980'lerin sonundan itibaren geliştirilen Baş Sürümlü Öbek Yapı Dilbilgisi (BSÖYD) öbek yapı dilbilgisi modellerinin sonuncusudur. Farklı katmanlar ve bu katmanlar arasında çeşitli dönüşümler tasarlamayan BSYÖD, **sözcüğü ve sözcüklerin kategorilerini** merkeze alan bir dilbilgisi yaklaşımı olarak Chomsky'den ayrılır. Ayrıca kuram **türetimsel değildir** (nonderivational) (Pollard-Sag 1994: 2). BSYÖD sözlük üzerine yoğunlaşır. Dillerdeki sözcükleri, sözcüksel kategorileri, sözcüklerin özellik yapılarını, sözlüksel girdileri, evrensel kural ve ilkeleri ön plana alarak doğal dillerin sözdizimi ve anlambilgisinin bütüncül bir kuramını sunmayı hedefler (Pollard-Sag 1994: 1).

(Alyaz 2007: 231)

"Nilgün çiçeği aldı" cümlesinin kuramın kullandığı gösterim yöntemi olan **özellik değer matrisi** (attribute-value matrix) ile gösterimi yukarıdaki gibidir. Bu gösterimden yola çıkarak kuramın yaklaşım biçimlerini ana hatlarıyla görelim. Şemada görüldüğü üzere her öbek ilk olarak başın (head) kategorisine göre adlandırılır (İsim öbeği, fiil öbeği vb.). Daha sonra başın sözcük kategorisinin özellikleri değişik kısaltmalarla verilir. Göstergedeki gösteren ve gösterilene benzer biçimde her baş ses (phon < phonology) ve anlam (synsem<syntax+semantics) bileşenlerine ayrılır. Bu bileşenler de kategori (cat) [veya alt kategori (subcat)], anlam

(cont) ve bağlam (conx) özellikleri bakımından çeşitli özellikleriyle birlikte verilir. Örneğin fiil öbeğinin başı olan *almak* fiilinin kategori ve anlam-bağlam özellikleri ayrı ayrı sıralanmıştır: yalın durumda bir isim öbeği alma veya +I ekli bir anlam öbeği alma, bir eyleyici (agent) alma ve bir nesne (theme) alma vb. Burada fiillerin tüm değerleri (geçişlilik-geçişsizlik, zaman, özneyle uyum vb.) ortaya konmalıdır. BSÖYD'ye göre dilde anlamlı cümleler oluşturulması sözcüklerin bu tür değerlerinin evrensel ve dilsel kurallar çerçevesinde uyumlu hâlde kullanılmasıyla mümkündür. Önem taşıyan diğer nokta da anlam temelli oluşturulan rollerdir. Özellikle Durum Dilbilgisi anlayışının ortaya attığı eyleyici, deneyimci, hedef, nesne gibi roller BSÖYD için de önemlidir.

2.3.2. Bağıntısal Dilbilgisi (Relational Grammar)

David Perlmutter ve Paul Postal tarafından 1970'lerin başında geliştirilen ve ilk sunumu 1974'te yapılan Bağıntısal Dilbilgisi, Chomsky'nin dönüşümsel dilbilgisi anlayışına bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Perlmutter dilbilimsel evrensellikleri belirlemek, doğal dillerde bulunan dilbilgisel öge sınıflarını ortaya koymak ve tek tek dillerin yeterli ve anlaşılır dilbilgilerini oluşturmak için dilbilgisel ilişkilerin vazgeçilmez olduğunu savunur (Wilson-Keil 1999: 717). Yalnızca İngilizceden örneklerle geliştirilmeye çalışılan dönüşümsel dilbilgisiyle karşılaştırıldığında Bağıntısal Dilbilgisi daha evrensel nitelikler sergiler. Farklı dünya dillerinden örneklerle açıklanır.

Bağıntısal Dilbilgisi anlayışı sözdizimini ve sözdizimsel ilişkileri önemser. Cümledeki ögeleri hiyerarşik bir biçimde sıralar ve merkeze özneyi koyar. Dört temel aşama belirlenir:

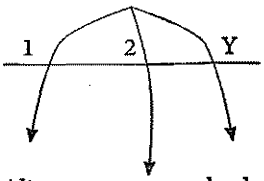
1. Özne (subject) > 2. Nesne (direct object) > 3. Tümleç (indirect object) > Diğer tümleçler (obliques).

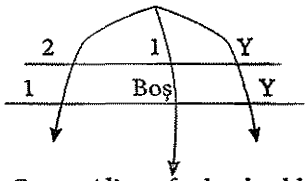
Bu hiyerarşik yapıda 1 ve 2 nolu ögeler arasında nükleer (nuclear) ilişkiler, 2 ve 3 arasında nesne ilişkileri olarak adlandırılan ilişki türleri olduğu varsayılır.

Bağıntısal Dilbilgisi sözdiziminde ögelerin yerini belirlerken yapıya göre hareket eder. Mantık veya anlamı da göz ardı etmez ancak adlandırmalarını sözdizimindeki yerleşimlere ve ögeler arasındaki ilişkilere göre yapar.

a. *Ali camı kırdı.* b. *Cam Ali tarafından kırıldı.*

Bu örneklerde mantıksal özne (logical subject) aynıdır (*Ali*) ancak yapıda bu şekilde belirmemiştir. Bağıntısal Dilbilgisi'nin çözümlemelerinde katman (strata), boş (chômeur) gibi kavramlar önemlidir. Sözdizimindeki katmanlı yapı özellikle etken ve edilgen yüklemli cümlelerin karşılaştırılmasında verilir (Blake 1990: 1-8):

Yukarıdaki **katmanlı diyagram** (stratal diagram) iki cümledeki ilişkileri göstermektedir. Buna göre etken yüklemli ilk cümle tek bir katmandan oluşmaktadır. Edilgen yüklemli ikinci cümle ise iki katmanlıdır. Bu iki cümlenin birinci katmanı aslında aynıdır. 1 numara özne, 2 numara nesneyi işaret eder. Görüldüğü üzere *cam* iki farklı diyagramda da ilk katmanda 2 numaradadır. *Ali* ise 1 numaradadır. Yani bu iki cümlenin birinci katmandaki nükleer ilişkiyi kuran ögeleri *Ali* ve *cam*'dır. Bağıntısal Dilbilgisi'nin **evrensel uyum varsayımı** (universal alignment hypothesis) adıyla bilinen varsayımı eyleyiciyi (agent) birinci, etkileneni (patient) ikinci, yüklemi üçüncü aşamada görür. Bu nedenle cümledeki birinci katman bu anlam ilişkisine dayanır. Ancak edilgen yüklemli cümlenin ikinci katmanında anlamsal ilişki yerine cümlenin dış yapısına göre bir numaralandırma yapılır. Burada dikkat çeken nokta, ilk katmanda 1 numara olan ögenin **Boş** olarak değerlendirilmesidir. Fransızcadaki *chômeur* "çalışmayan, işsiz" anlamındaki sözcük dilbilgisine uyarlanır ve birinci katmandaki görevini sözdizimindeki ilişkiler basamağında kaybeden ögeler bu adla yansıtılır. Türkçeye *boş* olarak çevirdiğimiz bu ögenin örneğimizdeki karşılığı *Ali tarafından*'dır.

Bağıntısal Dilbilgisi daha sonraki dilbilgisi kuramlarını da etkilemiştir. Perlmutter ve Postal'ın görüşleri özellikle **Sözcüksel İşlevsel Dilbilgisi**'nde de önemli bir yer edinir. Chomsky'nin **Yetinmeci Programı**'nda da Bağıntısal Dilbilgisi'nden bazı kavramlar yer alır.

2.3.2.1. Eş Bağ Dilbilgisi (Arc Pair Grammar)

David Johnson (1946-) ve **Paul Postal** (1936-) tarafından 1970'lerde geliştirilen bir tür bağıntısal dilbilgisi anlayışıdır. Chomsky geleneğindeki dilbilgisi anlayışlarının dönüşüme odaklı yaklaşımına sahip olmayan Eş Bağ[16] Dilbilgisi, dilbilgisel ilişkileri (grammatical relations) önemser. Dilbilimsel kanunlar ve dilbilgisi kuralları mantıksal ifadeler gibi aynı şekilde formülleştirilir. İlişkilere odaklanması nedeniyle Bağıntısal Dilbilgisi (relational grammar) ve Sözcüksel İşlevsel Dilbilgisi (lexical functional grammar) kuramlarına yakın bir dilbilgisi anlayışıdır.

16 *Eş Bağ* terim önerisi için Feryal Çubukçu'ya teşekkür ederim.

2.3.3. Durum Dilbilgisi (Case Grammar)

Charles Fillmore (1929-) tarafından 1960'ların sonlarında geliştirilen Durum Dilbilgisi, üretken dilbilgisinin cümle çözümlemesi yöntemine karşı çıkar ve kendine özgü bir çözümleme önerir.

Durum Dilbilgisi merkeze sözdizimini koyar ve cümleyi de yükleme göre belirlenen **anlamsal roller** yönünden inceler. Üretken Dönüşümlü Dilbilgisinin cümleyi isim öbeği ve fiil öbeği olarak ikiye ayırarak özne ve nesne gibi kavramları dışlamasını doğru bulmaz. Özne ve nesne kavramlarına yeni kategoriler ekleyerek cümledeki rollerin sayısını artırır. Geleneksel dilbilgisindeki durum kavramı değiştirilerek **eyleyici** (agent), **araç** (instrumental), **nesne** (objective), **deneyimci** (experiencer), **hedef** (goal), **kaynak** (source) gibi çeşitli durumlar önerilir ve cümlede yer alan ögeler bu durumlardan hangisinde bulunduklarına göre çözümlenir. Durumları tayin eden de yüklemdir.

a. *Ali kapıyı anahtar ile açtı.*

Bu cümlede *açmak* fiili bir eyleyici (*Ali*), bir nesne (*kapı*) ve bir araç (*anahtar ile*) durumu bulundurur.

Durum Dilbilgisi cümlenin derin yapısında iki öge olduğunu kabul eder: **kiplik** (modality) ve **önerme** (proposition). Kiplik zaman, kip, görünüş ve olumsuzluk gibi cümleyle bütün olarak ilgili özellikleri içerir. Önerme ise dış yapıdaki ögelerin sahip olabileceği çeşitli anlamsal rolleri belirleyen fiille (veya yüklem) ilgilidir (Crystal 2008: 64).

Fillmore 1968'da 6 temel durum (agentive, instrumental, dative, factitive, locative, objective) önermiştir (ELL2 2005: 228) ancak daha sonra bu sayı çeşitli araştırmacılarca artırılmıştır. C. Fillmore'dan sonraki anılması gereken diğer Durum Dilbilgisi kuramcısı **J. M. Anderson**'dur. Durumların belirlenmesiyle ilgili tartışmalarda önemli katkıları vardır.

Durum Dilbilgisi de bazı sorulara cevap vermekte zorlanmıştır. Örneğin farklı cümle dizilişlerinin durumlarla ilgili olarak nasıl çözümleneceği tartışılmıştır.

b. *Ali'nin bir kitabı var.* c. *Ali bir kitaba sahip.* d. *Kitap Ali'nindir* vb.

Bu cümlelerde aynı durum (locative, bulunma) farklı dizilişlerle karşımıza çıkmaktadır. Cümlelerde hangi ögeler bulunma durumunda sayılacaktır? Bu ve buna benzer cümlelerde anlamsal rollerin belirlenmesi yorumu öne çıkarmaktadır. Durum Dilbilgisi, özellikle Chomsky'nin **Standart Kuramı**'na itiraz olarak gelişmişse de üretken dilbilgisinin sonraki aşamalarında yararlanılan bir anlayış olmuştur. Özellikle **İlkeler ve Değiştirgenler** sonrası (1980 sonrası) Chomsky'nin de rollere (rol kuramı, durum kuramı) önem verdiği gözlenir.

2.3.4. Belirli Cümle Dilbilgisi (Definite Clause Grammar)

Belirli Cümle Dilbilgisi, 1972'de Fransa'da **Alain Colmerauer** (1941-)'in öncülüğünde geliştirilen ve bilgisayar dilbilimi çerçevesinde ilerleyen bir tür mantıksal dil işleme modelidir. Prolog adı verilen bu dil işleme modeline Philippe Roussel, Fernando Pereira, David Waren gibi isimler de daha sonra katkıda bulunmuşlardır.

Doğal dillerin bilgisayar destekli incelenmesi çalışmaları doğal dil işleme (natural language programming) adıyla bilinir. Bu çalışmalar doğal dillerin kullanımında çok önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Verili bir metnin anında başka bir dile çevrilmesi, verili bir konuşmanın analizinin yapılması, seslerin yazıya aktarılması vb. pek çok ilerleme doğal dil işleme çalışmaları sayesinde gerçekleşmektedir (Geniş bilgi için bk. "Bilgisayar dilbilimi" bölümü). Bu tür incelemelerin yapılabilmesi için doğal dillerin yapılarının açık bir biçimde bilgisayar ortamında kullanılabilir bir programa dökülmesi gerekmektedir. Dil kullanımıyla ilgili bir tür yapay zeka oluşturulması için bilgisayar yazılımlarına veri oluşturacak dilbilgisi modelleri sunulmuştur. İşte Belirli Cümle Dilbilgisi, dillerin yapısını mantıksal formülleştirmelerle ortaya koymaya çalışan bu tür bir modeldir.

2.3.5. Kuruluş Dilbilgisi (Construction Grammar)

Kuruluş Dilbilgisi, **George Lakoff** (1941-) ve **Paul Kay** (1934 -) gibi isimlerin öncülüğünde 1970'lerde geliştirilen bir çerçeve kuramdır. Özellikle üretken anlambilgisi (generative semantics) ve bilişsel anlambilgisinin (cognitive semantics) gelişimiyle yaygınlaşmıştır. Aslında tek, belirli bir kuruluş dilbilgisi yoktur. Bu çerçevede sunulmuş pek çok dilbilgisi kuramının üst yapısıdır. Bu çerçeve anlayışa göre ortaya atılan önemli dilbilgisi kuramlarından birisi R. Langacker'in Bilişsel Dilbilgisi'dir.

2.3.5.1 Bilişsel Dilbilgisi (Cognitive Grammar / Space Grammar)

Ronald Langacker (1942-) tarafından geliştirilen Bilişsel Dilbilgisi, 1970'lerin ortalarından itibaren önemli bir alan olmaya başlar. Langacker, dili insan zihninin, anlayışının bir parçası gibi ele alır. Üç temel dilbilgisi yapısı üzerine yoğunlaşır: anlambilgisel yapı, sesbilimsel yapı, sembolik yapı. Sembolik yapı diğer ikisini birleştiren yapıdır. Langacker (2008: 14) dilbilgisinin de tabii olarak sembolik olduğunu ifade eder. Bilişsel dilbilgisinin dayandığı ilkelerden bazıları şunlardır: Formel mantık bir cümlenin anlamını yansıtmak için uygun değildir. Daha önceki kuramlardan bazıları (örn, belirli cümle dilbilgisi) mantıksal formülleştirmelere büyük önem verirken, Langacker anlamın gerçek değerlerden çok bireysel deneyimlere dayandığı düşüncesiyle anlamla ilgili mantıksal formülleştirmeleri doğru bulmaz. Langacker'in anlamla ilgili bir diğer kabulü, bir sözcüğün anlamının ancak konuşurun deneyim dünyasıyla açıklanabileceğidir. Sözlüklerdeki sıkıştırılmış, formüle edilmiş karşılıkların anlamı yansıtmakta yetersiz kaldığını savunur. Sözcükler gibi dilbilimsel kategorilerin de basit yapılar olmadığını, çeşitli yapıları birleşiminden oluşan birleşik yapılar olduğunu ileri sürer.

Bilişsel Dilbilgisi'nin en önemli yaklaşımları anlamla ilgili olanlardır. Bir ifadenin anlamını yalnızca onun kavramsal içeriğiyle sınırlamaz. Dikkatini biraz da o kavramsal içeriğin nasıl yorumlandığına (construal) çevirir (Langacker 2008: 55). Bu durumda ifadeyle karşılaşanın zihninde olup bitenler önem kazanır. İnsan düşünüşünü, bilincini ön plana alır. Bir ifadenin yorumunda belirginlik (specificity), kapsam (scope), arka plan (backround), bakış açısı (perspective), öncelik (prominence) gibi etkenlerin rol oynadığını ileri sürer. Bu kavramlardan belirginliğe örnek verelim. Langacker anlamın ayrıntıları itibariyle hiyerarşik olduğunu ifade eder. Örneğin *hala* sözcüğü *akraba* sözcüğünden daha belirgindir. *Hala* için şöyle bir belirginlik şeması yapılabilir: *İnsan* > *kadın* > *akraba* > *hala* vb. İşte anlam buna benzer farklı kavramların işe karıştığı ve sözlüklerdeki durağan yapıyla anlaşılamayacak kadar hareketli ve çok yönlü bir kavram olarak ele alınır.

"*Dilbilgisel sınıflarla ilgili olarak da anlamsal bir açıklama yapılabilir mi?*" sorusuna cevap aranır ve bu bakımdan temel kategorilerin belirlenmesinde anlamsal temellerin bulunduğu sonucuna varılır. Buna göre de geleneksel sınıflar yeniden ele alınır. İsim, fiil, zamir, sıfat gibi geleneksel sınıfların yetersiz kaldığı savunulur. Bilişsel Dilbilgisi iki tür sınıf belirler. Bunlardan ilki varlık (thing) sınıfıdır. Geleneksel dilbilgisinin isim, zamir, isim öbeği olarak adlandırdığı türler buraya girer. İkinci temel sınıf ise ilişki (relationship) sınıfıdır. Bu gruba geleneksel dilbilgisindeki sıfat, edat, fiil, zarf gibi sözcük türleri girer. Daha sonra ilişki türündekilerde özelliklerine göre üçe ayrılır. Daha durağan (stative) bir ilişkiyi ima eden sıfatlar ve edatlar basit zaman dışı ilişki (basic atemporal relation) grubuna, durum değişimlerini karşılamakla birlikte zaman içermeyen isim-fiil ve sıfat-fiiller karmaşık zaman dışı ilişki (complex atemporal relation) grubuna; ancak belli bir zaman geçişini de içeren bitmiş fiiller ve bitmişlik bildiren yan cümleler süreçler (processes) grubuna dâhil edilir.

2.3.6. Kategorik (Ulamsal) Dilbilgisi (Categorial Grammar)

Yehoshua Bar-Hillel (1915-1975) tarafından terim olarak ilk kez 1964'te ortaya atılan Kategorik Dilbilgisi anlayışının kökenleri Polonyalı mantıkçı Kazimerz Adjukiewicz (1890-1963)'e kadar götürülür. Joachim Lambeck (1922-) de bu dilbilgisi anlayışına katkıda bulunmuş matematikçilerdendir. Husserl ve Russell gibi felsefecilerin kategori anlayışlarıyla dolaylı da olsa etki ettikleri kabul edilir.

Kategorik Dilbilgisi cebir, matematik ve mantık ile ilgilenen isimler tarafından geliştirilen ve basit formülleştirmelerle sözcük türleri etrafında şekillendirilen bir dilbilgisi yaklaşımıdır. Sözcük türünü merkeze alarak geliştirilen diğer anlayışların (Öbek Yapı Dilbilgisi kuramları, Sözcüksel İşlevsel Dilbilgisi, Montague Dilbilgisi, Bağıntısal Dilbilgisi ve Chomsky'nin bazı kuramları) en eski ve en sade biçimi olarak da değerlendirilir (Wilson-Keil 1999: 101).

Kategorik Dilbilgisi de dildeki kuralları formülleştirerek verir. Öbek Yapı Dilbilgisi anlayışlarındaki yeniden yazım kurallarına benzer bir kural dizgesi vardır. Buna göre işlemcinin (functor) yerine göre iki temel kategori (veya tip) dizilişi vardır: A/B, A\B. Bunun dışındaki dil yapısı sözlükçeye aittir:

a. *Küçük çocuk bizi gördü.*

Bu cümle için şu diziliş yazılır: İ/İ, İ, İ, (İÖ\C)/İÖ

Küçük bir sıfattır ve bir isimden önce gelip öbek biçiminde yine bir öbek oluşturacağı için iki isimle (İ/İ) gösterilir. *Çocuk* ve *biz* ögeleri isim olarak (İ) işaretlenir. Geçişli bir fiil olan *gör-* ise bir cümle (C) oluşturabileceği ve bir nesne (İÖ) de alabileceği için (İÖ\C)/İÖ sembolüyle gösterilir. Geçişsiz bir fiil olsaydı yalnızca İÖ\C dizilişiyle gösterilecekti. Yani her fiil potansiyel olarak bir özne isteyeceğinden bir isim öbeğini bu şekilde doğal olarak alacağından ve bir cümle de kurabileceğinden İÖ\C gösterimiyle sembolleştirilir. Ancak geçişli olduğunda nesne de alabileceğinden bir de bu biçimde isim öbeği alabilme olanağı doğar. Bu da ikinci bir İÖ eklenmesiyle gösterilir: (İÖ\C)/İÖ. Kategorik Dilbilgisi dizilişlerde iki tür işlevsel uygulama belirler. Buna göre 1. X / Y Y = X; 2. Y X\Y = X.

Bu uygulamayı İngilizce *Dexter likes Warren* "Dexter Warren'i sever." cümlesi üzerinde görelim (Wilson-Keil 1999: 102):

a. Dexter likes Warren
NP (S/NP)/NP NP
(S/NP)/NP

Görüldüğü üzere sembolleştirmeler sonucunda X / Y, Y = X dizilişindeki "likes Warren" kısmı X'nin karşılığı olan S\NP (cümle\isim öbeği) ile yeniden yazılmış ve cümle, bu dizilişten sonra en altta S (cümle) sembolüyle gösterilmiştir.

Kategorik Dilbilgisi her sözcük sınıfına belli bir değer yükler ve bu değeri sembollerle matematiksel olarak cümle dizilişi içinde göstermeye çalışır. Bu yönüyle dilin matematiksel yönünü açığa çıkarmayı amaçlar. Bilgisayar dilbiliminde kullanılan yöntemlerde Kategorik Dilbilgisi'nin de katkıları vardır.

2.3.6.1. Montague Dilbilgisi (Montague Grammar)

Ünlü filozof **Richard Montague** (1930-1971) tarafından anlam odaklı geliştirilen bir tür kategorik dilbilgisi anlayışıdır. Bu dilbilgisi anlayışında bir başka filozof F. Gottlob Frege'nin (1848-1925) görüşlerinin de yeri olduğu görülür.

Formel mantıkçı olan R. Montague tüm dillerin (doğal dillerle yapay olarak oluşturulmuş diller de dâhil) anlambilgisi ve sözdiziminin tek ve matematiksel

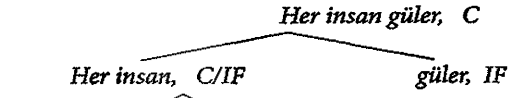
olarak açık bir kuramının olabileceğini düşünür. Bu şekilde Chomsky'nin "Evrensel tek bir dilbilgisi vardır." görüşüne yaklaşır. 1970 yılında yayımladığı bir çalışmasının ismi de *Evrensel Dilbilgisi* (Universal Grammar)'dir. Ancak onun kafasındaki evrensel dilbilgisi anlayışı tam olarak dilbilimcilerin insan zihnindeki dil edinim ve kullanımını içeren evrensel anlayışla aynı değildir (Dowty 1979: 1). Onun amacı, olası bütün dillerin -insan zihninde olsun olmasın, bilgisayarda oluşturulmuş yapay dil sistemlerinin bile- sözdizimsel ve anlambilgisel özelliklerini cebir ve mantığa dayalı bir kuramla ortaya koymaktır.

Montague'nin anlamla ilgili yaklaşımı gerçeklikte yatar. Ona göre bir cümlenin anlamı gerçeklikle ilişkisindedir.

a. *Ali bizim öğretmenimizdir.*

Bu cümlenin anlamı gerçek hayatta da Ali'nin öğretmenleri olmasıyla doğrulanır. Cümlenin gerçek durumu (truth conditions) da mantıksal sembollerle sergilenir. Örneğin *Peter reads a book* "Peter kitap okuyor" cümlesi için şöyle bir sembolleştirme kullanılır: "Peter reads a book" → $\exists x(\text{book}(x) \wedge \text{read}(p^*, x))$. Yani doğal dil > mantık > model biçiminde bir sıralama kullanılır (Thater 2006). Montague dilbilgisi anlayışında bir bütünün parçalarının tek tek anlamları, bütünün kategori olmasında önem taşır. Kategorik Dilbigisi anlayışındaki gibi basit temel kategoriler vardır: Geçişli fiiller, isim öbekleri, niteleyiciler (determiners) vb. Bunların da birer sembolü vardır. "Eğer A ve B bir kategoriyse A/B de bir kategoridir." biçiminde genellemelerle belirli çerçeveler çizilir.

Montague Dilbilgisi'nin bir cümleyi çözümleme biçimini görelim (Thater 2006'dan Türkçeye uyarlanmıştır):

"her" → $\lambda P \lambda Q \forall x(P(x) \Rightarrow Q(x))$

"insan" → insan

"her insan" → $\lambda P \lambda Q \forall x(P(x) \Rightarrow Q(x))(\text{insan})$

$= \lambda Q \forall x(\text{insan}(x) \Rightarrow Q(x))$

"her insan güler" → $\lambda Q \forall x(\text{insan}(x) \Rightarrow Q(x))(\text{güler})$

$= \forall x(\text{insan}(x) \Rightarrow \text{güler}(x))$

Görüldüğü üzere Montague Dilbilgisi de Kategorik Dilbilgisi gibi mantıksal

sembolleştirmelerle yapı ağacı ve yeniden yazım kurallarını uygular (C=cümle, İÖ=isim öbeği, IF=geçişsiz fiil vb.). Sözdizimi anlayışında sözdizimsel kurallar ve sözdizimsel işlemler merkezde yer alır. Sözdizimsel işlemler kategorilerin yeni öbekleri nasıl oluşturacağını belirleyen görevleri içerir. Sözdizimi analizlerinde cümle, kategoriler ve kurallar üzerinden değerlerdirmeler yapılır.

2.3.7. Olasılık Dilbilgisi (Probabilistic/Stochastic Grammar)

Dildeki olasılıklar üzerine kurulu ve daha çok doğal dil işlemede, dile dair yapay zekâ oluşturmada kullanılan dilbilgisi anlayışlarını Olasılık Dilbilgisi adı altında ele alıyoruz. Aslında hepsi olasılık kavramına dayansa da yayınlarda farklı adlarla (probabilistic grammar, stochastic grammar, statistical grammar) anılan ve bu çerçeveye uyan pek çok dilbilgisi kuramı vardır.

Bu dilbilgisi anlayışları istatistik ve olasılık çalışmalarının dili betimlemek için kullanılması sonucu ortaya çıkmış ve özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren bilgisayar ortamında gerçekleştirilen dil ile ilgili uygulamaların (çeviri, analiz vb.) artmasından sonra daha da yaygınlaşmıştır.

Olasılık Dilbilgisi, dil olgusunun olasılıkla ilgili doğasını (sesbilimsel kabul edilebilirlik, biçimbilgisel farklılıklar, sözdizimsel biçimlenme, anlambilimsel yorum, toplumdilbilimsel çeşitlilik vb.) betimlemek için kullanılır (Bod 2003: 18).

Olasılık Dilbilgisi verili bir metin üzerinden yapıları belirler ve temel diziliş-ler üzerinden kuralları sıklıklarıyla (frequency) ortaya koyar. Diyelim ki elimizde Türkçeye ait yalnızca iki cümlelik bir metin var. Olasılık Dilbilgisi bu iki cümleden yola çıkarak dizilişleri ve kuralları belirler:

a. *Küçük kardeşim sarı kalemi seçmiş.*

b. *Büyük kardeşim silgiyi seçmiş.*

Yeniden yazımda dizilişler ve sıklıkları verilir:

C > İÖ FÖ (2)

FÖ > İÖ F (1)

FÖ > İ F (1)

İÖ > İ İ (3)

İÖ > silgi (1)

F > seç- (2)

Toplam (10)

Her yapının elimizdeki metinde kaç kere geçtiği belirlenir ve bu dildeki olası dizilişler ve kurallar ortaya çıkarıldıktan sonra üretim de bunlardan yola çıkarak sayısal olarak değerlendirilir. Örneğin C > İÖ FÖ dizilişi 10 diziliş içinde 2 kere geçmiştir: 2/10. Bu oran bu dizilişin olası kullanımlarını da belirlemiş olur.

2.3.8. Bağımlılık Dilbilgisi kuramları (Tensiére sonrası)

Bağımlılık (dependency) kavramına dayanan dilbilgisi anlayışlarının ilk ve en önemli temsilcisi **Lucien Tesnière**'dir (bk. "Lucien Tesnière (1893-1954) ve Bağımlılık Dilbilgisi" bölümü). Bu bölümde Tesnière sonrasında gelişen bağımlılık dilbilgisi anlayışlarını değerlendireceğiz.

2.3.8.1. Bağ Dilbilgisi (Link Grammar)

Davy Temperley ve**Daniel Sleator** tarafından 1990 sonrasında geliştirilen ve bilgisayar dilbiliminde kullanılan bir tür bağımlılık dilbilgisi anlayışıdır. Ancak yalnızca öbeği yöneten öge olan başa göre belirlenen bir bağımlılık anlayışı yoktur. Sözcük çiftleri arasındaki bağımlılıklar da ele alınır. Kategorik dilbilgisi ve öbek yapı dilbilgisi kuramlarına benzeyen yönleri olmakla birlikte bağımlılık kavramı daha vurgulu olduğundan genellikle bağımlılık dilbilgisi anlayışına daha yakın bir dilbilgisi kuramı olarak görülür.

Yön (directionality) ve **mesafe** (distance) iki önemli kavramıdır. Yön ile cümle içindeki ögelerin kurdukları bağın yönü belirlenir. Mesafe ise arasında bağ bulunan iki öge arasındaki uzaklığı içerir. İlişki sağda (+) ve solda (-) olmaya göre farklı sembolleştirmelerle sergilenir:

```
+----------------S----------------+
|                +-------O--------+
|                |                |
Kadın          portakalı        yedi
```

(İstek 2006: 10)

Yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere kadın ögesi *ye-* fiiline özne bağıyla (subject link), *portakal* ögesi aynı fiile nesne bağıyla (object link) bağlıdır. Yani *ye-* fiilinin iki soldan bağlanan ögesi vardır. *Kadın* ögesi kendi S+ bağlayıcısı için (S+ connector/özne bağlayıcı) ve *portakal* ögesi de kendi O+ bağlayıcısı (O+ connector/nesne bağlayıcı) için kendi sağlarında yer alan bir sözcüğe bağlanmaya gerek duyarlar. Cümlenin yeniden yazımı şu şekilde olacaktır:

<isim-özne>: S+

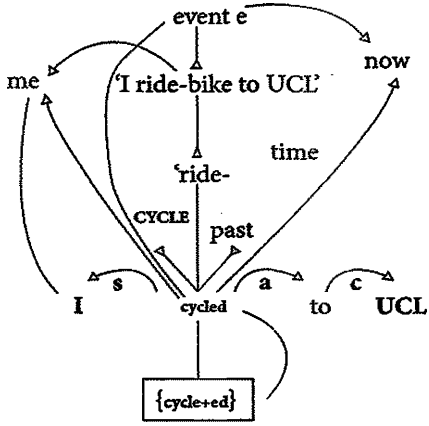
<isim-nesne>: O+

<fiil> {O-} & {S-}

2.3.8.2. Sözcük Dilbilgisi (Word Grammar)

Sözcük Dilbilgisi, **Richard Hudson** (1939-) tarafından 1980 sonrasında geliştirilen bir dilbilgisi anlayışıdır. Hudson dilbilgisini sözdizimini merkeze alarak incelese de sözdizimini sözcüklerin birleşmesini sağlayan kurallar bütünü olarak görür. Ona göre dilbilgisi sözcüklerin bağlanışlarını ele almalıdır. Sözcük Dilbilgisi'nin dayandığı nokta sözcükler arasındaki bağımlılıklardır. Hudson (2005: 4-5) Sözcük Dilbilgisi'ni, bu bakımdan Tesnière sonrasında gelişen bağımlılık dilbilgisi geleneğine bağlar. Dilin davranış veya diğer bilgi türleriyle aynı şekilde açıklanabileceği varsayımına dayanan bu anlayış bir yönüyle de **bilişsel psikoloji** (cognitive psychology) ve **bilişsel dilbilim** (cognitive linguistics) ile ilgilidir. İşlemlerde kavram (concept) ve kalıtım (inheritance) gibi çerçeve kavramlara önem verilir. **Kavram** bir tür özellikler derlemiyken, **kalıtım** insanın kavramları kullanarak karşılaştıkları hakkında çıkarımlarda bulunmasını, önceki deneyimlerini kullanmasını sağlayan bir olgudur (Hudson 2010: 10-11).

Sözcük Dilbilgisi öbek yapının dilbilgisinde önemli bir yeri olmadığını ileri sürer. Bu anlayışın Chomsky sonrasında gelişen dilbilgisi kuramlarından ayrılan en önemli kabulü **öbek yapının dilbilgisi kuramlarındaki egemenliğini reddetmesidir**. Dilbilgisini sözcüğün etrafında şekillendirir ve dili de çeşitli ilişkileri içeren bir ağ (network) olarak görür (Hudson 2007: 2). Bu ağın merkezinde sözcük yer alır. Sözdizimsel yapıların kökleri ve çekimleri belirlediği görüşünü reddeder, bu bakımdan biçimbilgisinden bağımsız bir sözdizimi anlayışını savunur. Hudson (2005: 4)'ün bağımlılıkları göstermek için kullandığı bir diyagram üzerinden temel yaklaşımlarını açıklamaya çalışalım:

Bu çözümleme *I cycled to UCL* "UCL'ye bisikletle gittim" cümlesine aittir. Görüldüğü üzere her sözcüğün ilişki dünyası çeşitli oklarla gösterilmiştir. Cümlenin merkezi olan *cycled* (bisiklet sürmek fiilinin geçmiş zamanla çekimlenmiş biçimi) yükleminin ilişkiler ağı şu şekildedir: Öncelikle yüklem, *I* "Ben" sözcüğüyle özne (subject) ilişkisine girmiştir, bu ilişki 's' ile sergilenir. *To* ilgeciyle kurduğu ilişki 'a' ile, fiilin kökü *cycle* ile kurulan ilişki aşağı inen düz çizgiyle, sözcüğün tüm biçimi (*cycled*) aşağı inen eğik çizgiyle sergilenir. Sözcüğün anlam ilişkisiyle ilgili kavram *ride-bike* "bisiklet sürmek" yukarı dik bir çizgiyle, sözcüğün göndergesiyle ilgili bir başka kavram *event* "hareket" yukarı eğik bir çizgiyle gösterilir. Sözlük ögesi olarak *CYCLE* küçük bir üçgenli okla bağlanır, geçmiş zaman çekimi (past) de aynı okla gösterilir. *Me* "ben" ise cümleyi kuran kişiyi, konuşuru (speaker) karşılar ve sembolü 'speaker'dir. *Now* "şimdi" ise konuşma zamanını (time) gösterir ve 'time' ile yapı ağacında yer alır. İşte Sözcük Dilbilgisi sıradan bir konuşurun zihninde yer alan bütün bir kavramsal ağı ortaya koymayı hedefler. Bu cümlede 10 farklı ilişki biçimi yer alır ve buradaki her öge başka bir ögeyle de ilişki kurabilmekte, bunun sonuncunda bir ilişki ağı ortaya çıkmaktadır. Hudson'a göre dilbilgisinin görevi bunları açıklamaktır.

2.3.8.3. İşlemci Dilbilgisi (Operator Grammar)

Amerikan yapısalcılığıyla ilgili bölümde de üzerinde durduğumuz bir isim olan **Zellig Harris**'in (1909-1992), 1970 sonrasında geliştirdiği bir dilbilgisi anlayışı olan işlemci dilbilgisi dilin bilgiyi nasıl taşıdığına odaklanan **matematiksel** bir dil kuramıdır.

İşlemci dilbilgisinin dayanakları şunlardır:

a. Bazı sözcüklerin bir ifadeyi meydana getirirken başka sözcüklere ihtiyaç duyması (bağımlılık -dependency),

b. Belirli sözcüklerin bir araya gelerek bir ifade oluşturmaya daha eğilimli ve birbirlerine daha yakın olması (uygunluk-likelihood),

c. Sıklıkla birlikte kullanılan ögelerin bazen bir bölümünün kısaltılması veya bazen bütünüyle bir ögenin düşürülmesi (kısaltma-reduction).

Buna göre dilde belli işlemciler (operators) bir ifadeyi meydana getirmek için belli üyelere (arguments) ihtiyaç duyar. "*Ali kitabı okudu.*" cümlesinde *okudu* bir işlemcidir. *Ali* ve *kitabı* ögeleri bu işlemcinin üyeleridir. Burada sözcüklerin türleri önem kazanmaktadır. Örneğin adlar başka bir sözcüğün varlığına gerek duymazlar, tek başlarına üye olmadan de yer edinirler: *Ali, kitap, torba, kavun* vb... Ancak bazı sözcükler başka bir ada ihtiyaç duyarlar: İa (İşlemci-ad) sınıfı sözcükler, örn. *gel-*, *Ali gelir.* Bazı sözcükler iki ada ihtiyaç duyarlar: İaa sınıfı sözcükler, örn. *sev-*,

Ali beni sever. Bazı sözcükler iki işlemciye ihtiyaç duyar: İki sınıfı sözcükler, örn. *ama, Ali geldi ama Veli gelmedi.* vb. Bu tür bağımlılıklar evrensel niteliktedir ve her dilde bulunur. Uygunluk kavramıysa bağdaşıklık kavramına yakındır. "*Ali cam sildi*" cümlesindeki ögeler "*Ali bulut sildi*" cümlesindeki ögelere göre - birlikte kullanılma bakımından- birbirlerine daha yakındır. Kısaltma işlemi ise dildeki ögelerin yakınlık dereceleriyle ilgilidir: "*Sahanda pişirilmiş yumurtayı severim*" cümlesindeki nesne "*sahanda yumurta*" biçiminde kısaltılabilir. Aynı şekilde "*Kumaştan yapılmış pantolonları sever.*" cümlesinde de nesne ögesinin sıfatında kısaltma uygulaması yapılabilir. Bu düşürülen ögeler sonrasında kalan ögelerin birbirlerine uygun olmasıyla gerçekleşebilir.

2.3.9. İşlevci Dilbilgisi kuramları (Prag sonrası)

Saussure sonrası dil incelemelerinde **işlev** (function) kavramına dayanan pek çok anlayış vardır. Bunların ilki önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz **Prag Okulu**'dur. Bu okuldan sonra işlev kavramına farklı yaklaşan dilbilgisi anlayışları ortaya çıkmıştır. Bu bölümde Prag Okulu sonrasında gelişen işlevci dilbilgisi modellerini ele alacağız.

2.3.9.1. Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi (Systemic Functional Grammar)

Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi kuramı **Michael Alexander Kirkwood Halliday** (1925 -) tarafından 1960 sonrasında geliştirilse de, kökleri Malinovski ve Firth gibi Londra Okulu ve İngiliz dilbilim geleneğinin kurucularına kadar götürülür (Teich 1999: 1). J. R. Firth'in öğrencisi olan M. A. K. Halliday dizge (system) kavramını hocasından alarak dili işlevsel bir dizge olarak inceledi.

Dizgeci İşlevsel Dilbilgisi kuramının dayandığı noktalardan söz ederken genellikle şunlar vurgulanır:

a. Dil kullanımı işlevseldir;
b. Dilin işlevi anlamlar üretmektir;
c. Bu anlamlar sosyal ve kültürel bağlamlardan etkilenir;
d. Dili kullanma süreci, seçerek anlam üretmeye dayanan göstergebilimsel bir süreçtir (Eggins 2004: 3).

Dil içinde bulunduğu sosyal ve kültürel bağlama göre incelenmesi gereken, anlam üretme işlevini yerine getiren bir olgu olarak ele alınır. Dil anlam ve işlev temelli ele alınır. Bu bakımdan biçimsel ve sözdizimsel kuramlardan ayrılır.

M. A. K. Halliday, dilin mimarisini şu şekilde tablolaştırır (Halliday-Matthiessen 2004: 20):

	Boyut	İlke	Düzen
1	Yapı (sentagmatik düzen)	Dizim	Öbek~sözcük~biçimbirim
2	Dizge (paradigmatik düzen)	Ayrıntılandırma	Dilbilgisi~sözlük (sözlüksel- dilbilgisi)
3	Katmanlaşma	Gerçekleştirme	Anlambilgisi~sözlüksel dilbilgisi~sesbilim~sesbilgisi
4	Örnekleme	Örnekleme	Potansiyel~alt potansiyel~örnek
5	Üst işlev	Üst işlev	Düşünsel (mantıksal~deneyimsel)~kişiler arası~metinsel

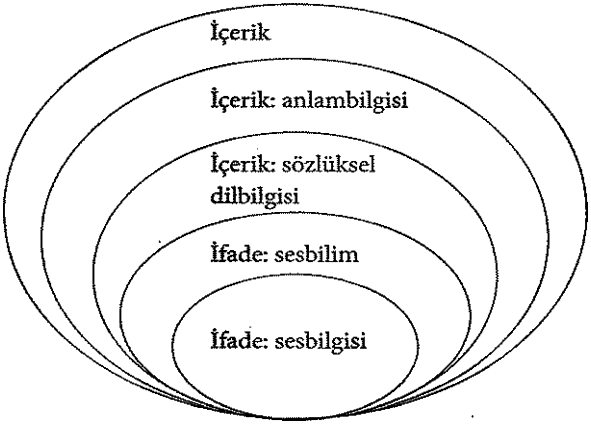
Şimdi bu tablodan yola çıkarak bu dilbilgisi anlayışının yaklaşımını ana hatlarıyla görelim.

Halliday dili çok boyutlu bir olgu olarak ele alır. Bu boyutlardan ilki yapı (structure)'dır. Her boyutun da ilkesi vardır. Yapı, dil ögeleri arasındaki diziliş ilkesiyle ilgili bir kavramdır. Dilin bu boyutu için sözdizimsel boyut da diyebiliriz. Ancak buradaki dizim, dil ögelerinin dizilişiyle ortaya çıkan yapıları içermektedir. Yani yapı kavramı "Ne ne ile beraber dilde kullanılmaktadır?" sorusuyla ilgilidir. Halliday bu boyutu parça-bütün ilişkisiyle açıklar. Örneğin bir sözcük pek çok harften meydana gelir, cümle pek çok sözcükten... İşte iç içe geçmiş ilişkiler, parçalar bir bütünü hiyerarşik olarak oluşturur.

İkinci boyut olan dizge (system) ise "Ne neyin yerine geçebilir?" sorusuyla ilgilidir. Dildeki alternatifler bütünü dizgeyi oluşturur. Örneğin Türkçe zaman çekiminde yer alan biçimbirimler (-DI, -mIş vb..) birbirinin alternatifi olabilir. Konuşur ifade etmek istediği neyse ona göre bu biçimbirimlerden birini seçer. İşte dilde konuşurun düşündüklerini ayrıntılı aktarmak isterken seçimde bulunması dilin dizge boyutuyla ilgilidir. Konuşur bunu sözlük ve dilbilgisi yoluyla yapar. Sözlük ve dilbilgisi birbirinden farklı katmanlarda değil, aynı katmanda yer alır. Halliday buna sözlüksel-dilbilgisi (lexicogrammar) adını verir. Halliday'a göre dizge ögenin türünü içerir. Örneğin Türkçede {-DI} bir tür zaman biçimbirimidir. {+DAn} bir tür durum biçimbirimidir. Dizge dildeki "X, Y'nin türüdür." biçimindeki kategorileştirmelerin boyutudur (Halliday-Matthiessen 2004: 22).

Katmanlaşma (stratification) dilin farklı düzeylerden oluşmasıyla ilgili bir boyuttur. Geleneksel dilbilgisi kitaplarında bile bu katmanların sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi gibi adlarla verildiğini ifade eden Halliday, farklı bir katman sı-

ralaması önerir. Sözdizimi ve biçimbilgisini sözlüksel-dilbilgisi (lexicogrammar) adıyla birlikte ele alır. Diğer katmanlar anlambilgisi (semantics), sesbilim (phonology) ve sesbilgisi (phonetics)'tir. Halliday-Matthiessen (2004: 25) bu katmanları **içerik** (content) ve **ifade** (expression) ile ilişkilendirerek iç içe geçmiş halkalar gibi sergiler. Buradaki içerik ve ifade, dil incelemeleri tarihindeki tartışmaların temelinde yatan anlam~biçim ikiliğinin farklı bir görünümü gibi değerlendirilebilir:

Örnekleme (instantiation) dil ve dilin kullanım potansiyeliyle ilgilidir. Dil bir dizgedir ve bu dizgenin olası üretimleri örnekleme boyutuyla ilgilidir. Dil kullanıcısı metinler (text) üretir. Dil bir dizgedir ancak tüm olası metinleri içermez. Karşılaştığımız bir metin pek çok örneği (intances) içerir. Yani bir metin dilin bir dizge olarak örneklendirilmesidir.

Üst işlev (metafunction) dilin işlevleriyle ilgili boyutudur. Halliday dilin asıl işlevinin insan deneyimini çözümlemek, yorumlamak olduğunu savunur. İnsanın deneyimine dayanan, dünyayı algılama, kategorilere ayırma gibi işlemler düşünsel (ideational) işlev olarak ele alınır ki bu deneyimsel (experiental) ve mantıksal (logical) iki ögeden oluşur. Bu işlev insanın daha felsefi ve yorumlayıcı yönünü karşılar. İkinci işlev türü kişiler arası (interpersonal) işlevdir. Bu daha interaktif, dilin sosyal kullanım boyutuyla ilgilidir. Metinsel işlev ise insanın dille söylem oluşturabilme yönüne gönderimde bulunur: Önceki iki işlev için de geçerli olan metin oluşturma.

2.3.9.2. İşlevsel Dilbilgisi (İşlevsel Söylem Dilbilgisi) (Functional Grammar/ Functional Discourse Grammar)

Hollandalı dilbilimci **Simon Cornells Dik** (1940-1995) tarafından 1970'lerin sonunda geliştirilen bir dilbilgisi yaklaşımı olan İşlevsel Dilbilgisi'ne daha sonra **Kees Hengeveld, Lachlan Mackenzie** gibi araştırmacılar katkıda bulunmuştur.

İşlevsel Dilbilgisi dil ögesinin iletişimdeki işlevini esas alır. İletişim ortamını da göz önünde bulundurması bu dilbilgisi anlayışının pragmatik etkenleri de dikkate alması sonucunu doğurur. Dik (1997: 3) dildeki işlev odaklı yaklaşımların kökenlerini yapısalcı yaklaşımlar kadar eskiye götürür. **Sapir-Pike** (*tagmemics* kuramı)-**Hymes-Firth-Halliday-Austin-Searle** biçiminde yedi isimden oluşan bir gelişim çizgisi çizer ki son iki isim olan J. Austin ve J. Searle, "sözedimleri" olarak bilinen ve 1960 sonrasında dilin pragmatik etkenlerle yorumlanmasında çığır açan bir alanın kurucularıdır. İletişim ortamı, pragmatik gibi etkenler olunca dil kullanımının sosyolojik ve psikolojik yönleri de kuramın ilgi alanına girer. Hengeveld-Mackenzie (2008: 1) başlangıç olarak **konuşurun niyetini** (the speaker's intention) görür.[17] Konuşurun niyeti gibi bir etken, o niyeti doğuran ve etkileyen pek çok sosyolojik ve psikolojik olgunun da hesaba katılmasını gerektirir.

Şimdi kuramın temel yaklaşımlarından bazılarını görelim. Dik (1997: 25) kuramının kategorilere değil, işleve (veya işlevsel ilişkilere) dayandığını ifade eder ve Türkçede şu şekilde karşılayabileceğimiz bir örnekle kategori ve işlev ayrımı yapar:

a. *Yaşlı adam* bir isim öbeğidir.

b. *Yaşlı adam* bir öznedir.

Buna göre (a) kategorik bir ifadedir. Çünkü bu ifade *yaşlı adam* ögesinin kendi özelliğiyle ilgilidir. Onu içinde bulunduğu yapıdan soyutlayan bir ifadedir. Bu nedenle isim öbeği gibi bir kategori ilişkisel olmayan (non-relational) kavramlardandır. Ancak (b) ifadesi *yaşlı adam*ın başka bir ögeyle olan ilişkisine göndermede bulunur. Örneğin "*Yaşlı adam kaçtı*" gibi bir cümlede özne işlevinde olduğunu ifade etmek demektir. (b) ifadesi ögenin içinde bulunduğu yapıda yer alan **öteki ögelerle olan ilişkisini** ortaya koyar. İşlevsel Dilbilgisi (b) ifadesinde karşılığını bulan ilişkileri önemseyen bir dilbilgisi kuramıdır ve üç farklı düzeyde **işlevsel ilişki** belirler:

1. Anlambilgisel işlevler (Semantic functions): Söylemlerde eyleyici, amaç, hedef, alıcı gibi rolleri belirleyen işlevlerdir.
2. Sözdizimsel işlevler (Syntactic functions): Özne (subject) ve nesne (object) gibi sözdizimsel bakış açılarını belirleyen işlevlerdir.
3. Pragmatik işlevler (Pragmatic functions): Etkilenen, konu, odak gibi ögelerin daha geniş iletişim ortamlarındaki bilgi durumlarını belirleyen işlevlerdir (Dik 1997: 26).

17 Hengeveld-Mackenzie (2008: 27), kendi kuramlarını hem biçimci hem de işlevci anlayışlar arasında görürler. *İşlevsel Söylem Dilbilgisi* (Functional Discourse Grammar) adını verdikleri kuramlarının bu anlamda ikili bir pozisyona sahip olduğunu ifade ederek S. Dik'in dilbilgisi anlayışından bazı yönleriyle ayrılırlar.

İşlevsel Dilbilgisi bir sözcenin[18] (utterance) pragmatik, semantik, morfosentaktik ve fonolojik olmak üzere dört farklı görünüşü ve kavramsal, dilbilgisel, bağlamsal ve çıktıya dayalı olmak üzere dört farklı ögesi olduğunu varsayar. Dilbilgisel öge de dört düzeyden oluşur. a. Kişiler arası düzey, (pragmatik düzey); b. Anlatımsal düzey (semantik düzey); c. Morfosentaktik düzey (sözdizimi ve biçimbilgisel düzey); d. Sesbilimsel düzey.

İşlevsel Dilbilgisi'nin bir sözce çözümlemesine örnek verelim:

c. *Ben kitabı almadım. O, masanın üzerinde duruyor.*

Bu sözce kişiler arası (interpersonal) düzeye aittir ve iki söylem ediminden (discourse act) oluşmaktadır. Birinci söylem edimi "*Ben kitabı almadım*" cümlesidir. Bu söylem edimi şu ögelerden oluşur:

i. Bir bildirme edimi gücü

ii. Bir konuşmacı (*Ben* ile belirtilmiş)

iii. Bir dinleyici

iv. Bir iletişim ögesi ki şu ögelerden oluşuyor: a. Gönderimsel öge (*Ben* ile); b. Yükleyici öge (Sözcede yeni bilgiyi taşıma yani odak (focus) işlevine sahip *alma*-fiili ile); c. Gönderimsel öge (Sözcede sözü edilen öge olma, yani konu (topic) işlevine sahip *kitabı* ile).

İkinci söylem edimi "*O, orada duruyor.*" cümlesidir. Şu ögelerden oluşur:

i. Bir bildirme edimi gücü

ii. Bir konuşmacı

iii. Bir dinleyici

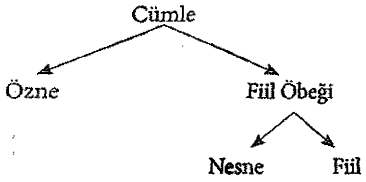
iv. Bir iletişim ögesi ki şu ögelerden oluşuyor: a. Gönderimsel öge (Konu işlevindeki *O* ile); b. Yükleyici öge (Odak işlevindeki *orada* ile).

2.3.9.3. Sözcüksel İşlevsel Dilbilgisi (Lexical Functional Grammar)

Sözcüksel İşlevsel Dilbilgisi (SİD), **Joan Bresnan** (1945-) ve **Robert Kaplan** (1946-) tarafından 1970'lerin sonunda geliştirilen bir tür öbek yapı dilbilgisi anlayışıdır. Ancak Chomsky'nin öbek yapı anlayışındaki "dönüşüm, derin yapı ve birincil yapı" gibi kavramlara yer vermez (Bresnan 2000: vii). Kuramın en önemli ayırıcı özelliklerin biri "**dönüşümsel olmaması (nontransformational)**, sözcük-

18 Sözce dilbilimde farklı şekillerde tanımlanmış, tam bir tanımını bulmanın oldukça zor olduğu kavramlardandır. Bir konuşurun veya yazarın, kısacası iletişim ögelerinden vericinin iletişim için ürettiği metindir. Kardeşimizden su isterken "*Bana su getirsene*" dediğimizde bir sözce üretmiş oluruz. Aynı şekilde yazdığımız bir paragraf da sözce olabilir, bir şiir de. Sözce, geleneksel dilbilgisindeki sözcük, öbek, cümle gibi kategorilerle sınırlandırılamayacak bir kavramdır.

sel ve işlevsel olması"dır (Dalrymple 2001: 3). Bu kuramda derin yapı-yüzey yapı ayrımı olmadığı gibi, tek bir üye yapı düzeyi vardır ve buna k-yapı (kurucu yapısı-c-structure) denir (Falk 2001: 9-10).

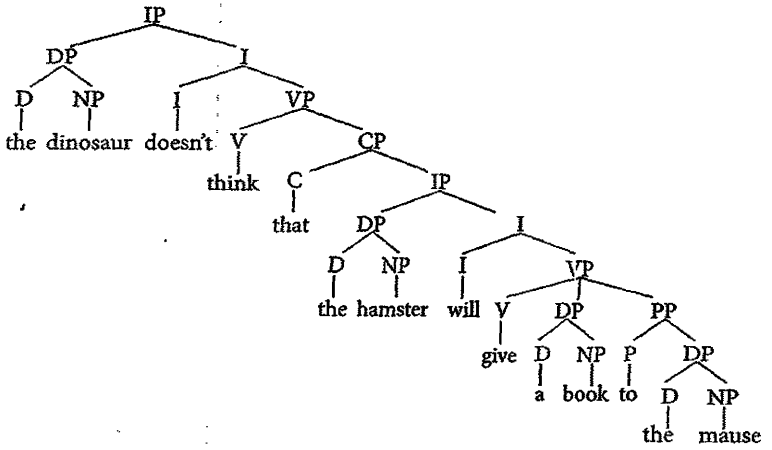

Ali defteri aldı gibi bir cümle için Chomsky geleneği kabaca yukarıdaki gibi bir tablo çizer. SİD bü tür bir gösterimi yeterli bulmaz. Çünkü bu gösterim yalnızca k-yapı gösterimidir. Oysa SİD kurucuların orada bir işlev yerine getirdiklerini, yalnızca kurucuların sıralandığı bir gösterimin doğru olmadığını savunur. Buna göre ögelerin işlevlerini gösteren bir de i-yapı (işlev yapısı-function structure) gösterimi olmalıdır. Özellik değer matrisi (attribute-value matrix) de denen i-yapı gösterimi 1970 sonrasında geliştirilen başka kuramlarda da kullanılmaya başlamıştır. İ-yapı gösteriminde çekimsel özellikler [zaman (tense), kişi (pers-person), sayı (num-number), durum (case), cinsiyet (gend-gender)], olumsuzluk (neg-negation), sözlüksel biçim (pred), tümleç (comp-complement) gibi özellik ve işlevlere yer verilir. Bunlardan ilk üçü özellik bildirirken, son ikisi işlev bildirir.

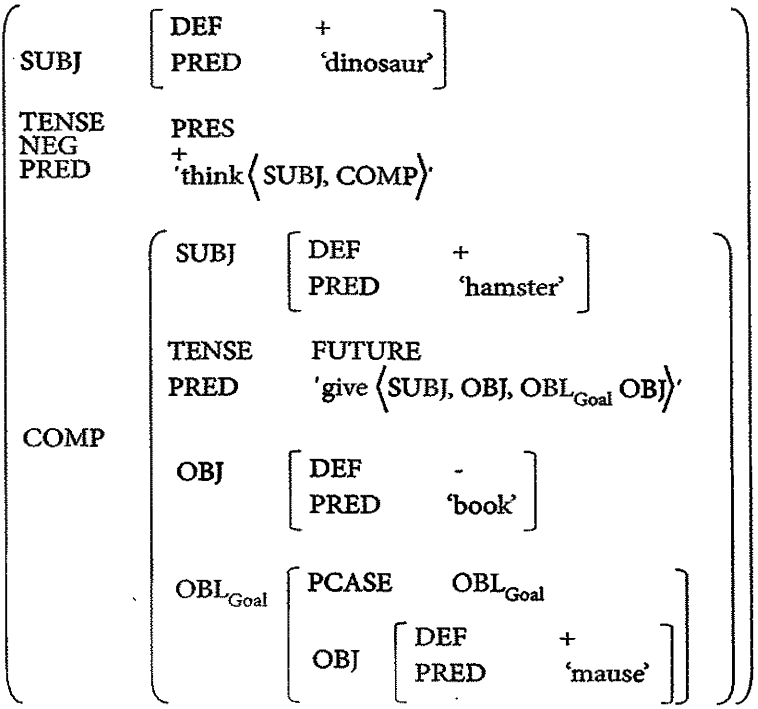
Kuramın gösterim biçimini (Falk 2001: 13-14)'da yer alan bir örnekte görelim:

The dinosaur doesn't think that the hamster will give a book to the mouse. "Dinozor hamsterin fareye bir kitap vereceğini düşünmez".

1) k-yapı (c-structure) gösterimi

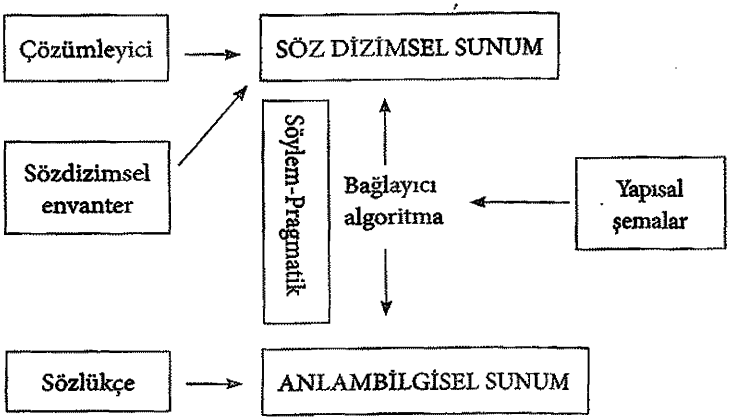
2) i-yapı (f-structure) gösterimi

2.3.9.4. Rol ve Gönderim Dilbilgisi (Role and Reference Grammar)

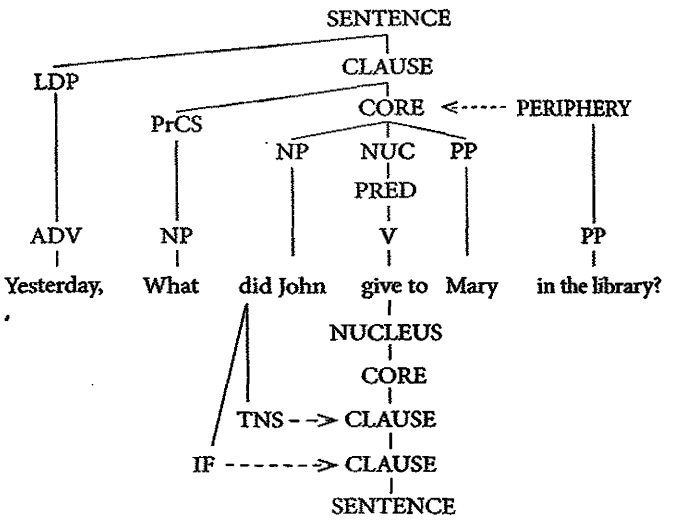
Rol ve Gönderim Dilbilgisi, **Robert Van Valin, Jr** (1952-) ve **William Foley** tarafından 1980 sonrasında geliştirilen bir dilbilgisi anlayışıdır. Dili iletişimsel sosyal bir dizge olarak ele alır. **Tek katmanlı** (monostratal) bir kuramdır. Sözdizimsel düzeyde yalnızca cümlenin görünürdeki biçiminden yola çıkar. Bu bakımdan yüzey yapı yanında bir de derin yapı kurgulayan Chomsky geleneğinden farklılaşır. Bu kuram, kendinden önceki öbek yapı anlayışlarını (Aşamalı X sözdizimi vb.) evrensel olmamaları nedeniyle reddeder. Kuramı farklı kılan özelliklerden biri, bundan önceki kuramların temel aldığı İngilizceyi arka plana iterek, **farklı dillere** yönelmesidir. Yani bir dilbilgisi kuramının İngilizce dışındaki dillere göre geliştirilmesinin nasıl sonuçlanacağına dair de iyi bir örnektir. Lakota, Tagalog gibi yerli dilleri kuramı örneklendirirken kullanılan dillerdendir.

Van Valin (2005: 641), Rol ve Gönderim Dilbilgisi'nin organizasyonunu şu tabloyla sunar:

Kuram sözdizimini otonom bir yapı olarak görmez. Sözdizimi, anlambilgisi ve pragmatiği birleştiren bir model sunar. Cümleyi çözümlerken yeni kavramlar ileri sürer. Merkeze yüklemi alarak yapılan bir çözümleme biçimi vardır. Kuramın dikkat çeken iki kavramı öz (nucleus) ve çekirdektir (core). Öz görünüş, olumsuzluk gibi kategorileri içerirken çekirdek yönlendiriciler, kiplik, olumsuzluk vb. kategorileri içerir.

Bu kurama göre yapılmış İngilizce bir cümle çözümlemesine örnek verelim:

(Van Valin 2005: 642)

2.3.9.5. Danimarka İşlevsel Dilbilgisi (Danish Functional Grammar)

Danirmaka Dilbilim Okulu'na yukarıda değinmiştik. Glosematik olarak da anılan kuramlarıyla öne çıkan Danimarka geleneğinin sonraki önemli katkısı işlevsel dilbilgisine olmuştur. Glosematik kuramında da işleve dönemin yapısalcı anlayışlarına göre daha çok vurgu yapılmıştır. Ancak Danimarka geleneğinin yapısalcılıktan işlevselci yaklaşıma geçişi 1990'ların sonunda olmuştur. Langacker'in Bilişsel Dilbilgisi ve Dik'in İşlevsel Dilbilgisi anlayışlarından etkilenen **Peter Harder** (1950-) ve **Michael Fortescue** (1946-) gibi isimlerin öncülüğünde Danimarka İşlevsel Dilbilgisi olarak bilinen bir yaklaşım geliştirilmiştir. E. Engberg-Pedersen, L. Heltoft, L. Falster Jakobsen gibi isimler kuramın diğer temsilcileridir.

Danimarka İşlevsel Dilbilgisi, bir anlamda Saussure'nin ikili düzlem anlayışına dönüştür. Buna göre, dil karmaşık bir olgudur ve her ögesi içerik (content) ve ifade (expression) biçiminde iki düzlemden oluşur (Engberg-Pedersen-Fortescue-Harder vd. 1996: vii). Bazı anlayışlardaki farklı düzeylerden, bir düzeyin öteki düzeyin üzerinde yer almasından yana değildirler. Dilde temel iki düzlem düz bir çizgi gibi yan yana, hiyerarşik bir üstünlük olmaksızın bulunur. Bu ayrımın dil tarihindeki anlam-biçim ikiliğini yansıttığını görebiliriz. İçerik ve ifade arasındaki bağın da gösterge (sign) ile kurulduğunu "Saussure'cü bir yaklaşımla yeniden vurgularlar.

Sözce	*Küçük kardeşim*	*dün*	*geldi*
ifade	Sıfat > isim	Zaman belirteci	Geçişsiz fiil / zaman eki
içerik	Konu (topic)	Zaman dilimi: dün	Yüklem: gelmek / zaman: geçmiş / Bildirme sözedimi

Tabloda da görüldüğü üzere biçim ve anlam boyutları ayrı ayrı çözümlenir ve içerik düzlemindeki ögeler işlevlerine göre ayrıntılandırılır.

2.3.10. Ağaç Birleşimli Dilbilgisi (Tree Adjoining Grammar)

Hindistan doğumlu Amerikalı bilgisayar bilimci **Aravind Joshi** (1929-) tarafından 1970'lerin başında Chomsky'nin Öbek Yapı Dilbilgisi anlayışına karşı geliştirilen üretken dilbilgisi modellerinden biri de Ağaç Birleşimli Dilbilgisi'dir. Tam bir dilbilimsel kuram değil, **matematiksel biçimciliğin** (mathematical formalism) sunduğu modellerden biridir. Ancak dilbilimsel kuramlardan da yararlanmıştır. Bu yönüyle dilbilim ve matematiğin bir arada yer aldığı yaklaşımlardan biri olarak görülebilir. Bilgisayar temelli "doğal dil işleme" (natural language pragramming) çalışmalarının ürünlerindendir.

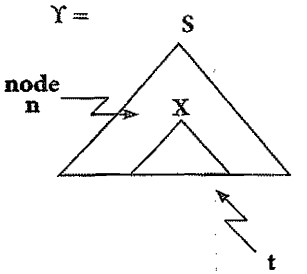
Öbek Yapı Dilbilgisi anlayışlarındaki yeniden yazım kurallarını kullanmaz. Chomsky'nin kuramında yer alan yeniden yazım kuralları çizgisel bir şekilde verilir:

$$X \rightarrow Y+Z$$

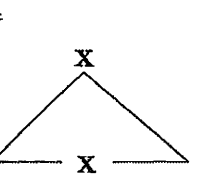
Ancak Ağaç Birleşimli Dilbilgisi, bu tür bir sembolleştirme kullanmaz. İşlemlere iki tür ağaç çizimiyle başlar: Birincil ağaçlar (initial trees-'α'), yardımcı ağaçlar (auxiliary trees-β").

Vijay-Shanker-Joshi (1991)'deki örneklerden yola çıkarak temel yaklaşımları şu şekilde özetliyoruz.

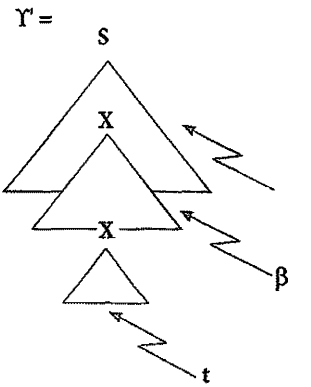
1. Birincil ağaç:

2. Yardımcı ağaç

3. Birleşimli ağaç:

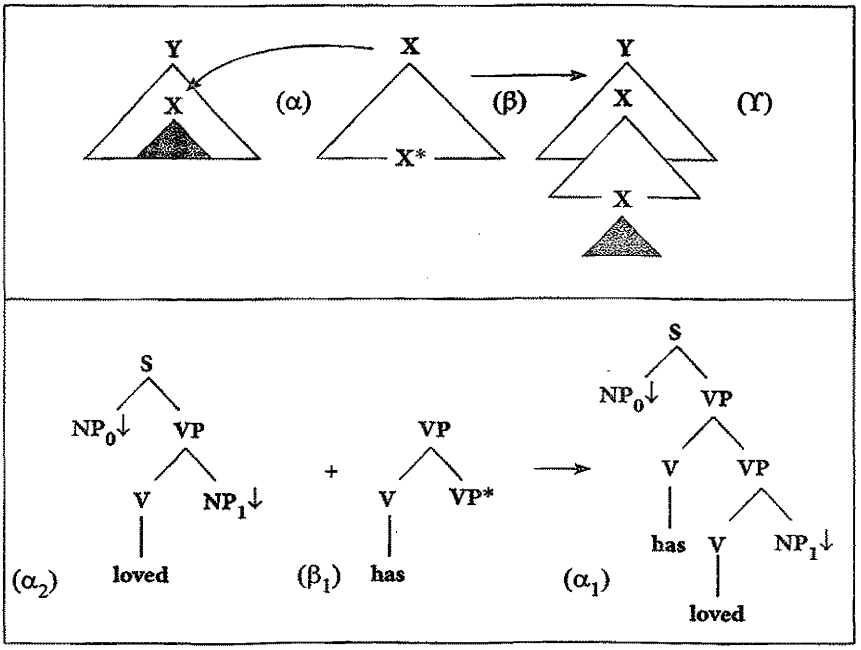

Birincil ağaç, cümle (S) içindeki temel ilişkileri göstermektedir. İçerideki düğüm (node) ögesi X sembolüyle sergilenir. Birincil ağaç, basit cümlelerdeki temel öbek ögelerini içerir. Çoğunlukla yüklem odaklı bir çizimdir. Yardımcı ağaçta ise

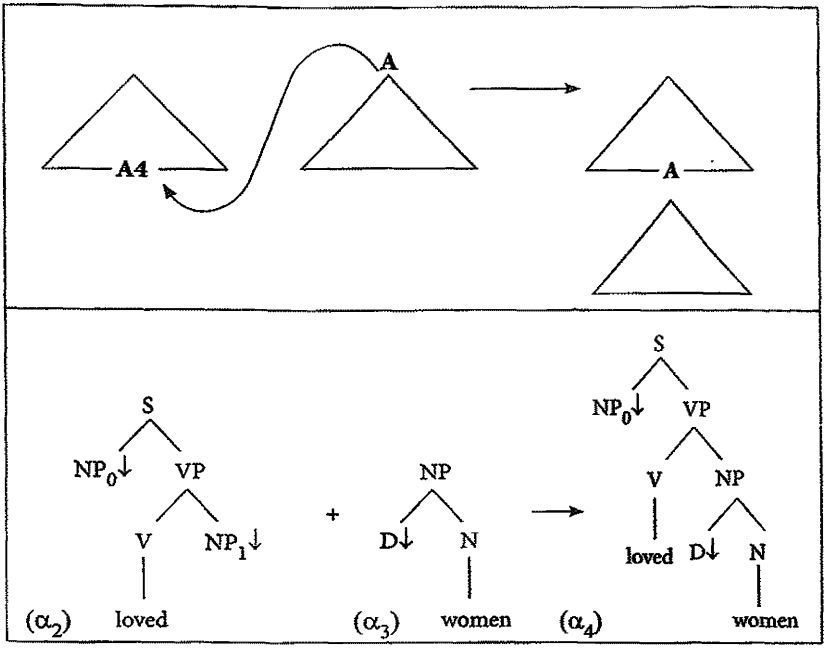
kök (root) ve ayak (foot) düğümleri aynı sembolle (X) işaretlenir. Bu ağaç çizimi eksiltili yapıları içerir. Yani ana cümle içinde yer alan ancak ana cümle çiziminden soyutlanmış yapıların gösterimi söz konusudur. Kuramın iki işlemi vardır: Birleşim (adjunction), yardımcı ağacın birincil ağaçtaki bir düğüme eklenmesi işlemidir. Birleşimli ağaç örneğinde bu sergilenmiştir. Birleşim yanında yapılan ikinci işlem, değiştirimdir (substitution). Değiştirimde de kök düğüm başka bir düğümle birleşir. Birleşim ve değiştirim, türetme (derivation) için kullanılan iki temel işlemdir. Bu işlemler sonucunda türemiş ağaçlar (derived treees) ortaya çıkar. Türemiş ağaçlarda ögeler sözlükselleştirilerek sunulur. İsim, fiil, sıfat oluşlarına göre çizimlerde yer alırlar.

Birleştirme ve değiştirme işlemleriyle ilgili olarak Joshi (1997: 73)'ten alınan *X has loved X* "X, X'i sevdi" gibi İngilizce bir cümle örneğini görelim:

1- Birleştirme modeli ve örnek cümlede gösterimi:

2- Değiştirme modeli ve örnek cümlede gösterimi:

Yapılan işlemler, ilk olarak parçaların sergilenmesi ve daha sonra bu parçaların bir araya getirilerek bütünün oluşturulması gibi görülebilir. Tablonun ilk kutucuğunda birleştirme ve değiştirme işlemlerinin nasıl gerçekleştirildiği oklarla sergilenmiştir.

2.4. Dilbilimden Doğan Alanlar

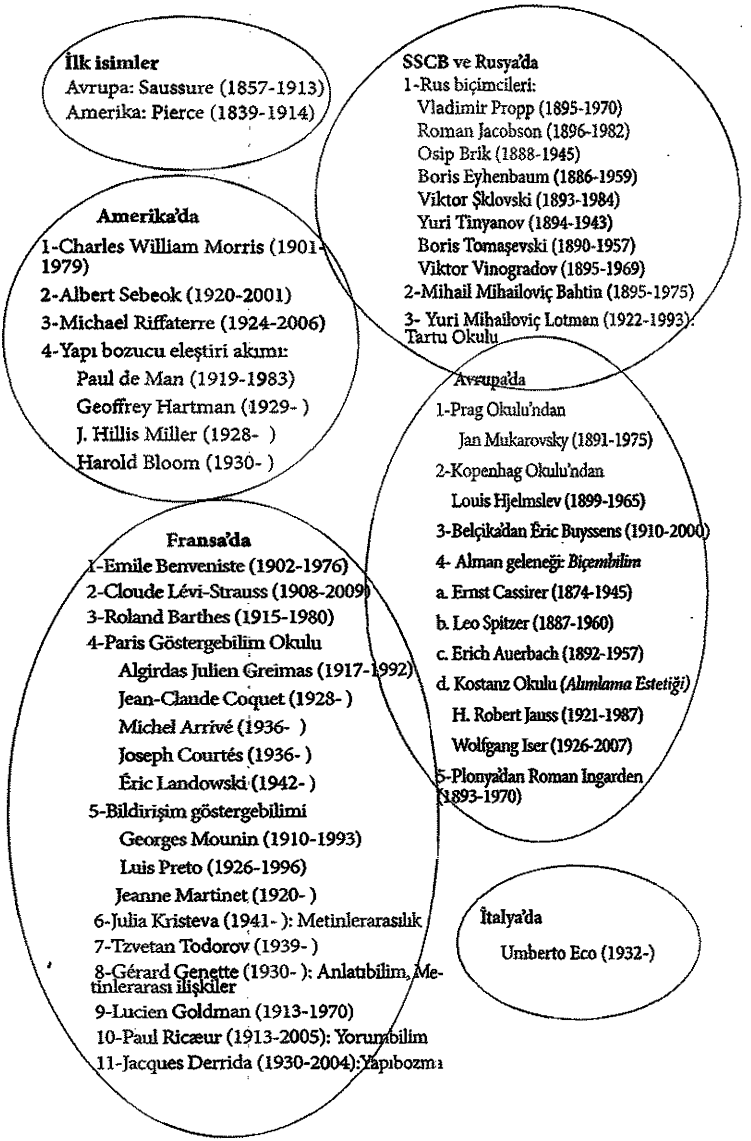
2.4.1. Göstergebilim (Semiotic) ve Kuramları

Göstergebilimin temel kavramı olan gösterge ile ilgili pek çok araştırmacı yorum yapmıştır. İşaretlerin yorumlanmasından doğan göstergebilim bugün insan zihninde bir tasarım oluşturan her şeyi inceleyen, dilbilimi de aşan çok geniş bir alan durumuna gelmiştir. Saussure yalnızca dil göstergesiyle ilgilenmiştir ancak ondan sonra her şeyin bir gösterge olabileceği kabul görmüş, alanın sınırları genişlemiştir. Mimariden sinemaya hemen her alanda göstergebilim çalışması yapmak mümkündür. Reklamlarda bize sunulanların "aslında ne demek istediği", tabelalardaki çizimlerin "ne anlama geldiği", filmlerde başrol oyuncusunun "saç şeklinin neden öyle olduğu", kısacası dünyanın nasıl okunması gerektiği göstergebilimin konusu olmuştur.

Gösterge kavramının kökleri hastalık belirtilerinin yorumlanması nedeniyle sağlık alanında aranır (Sebeok 2001: 4-5). **Hipokrat** (M.Ö. 460-377), **Bergamalı Galen** (M.S. 139-199) tıp çerçevesinde açıklamalar yaparlar. Gösterge kavramının felsefe alanındaki açıklamaları **Stoa Okulu** ve **Aristo** (M. Ö. 384-322) dönemine kadar gider. Daha sonra **Aziz Agustin** (M.S. 354-430), **John Locke** (1632-1704) gibi isimlerin kavramla ilgili felsefe temelli açıklamaları görülür (Sebeok 2001: 4).

Göstergebilim bugün en çok çalışılan alanlardan biridir. Edebî göstergebilim, edebî eleştiri, anlatı çözümlemesi, üslup bilim (stilistik), felsefe gibi pek çok alan göstergebilimin uygulama alanı olmuştur. Edimbilim (sözedimleri) ve sözceleme gibi yeni çalışma alanlarına kaynaklık etmiştir. Çok zengin bir literatüre sahip olan göstergebilimin kuruluşu ve gelişmesinde özellikle Avrupa (özellikle Fransa) düşünce adamlarının payı büyük olmuştur. **A. Julien Greimas** ile birlikte 1960 sonrasında dilbilimden bağımsız, kendi kendine yeten bir bilim dalı olduğu kabul edilir.

Göstergebilim Kuramcıları

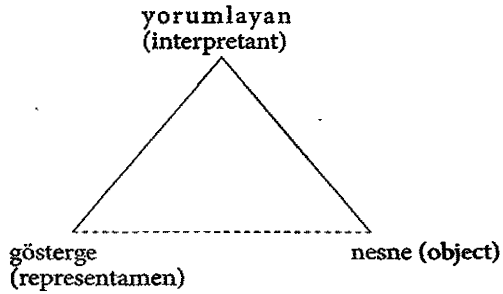

Çağdaş göstergebilimin kurucuları olarak ise Saussure ve Pierce ("Pörs" okunur) gösterilir (Rifat 2005: 116). Saussure'nin gösterge anlayışını daha önce görmüştük. C. S. Pierce gösterge kavramına getirdiği açıklamalarla bu alanın başlangıçtaki iki temel isminden biri olmuştur.

2.4.1.1. Charles Sanders Peirce (1839-1914)

Avrupa'da göstergebilimin kurucusu olarak Saussure gösterilir. Ancak C. S. Pierce Amerika'da yaptığı çalışmalarla göstergebilimin temellerinin atılmasında çok büyük pay sahibi olmuştur. Matematik, mantık, felsefe gibi alanlarla ilgilenen Pierce özellikle gösterge sınıflaması ve gösterge türleriyle ilgili yorumları bakımından önemli bir isimdir.

Saussure'nin gösterge anlayışı gösteren-gösterilen biçiminde ikilidir (dyadic). Pierce'nin gösterge açıklaması **üçlüdür** (triadic). Onun gösterge anlayışı üç ögeli basamaklar biçimindedir. Kavramın açıklamasıyla ilgili ünlü üçlüsü **gösterge** (representamen)-**nesne** (object)-**yorumlayan** (interpretant)[19] biçimindedir:

Charles Sanders Peirce (1839-1914)

Pierce'nin böyle bir çizimi yoktur ancak anlambilim bölümünde üzerinde duracağımız Ogden-Richards üçgenine Pierce'nin kavramları yerleştirildiğinde bu tablo ortaya çıkar (Erkman Akerson 2005: 111-112). Bu üçgende **gösterge** (veya biçim=representamen) "başka bir şeyin yerini tutan" ögeler için kullanılır, Saussure'nin *gösteren* kavramına benzer ancak Pierce'nin göstereni *gösterileni* de içerdiği için yalnızca somut ögeleri kapsamaz, soyut bir içeriğe de sahiptir. **Yorumlayan** (interpretant) bölümü ise göstergeyi (representamen) zihinde oluşturma aşamasıdır. Aslında yorumlama da göstergenin işaret ettiği kavramın yorumlayanın bakışınca yeniden göstergeleştirilme süreci-

19 Pierce'nin terimleri Rifat (2005, 2013)'teki Türkçe karşılıklarıyla kullanılmıştır.

dir. Pierce'ye göre bu bölüm de ikinci bir gösterge oluşumunu içerir. Pierce'nin gösterge açıklamasının en önemli yönlerinden biri de açık uçlu yapısıdır. *Kalem* sözcüğü bir göstergedir (representamen). Bunu Ali zihninde yorumlar, Veli yorumlar. Ancak Ali ve Veli'nin yorumlayışları aynı değildir, dolayısıyla aslında onların zihinlerindeki de Saussure'nin gösterilen dediği şeyle tam olarak aynı değildir Pierce'ye göre. Çünkü onlar da kalemi kendi anlayışları doğrultusunda zihinlerinde canlandırırlar, işte o canlanan aslında göstergenin işaret ettiği şeyin kendisi değil, o şeyin yorumudur. Yani göstergenin gösterdiği şeyin göstergesidir. Gösterge açıklaması iç içe geçmiş bir göstergeleştirme süreci olarak değerlendirilir. **Nesne** (object) ise hiçbir zaman tam olarak karşılanabilecek bir öge değildir. Gösterge nesneyi ancak bir boyutuyla sunabilir. Yorumlarken de yorumlayıcının zihninde farklılaşır, çeşitlenir. *Kalem* sözcüğü ile *kalem nesnesi*nin kendisi zihinlerde farklı biçimlere bürünür.

Bu üçlü gösterge-nesne-yorumlayan ayrımı ilk ayrımdır. Pierce daha sonra bunları da kendi içinde üçlü bölümlere ayırır. Bu şekilde iç içe geçmiş üçlü bölümler karşımıza çıkar[20].

Pierce'nin ana üçlüleri şu tabloda yer alır:

	Nitelik (quality) *Birincilik*	Yalın olgular (brute facts) *İkincilik*	Kural (law) *Üçüncülük*
Gösterge (representamen) *Birincilik*	Nitel gösterge (qualisign)	Tekil gösterge (sinsign)	Kural gösterge (legisign)
Nesne (Object) *İkincilik*	Görüntüsel gösterge (icon)	Belirti (index)	Simge (symbol)
Yorumlayan (interpretant) *Üçüncülük*	Terim (rheme)	Önerme (dicisign)	Sav (argument)

(Cobley-Jansz 1999: 31)

Amerikan yapısalcılarındaki ikili kuruculara ayırma anlayışındaki gibi sabit bir üçlü ayrımı savunur. Ancak Pierce bunun nedenini mantığa dayandırır ve mantığın işleyişinin birincilik (firtness), ikincilik (secondness) ve üçüncülük (thirdness) şeklinde üç basamaklı olduğunu belirterek sınıflandırmasını buna göre yapar. **Birincilik** özelliği başka bir şeyi temsil etmeden var olanlarda, **ikincilik**

20 Sayısı altmışı geçen gösterge türü ortaya çıkar. Pierce'nin durağan bir sınıflaması olmamış, görüşlerini sık sık değiştirmiş, bazı sınıflamaları net olmadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

özelliği başka bir şeyle ilişkisi olan ancak üçüncülükle ilişkisi olmadan var olanlarda, **üçüncülük** ise birincilikle ilişkisi olan ikincilik ve birbiriyle ilişkisi olanlarda bulunur. Merrell (2000: 32)'deki örnek üzerinden bu kavramları açıklayalım. Birincilik, bir Picasso tablosunda bulunan iki boyutlu dikdörtgen bir renk parçası olabilir. İkincilik ise bu parçanın resimdeki öteki dikdörtgen, üçgen ve düzensiz parçalarla olan ilişkileri olabilir. Üçüncülük ise resme bakan birinin bu parçaları zihninde üç boyutlu olarak birbirinin önüne arkasına, sağına soluna yerleştirmesidir.

Nitel gösterge (qualisign) - tekil gösterge (sinsign) - kural gösterge (legisign) üçlüsü göstergelerin daha çok özellik ve genellik ilişkilerine dayanır. Nitel gösterge duyu organlarımızla algıladığımız ancak yorumlamadığımız göstergeleri içerir. Örneğin bir yerde gördüğümüz kırmızı renk ilk anda gözümüzle algıladığımız bir renktir. Var oluş itibariyle bir niteliği bildirir. Ancak bu nitel gösterge yorumlandığında tikel gösterge (sinsign) hâlini alır. Pierce tikel göstergenin nitel göstergeyi de kısmen içerdiğini ifade eder, fakat sınırları kesin çizmez. Tikel gösterge gerçeklikteki tek bir varlığa gönderimde bulunur. Örneğin İzmir'in bir sokağındaki kırmızı renk tikel bir göstergedir çünkü belirli bir fizik gerçekliğe işaret eder. Kural gösterge (lesign) ise genelleme içerir ve uzlaşımsaldır. Futbol maçında hakemin çaldığı düdük bir genellemedir ve bir kural koyar. Trafik işaretlerindeki kırmızı renk aynı zamanda genel bir kural koyar.

Pierce'nin belki de en çok kabul gören ve yaygınlaşan üçlü ayrımı gösterge ile nesne arasındaki ilişkiyle ilgili şu ayrımıdır: görüntüsel gösterge (icon)-belirti (index)-sembol (symbol). Görüntüsel gösterge (icon) temsil ettiği şeye benzeyen göstergeler için kullanılır. Örneğin bir fotoğraf görüntüsel göstergedir. Çünkü temsil ettiği şeye benzer. Benzerlik en önemli kavramdır. Belirti (index) ise neden-sonuç ilişkisine dayalı doğal ilişki biçimlerinin sonucunda ortaya çıkar. Örneğin hastalık belirtileri bu gruba girer. Rüzgârgülü belirti örneğidir. Dönmesinin nedeni rüzgârdır. Rüzgârgülü rüzgârın göstergesidir. Aralarında neden sonuç ilişkisi vardır. Simge (symbol) ise uzlaşımsal, saymaca bir ilişkiye dayalıdır. Sözcükler en basit simge örneğidir. *Kalem* sözcüğü ile *kalem nesnesi* arasında nedensiz yani uzlaşıma dayalı bir ilişki vardır.

Gösterge ile yorumlayan ilişkisine dayanan son üçlü ayrım terim (rheme)-önerme (dicisign)-sav (argument) ayırımıdır. Terim (rheme) tek başına doğru ya da yanlışlanamayan göstergeleri içerir. Örneğin *araba* kelimesi tek başına bir göstergedir ve doğrulanamaz, yanlışlanamaz. Önerme (dicisign) bilgi verici göstergelerdir. Doğruluğu veya yanlışlığı kendi içinde kanıtlanamaz. *Araba çalışmadı* cümlesi bilgi veren bir önermedir. Sav (argument) ise önermenin nedenini, doğruluğunu ortaya koyar. *Araba çalışmadı çünkü aküsü bitmişti* bir savdır.

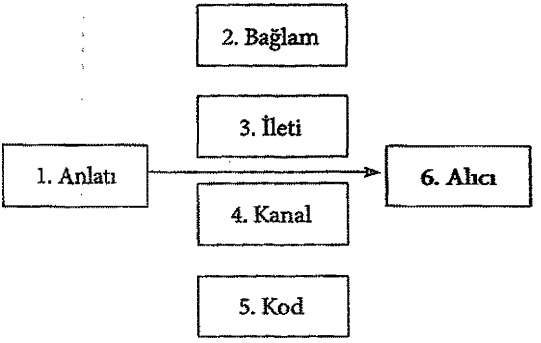
2.4.1.2. Roman Jakobson (1896-1982)

Rus asıllı olan R. Jakobson, Moskova Dilbilim Okulu'nu kurmuş, Rus biçimcileri arasında yer almıştır. Ayrıca Prag Dilbilim Okulu'nun kuruluşuna katılmıştır. Kopenhag Dilbilim Okulu ile ilişkiler kurduktan sonra Amerika'ya giderek yaşamını orada sürdürmüştür.

Özellikle şiir incelemeleriyle ilgilenen yazar, iletişim ve iletişimin işlevleri gibi konularda çok önemli eserler vermiştir. Şiiri daha nesnel ve bilimsel bir şekilde inceleme amacı güden Jacobson edebî (yazınsal) göstergebilimin öncü isimlerindendir.

Dilin yalnızca iletişim işlevi için kullanılmadığını ileri sürer. Bununla ilgili 6 işlev belirler. Bu işlevleri iletişim şemasındaki ögelerle açıklar:

İletişim Ögeleri:

Jakobson'a göre dilin işlevleri:

1. Coşku /Anlatımsallık (Emotive) işlevi: Anlatıcıya yönelik işlevdir. Kendi kendimize "*Allah kahretsin!*" dediğimizde bu işlev karşılanır.
2. Gönderge (Referential) işlevi: Bağlama yönelik, bilgi vermeye dayalı işlevdir. *Dün hava yağmurluydu.*
3. Estetik / Yazınsallık (Aestetic-poetic) işlev: İletiye yönelik işlevdir. İletinin yalnızca bilgi aktarmak için değil, estetik bir işlev yerine getirmek için oluşturulması bu işlevi karşılar. Şiirler estetik işleve örnektir.
4. İlişki (Phatic) işlevi: Kanala yönelik işlevdir. "Beni *duyuyor musunuz?*" diye soran biri kanalın iletişime uygun olup olmadığını sorgulayarak bu işlevi kullanır.
5. Üstdil (Metalingual) işlevi: Kod yönelik işlevdir. Anlatıcının kullandığı iletişim araçlarıyla ilgili yorumları bu işlevi karşılar: Güzel, bir sıfattır. Burada kod olarak kullanılan Türkçe bir sözcük değerlendirilmiştir.

6. Çağrı (Conative) işlevi: Dinleyici veya alıcıya yönelik işlevdir. *Ali, buraya gel!* Alıcıyı yönlendirmeye yönelik bir işlevdir (bk. Edimbilim veya sözedimleri).

Jakobson özellikle yukarıda 3. işlev olarak yer verilen **yazınsallık** kavramıyla ilgilenmiştir. Bir metni edebiyat metni yapan özellikleri bilimsel olarak belirlemeyi hedeflemiştir. Edebiyat eleştirisini, metin yorumunu daha sağlam temellere oturtmaya çalışmıştır.

2.4.1.3. Vladimir Propp (1895-1970), Rus Biçimciliği ve Moskova Dilbilim Okulu

Rus dilbilim geleneğinin dünyayı etkileyen görüşleri 1915-1930 arasında çalışmalar yürüten iki gruptan yayılmıştır. Bunlardan ilki 1915'te Moskova'da kurulan Moskova Dilbilim Okulu'dur. İkincisi ise Petersburg'ta kurulan ve amacı şiir dilini incelemek olan Opayaz adlı dernektir. Osip Brik (1888-1945) öncülüğünde kurulan ve daha sonra Vladimir Propp (1895-1970), Roman Jacobson (1896-1982), Boris Eyhenbaum (1886-1959), Viktor Şklovski (1893-1984), Yuri Tinyanov (1894-1943), Boris Tomaşevski (1890-1957), Viktor Vinogradov (1895-1969) gibi isimlerin katıldığı bu topluluklar o dönem biçime aşırı önem verdikleri gerekçesiyle "biçimçi" olmakla suçlanmışlar, ancak daha sonra bu adlandırma tutulmuş ve bu isimler dünya anlatı çözümlemesi geleneğinde Rus biçimcileri olarak öne çıkmıştır. Rus biçimcileri metin kavramına büyük önem vermişlerdir. Özellikle şiir ve şiir dilinden yola çıkmışlardır. Günlük dil ile şiir dili arasındaki farkları ele almışlar, dilin metin türlerindeki farklı kullanımlarını incelemişlerdir. Şiir dilini farklı kılan özelliği ostranenie "alışkanlığı kırma, farklılaştırma, yabancılaştırma" terimiyle ifade etmişlerdir. İncelemelerinde metin dışı ögelerden (yazar, politika, psikoloji vb.) hareket etmemişler, metni kendi iç ögeleri üzerinden değerlendirmişlerdir. Bu yönüyle 1960 sonrasında Fransız göstergebilim kuramcılarını derinden etkilemişlerdir.

Vladimir Propp (1895-1970)

Rus biçimcileri arasında kuşkusuz en önemli isim Vladimir Propp (1895-1970)'tur. Avrupa'da **Lévi-Strauss** tarafından keşfedilerek tanıtılmıştır. (Barthes 2005: 17). Propp masalların çok katmanlı, çok bölümlü, adeta karnaval niteliği taşıyan yapısının aslında o kadar da çeşitli olmadığı, belirli kalıplar etrafında anlatıların döndüğünü varsaymış ve bu kalıpları kişi ve işlevler temelinde sınıflandırmıştır. En ünlü eseri **Masalın Biçimbilimi** (1928)'dir

Propp masallardaki **temel kalıplarla** ilgili şu sonuçlara ulaşır:

1. Masalın değişmez, sürekli öğeleri kişilerin işlevleridir. İşlevler masalın temel oluşturucu bölümleridir.
2. Olağanüstü masalların içerdiği işlev sayısı sınırlıdır.
3. İşlevlerin dizilişi her zaman aynıdır.
4. Bütün masallar yapıları açısından aynı türe bağlanırlar.

Propp'un masallarda belirlediği **yedi ana kişi** vardır:

1. Saldırgan
2. Gönderen ya da görevi veren kişi
3. Yardımcı
4. Prenses ve babası
5. Kahraman
6. Haberci
7. Sahte kahraman

Propp'un tüm masallarda saptadığı **işlevler** şunlardır:

1. Aileden biri evden uzaklaşır. (tanımı:uzaklaşma, simgesi β)
2. Kahraman bir yasakla karşılaşır. (tanımı:yasaklama γ)
3. Yasak çiğnenir. (tanımı:yasağı çiğneme, simgesi δ)
4. Saldırgan bilgi edinmeye çalışır. (tanımı:soruşturma, simgesi ε)
5. Saldırgan kurbanıyla ilgili bilgi toplar. (tanımı:bilgi toplama, simgesi ξ)
6. Saldırgan kurbanını ya da servetini ele geçirmek için, onu aldatmayı dener. (tanımı:aldatma, simgesi η)
7. Kurban aldanır ve böylece istemeyerek düşmanına yardım etmiş olur. (tanımı:suça katılma, simgesi θ)
8. Saldırgan aileden birine zarar verir. (tanımı:kötülük, simgesi A)

8a. Aileden birinin bir eksiği vardır, aileden biri bir şeyi elde etmek ister (tanım: eksiklik, simgesi a)

9. Kötülüğün ya da eksikliğin haberi yayılır; bir dilek ya da buyrukla kahramana başvurulur, kahraman gönderilir ya da gider. (tanımı:aracılık, geçiş anı, simgesi B)
10. Arayıcı - kahraman eyleme geçmeyi kabul eder ya da eyleme geçmeye karar verir. (tanımı:karşıt eylemin başlangıcı, simgesi C)
11. Kahraman evinden ayrılır. (tanımı:gidiş, simgesi ↑)

12. Kahraman büyülü bir nesneyi ya da yardımcıyı edinmesini sağlayan bir sınama, bir sorgulama, bir saldırı, vb.ile karşılaşır. (tanımı: bağışçının ilk işlevi, simgesi D)
13. Kahraman ileride kendisine bağışta bulunacak kişinin eylemlerine tepki gösterir. (tanımı: kahramanın tepkisi, simgesi E)
14. Büyülü nesne kahramana verilir. (tanımı: büyülü nesnenin alınması, simgesi F)
15. Kahraman, aradığı nesnenin bulunduğu yere ulaştırılır, kendisine kılavuzluk edilir ya da götürülür. (tanımı: iki krallık arasında yolculuk, bir kılavuz eşliğinde yolculuk, simgesi G)
16. Kahraman ve saldırgan, bir çatışmada karşı karşıya gelir. (tanımı:çatışma simge H)
17. Kahraman özel bir işaret edinir. (tanımı: özel işaret, simgesi I)
18. Saldırgan yenik düşer.(tanımı: zafer, simgesi J)
19. Başlangıçtaki kötülük giderilir ya da eksiklik karşılanır. (tanımı: giderme simgesi K)
20. Kahraman geri döner. (tanımı: geri dönüş, simgesi ↓
21. Kahraman izlenir. (tanımı: izleme, simgesi Pr.)
22. Kahramanın yardımına koşulur. (tanımı: yardım, simgesi Rs)
23. Kahraman kimliğini gizleyerek kendi ülkesine ya da başka bir ülkeye varır. (tanımı: kimliğini gizleyerek gelme, simgesi O)
24. Düzmece bir kahraman asılsız savlar ileri sürer. (tanımı: asılsız savlar, simgesi L)
25. Kahramana güç bir iş önerilir. (tanımı: güç iş, simgesi M)
26. Güç iş yerine getirilir. (tanımı: güç işi yerine getirme, simgesi N)
27. Kahraman tanınır. (tanımı: tanıma, simgesi Q)
28. Düzmece kahramanın, saldırganın ya da kötünün gerçek kimliği ortaya çıkar. (tanımı: ortaya çıkarma, simgesi Ex)
29. Kahraman yeni bir görünüm kazanır. (tanımı:biçim değiştirme, simgesi T)
30. Düzmece kahraman ya da saldırgan cezalandırılır. (tanımı: cezalandırma simgesi U)
31. Kahraman evlenir ve tahta çıkar. (tanımı: evlenme, simgesi Wo)

Bu işlevlerin *Altın Tas* adlı Türk masalındaki uygulaması şu şekildedir (bk. Sebzecioğlu 2004):

1. Bölüm: Bir varmış bir yokmuş, zamanın birinde üç arkadaş varmış. [Başlangıç formeli] (simge a; başlangıç durumu)
2. Bölüm: Bunlar köylerinde çok yoksul düşmüşler (tanımı: eksiklik, simgesi A)
3. Bölüm: Para kazanmak için gurbete çıkmışlar. (tanımı: uzaklaşma, simgesi β)
4. Bölüm: ...İş aramaya başlamışlar. Üçünden biri demiş ki gelin çalışmaya gitmeyelim. Bu yolun üstünde oturalım yemek falan yapalım, gelene geçene satalım ne kazanırsak ortağız. Birisi kabul etmiyor. Yok diyor ben kendim çalışacağım. Bir gün bu evde otururken canı sıkılmış, gideyim biraz dolaşayım belki iş ne çıkar, bir kâr da ben edeyim demiş. (tanımı: gidiş, simgesi ↑)
5. Bölüm: ...Toru atar, sonunda bir balık çıkarır...Arkadaşları diyor, getir eve biz yiyelim, eve getirir, karnını yarar içinde bir altın tas çıkar.(tanımı: büyülü nesnenin alınması, simgesi F)
6. Bölüm: ...Sonra tasa su doldurur ki getirip içe, içeceği sıra tasın içinden bir ses gelir: İç iç afiyet olsun! İçi dolsun altın olsun. İçine bakıyor ki tasın içi altın dolmuş... (tanımı: özel işaret, simgesi I)
7. Bölüm: Hemen altınları alıyor, der ki ben burda niye durayım, ben kârımı buldum... Ordan çıkar düşer yollara. Gider gider büyük bir memlekete. (tanımı: kimliğini gizleyerek gelme, simgesi O)
8. Bölüm: Padişahın konağının yanından geçerken bakar ki konağın bahçesinde bir bahçıvan var. Bahçıvana diyor ki, izin ver bahçede biraz gezeyim. Bahçıvan peki diyor, gider havuzun başında su içerken, altın tasıyla altın keser. Bu sırada padişahın küçük kızı da pencereden ona bakarmış... Padişahın kızı der, benim babam koca bir dünyaya hükmeder, gene bir mangır kesemiyor... Bu vergi sana nereden? Diyor ki Allah vergisi. Diyor Allah vergisi; ama padişah deyilsin bir şey değilsin, bu kadar altın sana nereden? Adam hemen tası alır cariyeye verir. Git bir tas su getir. Cariye suyu getirir, verir sultana der ki, iç sultanım iç afiyet olsun, içi dolu altın olsun. Sultan suyu içince altın dolar. (tanımı: güç iş, simgesi M)
9. Bölüm: Ondan sonra Sultan der, sana ne vereyim ki bu tası bana veresin? Oğlan der, ne veresin,ne verirsen içindedir, hele söyle, der, bu tası bana vereceksin, oğlan peki der. Ben bir gece senin yanında kalam, tas senin olsun. (tanımı: bağışçının ilk işlevi, simgesi D)
10. Bölüm: Oğlan bir gece kızın yanında yatar, sabah tası verir, çeker gider. (tanımı: büyülü nesnenin alınması, simgesi F)

11. Bölüm: Gel git zaman olur, sultanın oğlundan bir çocuğu olur. Bu çocuğu padişahtan saklarlar, çok korkarlar. Bir gün sultanın büyük cariyesi der ki, padişahım sana bir şey diyeceğim; ama çok korkarım.Yok, diyor padişah hele korkma söyle. Diyor küçük kızın gebe kalmış. Eyvah der, bana öyle bir şey dedin ki yüreğimden vuruldum. Sultan hemen bu hafta burda durmayacak çıkacak. Cariye hemen, sultana padişah böyle böyle dedi diyor, bir tane büyük sandık yaptırır sultanı içine kor, kapağını kaptır. Götürür atar Murat'a (tanımı: çatışma, simge H)
12. Bölüm: ....Murat'ın aşağısında bir kadınla oğlu odun toplarlarmış. Bir de bakarlar ki yukarıdan bir sandık geliyor... Neyse sandığı açıyor, içinden bir kız çıkıyor. Yanında da bir çocuk...Kız diyor, nene ne olur beni de size götür...Neyse kadın peki der, eve giderler, o gece yatarlar. (tanımı: yardım, simgesi Rs)
13. Bölüm: Sabah kalkarlar, kız bakar ki evin karşısında büyük bir konak, önünde bahçe... Kız da paraları verir, gider konağa yerleşir...Bu arada oğlan da yavaş yavaş büyür, delikanlı olur... Ara sıra ormana avlanmaya gider. Bir gün bakar ki padişah da askeriyle ava gelmiş...Anası der, oğlum yarın gene ormana gidersin, padişaha dersin ki, padişahım yarın sabah bize bir fukara çorbası içmeye buyurun... Kendisi de erkek elbiseleri giyer, bir köşeye oturur. (tanımı: kimliğini gizleyerek gelme, simgesi O)
14. Bölüm: Padişah gelir, yemekler yenir, ikramlar yapılır, sonra padişah der ki, padişah desem değilsin, padişah bir tane olur. Söyle sana bu zenginlik nereden geldi? ...Kız hemen tası koynundan çıkarır oğlana verir, git padişaha bir tas su getir der... Kız der, iç padişahım iç afiyet olsun içi dolu altın olsun... Hemen tas altın dolar. (tanımı: güç işi yerine getirme, simgesi N)
15. Bölüm: Padişah der, sana ne vereyim ki bu tası bana veresin. Kız der, cariyen bir gece benim yanımda kalsın tas senin olsun. (tanımı: ortaya çıkarma, simgesi E]
16. Bölüm: ....Cariye de sen nasıl koca bir padişahsın ki cariyen bir başkasıyla kala. Ama padişah da tastan vazgeçemiyor.(tanımı: cezalandırma, simgesi U)
17. Bölüm: Peki der, ondan sonra kız hemen başını açar, erkek elbiselerini çıkarır, babasının ellerine sarılır. Padişah da hemen orda kızını affeder. Kurbanlar kestirir kızını buldu diye. Der ki, kızım bu oğlanın babasını tanıyor musun? (tanımı: biçim değiştirme, simgesi T)

18. Bölüm: Kız he, der. Hemen oğlanın babasını buldururlar, kızla evlendirirler; yerler, içerler, muratlarına ererler. [Bitiş formeli] (tanımı: evlenme, simgesi W)"

Masal bu şekilde bölümlendikten sonra her bir işlev simgeleriyle dizilir, bu şekilde masal sembolik olarak yeniden yazılmış olur. Chomsky'nin yeniden yazım kurallarını andıran bir simgeleştirme söz konusudur:

I.Kesit: aAβFIOMTW
II. Kesit: DFHRsONExU(T)W

Propp anlatıların o karmaşık gözüken olaylar dizisini son derece basit kalıplara dayandığını ortaya koyan ve metni metin dışı tüm ögelerden bağımsız olarak yalnızca kendi içindeki ögelerle açıklamaya çalışan bir isim olarak öne çıkmış, göstergebilimden edebiyat eleştirisine kadar pek çok alanı derinden etkilemiştir.

2.4.1.4. Roland Barthes (1915-1980)

Yaşamı ve eserleriyle kendine özgü bir yeri olan Roland Barthes, göstergebilimin en önemli isimlerindendir. Yapısalcılık-postyapısalcılık, modernizm-postmodernizm gibi çağımızın temel tartışmalarına getirdiği yaklaşımlarla sinemadan tiyatroya edebiyattan politikaya pek çok alanı derinden etkilemiştir.

Göstergebilim bilim dalını kurma amacı taşıyan bir isimdir (Rifat 2005: 183). Marx, Sartre ve Saussure'den etkilenerek başladığı yazı serüveni sonunda Barthes kendi "okulunu" yaratmıştır. Kendi göstergebilim serüvenini üç evreye ayırır:

1. Hayranlık evresi: Saussure'yi okuduktan sonra anlam süreçlerinin ayrıntılı incelemesini yapma fikriyle göstergebilime sarılma;

Roland Barthes (1915-1980)

2. Bilim evresi: Göstergebilimi bir bilim olarak kurma tasarısından çok sistematik uygulama zevkiyle yeni dizgeler, yeni oyunlar kurma girişimleri;

3. Metin evresi: Metni anlam(lama) değil, terimin göstergebilimsel ve psikanalitik anlamıyla bir gösteren olarak kabul ederek, edebî metni de aşan her türlü göstereni inceleme (örn. Yaşam Metni) (Barthes 2005: 17-18).

Barthes, Saussure'nin dilbilimin göstergebilim altında bir bilim dalı olacağı fikrine katılmaz. Ona göre dil daha öncedir, bu nedenle göstergebilim dilbilimin alt alanı olabilir. Her gösterge dille iç içedir. Ona göre fotoğraf veya sinema da aslında dile dairdir.

Daha çok eleştiri ve denemeleriyle görüşlerini ifade eden Barthes, metin kavramı üzerinde çok düşünmüş, metnin anlamı çalışmalarında merkezî bir yer tutmuştur. Yapısal anlatı çözümlemesinin nasıl yapılması gerektiği konusunda yayınlar yapmış, modernizm ürünü diyebileceğimiz yapısalcılıktan 1960'lı yılların ortasından itibaren ayrılmıştır. Bu dönemde postmodernist yaklaşımlardan etkilenerek metne farklı bakmaya başlayan Barthes "**Yazar öldü.**" diyerek metnin anlamını okuyucuda arar. Artık her okuyucu, bir yazardır. Çünkü metin okurun zihninde yeniden kurulur. Barthes, sonraki **okur odaklı yaklaşımların** öncü ismi olmuştur.

Yapısalcılığın düzenli, sistemli bir dil tasavvuruna uyarak başladığı yazı serüveni postyapısalcılığın düzeni parçalama, çoklu okuma gibi kavramlarıyla bambaşka bir noktaya evrilir.

2.4.1.5. Algirdas Julien Greimas (1917-1992) ve Paris Göstergebilim Okulu

Aslen Litvanyalı olan A. J. Greimas 1940 sonrasında Fransa'ya yerleşerek, göstergebilimin merkezi konumundaki bu ülkede çalışmalarını sürdürdü. Göstergebilimi özerk bir bilim durumuna getirmede öncülük eden kişidir. Mantık, matematik, antropoloji ve dilbilim gibi pek çok alandan yararlanarak yalnızca gösterge ve iletişim sistemlerini değil, anlamlı olabilecek her şeyi içeren bir **anlamlama** (Fr *signification*) kuramı oluşturdu (Rifat 2005: 192). Modadan, edebiyat metinlerine, müzikten öğretim diline, masallardan şehir mimarisine kadar insanı çevreleyen her şeye dair araştırmalar yapan ve Greimas'ın etrafında toplanan **Jean-Claude Coquet** (1928-), **Michel Arrivé** (1936-), **Joseph Courtés** (1936-), **Éric Landowski** (1942-) gibi isimlerden oluşan **Paris Göstergebilim Okulu** Greimas göstergebiliminin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynadı.

R. Barthes ile Mısır'da beraber çalıştı (1949-1958). 1958-1962 arasında Ankara Üniversitesi'nde, 1960-1962 arasında İstanbul Üniversitesinde dersler verdi.

Algirdas Julien Greimas (1917-1992)

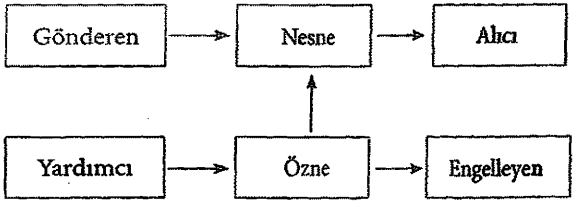
Fransa'ya döndükten sonra yöntemsel olarak göstergebilimin başlangıç noktası sayılan **Yapısal Anlambilim** adlı eserini yazdı (1966) (Rifat 2005: 197).

Greimas'ın göstergebilim incelemeleri kavramsal ve biçimsel olarak **varsayımsal** ve **tümdengelimli** bir **üst dil** oluşturmuştur. Kullandığı terminoloji de yenidir ve başlarda anlaşılmaz bir görünüm sergiler.

Greimas bir gösterge sisteminin anlamını ortaya çıkarmaktan çok anlamın eklemlenmiş biçimini, anlam üretim süreçlerini belirlemeye çalışmıştır. Yukarıda sözü edilen üst dil **betimsel düzey, yöntembilimsel düzey** ve **bilimkuramsal düzey** olarak üç düzeyden oluşur. Betimsel düzeyde incelenecek gösterge çeşitli işlemlerle betimlenir. Yöntembilimsel düzey ilk düzeyde kullanılan kavram ve işlemlerde tutarlılığın sağlanmaya çalışıldığı düzeydir. Bilimkuramsal düzeyde özellikle bağıntı kavramı merkeze alınır, "**anlam, bağıntıdaki ayrılıktan doğar**" anlayışıyla karşıtlık, çelişiklik, içerme gibi bağıntı türleri mantıksal olarak saptanır (Rifat 2005: 202-203).

Greimas özellikle edebiyat eleştirisini derinden etkileyen **anlatı dilbilgisi** (anlatı sözdizimi) de denen bir anlatı çözümlemesi yöntemi önerir. Burada metnin kurgulanışını ve anlamlanışını Propp'un masallar üzerinde yaptığı biçimci çözümlemeden etkilenerek çeşitli ögelerle ortaya koymaya çalışır. Eyleyenler örnekçesi ve işlevler örnekçesi adıyla bilinen bu yöntem, bir anlatıdaki kişiler ve işlevlerin sınıflandırılmasına dayanır:

Eyleyenler örnekçesi ögeleri

Gönderen: Eylemin doğmasını sağlar, özneyi harekete geçirir.

Özne: Eylem yapar, arar.

Nesne: Eylemin, arayışın konusudur.

Alıcı: Öznenin arayışı sonunda nesneyi alıp özneyi ödüllendiren kişidir.

Yardımcı: Eyleme yardım eder.

Engelleyen: Eylemi engellemeye çalışır.

Bu çatı hemen her anlatıya (roman, film, dizi vb.) uygulanabilir. Örneğin Türk sinemasının ünlü *Kibar Feyzo* filmi bir anlatı olarak çözümlendiğinde eyleyenler örnekçesi şu şekilde belirlenebilir:

Gönderen: Feyzo (Kemal Sunal)

Özne: Feyzo (Kemal Sunal)

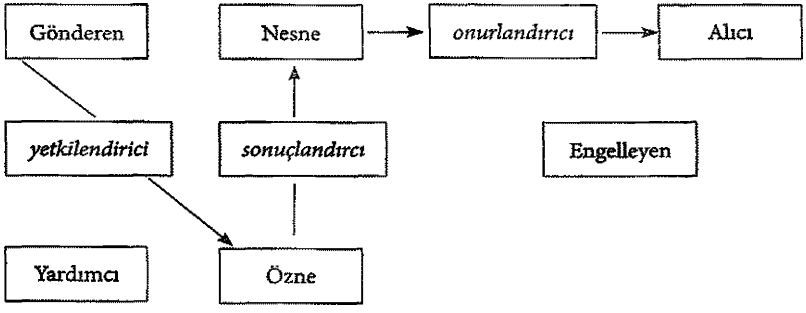
Nesne: Gülo (Müjde Ar) ile evlenme.

Alıcı: Feyzo (Kemal Sunal)

Yardımcı: Zülfo (Erdal Özyağcılar, son bölüm)

Engelleyen: Maho Ağa (Şener Şen), Bilo (İlyas Salman)

İşlevler örnekçesi ögeleri

Yetkilendirici aşama: Özne eylemini yapabilmek için gerekli donanım ve yetenekleri edinir.

Sonuçlandırıcı aşama: Özne nesneye ulaşabilmek için gerekli eylemleri yapar.

Onurlandırıcı aşama: Öznenin nesneyi bulmasından ve alıcıya teslim etmesinden sonra ödül alması veya başaramamışsa ceza alması.

Bu üç aşama Propp'un masallar için ortaya koyduğu 31 işlev örnekçesini andırır. Greimas, Propp'tan esinlenerek kendi işlev örnekçesini ortaya koyar. Aslında yapılan anlatının iskeletini ortaya çıkarmaktır. Ana kurguda rol alan ögeler anlatıdaki işlevlerine göre sınıflandırılır.

Bu çalışma bir yerde anlatıların benzer ögeler ve benzer işlevler üzerine kurulduğu varsayımına dayanan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım, her türlü anlatıda üslup, yapı çözümlemesi gibi işlemler yürüten anlatıbilim (narratology) incelemelerinin temelini oluşturur. Vladimir Propp anlatıbilimin öncülerinden biridir.

2.4.1.6. Mihail Mihailoviç Bahtin (1895-1975)

Mihail Mihailoviç Bahtin (1895-1975)

Yoksul bir ailede doğan ve daha sonra Rus ekolünün en ünlü temsilcilerinden biri olan Mihail M. Bahtin, **diyalojizm** (Rusça *dialogisatsya*) kavramının sahibidir ve bu kavram 1960 sonrası Fransa'sında **J. Kristeva, G. Gennet** gibi isimlerle çok popüler olan **metinlerarasılık** (intertextuality) incelemelerinin temelini oluşturmuştur.

V. Voloshinov (1895-1936) ve P. N. Medvedev (1892-1938) Bahtin'in çalışmalarını izlemiş ve **Bahtin Çevresi**

olarak da bilinen bir grup oluşturmuşlardır. Stalin döneminde baskı altına alınan bu isimler sürgünler görmüş, Stalin'in ölümünden sonra SSCB'de ilgi merkezi olmuşlardır. Bugün bazı araştırmacılar Voloshinov ve Medvedev imzasıyla çıkan bazı eserlerin aslında Bahtin'e ait olduğunu kabul etmektedir.

Marksizm, yapısalcılık, göstergebilim, edebiyat eleştirisi gibi pek çok alanda eserler veren Bahtin metin kavramına yaklaşımı bakımından özgün bir yere sahiptir. Bahtin bir metnin tek sesli, monolog bir bakışla oluşmadığını savunur. Yazar merkezli bir tek seslilik yerine, merkezsizlik veya pek çok merkezin işe karıştığı bir tür çok seslilik ile metinleri açıklar. Ona göre metin çok sesli bir yapıdır. Yani monolojik değil, *diyalojik*'tir. Metin bir sözce olarak başka sözcelerden, metinlerden etkilenerek oluşur; anlamlanır. Yani anlam karşılıklı etkileşim sonucu doğar. Yazarın anlamı doğurmak gibi bir merkezi rolü yoktur. Bahtin'in metindeki çok seslilik yaklaşımı karnaval kavramıyla yerini bulur. Metin tıpkı bir karnavaldaki gibi yüzlerce sesi, görüntüyü barındırır. Bu yaklaşım esasında yapısalcılığın örneğin Propp'ta karşılığını gördüğümüz metinlerdeki belirli kalıpların bulunduğu yaklaşımının bir eleştirisidir. Bahtin metnin kalıplarla açıklanamayacağını savunur. Metin hem başka metinlerle hem de kendini okuyanın psikolojisi, yaşadığı toplum vb. ögelerle ilişki içerisindedir. Bahtin bu anlamda en çok roman türü üzerinde durur. Çünkü roman çeşitli metinlerin, ideolojilerin, toplumların etkileşimlerini sergileyen karnavalesk bir atmosfer oluşturur.

2.4.1.7. Jacques Derrida (1930-2004)

Michel Foucault (1926-1984),**Gilles Deleuze** (1925-1995) gibi isimlerle birlikte **post-yapısalcı** felsefenin öncülerinden kabul edilen bir filozof olan J. Derrida, Cezayir doğumludur.

Jacques Derrida
(1930-2004)

Grammatoloji (yazıbilim) ve yapıbozma -yapıçözüm, yapısöküm de denir- (deconstruction) kavramlarını ortaya atan kişidir. Özellikle Amerika'da Paul de Man (1919-1983), Geoffrey Hartman (1929-), J. Hillis Miller (1928-), Harold Bloom (1930-) gibi isimlerin bu kavramları yaygınlaştırmasıyla yapıbozucu eleştiri akımı ortaya çıkmıştır. Yapıbozucu eleştiri retorik ve gramer karşıtlığına dayanır. Buna göre bir metinde edebî dil kullanımları (deyimler, söz sanatları vb.) ile bu kullanımların dilbilgisel yapısı arasında tam bir örtüşme görülmez. Dilbilgisel yapılar bize gerçek anlamı vermez. Bu nedenle retorik ögelerle dilbilgisi arasındaki çelişkiyi aşarak metni bozmak, sökmek gerekir. Söz konusu çelişki metni tam olarak anlamayı olanaksız kılar. Bir metindeki mecazî kullanımları

düşünelim. Bu kullanımlar farklı şekillerde yorumlanır. Dilbilgisi yapıları benzer olanlarda da aynı durum vardır. Metin işte böyle bir sonsuz yoruma veya anlamın döngüsüne dönüşür.

Derrida söz/ses ve yazı arasındaki ayrımda söz veya sesin merkezde yer aldığı (ses merkezcilik) biçimindeki geleneksel görüşü reddederek, yazının bunlardan ayrı düşünülemeyeceğini ileri sürmüştür. Yazıbilim (grammatology) ses/söz ve anlam arasında da bir karşıtlık olabileceğini, sözde anlamın içkin olduğu görüşünün doğru olmadığını kabul eder. Yapısalcıların gösteren-gösterilen, madde-ruh, konuşma-yazı, zaman-mekân gibi ikilikleri sorgulamadan kabul ettiğini, aslında bunların birbirinden bağımsız olamayacağını savunur. Yapıbozma bunu anlamanın bir yolu olarak ortaya konur.

Derrida'nın metnin tek ve açık bir anlamının olmayacağı, çünkü her gösterenin başka bir göstereni gösterdiği, bu şekilde gösterge zincirlerinin oluştuğu yönündeki görüşleri postmodernistleri anlamın sonu olmayan bitimsiz bir döngü olduğu sonucuna götürmüştür. Yapıbozumu işte bu noktada metinde anlam ürettiği düşünülen yapılardaki karşıtlıkları, tutarsızlıkları ortaya koymaya çalışıyor; metni parçalayarak, sökerek sistem veya belirli bir sonuç, ana fikir vb. çıkarmadan ele almayı hedefliyordu.

Jacques Lacan (1901-1981), Jean François Lyotard (1924-1998), Paul Karl Feyerabend (1924 - 1994), Jean Baudrillard (1929-2007), Thomas Samuel Kuhn (1922 -1996) ve Slavoj Žižek (1949 -) gibi isimlerin öncülük ettiği postmodern ve postyapısalcı düşünce akımı yapı, sistem, kurallılık, sınıflandırma, tutarlılık vb. kavramlara yaptığı itirazlarla merkezi olmayan yeni bir yorumlamanın yolunu açmıştır. Derrida, bu düşünce akımının en önemli dayanaklarından biridir.

2.4.1.8. Umberto Eco (1932-)

20 ve 21. yüzyılın en büyük sanat ve düşünce adamlarından biri olan Umberto Eco, dilbilimci olarak başladığı kariyerine çok çeşitli alanlarda devam etse de özellikle postmodern roman ve göstergebilim alanlarının vazgeçilmez ismidir.

Umberto Eco (1932-)

Eco'nun metin ve anlam konusundaki görüşleri postyapısalcılık çizgisindedir. Barthes'le başlatılan okur odaklı yaklaşım geleneğinin bir devamcısı olan Eco, metnin anlamının tamalanmayacağını ileri sürerek Pierce'nin ünlü "sınırsız anlam" kavramını geliştirmiştir. Metnin hiçbir zaman bitmeyeceğini savunan dönemin anlayışına uymuştur fakat Eco bazı çekincelerini dile getirir. Ona göre yorum bitimsizdir. Ünlü eseri Açık Yapıt (1962), adıyla da yazarın görü-

şünü özetler. Eco'ya göre eser yorumlanabildiği sürece tamamlanmış değildir, açık bırakılmıştır. Her eser de yoruma açıktır, bu nedenle açık olmayan, tamamlanmış bir eserden söz etmek mümkün değildir. Ancak Eco bir metne sınırsız sayıda yorum getirilebileceği fikrine kuşkulu yaklaşır, yorumun sınırları üzerine düşünür. Metin için **sınırsız yorum** getirilebilir ancak metin -türüne bağlı olarak ve belli bir kesinlik derecesinde- **bir anlamı** ileri sürer düşüncesini savunur (Göksel 2006: 119). Metinlere yaklaşımı şu özellikleri içerir:

1. *Bir metin, yorumcunun sonsuz iç bağlantılar keşfedebileceği açık uçlu bir evrendir.*
2. *Dil varolan bir anlamı kavrayamaz. Aksine görevi karşıtların buluştuğunu göstermektir.*
3. *Dil, düşüncenin yetersizliğini yansıtır.*
4. *Tek anlamlı bir şey belirtme iddiasında olan herhangi bir metin, başarılı olamamış bir evrendir.*
5. *Okur kendi niyetini, erişilmesi olanaksız yazarın niyetine zorla kabul ettirme hevesi sayesinde, hakikati görebilen; yani gerçekte yazarın ne söylediğini bilmediğini, çünkü dilin onun yerine konuştuğunu fark eden, bir üstinsana (Übermensch) dönüşür.*
6. *Kaybedenler, yorum sürecini 'anladım' diye bitirenlerdir.*
7. *Gerçek okur bir metnin gizinin, metnin boşluğu olduğunu anlayan okurdur."* (Göksel 2006: 118-119).

Eco özellikle **metin-okur-yorum** (interpretation) üçlüsünden yola çıkarak göstergebilime katkılarda bulunmuş; medya kültürü, estetik, edebî eleştiri gibi alanlarda da bu görüşlerini uygulamıştır.

2.4.2. Edimbilim (Sözedimi) ve Sözceleme Kuramları

Dilbilim ve göstergebilimde sözlü veya yazılı bir iletinin incelenmesiyle ilgili çok çeşitli terimler ve sınıflandırmalar vardır. Bazı terimlerin arasındaki fark da net bir biçimde açıklanamamaktadır. Edimbilim, sözceleme, söylem çözümlemesi gibi çalışma alanlarıyla sözce, söylem gibi pek çok terimin birbiri yerine kullanıldığı da görülmektedir.

Bugün dilbilimde sınırları tam olarak çizilemese de edimbilim (pragmatics) ve sözceleme **metni üreten bakımından da inceleyen** alanlar olarak öne çıkar. Konuşan ve konuştukları, yazan ve yazdıkları arasındaki ilişkiyi, bu ilişkinin anlamlandırmadaki rolünü inceleyen bu alanlar, psikoloji, sosyoloji, bağlam gibi dil dışı etkenleri de sürece dâhil eder.

Edimbilim (pragmatics) kavramı ünlü ABD'li göstergebilimci **Charles Morris** (1901-1979)'in Pierce'ten de etkilenerek ortaya attığı üçlü ayağın bir ögesi olarak 1940'lı yıllardan sonra popüler olmaya başlamış bir alandır. Bu üç ayak ve inceleme alanları Morris'e göre şunlardır:

1. Sözdizimi (syntax): Bir göstergenin başka bir göstergeyle olan ilişkisini inceler;
2. Anlambilim (semantics): Bir göstergenin dış dünyadaki nesnelerle olan ilişkisini inceler;
3. Edimbilim (pragmatics): Göstergeler ve üreticileri, yani dili kullananlar arasındaki ilişkiyi inceler (Mey 2009: 786).

Edimbilim ve anlambilim arasındaki ayrım da tartışmalıdır (bk. Leech 1983: 5-6) ancak şu genel ayrım sık sık vurgulanır: **Anlambilim**, yalnızca dilbilimsel bilgiye dayanan anlamı ele alırken, dilin iletişimsel boyutuna odaklanan **edimbilim** dilbilim dışındaki fiziksel ve sosyal dünyayı da dikkate alarak anlamı değerlendirir (Peccei 1999: 1-2). Bu ayrım, bir anlamda dilbilgisel ögeler ve dilbilgisi dışı ögeler biçiminde iki ayağın varlığını varsayar. Ancak bunlar arasında çok açık bir ayrımın her durumda belirgin olmadığını ifade etmek gerekir. Bu nedenle de bir anlam incelemesi doğası gereği hem dilbilgisi hem de edimbilim incelemesidir. İki alan arasında büyük farklılıklar yoktur, seçilen ölçüye göre bir farklılık belirlemesi yapılabilir (Ariel 2008: 1-2).

Şu metinden yola çıkarak alanlar arası ilişkileri açıklamaya çalışalım:

"Askerliğim sırasında kardeşim ziyaretime gelmişti ve bölüğün kantininde oturuyorduk. Sonra bir gürültü koptu dışarıda, komutan nöbetçi çavuşu yani beni arıyormuş. Kantine geldi, "Çavuş poşetler nerde? Çağır hepsini, kantinde toplansınlar, denetleme gelecekmiş" dedi. "Emredersiniz komutanım" dedim. Bu diyaloğu dinleyen kardeşim, "poşetlerin yeri, poşetleri çağırmak, poşetlerin kendi kendine toplanması" gibi yeni kavramlarla tanışmanın şaşkınlığıyla yüzüme baktı. Durumu sonra anlattım. Poşet kısa dönem askerler için kullanılan bir kelimeydi ve komutan kısa dönemleri çağırmamı istemişti."

Bu metin iletişimin sosyal ve bağlamsal ögelerle ilişkisini güzel bir şekilde örneklemektedir. *Poşet* sözcüğünün anlamı askerlik bağlamında farklılık göstermektedir. Komutanın o cümleyi kurarken anlatmak istediği ile dinleyen çavuşun ve çavuşun kardeşinin anladıkları aynı değildir. İşte edimbilim böyle bir iletişim ortamında komutan ve söyledikleri ile çavuş/çavuşun kardeşi ve anladıkları arasındaki ilişkileri konu edinir. *"Poşetler nerede?"* sorusu farklı yerlerde, farklı iletişim ortamlarında farklı anlaşılacaktır. **Dilbilgisel veya anlambilimsel yaklaşımla** anlam daha kullanımdan bağımsız incelenirken, **edimbilim** bu cümlenin bağlamı, üreticisi, alıcısı

gibi iletişim ortamı ve ögelerini de kapsayan, anlamlandırmada etkili olan tüm ögeleri konu edinir. Anlambilimsel inceleme daha soyut, yapıya dayalı, belirli bir iletişim ortamındaki çoğul anlamları göz önünde bulundurmayan bir anlam değerlendirmesi yapar. Edimbilim daha somut, yapıyla bildirilen anlamla yetinmeyip onun farklı yorumları olabileceğini de hesaba katan bir anlam incelemesi yapar. Öğretmenin öğrencisine söylediği "*Ooo, beyefendi çay da getireyim mi?*" sözcesi anlambilimde dış yapıdaki ögeler (yüklem, özne, sözcüklerin anlamları vb.) ile sınırlı ele alınır. Ancak edimbilimci öğretmenin bu sözünün aslında bir eleştiri ifadesi olduğunu, çay getirmekle uzaktan yakından ilgili olmadığını ortaya koyan ve bağlamdan yola çıkan bir değerlendirme yapar. Edimbilim biraz da "*Aslında ne dedi?*" incelemesidir.

Edimbilim **Morris, Pierce, Carnap, Frege, Austin, Searle, Grice** gibi felsefecilerin öncülüğünde gelişmiştir. Günümüzde dil felsefesinin de çalışma alanlarındandır.

2.4.2.1. Temel Kavramlar: Sözce, söylem, sözedimi, sözceleme, bilgi değeri, bilgi yapısı

Edimbilimin temel kavramlarından olan **sözce**, **cümle** ve **önerme** kavramlarına benzer ancak onlardan farklıdır. Cümle söz dizimi (syntax), önerme ise anlambilimle ilgilidir (Özsoy vd. 2011: 93).

Ali bugün okula geldi, bir **cümledir**. Öznesi ve yüklemi olan dilbilgisel bir yapıdır.

Yardım etmek, güzel bir şeydir cümlesi ise genel bir ifadedir ve **önerme** (proposition) özelliğine sahiptir. Soyut ve kavramsal bir bilgiye işaret etmektedir. Tüm dünya dillerine çevrilebilir ve çevrildiğinde de aynı anlama gelir. Önermeler cümledirler ancak zaman bakımından belirsizliği, genelliği içerirler.

Ali: *Buraya gelecek misin?*

Ayşe: *Evet, gelmeyi düşünüyorum*

Yukarıdaki diyalogta Ali ve Ayşe'nin söyledikleri **sözce** (utterance)' dir. Sözceler iletişimde her bir üreticinin ürettikleridir. Cümle de olabilirler, sözcük de, cümleden büyük birim de. Örneğin Ayşe sadece "*Evet*" deseydi de bu, sözce olurdu. Sözce belirli bir iletişim ortamında söylenir, yani somut bir ifadedir. Sözce üretimine **sözceleme** denir.

Dilbilim sözlüklerinde sözce, genellikle "Bir konuşurun iki duraklama arasında ürettiği söz birimi" (İmer-Kocaman-Özsoy 2011: 228) biçiminde Harris'in tanımı merkeze alınarak tanımlanır. Ancak Lyons (1983: 159-160)'ın da belirttiği üzere, durak kavramı da sınırları bilimsel olarak zor belirlenen bir kavramdır. Bir

şiir bir sözce olabilir, bir paragraf da, tek bir sözcük de sözce olabilir. Bu nedenle örneğin cümlenin tanımlanması için ölçü seçmek, sözcenin tanımlanması için ölçü seçmekten daha kolaydır. Sözce, sınırlarını iletişim ortamında yani bağlam içinde çizer.

Bağlam (context) bir sözcenin anlamdırılmasında etken olan sosyolojik, psikolojik, coğrafi, dilbilgisel vb. her türlü ögenin toplamıdır. Edimbilim, bağlamı göz ardı etmez. İletişimde "ne söylendiğini" bağlamdan yola çıkarak ortaya koymaya çalışır. Bir sözceyi söyleyen kişinin statüsü, söylediği yer, sözcenin öncesi ve sonrasında yer alan diğer sözcelerle ilişkisi gibi pek çok bağlam ögesi olmaksızın edimbilim incelemesi yapmak doğru sonuçlar doğurmaz.

Söylem (discourse) kavramının da sözceden farkı çok net değildir. Dilbilim yayınlarında genellikle "cümleden büyük birim, cümlelerin birleşmesinden oluşan birim" biçimlerinde tanımlanmaktadır (Mey 2009: 206, Crystal 2008: 148), ancak ilki 1952'de Z. Harris tarafından yapılan söylem incelemesi (discourse analysis) çalışmalarına baktığımızda söylem kavramı -tıpkı sözce gibi- her türlü (yazılı ve sözlü) metindeki iletilerin yapısını, görevini, alıcıdaki etkilerini vb. pek çok konuyu içine alacak biçimde kullanılmaktadır.

İletişimin başarılı olması için konuşan ve dinleyenin belirli ilkelerle hareket etmesi gerekir. Bu ilkeler Grice (1975)'in **işbirliği ilkeleri** olarak bilinir: Bunlardan ilki "söylenmesi gerekenleri söyle, gerekmeyenleri söyleme" içeriğine sahip **nicelik yasası**, ikincisi "doğru olduğunu düşündüğün şeyi söyle" içeriğine sahip **nitelik yasası**, üçüncüsü "söylediklerinizi iletişim ortamında bağlantılı olarak, önceki durumlarla ilişkilendirerek ifade edin" içeriğine sahip **ilişkilendirme yasası**, dördüncü ve son yasa ise "sözü açık, uzatmadan, belirsiz veya çok anlamlı olmayacak biçimde söyle" içeriğine sahip **üslup yasasıdır**. Bu ilkelere uyulmadığında iletişimde birtakım sorunlar oluşur. Örneğin alıcı konuşucunun iletmek istediğinden başka bir şey anlar. Burada **sezdirim** kavramından söz etmek gerekir. Bazen konuşur olarak tam söylemek istediğimizi söyleyemeyiz. Başka bir şey söyler, niyetimizin sezilmesini bekleriz:

Ali: *Akşama yemeğe geliyor musun?*

Can: *Annemler gelecek ama gelmeye çalışacağım.*

Can burada "*Hayır gelmeyeceğim*" diyememiş, gelmemesini bir nedene bağlamıştır. Ali Can'ın gelmeme ihtimalinin yüksek olduğunu sezer. Sezdirim ilişki yasalarının bir sonucudur (Doğan 2009: 85). Sözce incelemeleriyle ilgili kavramlardan biri **sözedimi** (sözeylem) (speech act) kavramıdır. "Bir şey söylemek aynı zamanda bir şey yapmak mıdır?" sorusuna cevap arayışları sözedimi gibi bir inceleme alanını ortaya çıkarmıştır. Dilbilgisel kategorilerden kip ile de yakından ilgilidir (bk. Kip/Kiplik Bölümü).

Ali: *Can buraya gel!*

Bu sözce Ali tarafından söylendikten sonra Can kalkar, Ali'nin yanına gelir. Bu durumda Ali hem bir şey söylemiştir (*Buraya gel*) hem de bu söylemi bir harekete neden olmuştur (*Can'ın gelmesi*). İşte sözcelerin bir edim gerçekleştirebilmesi sözedimi çalışmalarının odağında yer alır. Sözceler edim gerçekleştirme biçmlerine göre ele alınır.

Edimbilimin dar anlamıyla sadece bu tür ifadelerle ilgilendiğini düşünenler de vardır. Yani "söylemek ve yapmak" ile sınırlı bir edimbilim anlayışı. Kıran-Kıran (2002: 176, 213) **sözceleme** kuramlarının "söylemsel ögeler, kiplikler, anlatı/söylem, aktarılan söylem" ile ilgilendiğini; edimbilimin "dilediml**eri**, önvarsayım, kanıtlama" gibi konularla ilgilendiğini belirtir. Ancak araştırma alanlarının hemen hemen aynı olduğunu da ifade eder. Aslında sözceleme de bir sözce üretme sürecidir. Edimbilim-sözceleme-söylem çözümlemesi-anlatı çözümlemesi vb. alanlar aynı şeyi hedeflemektedir. Odaklandıkları konular, yöntem ve terminolojileri farklı olsa da temelde hepsi aynı şeyi yapma girişimidir: *Sözlü ya da yazılı bir iletiyi (sözce-söylem-mesaj-sözedimi vb.) iletişimdeki görevlerine göre sınıflandırmak.*

Bilgi yapısı (information structure) iletişimde sunulan bilginin niteliğiyle ilgili bir sınıflamadır. Doğal dillerde bilgi yapısını kodlayan üçlü bir ayrım vardır: *odak (focus) – arka plan (background), konu (topic) - yorum (comment), eski bilgi (given) – yeni bilgi (new).* (Zimmerman-Féry 2010: 1-2). **Odak** cümlede yeni bilgiyi taşıyan birimdir. *Kitabı kim aldı?* sorusuna cevap olarak verilen *Ali aldı* cümlesinde *Ali* ögesi odaktır. Çünkü kitabın alınması konuşanca bilinmektedir ancak *Ali*'nin okuduğu bilinmemektedir. Yeni bilgi *Ali*'dir. **Odak** vurguyu alan bir ögedir. **Arka plan** bir sözceyi yorumlarken kullanılan bilgidir. *Bugün futbolda holiganizmi tartışacağız* cümlesinde "futbol, holiganlık" gibi kavramlara ait arka plan bilgilerinin kullanılacağı anlaşılır. **Konu** sözcede kendinden sözü edilendir. Genellikle özne konumundadır ve vurgu almaz. *Ali bize geldi.* cümlesinde *Ali* konudur. **Yorum**, konuya dair verilen bilgidir. Bu cümlede "bize gelme" yorumdur. Konu dışında kalan ögeler, yorumu oluşturur. Eski bilgi sözce üreticisi tarafından dinleyen veya yazanın bildiği varsayılan bilgidir. Yeni bilgi ise bunun tam tersidir.

A1: *Bugün okula gidiyoruz.*

C: *Okula kimle gideceksin?*

A2: *Okula kardeşimle gideceğim.*

C'deki *okul* eski bilgidir. A2'deki *kardeşimle* yeni bilgidir. Odak ve konu cümle dizilişi ve sesbilimsel ögelerle (vurgu) yansıtılır.

2.4.2.2. Émile Benveniste (1902-1976) ve sözceleme kuramı

Émile Benveniste (1902-1976)

Edimbilim alanın yaygınlaşmasındaki öncü isimlerden biri de Fransız dibilimci Émile Benveniste'dir. Benveniste, Saussure'deki dil ve söz ayrımını *dil* ve *söyleme* dönüştürür. Saussure'nin arkadaşı olan A. Meillet'in öğrencisi olmuş ancak yapısalcılığın dil incelemesini kapsayıcı bulmamış, iletişim odaklı bir dil anlayışı kurmaya çalışmıştır. Ortaya attığı kuram da **sözceleme (énonciation) kuramı** olarak bilinir (Kıran vd. 2002: 178). Soyut bir boyut olan dil, sözceleme edimi yani bireyin dili kendisi için kullanması sonucu somutlaşır. Sözcelemenin en önemli iki ögesi konuşucu ve bağlamdır. Benveniste özellikle kişi zamirleri ile zaman ve mekân belirticilerine ayrı bir önem verir. Özellikle **"ben-burada-şimdi" belirticileri** ile konuşurun bir özne olarak sözedimini gerçekleştirebileceğine dair görüşü söylem ögelerinin neler olduğu konusundaki çalışmaların temelini atmıştır diyebiliriz. Gerçekten de bu ögeler olmaksızın sözcenin bir edim doğurması mümkün olmamaktadır. "Gelecek hafta bana kitabı getireceksin" gibi bir sözceyi üreteni (özne-ben), üretildiği zamanı (şimdi) ve üretildiği mekânı (burada) bilmezsek, gelecek haftanın ne zaman olduğunu da bilemeyeceğimiz gibi, kitabı kime ve nereye getireceğimizi de bilemeyiz. Böylece bu sözcenin sözedimi yani bir eylemi doğurma niteliği kalmaz. Bu nedenle bir metinde geçen kişi bildiren ögeler (Türkçe için kişi zamirleri, iyelik ekleri, kişi ekleri vb.), zaman ve mekân tümleçleri sözcelemin incelenmesinde birincil ögelerdir.

E. Benveniste sözceleme kavramı deyince akla gelen ilk kişidir ve kendinden sonra sözceleme incelemelerini yürüten **Antoine Culioli** (1924-), **Oswald Ducrot** (1930-) gibi isimleri de etkilemiştir.

2.4.2.3. John Austin (1911-1960) ve sözedimleri

John Langshaw Austin dil felsefesinin önemli isimlerindendir. Ünlü **sözedimleri** (speech-acts) kuramının temelini atan felsefeci olarak bilinen J. L. Austin'in kip/kiplik incelemeleri için önemi de önermelerin niteliği ve yorumlanması konusundaki görüşlerine dayanmaktadır. Frege-Russel-Wittgenstein gibi felsefecilerin dil ve dünya arasındaki ilişkiyi açıklarken dayandıkları "Dilin işlevi olguları betimlemektir." görüşüne karşı çıkan Austin, dilin betimlemek ve bildirmek dışında işlevleri de olduğunu ifade eder (Aysever 2000: 12-13).

Austin (1962: 1-2) felsefecilerle dilbilgisi yazarlarının "ifade"ye (statement) bakışının farklı olduğu dile getirilir. Yazar felsefecilerin belli bir olguyu doğru ya da yanlış olarak değerlendiren dizilere ifade gözüyle baktığını, oysa dilbilgisi yazarlarının tüm cümlelerin (sentences) ifade üretmede kullanıldığını sıklıkla ileri sürdüğünü belirtir. Felsefecilerin pek de ilgilenmediği soru, ünlem, emir, istek vb. bildiren cümlelerin dilbilgisi yazarları için incelenmeye değer ifadeler olduğunu dile getiren Austin ifadelerin açıklanması ve sınıflandırılmasını sorun olarak görür. "Neyin ne olduğuna nasıl karar vereceğiz?" diye soran yazar bazı ifadelerin açıklanması ve sınırlarının belirlenmesinin problem teşkil ettiğini ileri sürer.

John Langshaw Austin (1911-1960)

J. L. Austin'in sözce (utterence) türlerini tespit ederken kullandığı ölçüler yenidir. Yazar sözcelerin iki türü olduğunu ifade eder. Herhangi bir şeyi "betimlemeyen" veya "bildirmeyen", yanlış ya da doğru olmayan **edimlikler** (performatives) ile doğru ya da yanlış olabilen olgu bildirimleri **gözlemleyiciler** (constatives) bu iki türü oluşturur (Austin 1962: 5-6). Edimliklerin gözlemleyicilerden farkı, bu tür metinleri üretenlerin aynı zamanda bir eylemi yerine getirmeleridir. Buna örnek olarak verdiği cümlelerden ikisi üzerinde belirtecek olursak, nikâh masasında eşlerden birinin "Evet" demesi ve bahse giren bir kişinin "6 pensine iddiaya girerim ki yarın yağmur yağacak" demesi söyleyenlerin aynı zamanda evlenmesi ve bahse girmesi sonuçlarını doğurur. Ancak yazar kitabının ileriki bölümlerinde bu iki türü ayırmamızı sağlayacak herhangi bir gramatik ölçünün bulunmadığı, bir cümlenin hem edimlik hem gözlemleyici özellikler taşıyabileceği sonucuna ulaşır (Austin 1962: 67). Kip, çatı, vurgu, ton, zarflar gibi gramatik ögelerin ölçü olamayacağını cümleyi edimlik olarak kesin bir biçimde tanıyabilmemiz için yeterli olmadıklarını örnekler üzerinde gösterir (Austin 1962: 73-82).

J. Austin'in kuramının temelini oluşturan sınıflama **düz sözedimi** (locutionary act), **edim sözedimi** (illocutionary act) ve **etki sözedimi** (perlocutionary act) biçimindeki üçlü ayrımıdır. Bu üçü arasındaki ayrım şu cümlelerle açıklanır:

Düz söz : "Vur" ile vurmayı anlatıp, "o" ile ona göndermede bulunarak bana "Onu vur!" dedi (He said to me "Shoot her!" meaning by "shoot" shoot and referring by "her" to her.)

Edim söz: Bana onu öldürmemi önerdi / (ona) yönelti vb. (He urged (or advised, ordered etc.) me to shoot her.)

Etki söz: Bana onu öldürttü / (beni onu) öldürmeye zorladı vb. (He persuaded me to shoot her./ He got met o (or made me vb.) shoot her.) (Austin 1962: 101-102).

Austin bu üç türü ayırmanın da benzerlikler nedeniyle zor olduğunu belirtir ve daha sonra bu üç edim arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ayrıntılarıyla anlatır. Yazarın görüşleri kısaca şu şekilde özetlenebilir: İletişim ortamında sözceyi üretenin yalnızca bildirimde bulunması **düz sözedimini** ortaya çıkarır. Buna göre, örnekteki durumda konuşur yalnızca bir bilgiyi paylaşmaktadır, yalnızca "söylemek"tedir. Eğer sözceyi üretirken aynı zamanda bir eylem (*Soru sorma, uyarma, söz verme* vb.) hayata geçerse **edim sözedimi** gerçekleşir. Edim söz örneğinde konuşur hem bir şey "söylemekte" hem de bir şey "yapmakta"dır. Birine bir bildirimde bulunur ve o bildirim bir eylemi (*vurma*) mümkün kılar. İletişim ortamında bulunan ikinci ve üçüncü kişiler üzerinde bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde bir etki yaratan edimler de etki **sözedimidir**. Etki sözediminde edim sözediminin sonuçlandığı bilgisi yer alır (Austin 1962: 103-108).

Austinin bu sınıflamasının kabaca şu sıralamaya uyduğunu ifade edebiliriz: "söylemek > söylemek + yapmak > söylemek + yapmak + sonuç".

2.4.2.4. John Searle (1932-)

John Searle 1969 tarihli *Speech Acts* "Sözedimleri" adlı kitabını yayımlayarak hocası J. L. Austin'in temelini attığı kuramı geliştiren isim olmuştur.

John Searle (1932 -)

J. Searle, Austin'in düz söz-edim söz ayrımını eleştirir ve bazı cümlelerde bu tür bir ayrımın mümkün olmadığını ifade eder. Düz sözlerin de temelde yalnızca "olduğunu söylemek" tipinde olsalar da "olduğunu bildirmek, yapmasını istemek" gibi edim söz anlamı taşıyabileceğini ve Austin'in cümledeki tonlama, derin yapı gibi anlam ögelerini göz ardı ettiğini ifade eder (Searle 1968). Yani, Searle bir anlamda "her söylemede yapmanın bulunduğunu" ileri sürer. "Yalnızca söylemeyi" mümkün görmez.

J. Searle, J. Austin'i eleştirdiği makalesinin sonunda konuşurun dinleyici üzerinde dört edimde bulunduğunu ifade eder: 1. Fonetik edim (Phonetic act) 2. Söyleme edimi (Phatic act) 3. Önerme edimi (Propositional act) 4. Edim sözedimi (Elocutionary act) (Searle 1968: 424). Ancak yazar kitabında bunları üçe indirir. Verdiği şu dört cümleden yola çıkarak konuşurun en az üç farklı edimde bulunduğunu belirtir:

a. *Sam sürekli sigara içer.*

b. *Sam sürekli sigara içer mi?*

c. *Sam, sürekli sigara iç.*

d. ***Sam keşke sürekli sigara içse.***

Bu cümlelerdeki edimlerse şunlardır:

1. Sözceleme edimi (Utterance act): Sözcük düzeyidir, konuşur sözcükleri kullanarak bunları dile getirir.
2. Önerme edimi (Propositional act): Konuşur bunlarla bir göndermede bulunur, bir şeylere işaret eder.
3. Edim sözedimi (Elocutionary act): Bildirmek, soru sormak, emretmek gibi edim sözedimini bildiren anlatımları içerir (Searle 2000: 90-93).

3. BÖLÜM

SES ve DİLBİLİM

3. Ses ve Dilbilim

Sesin incelenmesi de çok boyutlu bir bakış gerektirir. Seslerin nitelikleriyle ilgili laboratuvar ortamlarında deneysel incelemeler yapılırken, seslerin çıkarılma biçimlerinin insan statüsüyle ilişkisi de incelenebilmektedir[1]. Yani fizikten sosyolojiye kadar çok farklı bilim dalları insan sesinin niteliklerini inceleme konusu yapabilmektedir. Dilbilimde sese odaklanan iki inceleme alanı, sesbilgisi ve sesbilimdir.

3.1. Sesbilgisi ve sesbilim

Ses kavramıyla ilgili olarak çalışma yürüten iki alan vardır. Sesleri diğer seslerle olan ilişkilerine, işlevlerine göre değil de çıkış yerleri, fiziksel özellikleri gibi yönleriyle inceleyen inceleme alanı sesbilgisidir (phonetics). Sesbilim (phonology) ise seslerin iletişimdeki işlevlerine odaklanarak ayırıcı özelliklerini belirlemek ve dünya dillerinde sese dayalı dizgeleri ortaya çıkarmak gibi amaçları olan dilbilim alanıdır.[2]

Sesbilgisi ve sesbilimin benzer açıklamalarla ayrıldığı görülmektedir (Katamba 1989: 1-2; Clark-Yallop 1994: 4; Ladefoged 2001: 23; Odden 2005: 2; Davenport-Hannahs 2005: 2-3). Ancak bu iki alanın ilişkisi ve aralarındaki farklar konusunda bir fikir birliği olmadığı da görülür (Carr 2008: 127; Kingston 2007).

1 Örneğin [e] sesbiriminin Türkçedeki alt sesbirimlerinin kullanımı sosyo-ekonomik katmanlarda farklılaşmaktadır. Kırsal kesimin bu sesbirimin farklı alt sebirimlerini kullandığı görülürken, ölçünlü Türkçeyle eğitim alan kentli kesimin daha farklı kullanımlar sergilediği görülür (Eker 2008).

2 Demircan (2001) *sesbilim* (phonology) yerine *ses dizimi* terimini kullanır. Aksan (2003), *phonetics* için *sesbilim*, *phonology* için *görevsel sesbilim* terimlerini kullanır.

Sesbilgisi ve sesbilim arasındaki farklar konusunda sıklıkla tekrarlananlar şu şekilde maddelendirilebilir:

- Sesbilgisi, sesin doğasıyla ilgilidir ve sesin fizik yönlerine odaklanır. Sesbilim ise sesin kullanımına odaklanır.
- Her ikisi de konuşma seslerini inceler ancak bakış açıları farklıdır. Sesbilgisi sesin kendisiyle sınırlı bir inceleme yürütür. Sesbilim sesin anlam ayırt etmedeki rolünden yola çıkar. Yani iletişim şemasındaki dinleyici ve ileti ögeleriyle daha yakından ilgilidir.
- Sesbilgisi daha deneysel bir niteliğe sahiptir. Laboratuar ortamında seslerin çıkış yeri, çıkış biçimi, enerjileri, hızları vb. konuları merkeze alır. Sesbilim seslerin iletişimdeki işlevine dayanır. Bir sesin diğer seslerle olan etkileşimini, yapıya kattığı değeri ortaya koymayı amaçlar.
- Sesbilgisi daha yereldir. Sesbilim ise seslerin kullanımını belirleyen dizgeleri hem tek tek diller hem de evrensel olarak tüm dünya dilleri için ortaya koymayı hedefler (Tüm diller için tek bir sesbilim kuramıyla ilgili olarak bk. Gussenhoven-Jacobs 2011: 11; Ayrıca dünya dilleriyle ilgili tipolojik sesbilim incelemeleri için bk. Carr 1993; Gussman 2002).
- Sesbilgisi sesin akustiği ve eklemlenme biçimlerini, sesbilim konuşmanın yapısı ve dizgesini inceler.

3.2. Temel kavramlar: Sesbirim, alt sesbirim vb.

Sesle ilgili dilbilim çalışmalarında dönüm noktalarından biri **sesbirim** (phoneme) kavramıdır. Özellikle Prag Okulu bu kavramın gelişiminde önemli pay sahibidir. Terim 19. yüzyılın sonlarında ortaya atılmıştır ve başlangıçta farklı içeriklerle kullanılmıştır (Clark-Yallop 1994: 331).

Bugün anlam ayıran en küçük birim olarak tanımlanan sesbirim kavramı, geleneksel dilbilgisinde yaygın olarak kullanılan harf, ses gibi terimlerin yerini almıştır. Sesbirim olmanın en önemli ölçüsü anlam ayırmadır:

kan *kaz*

Yukarıdaki iki sözcüğün farklı anlamları karşılamasını sağlayan sesler /n/ ve /z/'dir. Buna göre bu dizideki sesbirimler bu iki sestir. Sesbirimleri belirlemek için yapılan bu işleme **en küçük çift** (minimal pairs), **ikili karşıtlık** (binary opposition) denemesi gibi adlar verilir. Sesbirimler parantez (/ / veya [ ]) içine alınarak gösterilir. Yukarıdaki çifte bakarak k ve a'nın sesbirim olduğu iddia edilemez. Bunların sesbirim olduğu ancak başka denemelerle ortaya konabilir:

sal *sel* Bu dizide /a/ ve /e/ sesbirimdir.

saç *kaç* Bu dizide /s/ ve /k/ sesbirimdir.

Bir sesbirimin anlam ayırt etmeyen ve çevre ögelere göre küçük farklılıklar gösteren yan şekillerine de **alt sesbirim** (allophone) denir.

alt *dikkat* *petek*

Yukarıdaki üç sözcükte /t/ sesbiriminin farklı söyleyişlere sahip biçimleri vardır. *Dikkat* sözcüğündeki t ile *alt* sözcüğündeki t farklıdır. Ancak bunlar anlam ayırt etmez. Bu farklı t'ler tek bir /t/ sesbirimini bütünleyerek oluşturur. Bu alt sesbirimler **bütünleyici dağılım** (complementary distribution) özelliği sergilerler. Bir sesin bütünleyici dağılım mı gösterdiği yoksa bağımsız bir sesbirim mi olduğu yazı ve ses ilişkisi için de önemlidir. Örneğin Türkçede farklı bir harfi olmadığı hâlde anlam ayırt eden sesbirimler vardır:

sol "sağ karşıtı" *sol* "müzikte bir nota"

Nota anlamındaki *sol* sözcüğünde /l/ sesi farklı bir nitelik sergiler ve bu, iki sözcüğün farklı anlamlar kazanmasını sağlar. Anlam ayırt ettiği için aslında bir sesbirimdir. Ancak alfabede diğer sesbirimle birlikte l işaretiyle gösterilir. Alfabelerin sesbirimlere ayrı işaretler vermesi beklenir. Bu şekilde anlam bulanıklığı giderilir. Ancak hiçbir alfabe bu konuda mükemmel değildir.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz sesbirimler bölümlenebilen sesbirimlerdi. Yani *kan* ve *kaz* örneklerinde ögeler /k/. /a/. /n/, /k/. /a/. /z/ biçiminde çizgisel olarak parçalanabilir. İşte bu nedenle bu tür sesbirimlere parçalı sesbirim adı verilir. Bir de bölümlenemeyen sesbirimler vardır ki bunlara **parça üstü sesbirim** denir. **Vurgu, uzunluk, ezgi** ve **ton** gibi ögeler [Bürün (prosody) ögeleri de denir] parça üstü sesbirimdir:

Ordu güzel bir ilimizdir.

Ordu askerî bir terimdir.

Yukarıdaki iki cümlede yazılışı aynı olan iki sözcük vardır. Bu iki sözcüğü birbirinden ayırmamızı sağlayan öge, vurgudur (stress). Yer adı olan sözcükte vurgu ilk hecededir:

ORdu "il adı" *orDU* "askerî terim"

Vurgunun da anlam ayırt eden bir sesbirim olduğu bu diziyle kanıtlanabilir. Ancak vurgu -yukarıdaki örneklerden farklı olarak- bölümlenemediği için parça üstü sesbirimdir.

Hala ve *hâlâ* sözcüklerinin farklı anlamlara gelmesi uzunluk ile sağlanır. Yani **uzunluk** da parçalanamayan bir sesbirimdir.

Ton (tone) (titrem / perde değişimi) seslerin titreşim sayılarıyla ilgilidir. Örneğin *ancak* sözcüğünün tonu bağlaç olduğunda (*Ali geldi ancak Veli gelmedi*) sonda, tiz çıkarken zarf olduğunda (*Bunu ancak Ali yapar*) başta tiz çıkar. Heceyle ilgili bir parça üstü sesbirimdir.

Ezgi (intonation) cümleyle ilgili parça üstü sesbirimdir. *Yarın geleceksin* gibi bir cümle ezgi yoluyla bir soru cümlesine dönüştürülebilir. *Biten ezgi, soru ezgisi* ve *süren ezgi* olarak üç türü vardır.

3.3. Ses sınıflandırmaları

Sesler sınıflandırılırken dilbilimcilerin geliştirdiği **IPA**'daki (International Phonetic Alphabet-Uluslar Arası Sesbilgisi Alfabesi) işaretlemeler kullanılır. Bu alfabe, tüm dünya dillerinin seslerinin yazıya aktarılmasında birlik sağlanması için ünlü Danimarkalı dilbilimci **Otto Jespersen** (1890-1943) tarafından 1886'da Fransız dilbilimci **Paul Passy** (1859-1940)'e önerilmiştir. Passy bir grup arkadaşıyla Paris'te Uluslar Arası Sesbilgisi Kurumu'nu kurmuş ve aynı yıl bu alfabe üzerine çalışmaya başlamıştır (HIPA 1999: 194-195). IPA daha sonra çeşitli kereler geliştirilmiş ve dünya dilbilimcilerinin sesleri işaretlemede kullandıları çok önemli bir araç hâline gelmiştir. Dilbilimciler dillerin kendi alfabelerini değil, evrensel olan IPA'yı kullanırlar. Aynı sesbirimin farklı harflerle yazılması sorunu (Örneğin /k/, Türkçede *kan* sözcüğünde k harfi ile karşılanırken, İngilizcede *cola* sözcüğünde c ile karşılanır.), bu ortak alfabe sayesinde aşılmıştır (IPA için bk. EK-1).

Dünya dillerindeki sesler ilk olarak ünlüler (vocals) ve ünsüzler (consonants) olarak ikiye ayrılır. Bu genel ayrımdan sonra ünlüler ve ünsüzler farklı ölçülere göre sınıflandırılır.

Ünsüzler için kullanılan ölçüler şunlardır:

1. Çıkış yeri [çift-dudak, diş dudak, damak vb. (place of articulation)]
2. Boğumlanma biçimi [patlayıcı, sızıcı vb. (manner of articulation)],
3. Ses tellerinin durumu [ötüm-ötümlü/ötümsüz (voice-voiced/voiceless)],
4. Hava akımının geçiş biçimi [engelli, engelsiz (obstruent-sonorant)].

Türkçenin bu ölçülere göre yapılmış ünsüz sınıflandırması aşağıda sunulmuştur[3]:

Ünsüzler[4]

A- Engelliler (Obstruents)		
A1-Patlayıcı (Stop/plosive)	ötümlü	ötümsüz
A1.1.Çift dudak (bilabial)	[b] baba	[p] parlak
A1.2. Diş (dental)	[d] dede	[t] tepe
A1.3. Damak (palatal)	[g] (ɟ) gemi	[k] (c) kepek
A1.4. Art damak (velar)	[ğ] (g) gam	[k] (k) kan
A2-Patlayıcı-sızıcı (Affricative)		
A2.1. Diş eti-damak (palato-alveolar)	[c] (dʒ)/(j) cam	[ç] (ʧ) /(č) çam
A3- Sızıcı (Fricative)		
A3.1. Diş dudak (labio-dental)	[v] ver-	[f] fener
A3.2. Diş (dental)		
A3.3. Diş eti-damak (palato-alveolar)	[z] zengin	[s] siz
A3.4. Gırtlak (glottal)	[j] (ž) / (ʒ) jale	[ş] (ʃ)/ (š) şimşek
		[h] hep
B-Engelsizler (Sonorants)		
B1- Geniz (Nasal)		
B1.1. Çift-dudak (bilabial)	[m] masa	
B1.2. Diş (dental)	[n] nerede	
B2- Akıcı (Liquid)		
B2.1. Dişeti (alveolar)	[r] yazar	
	[l] sol "sağ karşıtı"	
B2.2. Diş eti-damak (palato-alveolar)	[l] sol "bir nota"	
B3-Yarı ünlü (glide / approximant)		
B3.1. Damak (palatal)	[y] (j) yer	
B3.2. Art damak (velar)	[ğ] (Y) dağ	

3 Parantez () içindeki işaretler, yanlarındaki sesbirimlerin IPA'daki (International Phonetic Alphabet-Uluslar Arası Sesbilgisi Alfabesi) karşılıklarıdır.

4 Türkiye'deki Türkçe dilbilgisi geleneğinde ünsüzler genellikle "çıkış yeri", "süreklilik-süreksizlik", "ötümlülük-ötümsüzlük" ölçülerine göre sınıflandırılır. Tablodaki A1 ve A2 bölümü süreksiz, diğer ünsüzler ise sürekli kabul edilir.

Ünlüler

Ünlülerin sınıflandırılmasında kullanılan üç ölçü şudur:

Dilin yüksekliği (yüksek, orta, alçak),

Dilin damağa göre yeri (ön, orta, art),

Dudakların durumu (düz, yuvarlak).

Türkçenin ünlülerinin bu ölçülere göre sınıflaması aşağıdaki gibidir[5]:

	Ön (front)		Orta (central) ve Art (back)	
	Düz (unrounded)	Yuvarlak (rounded)	Düz (unrounded)	Yuvarlak (rounded)
Yüksek (high)	[i]	[ü] (y)	[ı] (ɯ)	[u]
Alçak (low)	[e]	[ö] (œ)	[a]	[o]

3. 4. Türkolojideki sesle ilgili bazı tartışmalar ve dilbilim

Türkoloji geleneğindeki sesle ilgili en bilinen tartışmalardan biri yardımcı ses tartışmasıdır. Yanlızca sesbilgisiyle değil, biçimbilgisiyle de ilgili bir tartışmadır. Türkçedeki yardımcı ünsüzlerin neler olduğu konusunda iki farklı görüş vardır. İlk görüşteki bilim adamlarına göre tek yardımcı ünsüz /y/'dir. M. Ergin, T. Tekin, A. B. Ercilasun gibi alanın önde gelen isimleri bu görüştedir. İkinci görüşü savunan T. Banguoğlu, D. Aksan, T. N. Gencan gibi dilcilere göre ise /n/, /s/, /ş/, /y/ yardımcı ünsüzlerdir (Görüşlerin toplu bir değerlendirmesi için bk. Karademir 2011).

N		S	
Masa + n + ın	Kitab + ın	Masa + s + ı	Kitab + ı
O + n + dan	Sen + den		
Masası + n + dan	Baba + dan		
Duvardaki + n + den	Öğle + den		
Kendi + n + e			
Y		Ş	
Bahçe + y + e	Kitab + a	Yedi + ş + er	Üç + er
Öğle + y + miş			

5 Parantez içindeki işaretler o sesbirimlerin IPA'daki karşılıklarıdır. Ayrıca Türkiye dilbilgisi yazımı geleneğinde yüksek (high) ünlüler için dar, alçak (low) ünlüler için geniş terimi kullanılır.

Tablodaki örneklerden yola çıkarak tartışmayı açalım. **Yardımcı sesin yalnızca /y/ olduğunu ileri süren araştırmacılar** diğer sesleri dilin art zamanlı gelişimiyle açıklarlar. Bu açıklamaları birkaç maddede şu şekilde özetleyebiliriz:

1. /n/ açıklaması: Yardımcı ses iki ünlü arasına gelir. Oysa *masası+n+dan* örneğinde bir ünlü ile bir ünsüz arasındadır. İsim çekimi sırasında ortaya çıkan bu /n/ sesi, zamirlerin bir parçasıdır (*On+dan* vb.) ve zamir çekiminden diğer çekimlere bulaşma sonucu genelleşmiştir. Altay dillerindeki zamirlere bakıldığında tekil kişi zamirlerinde görülen bu /n/ sesine bu nedenle yardımcı ses demek doğru değildir. Bu, zamir n'si (pronominal n)'dir:

Masanın: masa + nın (ilgi eki)

Ondan: o (zamir) +n (zamir n'si) + dan (ayrılma durumu)

Masasından: masa (isim) + sı (iyelik eki) + n (zamir n'si) + dan (ayrılma durumu)

Duvardakinden: duvar (isim) + da (bulunma durumu) + ki (aitlik eki) + n (zamir n'si) + den (ayrılma durumu)

Kendine: kendi (zamir) + n (zamir n'si) + e (yönelme durumu)

T. Tekin ise zamir n'si biçiminde ayrı bir gösterimi savunmaz, bu sesi ek ve sözcüklerin parçası gibi kabul eder: *masa+nın, masa+sın+dan, on+dan, duvar+da+kin+den* vb.

2. /s/ açıklaması: Bir yardımcı ses çekim sırasında farklı yerlerde kullanılmalıdır. Oysa bu ses sadece 3. kişi iyelik ekinde ortaya çıkmaktadır. Zaten kökeni tam olarak açıklanamasa da bu ekin tarihsel olarak başka bir yerden geldiği (eski bir çokluk ekinin kalıntısı olduğu, eski bir sözcükten yanlış hece bölümlemesiyle ortaya çıktığı vb.) yönünde görüşler vardır. Bu ses 3. kişi iyelik ekinin parçasıdır, yardımcı ses değildir.

Masası: masa+sı (3. kişi iyelik eki)

3. /ş/ açıklaması: /ş/ sesi de bugün yalnızca paylaştırma ekinden önce kullanılmaktadır. Tıpkı /s/ gibi tek bir yerde geçer. Bu ses aslında Eski Türkçedeki (M.S 8-9. yy) paylaştırma eki {+rer} gibi yanlış hece bölümlemesi sonucu ortaya çıkmıştır: *bir+er > bi+rer.* {+rer}eki ünlüyle biten diğer sayılara da getiriliyordu: *ikirer, yedirer* vb. Benzer bir durum Eski Türkçe sonrasında *beş* sözcüğünden bulaşmayla ortaya çıkmıştır: *beş+er > be+şer, altı+şar, yedi+şer* vb. Bu nedenle bu ses ekin yapısında bulunmaktadır ve gösterimi şu şekilde olmalıdır: {+şAr}.

4. Türkçenin tek yardımcı ünsüzü /y/'dir. Çünkü hem isim hem de fiil çekiminde pek çok yerde görülmektedir. Bu bakımdan yukarıda anılanlardan farklıdır: *başla-y-acak, masa+y+a* vb.

/n/, /s/ ve /ş/'nin de yardımcı ses olduğunu savunanların ise açıklamaları şu şekildedir:

Bir ekin hangi seslerden oluştuğu ünlü ve ünsüzle biten sözcüklerdeki görünümüyle belirlenir.

(Benim) kitabım *(benim) masam*

Buna göre, *kitabım* ve *masam* sözcükleri 1. kişi iyelik ekini almıştır. Bu ekin önündeki /ı/ ünlüsünün yardımcı ses olduğu, ünlüyle biten *masa* sözcüğüne getirildiğinde ortaya çıkar. *Kitap+ı+m, masa+m.* Eğer /ı/, ekin yapısında olsaydı ünlüyle biten sözcükte de kullanılırdı. Örneğin 1. kişi bildirmesinde bu, gözlenir:

Ben yorgunum *Ben akıllıyım*

Burada ekin {+Im} olduğu hem ünlü hem de ünsüzle biten sözcüklere getirilerek anlaşılabilir. İşte bu yöntemi söz konusu /n/, /s/, /ş/, /y/ seslerine uyguladığımızda söz konusu seslerin ekin yapısında bulunmadığı görülür. Ekler hem ünlü hem de ünsüzle biten sözcüklere geldiğinde bu seslerin ünsüzle biten sözcüklerde düştüğü gözlenir: *Sen+den, kitab+ın (rengi), bir+er, (onun) kitab+ı* vb.

Tartışma kabaca yukarıdaki gibidir ve Türkoloji geleneğinde yeri olan bir tartışmadır. Bir dilbilimci böyle bir tartışmaya nasıl yaklaşır? Öncelikle dilbilimin "eş zamanlı" bir bakış açısını tercih ettiğini Saussure ile ilgili bölümde belirtmiştik. Dilbilim, dil ile ilgili betimleme sorunlarının çözümünde art zamanlı açıklamaların dayanak yapılmasını doğru bulmaz. Buna göre *zamir n'si, /s/'nin eski bir ek veya sözcüğün kalıntısı olması, /ş/'nin tarih içinde yaygınlaşan yanlış hece bölümlemesi sonucu ortaya çıkması* gibi açıklamalar art zamanlı olarak doğru açıklamalar olabilir. Ancak dilbilim bir eki betimlerken o ekin bugünkü görünümlerinden yola çıkar. Yukarıdaki *yorgunum* ve *akıllıyım* örneklerinde ekin yapısı nasıl bulunuyorsa *(onun) masası* ve *(onun) kitabı* örneklerinde de aynı şekilde bulunur. Eş zamanlı bakışla da /n/, /s/, /ş/ ve /y/ seslerinin yardımcı ses olduğu, ünsüzle biten sözcüklere gelmedikleri görülür.

Türkolojideki bu tartışma esasen art zamanlılık ve eş zamanlılığın birbirine karıştırılması sonucu ortaya çıkmıştır. Dilbilim bir betimleme konusunda bir yöntem önermektedir. Eklerin kökenlerine dayalı art zamanlı bir betimleme yöntemi de kullanılabilir. *Art zamanlılık daha doğrudur eş zamanlılık yanlıştır* gibi bir yargı doğru değildir. Kendi içinde tutarlılığı olan farklı yöntemler için yanlışlıktan söz edilemez. Yöntemin kullanışlı olup olmadığı, dilin betimlenmesinde ne derecede

başarılı olduğu önemlidir. Dilbilim ancak uzmanların bileceği ve anlayacağı art zamanlı açıklamaları tercih etmez. Gerçekten de öğretim dilbilgisine bakıldığında bir lise öğrencisinin veya Türkçeyi ikinci dil olarak öğrenen bir yabancının tarihsel bilgilere dayalı (*zamir n'si, s'nin eski bir çoğul eki olması* gibi) açıklamaları anlaması kolay değildir. Eş zamanlı betimlemeler daha anlaşılırdır ve Saussure, bu nedenle eş zamanlılığı dilbilimin temel ayaklarından biri olarak savunur.

Bir başka tartışma da Türkçeye Arapçadan giren sözcüklerle ilgilidir. Türkoloji eğitimi alırken bizlere *cami, mısra* gibi Arapçada ayın (') ünsüzüyle biten sözcüklere ek getirirken dikkat etmemiz söylenirdi. Türkçede ayın ünsüzü yoktu fakat Arapçada vardı. Bu sözcükler ünlüyle başlayan bir ek almalıydı. *Hisar Camii, mısraı* vb. "*Hisset-, reddet-* gibi birleşik fillerde de ses türemesi yoktur" görüşü de hâkimdi. Çünkü bu sözcüklerin Arapçası zaten iki ünsüzle bitiyordu: *hiss, redd.* Bu açıklamalar da Türkçenin eş zamanlı bilgilerine uygun açıklamalar değildir. Bilgiler Arapça için doğrudur. Ancak Türkoloji eğitimi almamış bir Türkçe konuşurunun o sözcüklerdeki ayınları fark etmesi, *his* sözcüğünün Arapçada iki s ile yazıldığını bilmesi mümkün değildir. Bu nedenle Türkçenin eş zamanlı betimlemesi söz konus olduğunda *camisi, mısrası* gibi kullanımlara yanlış denemez. *Pes et-* fiilinde türeme yokken, *hisset-* fiilinde türeme vardır. Öte yandan art zamanlı bilgiler bu durumun nedeni açıklanırken kullanılabilir. Çünkü birinde türeme varken diğerinde olmaması ister istemez "Neden?" sorusunu akla getirir. Art zamanlı bilgiler eş zamanlı bakışla düzensizlik olarak görülen kullanımların yorumlanmasında kullanılır ancak betimleme eş zamanlılığa göre yapılır.

4. BÖLÜM

BİÇİM ve DİLBİLİM

4. BİÇİM ve DİLBİLİM

Dilin biçim ögelerini ele alan inceleme alanına **biçimbilgisi** (veya biçimbilim) (morphology) denir. Batı dillerinde Eski Yunanca *morph* "biçim" sözcüğünden türetilen *morphology* terimi ilk kez 19. yüzyılda ünlü Alman şair J. W. von Goethe (1749-1832) tarafından biyoloji alanında organizmaların yapılarıyla ilgili olarak kullanılmıştır (Aronoff-Fudeman 2011: 2).

Biçimbilgisi -sesbilgisi ile birlikte- tarih boyunca dilbilgisinin temel alanı olarak görülmüştür. Sözcükler, sözcüklerin türleri, sözcüklerin çekimi hemen her dönemde dil incelemelerinin ana konularından olmuştur. Dilbilim, geleneksel dilbilgisinin biçimbilgisiyle ilgili bazı tanım ve sınıflandırmalarını kendi getirdiği ölçülerle yeniler.

Dilbilimsel biçimbilgisi incelemelerinde sözcük, ek, yapım, çekim gibi çeşitli ögeler ele alınır ancak bununla yetinilmez. Dilin biçimlerini ve bu biçimlerin sözdizimi ve anlam ile olan ilişkilerini ortaya çıkarmak da hedeflenir (Giriş okumaları için bk. Matthews 1974, Booij vd. 2000, Spencer-Zwicky 2001, Haspelmath 2002, Lieber 2009, Aronoff-Fudeman 2011; Türkçe biçimbilgisi çalışmaları için bk. Uzun 2006).

4.1. Temel kavramlar: Biçimbirim, alt biçimbirim, sözcükbirim vb.

Geleneksel dilbilgisinin ek, kök gibi kavramları dilbilim incelemelerinde yerini **biçimbirime** (morpheme) bırakır. Biçimbirim daha küçük parçalara bölünemeyen dildeki anlamlı en küçük birimdir.

Kitapçılık sözcüğünde üç biçimbirim vardır: {kitap}, {+CI}, {+lIk}.

Gelmiştin sözcüğünde ise dört biçimbirim vardır: {gel-}, {-mIş}, {-DI}, {-n}.

Görüldüğü üzere geleneksel dilbilgisindeki kök ve ek kavramları biçimbirim adı altında birleştirilmiştir. Dilbilimciler biçimbirimleri de gösterdikleri özelliklere göre çeşitli şekillerde sınıflamışlardır. Bunlardan birisi **bağımlı biçimbirim** (bound morpheme) ve **bağımsız biçimbirim** (unbound/free morpheme) ayrımıdır. Buna göre yukarıdaki örneklerden {*kitap*} ögesi, bir isim olarak bağımsız biçimbirimdir. {+CI} ve {+lIk} bağımlı biçimbirimlerdir çünkü varlıkları bir ismin varlığına bağlıdır.

Farklı bir bölümleme de Fransız dilbilimci A. Martinet'e aittir. Martinet anlamlı ögeleri sözlükbirim {kitap}, dilbilgisel görevi olan ögeleri biçimbirim [{+çI} ve {+lIk}] kabul eder.

Bir başka biçimbirim ayrımı bölümlenebilme ölçüsüne göre yapılır. Türkçedeki biçimbirimler **bölümlenebilen** biçimbirimlerdir. *anneler* sözcüğünde iki biçimbirim vardır: {anne}, {+lAr}. Bölümlenebilen biçimbirimler sözcükte geldiği yere göre isimlendirilir. Sona geliyorsa sonek (suffix), başa geliyorsa önek (prefix) gibi. Genel olarak dünya dillerinde sonek ve önek kullanılır. Ancak özellikle yerli dillerinde içek (*fikas* "güçlü" > *f-um-ikas* "güçlü olmak") ve çevreek (*bara* "kadın" > *m-bara-m* "kadınlar") de kullanılır (Huber 2008).

İngilizce, Almanca ve Arapça gibi dillerde çekimin **bölümlenemeyen** biçimbirimlerle de yapılabildiği görülür:

İng. *man* "adam" > *men* "adamlar",

Alm. *mutter* "anne" > *mütter* "anneler",

Ar. *veled* "çocuk" > *evlâd* "çocuklar".

Yapım veya çekimin büküm yoluyla yapıldığı dillerde bölümlenemeyen biçimbirimler vardır. Bölümlenemeyen çekim de **ön ünlüleştirme** (umlaut) ve **iç büküm** (ablaut) olarak ikiye ayrılır. *Man* > *men* örneği ön ünlüleştirme çekimine örnekken, *go* > *went* veya *veled* > *evlâd* örnekleri iç büküm çekimine örnektir. Ön ünlüleştirmede sadece bir ses ön ünlüye dönüştürülürken, iç büküm çekimde sözcük içten kırılır, "bükülür".

Alt biçimbirim (allophone) ise bir biçimbirimin kullanımdaki yan şekilleridir:

{-DI} biçimbirimi 8 alt biçimbirime sahiptir: [-dı], [-di], [-du], [-dü], [-tı], [-ti], [-tu], [-tü].

{-mIş} biçimbiriminin ise 4 alt biçimbirimi vardır: [-mış], [-miş], [-muş], [-müş].

Bir biçimbirimin farklı görünümlerinin nasıl ortaya çıktığı konusu sesbilgisi ve biçimbilgisinin kesiştiği bir alanla ilgilidir ki bu alan **biçim-sesbilim** (morpho-phonology) olarak bilinir. {-mIş} biçimbiriminin *gör-* fiiline eklenirken hangi görünümü kazanacağını fiilin sesbilimsel özelliği, Türkçenin ünlü uyumu dizgesi,

biçimbirimin tek biçimli olup olmaması gibi özellikler belirler. *Gör-* fiili, yuvarlak ve ön damak ünlüsü *ö* sesbirimine sahiptir ve ikinci hecede *ö* bulunamaması da Türkçenin genel sesbilimsel eğilimlerindendir. Alt biçimbirimin [-müş] olmasında bu gibi etkenler rol oynar: *gör-müş*.

Portmanto (portmanteau) ise birden fazla görev üstlenen biçimbirimler için kullanılan bir terimdir. Bilindiği üzere Türkçe fiil çekiminde diziliş şu şekilde olur: fiil-zaman/kip-kişi-sayı. *Gel-iyor-sun-uz* örneğinde bu diziliş görülür. Ancak emir ekleri hem kip/kiplik hem de kişi işlevindedir: *gel-sin*. Bu örnekte {-sIn} hem emir bildirir hem de 3. kişiyi işaretler. Yani tek bir biçimbirim birden fazla işleve sahip olur. İşte bu özellikteki biçimbirimler portmanto biçimbirimlerdir.

Sıfır (zero) biçimbirim terimi ise dilsel bir işlevin dış yapıda herhangi bir işaretleyicisinin bulunmadığı durumlar için kullanılır. Bu anlamda, varsayımsal bir biçimbirim türüdür:

Örneğin Türkçe ikinci kişi emir çekiminde sıfır biçimbirim vardır: *gel-Ø*.

Belirtisiz isim tamlamalarında da belirsizlik işlevi için tamlayan ögede sıfır biçimbirimin bulunduğu varsayılır: *masa+Ø örtü+sü*.

3. kişinin bazı çekimlerinde de sıfır biçimbirim vardır: *Gel-iyor-du-m* örneğinde 1. kişi için {-m} biçimbirimi kullanılır ancak şu örnekte 3. kişinin dış yapıda herhangi bir işaretleyicisi yoktur: *gel-iyor-du-Ø*.

Portmanto ve sıfır biçimbirim kavramlarının aslında dış yapıdaki bazı düzensizlikleri açıklamak üzere ortaya atılan kavramlar olduğunu unutmamak gerekir. Varsayımsal nitelikleri yüzünden bakış açısı önem taşır. Örneğin İngilizcede sheep "koyun" sözcüğünün çoğulu yine *sheep* biçimindedir. Yani dış yapıda hiçbir değişiklik yoktur. Ya da Türkçede *gel-me-m* çekiminde Türkçenin fiil-zaman/kip-kişi-sayı dizilişine uymayan bir durum vardır. Olumsuzluk ekinden sonra doğrudan kişi eki gelmektedir. Her iki dilden verdiğimiz bu "istisnaî, düzen dışı" durumlar için dilbilimciler kuramsal çözümler önermişlerdir. Boş biçim (empty morph), sıfır biçimbirim, portmanto biçimbirim yaklaşımları düzensizlikler için çözüm önerisi olarak değerlendirilmelidir. Bu durumda gelmem iki farklı biçimde yorumlanabilir:

, *gel-me-Ø-m*

Bu ilk yorumda zaman/kip kategorisi boş kategoriyle açıklanır. Zaman/kip bir sıfır biçimbirimle gösterilir. İkinci yorumda ise portmanto biçimbirim çözümü önerilebilir:

Gel-me-m

Bu açıklamaya göre aslında olumsuzluk kategorisi biçimbirimi olan {-mA} bu örnekte zaman/kip görevini de üstlenmiştir. Yani bu örnekte hem geniş zaman hem de olumsuzluk işaretleyicisidir. Bu özelliğiyle de portmanto biçimbirimdir.

Sözcükbirim (veya **sözlükbirim**) (lexeme) bir sözcüğün çeşitli çekimlenmiş biçimlerini içeren ve sözlüklerde madde başı olmuş ögeleri belirtmek için kullanılan bir terimdir. *Kalem* sözcüğü *kalemi, kalemde, kalemden* gibi farklı çekim ekleriyle farklı biçimlerde karşımıza çıkan bir sözcükbirimdir. *Gitti, gitmiş, gidecek* gibi fiil çekim eklerini alabilen *git-* fiili de tüm bu biçimlerin merkezinde yer alan başka bir sözcükbirimdir.

Alt sözcükbirim (veya **sözcükbiçim**) ise işte bu sözcükbirimlerin kullanımdaki herbirine verilen bir isimdir. Örneğin *kalemde* sözcüğü *kalem* sözcükbiriminin alt sözcükbirimidir. Sözlüklerde alt sözcükbirimler -kalıplaşıp türetim ögesi olmamışlarsa- madde başı olmaz. Sözcükbirim terimiyle dilbilim, geleneksel anlamda kullanılan sözcük kavramı ile sözcüğün çekimlenmiş tüm biçimlerini içeren sözcükbirimleri ayırmış olur.

Temel biçimbilgisi kavramları tablosu

<table>
<tr><td colspan="3">A- Biçimbirim ve Sınıflandırmaları:
Biçimbirim (morpheme) : kalemci > {kalem}, {+CI},
senden > {sen}, {+DAn}</td></tr>
<tr><td>1.1.Bağımlı (bound) biçimbirim
{+CI}, {+DAn}</td><td colspan="2">1.2.Bağımsız (unbound/free) biçimbirim
{kalem}, {sen}</td></tr>
<tr><td>2.1.Bölümlenebilen biçimbirim
a.önek: play > replay
b.sonek: anne > anneler
c.içek: fikas > fumikas
d.çevreek: bara > mbaram</td><td colspan="2">2.2. Bölümlenemeyen biçimbirim
a.umlaut: man > men
b.ablaut: veled > evlâd</td></tr>
<tr><td>B- Alt biçimbirim (allophone)</td><td colspan="2">{+CI} biçimbiriminin alt biçimbirimleri: [+cı], [+ci], [+cu], [+cü], [+çı], [+çi], [+çu], [+çü]</td></tr>
<tr><td>C- Biçimbirim türleri</td><td>C1-Portmanto biçimbirim
Gelsin sözcüğündeki {-sIn} iki görevli olduğu için (Hem 3. kişiyi işaretler hem de emir bildirir)</td><td>C2-Sıfır biçimbirim
Gel - Ø
Masa + Ø örtüsü
Kitap + Ø aldı</td></tr>
<tr><td colspan="3">D- Martinet'in sınıflandırması</td></tr>
<tr><td colspan="3">D1- Anlambirim (monéme): kalemcideki anlambirimler: {kalem}, {+CI}</td></tr>
<tr><td>D1.1.Sözcükbirim (/sözlükbirim) (lexeme)
{kalem}</td><td colspan="2">D1.2.Biçimbirim (morpheme)
{+CI}</td></tr>
<tr><td>E-Alt sözcükbirim</td><td colspan="2">Kalem sözcükbiriminin alt sözcükbirimleri: kalem+Ø, kalem+i, kalem+e, kalem+de, kalem+den vb.</td></tr>
</table>

4.2. Sözcük, sözcük türleri, yapım, çekim, dilbilgiselleşme

Sözcük de tanımlanması zor bir kavram olmuştur (bk. Nida 1949; Di Sciullo, A. - Williams, E. 1987; Dixon-Aikhenvald 2002; Booij 2005). Sınırlarının çizilmesi oldukça güçtür: *Hanımeli* yazıda tek bir sözcük gibi bitişik yazılmıştır. Ancak tek bir sözcük müdür, iki ayrı sözcük müdür? Ya da dilbilgisel bazı ögeler sözcük müdür, değil midir? Örneğin İngilizcedeki tanımlıklar (article) dilbilgisel ögedirler ve bir sözcük gibi ayrı yazılmaktadırlar: *the car*. Burada *the* tanımlığı da *car* "araba" gibi bir sözcük müdür? Her anadili konuşuru hemen hemen sözcüğü tanır ancak tüm dünya dillerindeki sözcükleri kapsayacak bir tanım yapmak kolay değildir. Bu anlamda iki yol izlenir. Bunlardan birincisi yazıdaki sözcüğü (orthographic word) tanımlama yoludur ki en somut ve kolay tanım bu yaklaşıma aittir: *Yazıda iki yanında boşluk bulunan ögeye sözcük denir*. Ancak bu tanım yazı dili olmayan dilleri veya bitişik yazı kullanan bazı tarihî dilleri kapsam dışı bırakır. İkincisi ise sesbilimsel sözcüğü (phonological word) tanımlamaktır ki bu, her dil için farklı tanımlara yol açar. Çünkü sözcükler dillerde aynı ses özelliklerine göre sesletilmez. Vurgu, tonlama gibi ses ögeleri de evrensel bir sözcük tanımı yapmak için yeterli olmaz.

Sözcüklerin türleri olup olmadığı da bir başka araştırma konusudur (bk. 1. nolu bölüm "Dil İncelemeleri Tarihçesi"). Özellikle Platon, Aristo ve Trakyalı Dionysios'un sözcük bölümlemeleri bu araştırmaların başlangıcı olarak görülür.

Sözcük türleri yalnızca soyut bir tartışma değil, aynı zamanda biyolojik temelleri olan bir konudur. Bir dili ana dili olarak edinmiş olan herkesin belli bir sözcük listesindeki sözcükleri doğru olarak türlere göre gruplayabildiği bilinmektedir. Ayrıca beyin kanaması, beyin tümörü ve çeşitli kazalar nedeniyle dil yitimine (afazi) uğrayan kimi hastalarda belli sözcük türlerinin kayba uğradığı, hastaların yalnızca belli türde sözcüklerle (örneğin yalnızca isimlerle) konuşabildiği görülmektedir (Huber 2008: 219-220). Bu veriler sözcük türlerinin beyinde farklı yerlere depolandığını göstermekte, sözcük türü tartışmasının somut temellerinin de olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Sözcük türlerinin bütün dünya dillerinde bulunan, evrensel kategoriler olup olmadığı konusunda da farklı görüşler vardır (bk. Vogel-Comrie 2000). Dünya dillerinin çoğunda isim ve fiil gibi temel sınıflar vardır fakat diğer türlerde önemli farklılıklar görülür. Bazı dünya dillerinde bazı sözcük türleri kullanılmamakta veya her dilde sözcük türleri aynı özelliklerle ortaya çıkmamaktadır. Bu da dilcileri şu sonuca götürür: Sözcük türlerinin sayısı ve belirlenmesi diller arasında çeşitlilik gösterebilir. Bu nedenle her dil kendi içinde ele alınmalıdır (Kroeger 2005: 34-35. Sözcük türlerinin evrenselliğini savunan karşı görüş için de bk. Wierzbicka 2000).

Sözcükleri sınıflarken kullanılan yaygın ölçülerden biri aynı sınıfta olduğu düşünülen sözcüklerin ortak özelliklere sahip olup olmadığının belirlenmesidir. Örneğin Türkçe için "İsimler çekim eki alır." biçiminde sınıfa özgü bir kural belirlemişsek isim kabul ettiğimiz bir sözcüğün çekim eki alabilmesi gerekir. *Kalemler, kalemi, kalemden, kitaplar, kitabı, kitaptan* vb. Bu durumda *kalem* ve *kitap* sözcükleri isimdir. Bu şekilde türlerin genel özellikleri çıkarılır ve özelliklere göre sözcükler bölümlere ayrılır. Ancak bu türden genellemelerin de her zaman işe yaradığı söylenemez. Aynı türde olduğu kabul edilen bazı sözcükler türe uygun olmayan özelliklere sahip olabilir. Örneğin İngilizcede sıfatlar karşılaştırma eklerini alırlar: *big* "büyük", *bigger* "daha büyük", *biggest* "en büyük". Ancak bir sıfat olmasına rağmen *beatiful* "güzel" sözcüğü bu ekleri almaz: **beatifuller*, **beatifullest* vb. Bu yöntem de aslında bir kısır döngü içerir. "Sıfat nedir?" sorusuna cevap olarak "Şu özellikleri taşıyanlar sıfattır." denir. O özellikler türü belirliyorsa kesinlikle kapsayıcı olmalıdır. Buna göre ya İngilizcedeki sıfatlarla ilgili bu genelleme değiştirilmeli ya da *beatiful* gibi derecelendirilemeyen sözcükler sıfat türünden ayrılmalıdır. Bu durumda da sözcük türü sayısı sekizi, onu da aşacaktır. Örneğin Türkçede sıfat göreviyle de kullanılan *iki, üç, sarı, yeşil, yuvarlak, kısa* vb. sözcüklerin tümünü kapsayacak anlam, ses, biçim ve sözdizimsel özellikler belirlemek kolay değildir. Söz gelimi sayı bildiren sözcüklerin (*iki, üç* vb.) isim ve sıfattan ayrılarak farklı bir tür kabul edildiği de görülür (bk. von Mengden 2010: 248-286).

Sözcük türlerinin belirlenmesi konusu eski bir geçmişe sahiptir. Bugün de farklı çözüm önerileri sunulmaktadır ancak evrensel ölçüler belirlendiğini söylemek güçtür.

Sözcük türleri sınıflamalarından örnekler								
Yāska	isim	fiil	önek	edat				
Platon	isim	fiil						
Aristo	isim	fiil	diğer sözcükler (edatlar): bağlaç, tanımlık, harf, hece, durum					
Trakyalı Dionysios	isim	fiil	tanımlık	zamir	edat	zarf	bağlaç	ortaç
Klasik (Grek- Latin) dönem	Çekimlenebilenler: isim, fiil, zamir, ortaç, sıfat				Çekimlenemeyenler: zarf, edat, bağlaç, ünlem, tanımlık			
H. Sweet (1892)	Çekimlenebilenler (nominative): isim, sıfat, fiil, fiilsiler				Çekimlenemeyenler (particles): zarf, edat, bağlaç, ünlem			
Jespersen (1935)	adsıllar (substantives)			sıfat	zamir	fiil	parçacıklar (edat, zarf, bağlaç, ünlem)	
Fries (1956)	Cümle içindeki yerlerine ve yer değiştirebilme özelliklerine göre dört büyük sözcük sınıfı ve on beş biçim sınıfı (form classes) vardır: *Ali oradan iyi geldi.* 1.sınıfta *Ali* ile değişebilecek sözcükler (*Ayşe, araba, köpek*) yer alır. 2.sınıfta *gel-* ile değişebilecek sözcükler (*git-, vur-, koş-*) yer alır. 3.sınıfta *iyi* ile değişebilecek sözcükler (*güzel, birden, sessiz*) yer alır. 4. sınıfta *oradan* ile değişebilecek sözcükler (*şuradan, nereden*) yer alır. İngilizce için biçim sınıfları: niteleyiciler, kiplik yardımcı fiiller, olumsuzluk ögesi *not*, derece zarfları, bağlaçlar, adatlar, *to* yardımcı fiili, soru zamiri ve zarfları, *there* ögesi, ünlemler, *yes-no* sözcükleri, *please* sözcüğü, dikkat çekme sözcükleri, *lets* ögesi								
Tesnière	İşleve göre: 1.isim 2.isim niteleyicisi 3. fiil 4. fiil niteleyicisi				Anlama göre: 1. Boş sözcükler: edat, bağlaç, tanımlık 2. Dolu sözcükler: isim, fiil, sıfat, zarf			
Avrupa geleneği	isim	sıfat	zarf	zamir	edat	bağlaç	ünlem	fiil
Dilbilimdeki yaygın bölümleme	Kavramsal (anlamlı/açık) sözcükler: isim, fiil, zamir, zarf, sıfat, sayı					İşlevsel (kapalı) sözcükler: tanımlık, parçacıklar, edat, bağlaç, kiplik yardımcı fiiller, ünlem		

Kabaca iki geleneksel bakış açısının varlığı öteden beri bilinmektedir: 1. Biçim odaklı bakış 2. Anlam odaklı bakış[1]. Bu bakış açılarını daha da genelleştirerek açarsak aslında temelde "Sözcükleri dildeki kullanımı ile mi yoksa dilden soyutlayarak mı sınıflandırmalıyız?" sorusunun yattığını görürüz. *Sarı, kırmızı* vb. sözcükler dildeki kullanımlarına bakmadan bir türe dâhil edilebilir mi? Bunlara sıfat veya isim diyebilir miyiz? Dildeki kullanımlarını, diğer sözcüklerle ilişkilerini dikkate almadan yapacağımız sınıflandırma anlama göre yapılmış bir sınıflama olacaktır. Geleneksel dilbilgisi modern dilbilimin doğuşuna kadar çoğunlukla bu yöntemi kullanmıştır. Ancak dilbilim sözcüklerin dildeki kullanımlarını öne çıkarır. Dilbilimde sözcük türleriyle ilgili iki ana bakış açısının varlığından söz edilir: Bunlardan ilki olan **biçimbilgisi merkezli** (morphocentric) yaklaşıma göre sınıflar kök ve çekimli biçimler temelinde ele alınır. Yapısalcı ve betimleyici gramerlerde özellikle sentetik veya eklemeli diller buna göre incelenir. Örneğin "İngilizcede +ly ekli, Türkçede {+CA} ekli ögeler zarftır." gibi bir genelleme biçimbilgisini merkeze alır: *slow* "yavaş", *slowly* "yavaşça", *güzel, güzelce* vb.. İkinci yaklaşım olan **sözdizimi merkezli** (syntactocentric) yaklaşıma göreyse sınıfların belirlenmesinde öbek (phrase) ilişkileri ön plandadır. Buna göre İngilizce'de *Mary runs every morning* "Mary her sabah koşar" cümlesinde *run* "koşmak" bir fiildir, ancak *Mary goes for a run every morning* "Mary her sabah koşuya gider." cümlesinde *run* isimdir (Baker 2003: 265-266). Bir öbeği yönetme biçimine göre sözcükler şu şekilde türlere ayrılır:

a. **Büyük kategoriler** (major categories): İsim (noun), fiil (verb), sıfat (adjective), zarf (adverb), edat (preposition)

b. **Küçük kategoriler** (minor categories): Bağlaç (conjunction), ünlem (interjection), niteleyiciler (determiners) [tanımlıklar (articles), işaret sıfatları-zamirleri (demonstratives), belirsizlik sıfatları (quantifiers)].

Açık sözcük türleri (open word classes) veya anlamlı sözcükler (content words) olarak da adlandırılan a grubundaki sözcükler genişlemeye daha uygun, büyük ve belirli bir içeriğe sahip olan ancak metinde geçme sıklığı düşük öbekler oluşturur. Görevli sözcükler (function words) olarak değerlendirilen b grubundakiler ise daha dar, kapalı ve genel içerikli olan ancak metinde daha sık geçen öbekler ortaya çıkarır (Haspelmath 2001: 16540; Kroeger 2005: 38). Buna göre *güzel araba, çalışkan Ali* öbeklerini yöneten ögeler *araba* ve *Ali* isimleridir. İsimlerin yönetici olduğu öbekler yeni ögelerle genişletilebilir: *çok güzel araba* vb. Ancak bu genelleme de her dil için geçerli değildir. Yukarıdaki a ve b grubundaki sözcük türleri bazı dillerde farklılık sergileyebilir. Örneğin Türkçede bağlaç ve edatların öbeğin genişletilmesi bakımından aralarında çok büyük fark yoktur.

1 Rauh (2010: 28-30) bu iki bakış açısından ilkini filolog bakışı, ikincisini felsefe ve mantık temelli semantik bakış olarak niteler.

Öte yandan bazı ögelerin sözcük olup olmadığı, sözcükse de türlerinin ne olduğu açık değildir. Örneğin Türkçedeki soru ögesi {+mI} ayrı yazılmaktadır ancak bir ek gibi çok şekillidir: [mı], [mi], [mu], [mü]. Benzer durumlar bağlaç olarak değerlendirilen fakat ekleşip farklı alt biçimlere sahip olan *da, ise, ile* gibi ögeler için de geçerlidir. Enklitik olarak adlandırılan bu ögelerin sözcük türleri konusundaki yeri de tartışmalıdır.

Sözcüğün sınıfını belirleyen dilbilgisel süreçler arasında yer alan yapım (derivation) ve çekim (inflection) kavramları da önem taşır. Biçimbilgisinin bu iki kavram temelinde çekimsel (inflectional morphology) ve yapımsal (derivational morhpology) olarak iki başlıkta ele alındığı görülür. Ancak yapım ve çekim kavramları arasında kesin sınırların çizildiği de söylenemez (bk. Beard 2001; Haspelmath 2002: 60-68; Aronoff-Fudeman 2011: 168-170; Türkçe için Uzun 2004: 57-59). Yapım ve çekimi ayırmak için dilbilim yayınlarında ortaya atılan görüşleri birkaç maddede sıralayalım. Bu genellemelerin istisnaları olduğunu, tüm dünya dilleri için geçerli olacak mükemmel bir ölçüt bulunamadığını da belirtmemiz gerekir. Ancak aşağıdaki değerlendirmeler iki kavramın sınırları konusunda fikir vermede yardımcı olacaktır.

- Çekim sözcüğün anlamını ve türünü değiştirmez: *kitap*, sözcüğünün çekim eki almış biçimleri: *kitabı, kitaba, kitaplar* vb.
- Ancak yapım anlamını değiştirir. Türünü de değiştirebilir: *kitap* sözcüğünden türetilen sözcükler: *kitapçı, kitaplık, kitapsız* vb.
- Çekim daha çok sözdizimiyle ilgilidir. Yapımın sözdizimiyle böyle bir ilişkisi yoktur: *Benim kitab(?) dün kaybol(?).* Bu cümlede soru işaretli bölümlere hangi çekim eklerinin gelebileceği cümledeki sözdizimsel ilişkilerden yola çıkarak bilinebilir. Oysa bir sözcüğün hangi yapım ekini alacağı konusunda sözdizimi bu oranda etkili değildir.
- Çekimin belirli kategorileri vardır ve her sözcüğe bu kategorilerin işaretleyicileri eklenebilir. Bu bakımdan çekim, yapıma göre daha üreticidir (productive). Örneğin Türkçede isim çekim kategorilerinden birisi çokluktur. Bu kategorinin en yaygın işaretleyicisi {+lAr} biçimbirimidir ve hemen hemen tüm isimlere gelebilir: *akşamlar, kitaplar, evler vb.* Aynı biçimde fiil kategorilerinden geçmiş zaman işaretleyicisi {-DI}, tüm fiillere gelir: *geldi, başladı* vb.
- Yapım ögeleri, çekim ögelerine göre sözcüğe daha yakındırlar. Örneğin Türkçede yapım ekleri çekim eklerinden önce gelirler: *kitap+çı+lar.* Çekim eki {+lAr} sözcük kökünden daha uzakta bulunmaktadır.

Türkçenin yapım ekleri

İsimden isim	İsimden fiil	Fiilden isim	Fiilden fiil
+A *göze*	+A- *kana- oyna-*	-A *sapa*	-A- *tıka-*
+Aç *topaç kıraç*	+A- *boşa-*	-AcAn *sevecen*	-AlA- *silkele-*
+Ak *solak benek*	+Al- *azal- çoğal-*	-AGAn *olağan*	-Ar- *çıkar-*
+Al *yerel özel*	+An- *gücen-*	-AGU *kaşağı*	-dAr- *dönder-*
+AlAk *topalak*	+Ar- *kızar- morar*	-AcAk *gelecek*	-DIr- *bildir-*
+Am *önem*	+Ar- *ever- başar-*	-Ak *uçak*	-I- *kazı-*
+An *eren köken*	+ArlA- *toparla-*	-AlAk *yatalak*	-Ir- *içir-*
+(ş)Ar *üçer beşer*	+Aş- *güreş-*	-AlgA *çizelge*	-IşlA- *dürtüşle-*
+ArI *içeri dışarı*	+DA- *aldat- iste-*	-Am *tutam*	-IştIr- *ovuştur-*
+arık *pusarık*	+DA- *şırılda-*	-AmAç *tutamaç*	-k- *kırk-*
+At *özet gölet*	+I- *taşı- ağrı-*	-AmAk *basamak*	-k- *ayık-*
+Ay *güney düzey*	+k- *gecik- acık-*	-AmIk *bozamık*	-klA- *sayıkla-*
+(A)z *ayaz*	+kIr- *hıçkır-*	-An *düzen*	-l- *kırıl-*
+CA *akçe Türkçe*	-l- *kısal-*	-AnAk *görenek*	-mA- *gelme-*
+cAk *büyücek*	-lA(n)- *evlen- elle-*	-Ar *gider*	-mAlA- *saçmala-*
+cAğIz *kızcağız*	+msA- *azımsa-*	-ArI *uçarı*	-n- *görün-*
+cel *güncel*	+r- *delir-*	-AsI *olası*	-ş- *görüş-*
+CI *gözcü kitapçı*	+rgA- *yadırga-*	-Ay *olay*	-t- *azıt-*
+CIk *ufacık ipçik*	+sA- *susa-*	-bAç *dolambaç*	-zir- *emzir-*
+CIl *evcil otçul*	+sIn- *gereksin-*	-CA *düşünce*	
+CIlAyIn *bencileyin*		-cAk *salıncak*	
+CIn *ayakçın*		-ceme *sürünceme*	
+ç *anaç ataç*		-GI *olgu*	
+DA *sözde gözde*		-DI *çıktı*	
+dak *kıkırdak*		-DIk *bildik*	
+DAm *erdem gündem*		-dırak *kaydırak*	
+DAn *toptan içten*		-GA *bölge*	
+DAş *yoldaş*		-GAç *yüzgeç*	
+DIrIk *boyunduruk*		-GAn *kaygan*	
+düz *gündüz*		-GI *bilgi*	
+GA *başka özge*		-GIC *bilgiç*	
+gIl *annemgil*		-GIn *yorgun*	
+k *topuk kabuk*		-GIt *örgüt*	
+kAn *başkan*		-I *batı dizi*	

+ki *akşamki*			
+l *yeşil kızıl*		-lcl *görücü*	
+lA *kışla*		-Iş *görüş*	
+lAk *dişlek kışlak*		-k *delik*	
+lan *sırtlan*		-m *bilim*	
+lAyIn *sabahleyin*		-mA *bölme*	
+lI *evli izinli*		-mAcA *bulmaca*	
+lI...+lI... *irili ufaklı*		-mAç *yırtmaç*	
+lIk *taşlık tuzluk*		-mAk *yemek*	
+m *birim*		-mAn *öğretmen*	
+kek *erkek*		-mAz *yaramaz*	
+mAç *dilmaç*		-mIş *dolmuş*	
+mAn *şişman*		-mIk *kusmuk*	
+mık *karamık*		-mIr *yağmur*	
+msAr *iyimser*		-n *akın yığın*	
+msI *sarımsı*		-nç *bilinç*	
+mtIl *acımtıl*		-ntI *döküntü*	
+mtırak *sarımtırak*		-pak *kaypak*	
+n *yazın kışın*		-(A/I)r *gelir*	
+ncI *birinci*		-sak *tutsak*	
+rA *taşra sonra*		-sAl *uysal görsel*	
+rAk *ufarak*		-sI *sinsi*	
+sAk *tümsek*		-ş *oynaş*	
+sAl *kutsal*		-t *geçit*	
+sI *çocuksu*		-mAç *demeç*	
+sIk *yüksük*		-(A)v *görev*	
+sIl *yoksul*		-van *yayvan*	
+sIz *tatsız*			
+ş *maviş*			
+şIn *sarışın*			
+t *eşit yaşıt*			
+tay *Danıştay*			
+Dem *yöntem*			
+tI *gürültü*			
+z *beniz ikiz*			

Bir dilde sözcüklerin ortaya çıkması sadece eklerle durağan bir yapım süreci sonucu gerçekleşmez. Yeni sözcükler farklı şekillerle ortaya çıkabilir. **Birleştirme** (*dedikodu, imambayıldı*) **ödünçleme** (*radyo, televizyon*), **kısaltma** (*meyve suyu* > *meysu, Mahmut* > *maho, YÖK, KPSS*), **yanlış örnekseme** (*maçkolik, atmasyon, dokunmatik*), **çeviri ödünçlemesi** (*skyscraper : gökdelen*), **tekrar** (*yepyeni*) gibi yollarla yeni sözcükler oluşabilir.

Yapım ve çekim deyince akla gelen sorulardan biri bu dönüşümleri sağlayan ögelerin ortaya çıkma sürecinin niteliğiyle ilgilidir. Yani yapım veya çekim işlevi gören bir biçimbilgisi ögesi nasıl oluşmaktadır? Türkçe için konuşacak olursak {-(I)yor} eki şimdiki zaman işlevli bir çekim ögesine nasıl dönüşmüştür? Bu tür soruların bizi götürdüğü dilbilimsel kavramlardan biri ve belki de en önemlisi **dilbilgiselleşme** (grammaticalization)[2]'dir.

Farklı açıklamaları olsa da, Hopper ve Traugott (2008: 1) tarafından yapılan "leksik ögelerin ve yapıların belirli bağlamlarda gramatik işlevleri nasıl üstlendiğini ve gramatik ögelerin yeni gramatik işlevlere doğru nasıl geliştiğini inceleyen dil gelişimiyle ilgili bir alan" açıklaması kavramın ana hatlarını çizmektedir [Kavramla ilgili olarak bk. Hopper-Traugott (2008), Traugott-Trousdale (2010), Wischer vd. (2002), Fischer vd. (2004), Batllori vd. (2005), Davidse vd. (2010)]. Dilin art zamanlı incelemesine dayanan dilbilgiselleşme çalışmaları dil ögelerinin soyut işlevlerinin somut kökenlerini arama çalışması olarak da değerlendirilebilir[3]. Bir dil ögesinin sistemli biçimde kullanılan bir görev üstlenmesi uzun bir süreci gerektirir. Bilindiği üzere dil incelemelerinde ögelerle ilgili olarak bir genel ayrım yapılır: Anlamlı ögeler (leksik ögeler), görevli ögeler (gramatik ögeler). Dilbilgiselleşme anlamlı ögelerin görevli ögelere dönüşmesiyle ilgilenir. Hopper-Traugott (2008: 7) bu sürecin şu sırayla gerçekleştiğini ifade eder:

Anlam ögesi > gramatik kelime > klitik > çekim eki

Ek, gramerin soyutlamaya en çok maruz kalmış biçimidir. Gösteren ve gösterilen ilişkisi anlamlı dediğimiz bir ögeye göre çok daha belirsiz bir göstergedir. Dilbilgiselleşme incelemeleri bu tür ögelerin hangi somut düzeyden geliştiğine odaklanır. Yukarıdaki dizilişe Türkçeden şu örneği verebiliriz:

İl ("bağlamak")-*e* (zarf-fiil eki) > *ile* (edat) > *+lA* (ek)

İl- "bağlamak" fiili anlamlı bir dil ögesi olarak *-A* zarf fiilini almış, daha sonra zamanla anlam yitimine uğrayarak yalnızca gramer ögesine (*ile*) dönüş-

2 Dilbilgiselleşme ile ilgili bilgiler büyük oranda Kerimoğlu (2011)'den alınmıştır.

3 Dilbilgiselleşmeyi eş zamanlı sentaktik ve söylem odaklı bir olgu olarak ele alan araştırmacılar da vardır (Hopper-Traugott 2008: 2).

müştür. Edat ve bağlaç olarak kullanılan bu biçimin bugün ekleşme aşamasında olduğu (*Uçakla geldim* vb.) görülmektedir [Dilbilgiselleşmenin Türkçeden örnekleri için bk. Demirci (2008)].

4.3. İsim kategorileri: Sayı, cinsiyet, durum, iyelik, belirlilik

Yapım sözlüksel bir alanı işaret ederken çekim dilbilgisel süreçleri içerir. Dilbilgisel işlemler de genellikle kategorik bir ayrımla ele alınır. Buna göre isim kategorileri ve fiil kategorileri ana ayrımı oluşturur. Kategorik ayrım dünya dillerinin karşılaştırılması, tipoloji ve evrensellik incelemeleri gibi modern dilbiliminde yaygınlaşan araştırmalar için de kolaylaştırıcı olmuştur. Örneğin dünya dillerinde cinsiyet kavramının yansımalarını incelemek isteyen bir araştırmacı için her dile ait çeşitli cinsiyet görünümlerinin bir başlık altında ("cinsiyet kategorisi") derlenmesi büyük öneme sahiptir.

Gerek isim kategorileri gerekse de fiil kategorileri yalnızca biçimbilgisinin inceleme alanına girmez. Geleneksel dilbilgisinde biçimbilgisi içinde ele alınsalar da aslında cümle içinde değer kazandıkları için sözdiziminin de alanına girerler. Biçimbilgisi ve sözdiziminin kesiştiği bir alanda yer aldıklarından dilbilimde biçim-sözdizimsel (morpho-syntactic) kategoriler olarak ele alınırlar.

Geleneksel dilbilgisindeki biçim temelli sınıflamalar günümüz dilbiliminde yerini kavram temelli kategori anlayışına bırakmıştır. Tek bir biçimin işaret ettiği kavramdan ziyade, farklı biçimlerin karşıladığı bir kavram alanı belirlenmeye çalışılır.

İsim kategorilerinden sayının (plurality) Türkçedeki görünümü bu durumu açıklamak için iyi bir başlangıç olabilir. Türkoloji geleneğinde isimlerin "çokluk veya çoğul" eki aldığı üzerinde durulur. Buna göre *sokak+lar* çoğuldur. Çünkü {+lAr} ekini almıştır. Bu tür bir bilgi Türkçedeki sayı kategorisini tanıtmak için yeterli değildir. Sayı kategorisi ismin sadece biçimbilgisel araçlarla sağlanan çokluğunu içermez. İsmin sayısını bildiren her türlü araçla ilgilenir. Türkçede bir ismin birden fazla olduğunu bildirmenin başka yolları da vardır: *birkaç sokak, üç sokak, sokak sokak (gezdim). Sokak*'ın sayısı bu dizilerde birden fazladır. Bu örneklerde sayı kategorisi, {+lAr} dışındaki sözlüksel ve sözdizimsel ögelerle karşılanmıştır.

Sayı kategorisinin dünya dillerinde -ve Türkçede- genellikle teklik ve çokluk gibi bir karşıtlık üzerine kurulduğu gözlenir. Buna göre bir isim ya tekildir ya çoğul. Tarihî Türkçede teklik için de dilbilgisel ögelerin (örneğin +n ekinin) kullanıldığı bilinmekle birlikte (tekil: *tigi+n* çoğul: *tigi+t*; tekil: *tarka+n* çoğul: *tarka+t*; tekil *be+n* çoğul: *bi+z*; tekil *se+n* çoğul: *si+z* vb.) bugün teklik için herhangi bir dilbilgisel öge kullanılmaz (Ya da sıfır biçimbirim kullanılır: *sokak+Ø*).

Nadir örnekleri de olsa dünya dillerinde sayı kategorisinin teklik-çokluk karşıtlığı dışında görünümler sergilediği de gözlenir. Örneğin Endonezya'daki bir yerel dil olan Larike'de ikili ve üçlü çokluk da vardır. Yani teklik, ikilik, üçlük ve diğer çokluk biçiminde toplam dört alt kategorili bir sayı kategorisi vardır (Corbett 2004: 21):

Duma hima aridu na?a

"Üçümüz bu eve sahibiz"

Burada *aridu* sözcüğü üç kişiden oluşan bir *bize* göndermede bulunur. Ayrıca sayının biçimsel araçları da çeşitlilik gösterir. Örneğin Arapçada belirli kalıplar çokluğu karşılar: *veled* "çocuk", *evlâd* "çocuklar"(*ef'âl* kalıbıyla). İngilizce ve Almanca gibi dillerde ön ünlüleşme (umlaut) yoluyla da çokluk bildirilebilir: Alm. *mutter* "anne", *mütter* "anneler"; İng. *man* "adam", *men* "adamlar".

Dünya dillerinde dikkat çeken noktalardan bir başkası bazı isimlerin çoğullanamamasıdır. Sayılabilen-sayılamayan ayrımı olan dillerde buna rastlanır. Örneğin İngilizcede *water* "su" sözcüğü sayılamayan olduğu için çokluk yapılamaz.

Cinsiyet (gender) isim kategorileri içinde dünya dillerinde en çok çeşitlilik gösterenlerden biridir. Cinsiyetle ilgili olarak yapılabilecek ilk büyük ayrım, böyle bir kategorinin dilbilgisel olarak bulunup bulunmadığıyla ilgilidir. Bazı dünya dillerinde dilbilgisel olarak cinsiyet kategorisi varken, aralarında Türkçenin de bulunduğu bazı dünya dillerinde dilbilgisel bir cinsiyet kategorisi bulunmaz. Cinsiyet Almanca, Fransızca gibi Hint-Avrupa dillerinde dilbilgiseldir (bk. Lieber 2009: 90-92):

Fransızca	Eril	Dişil	
	bureau "masa"	*table* "masa"	
	rat "tavşan"	*souris* "fare"	
Almanca	Eril	Yansız	Dişil
	Tisch "masa"	*Pult* "masa"	*Mauer* "duvar"
	Hund "köpek"	*Pferd* "at"	*Maus* "fare"

Cinsiyetin dilbilgisel olması, dilbilgisel ögelerin de sürece karışmasıyla ilgilidir. Örneğin dilbilgisel ögeler olan tanımlıklar (article) sözcüklere cinsiyet ayrımına göre geliyorsa bu dilbilgisel cinsiyetin varlığına işarettir. Tabloda Fransızcada ikili bir cinsiyet bölümlemesinin olduğu görülüyor. Eril kabul edilen *bureau* ve *rat* sözcükleri tanımlık olarak *le* ile kullanılır: *le bureau, le rat.* Dişil olan *table* ve *souris* sözcükleri *la* tanımlığını alır: *la table, la souris.* Almancada üçlü bir cinsiyet ayrımı vardır. Eril olanlar *der*, yansız (nötr) olanlar *das*, dişil olanlar *die* tanımlığını alır: *der Tissch, das Pferd, die Maus.*

Dilbilgisel cinsiyet gerçek hayattaki cins ayrımlarıyla ilişkili olabildiği gibi olmayabilir de. Örneğin Fransızcada *homme* "adam" erilken, *femme* "kadın" dişildir. Bu sözcükler gerçek hayattaki cinsiyet kavrayışına uygun bir dilbilgisel cinsiyet özelliğine sahiptir. Ancak masa (*Tisch*) veya duvar (*Mauer*) anlamındaki sözcüklerin cinsiyet bildirmesi bugünkü bilgilerimizle açıklanamaz. Söz konusu kullanımlar bu dillerde cinsiyetin soyut ve nedensiz bir nitelik sergileyebildiğini ortaya koyar.

Türkçede bu tür bir dilbilgisel cinsiyet yoktur (Tek bir örnek verilebilir: *Tanrı-Tanrı+ça*) ancak özellikle Arapçadan geçmiş sözcüklerde (*müdür-müdire, katip-kâtibe* vb.) rastlanır. Dillerde yaygın olan bir başka cinsiyet bildirme biçimi olan sözlüksel cinsiyet Türkçede -bazı alanlarda da olsa- vardır. Sözlüksel cinsiyet dilbilgisel cinsiyetten farklı olarak gerçek hayattaki cinsiyet ayrımlarına uyan bu bakımdan somut bir cinsiyet türüdür: *tavuk-horoz, inek-boğa, koyun-koç* vb.

Durum (case) kategorisi, cinsiyet ve sayı ile birlikte en yaygın isim kategorilerden biridir (Aronoff-Fudeman 2011: 165). Dilbilim literatüründe sık sık Latince ve Türkçeye gönderme yapılarak açıklandığı gözlenir (bk. Blake 2004: 4). Latin dilbilgisi geleneğindeki durum kategorisinin alt bölümlerinin bugüne kadar çok değişmeden geldiği söylenebilir. Yalın, belirtme, yönelme gibi temel durumlar için Latincedeki terimler hâlâ yaygın olarak kullanılır:

Latince durumlar tablosu

	dişil *domina* "bayan"	*eril* *dominus* *"usta"*	yansız *bellum* "savaş"	*cōnsul* *"konsül"*	*cīvis* *"yurttaş"*	*manus "el"*	*diēs* *"gün"*
Tekil							
Yalın (nominative)	domina	dominus	bellum	cōnsul	cīvis	*manus*	diēs
Seslenme (vocative)	*domina*	*domine*	*bellum*	*cōnsul*	*cīvis*	*manus*	*diēs*
Belirtme (accusative)	*dominam*	*dominum*	*bellum*	*cōnsulem*	*cīvem*	*manum*	*diem*
İlgi (genitive)	*dominae*	*dominī*	*bellī*	*cōnsulis*	*cīvis*	*manūs*	*diēī*
Yönelme (dative)	*dominae*	*dominō*	*bellō*	*cōnsulī*	*cīvī*	*manūī*	*diēī*
Ayrılma (dative)	*dominā*	*dominō*	*bellō*	*cōnsule*	*cīvī, cīve*	*manū*	*diē*
Çoğul							
Yalın (nominative)	*dominae*	*dominī*	*bella*	*cōnsulēs*	*cīvēs*	*manūs*	*diēs*

Latince durumlar tablosu devamı

Seslenme (vocative)	*dominae*	*dominī*	*bella*	*cōnsulēs*	*cīvēs*	*manūs*	*diēs*
Belirtme (accusative)	*dominās*	*dominōs*	*bella*	*cōnsulēs*	*cīvīs, cīvēs*	*manūs*	*diēs*
İlgi (genitive)	*dominārum*	*dominōrum*	*bellōrum*	*cōnsulum*	*cīvium*	*manuum*	*diērum*
Yönelme (dative)	*dominīs*	*dominis*	*bellīs*	*cōnsulum*	*cīvibus*	*manibus*	*diēbus*
Ayrılma (dative)	*dominīs*	*dominīs*	*bellīs*	*cōnsulibus*	*cīvibus*	*manibus*	*diēbus*

(Blake 2004)

Latincede isimlerin cümle içinde sayı, cinsiyet özellikleri ve son seslerine (-a ile bitenler, -o ile bitenler vb.) göre aldıkları farklı biçimler *casus* başlığı altında toplanır ki bu terim, bugün modern dilbilim incelemelerinde durum (case) kategorisi için hâlâ kullanılmaktadır. Türkçedeki durum kategorisi çok daha yalın bir niteliğe sahiptir. Her durum için belli ekler kullanılır:

Yalın: sıfır biçimbirim *Ø insan*

Belirtme: {+(y)I} *insan + ı*

İlgi: {+(n)In}, {+im} *insan + ın, ben + im*

Yönelme: {+(y)A} *insan + a*

Bulunma: {+DA} *insan + da*

Ayrılma: {+DAn} *insan + dan*

Durum isimlerin cümle içindeki pozisyonlarıyla ilgili bir kategoridir ve bu yönüyle sözdizimiyle yakından ilgilidir. Özne olan bir isimle nesne görevindeki bir ismin durumu aynı değildir. Diller durumu farklı biçimlerle karşılamaktadır. Türkçe durumu eklerle bildirirken İngilizce gibi Hint-Avrupa dillerinde çeşitli edatlarla da durum karşılanır: İng. *at home* "evde"; *from school* "okuldan" vb.

Durumla ilgili iki önemli tartışmanın hâlâ yapıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi kaç durumun olduğu, ikincisi ise bir durumun dilde nasıl karşılandığının belirlenmesi tartışmasıdır. Evrensellik ve tipoloji incelemelerinde dünya dillerindeki durum sayısının çeşitliği ortaya konmuştur (bk. Siewerska-Song 1998). Eşitlik (ecvative), araç (instrumental), birliktelik (comitative) gibi farklı durumlarla yirmiye yakın alt bölüme sahip diller vardır. Bir dilde durum olarak neyin kabul edileceğini belirlemek kolay değildir. Örneğin durum sözdizimsel bir kategori olarak isim ve fiil (yüklem) arasındaki ilişkide aranır. Ancak Türkçede geleneksel olarak durum eki sayılan ilgi eki çoğunlukla iki isim arasında ilişki kurar: *Ali'nin defteri*. İlgi ekli ögeler durum mu bildirmektedir yoksa durumdan ayrı bir kategoriyi karşılamaktadır?

Durumun anlamsal karşılığı olduğu ve belli bir durumda bulunan sözcüklerin cümlede bu anlamsal çerçeveye sahip olduğu varsayılır. Sözgelimi *ablativus* durumu Latincede "ayrılmak, uzaklaşmak" anlamsal çerçevesi için kullanılmış, bu durumdaki tüm ögelerin ayrılma bildirdiği kabul edilmiştir. Türkçede {+DAn} ekiyle karşılanan ayrılma durumu da aynı anlam alanını karşılar. Ancak bu durumdaki kimi sözcükler farklı anlamlar için kullanılabilmektedir: *Yağmurdan gelemedim. Baklavalardan yesene.* Burada birden fazla durum mu (sebep durumu, nesne durumu?) vardır? Yoksa tek bir durum vardır ve bu durum birden fazla anlam alanına mı sahiptir? Dil incelemeleri geleneğindeki her durumun tek bir biçimbirimle -örneğin Türkçede ayrılma durumunun {+DAn} ekiyle- karşılandığı yönündeki kabul, itirazların merkezinde yer alır. (Durumun Türkçedeki görünümüyle ilgili tartışma kitabın sonraki bölümünde yapılacaktır).

İyelik, sahiplik (possession) kavramıyla ilgili bir isim kategorisidir. Temelde sahip olan (possessor) ve sahip olunan (possessum) ilişkisine dayandığı için en az iki ögeye ihtiyaç duyar. Dünya dillerinde iyelik ilişkisinin çok farklı şekillerde karşılandığı görülür. Örneğin bazı dillerde sahiplik ilişkisinin niteliğine göre bir ayrıma gidilir. Devredilebilen (alienable) - devredilemeyen (inalienable) iyelik ilişkisi niteliğe dayalı, yani kavramsal bir ayrımdır. Örneğin parça-bütün, vücut-organ ilişkisi devredilemeyen bir ilişkiyi ima ederken, bir öğrencinin bir kitaba sahip olması devredilebilir bir iyelik ilişkisini karşılar. Bu kavramsal ayrımın kimi dillerde biçimbilgisine de yansıdığı görülür. Bazı dillerde devredilen ve devredilemeyen iyelik ilişkisi farklı biçimbilgisi araçlarıyla karşılanır. Ancak bu alt bölümlemenin bulunduğu dillerde farklı kavramaların bulunduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin Fiji dilinde "karı, eş" sözcüğünün iyelik ilişkisi devredilebilir iyelik ilişkisiyle karşılanırken, yakın bir Malezya dili olan Lanekal'de devredilemeyen iyeliği karşılayan bir biçimbilgisi ögesiyle karşılanır (Heine 1997: 12).

İyeliğin dünya dillerindeki karşılanma biçimleri temel olarak iki farklı başlıkta ele alınır: *Yönetimli iyelik* (attributive possession), *yüklemcil iyelik* (predicative possession). (Heine 1997, Heine 2001; Serzisko 2004: 1091; McGregor 2009: 2). Üçüncü bir tür olarak *dışsal iyelik* (external possession) ilişkisinin varlığı da tartışılmaktadır (bk. Payne-Barshi 1999). Yönetimli iyelik, sahip olan-olunan ilişkisinin bir isim öbeği yoluyla bildirilmesidir. Türkçedeki *benim kitabım* ve İngilizcedeki *my book* "benim kitabım" dizileri yönetimli iyeliğe örnektir. Bu öbeklerde yöneten isim ögeleri (*kitap, book*) vardır. Yüklemcil iyelik, cümleyle bildirilen iyelik ilişkilerini kapsar. Türkçedeki *Ben bir kitaba sahibim* cümlesiyle İngilizcedeki *I have a book* "Ben bir kitaba sahibim." cümlesi yüklemcil iyeliğe örnek verilebilir. Dışsal iyelik ise daha dolaylı bir iyelik ilişkisini karşılar: *Köpek Ali'yi bacağından ısırdı.* Bu örnekte, Ali'nin bir bacağa sahip olduğu dolaylı olarak verilir.

Türkçe dilbilgisi geleneğinde iyelik kategorisi yalnızca iyelik ekleri üzerinden açıklanır. İyelik ekleri bir başka kategori olan **uyum** (agreement) ile de ilgilidir. Uyum hem isim hem fiil kategorisi olarak görülür. Fiillerde yüklemdeki kişi eki ile cümlenin öznesi arasında uyum vardır (*Ben seni getirdim.*). Benzer bir uyum iyelik eklerinde de vardır. Sahip olan ile sahip olunan kişi ve sayı bakımından uyum gösterir. Sahip olan tekil ve birinci kişiyse sahip olunan da bu bilgileri içeren eki alır: *Benim evim, bizim evimiz*:

Tekil	Çoğul
{+(I)m} *kitabım*	{+(I)mIz} *kitabımız*
{+(I)n} *kitabın*	{+(I)nIz} *kitabınız*
{+(s)I} *kitabı*	{+(s)I} / {+lArI} *kitabı kitapları*

İyelik gerek Türkçede gerekse diğer dünya dillerinde farklı araçlarla karşılanan bir kategoridir. 1. tekil kişinin bir kitaba sahip olduğunu bildirmenin öbek ve cümle boyutunda çeşitli yolları vardır: *benim kitabım, benim kitap, kitap benim, benim olan kitap, ben bir kitaba sahibim, bende bir kitap var* vb. Her bir kullanımında anlamsal farklılıklar olsa da sahip olunan-sahip olan ilişkisi "kitap" ve "ben" ögelerini işaret etmektedir.

Belirlilik (definiteness) dil incelemelerinde genellikle tanımlık (article) bulunan dillerle ilişkilendirilerek açıklanan bir kategori olmuştur. Ancak tanımlık bulunmayan dillerde de bu kategorinin farklı ögelerle işaretlendiği ortaya konmuştur (bk. Chesterman 1991: 90 sonrası). Belirlilik ismin konuşucu ve dinleyici tarafından bilinirliği, tanınırlığı ile ilgili bir kategoridir. Tanımlık bulunan dillerde belirlilik ve belirsizlik (indefiniteness) farklı tanımlıklarla karşılanır:

a1. *I read a book* "Kitap okuyorum"

a2. *I read the book* "Kitabı okuyorum"

a1'de *book* "kitap" sözcüğünün belirsiz olduğu *a* tanımlığı ile bildirilirken, a2'deki *book* sözcüğünün belirliliği *the* tanımlığıyla işaretlenir. Türkçede bir ismin belirliği için farklı araçlar kullanılmaktadır:

b1. *Masa örtüsü* b2. *Masanın örtüsü*

c1. *Kitap okuyorum* c2. *Kitabı okuyorum*

b1 ve c1 örneklerindeki *masa* ve *kitap* sözcükleri genel bir niteliğe sahiptir. Ancak b2 ve c2 dizilerindeki *masa* ve *kitap* konuşucu ve dinleyici için herhangi bir *masa* ve *kitap* değildir. Daha özel, belirgin varlıklardır. İlgi eki {+(n)In} ve belirtme

durumu eki {+(y)I} Türkçenin belirlilik bildirme araçlarındandır.[4] Belirsizlik için-se sıfır biçimbirim (*masa+Ø örtüsü, kitap+Ø oku-*) ve *bir* ögesinin[5] kullanıldığı görülür:

d1. *Evden elma aldım.* d2. *Evden bir elma aldım.* d3. *Evden elmayı aldım.*

d3'teki *elma* belirliyken, d1 ve d2'deki *elma* belirsizdir.

4.4. Fiil kategorileri: Zaman, kip/kiplik, görünüş[6], kişi, çatı

Dilbilimsel **zaman** konusunda pek çok çalışma yapılmıştır [Zaman kavramının tarihi gelişimi için bk. Klein (2008)]. H. Reichenbach (1947), B. Comrie (1985), W. Klein (1994), Givon (2001)'in zamanla ilgili tartışmalarda öne çıktığı görülmektedir. Dildeki zaman kavramı üzerinde düşünce üretirken kullanılan iki terim *time* ve *tense*'dir. Bu terimlerden ilki dildeki işaretlemeden bağımsız zaman kavramını karşılarken, ikincisi zamanın dildeki işaretlenmiş biçimi ya da gramatikleşmiş zaman için kullanılır. Aristo'dan beri hemen her zaman açıklamasında geçmiş (past), şimdi (present) ve gelecek (future) biçiminde üçlü bir zaman kategorizasyonu yer alır (Binnick 1991: 452).

Standart zaman teorisi şu üç maddeye dayalıdır:

1. İki zaman parametresi vardır: Konuşma zamanı (KZ) ve olay zamanı (OZ).
2. Konuşma zamanı normal olarak doğrudan verilir.
3. Zaman formları konuşma zamanı ve olay arasındaki zamansal (temporal) ilişkileri (öncelik, sonralık, aynı andalık) karşılar (Klein 1994: 21).

Bu noktalar, standart zaman teorisinin en önemli basamağını oluşturan **H. Reichenbach** (1891-1953)'ın klasikleşmiş zaman sınıflamasına dayanmaktadır.

H. Reichenbach (1947) üçlü bir zaman sistemi kurgular. Bu üçlü sistemde dildeki zaman (tense), **konuşma zamanı** (the time of speech), olay zamanı (the time of event) ve **referans noktası zamanı** (the time of a reference point) arasında üçlü bir ilişkiyi karşılar. Konuşma zamanı, metnin üretildiği zamandır ve ölçüyü oluşturan en önemli ögedir. Farklı ve ayrıntılı yorumları vardır ancak genel olarak zamanın sınıflandırılması konuşma anına göre yapılır.

4 Ancak Lyons (2003: 203) Türkçedeki belirtme durumu ekinin tam bir belirlilik kategorisi eki olmadığını çünkü belirsizlik bildiren ögelere de geldiğini belirtir: *Her gün bir gazete+yi okuyorum.* Burada gazete belirli olmamasına rağmen {+(y)I} ekini almıştır.

5 Bir sözcüğünün Türkçenin belirsizlik tanımlığı (indefinite article) olduğu yolunda önemli bir litertatür vardır (bk. Kerimoğlu 2008).

6 Zaman, kip/kiplik ve görünüşle ilgili bu bölümdeki bilgiler büyük oranda Kerimoğlu (2011)'den alınmıştır.

B. Comrie (1947-) Reichenbach (1947)'yi geliştirir ve yeni bir zaman anlayışını savunur. Tipolojik yayınlarda en çok kullanılan dilbilimsel zaman (tense) tanımı B. Comrie (1985: 9)'nin "zamandaki (time) yerleşimin gramatikleşmiş ifadesi" tanımıdır. B. Comrie konuşma zamanı, olay zamanı ve referans noktası zamanı arasında tek bir üçlü ilişki olmadığını; birbirleri arasında ikili bir karşıtlık ilişkisi (binary relation) olduğunu savunur. Temel karşıtlıklardan en önemlisi geçmiş (past) ile geçmiş dışı (non-past)'dır. Bazı diller geçmiş dışını da şimdi (present) ve gelecek (future) olarak ikiye ayırır.

Standart zaman teorisini şu örnek üzerinde kısaca değerlendirelim:

"*Ali saat 15.00'da geliyor.*" cümlesinin konuşma zamanının, yani bu cümleyi konuşurun ifade ettiği zamanın 14.00 olduğunu varsayalım. Buna göre konuşma zamanı 14.00, olay zamanı 15.00 olacaktır. Konuşma anından sonra gerçekleşecek bir eylemin zamanı da gelecek zamandır. Bu nedenle söz konusu cümlenin eylem zamanı (15.00), konuşma zamanından (14.00) sonra olduğu için cümlenin zamanı gelecek zamandır. Teori konuşma anından önceki olayların zamanını geçmiş, konuşma anında gerçekleşen olayların zamanını ise şimdiki zaman olarak belirler. {-(I)yor} ekinin çoğunlukla şimdiki zaman eki olması bu durumu değiştirmez. Biçime göre değil, konuşma anına göre bir sınıflandırmaya gidilir.

B. Comrie'nin zaman anlayışına yapılan önemli bir katkı **Wolfgang Klein**'e (1946-) aittir. Klein (1994: 22) **konu zamanı** (topic time) kavramını ortaya atar. Buna göre dilbilimsel zamanın durum zamanını (the time of situation) doğrudan işaretlediği görüşü doğru değildir: "Dilsel zaman (tense) ifade zamanı (the time of utterance) ile durum zamanı (the time of situation) arasında zamansal bir ilişkiyi karşılamaz." (Klein 1994: 24). Klein, bu nedenle klasik zaman teorisini yanlış bulur. Comrie'nin görüşünün geçmiş zaman işaretleyicisi almış bir fiilin hâlâ devam eden olayları da işaretlemesi problemini çözmediğini savunur. Örneğin "*Güzel bir şarkıydı ama İngilizceydi.*" cümlesi geçmiş zamanda işaretlenmiştir ancak şarkı gerçek dünyada şimdi de hâlâ şarkı ve İngilizcedir. Dolayısıyla geçmiş ile şimdi arasında ikili bir karşıtlık koyma yani ya geçmiş ya da şimdidir demek mümkün değildir. W. Klein konu zamanı kavramıyla bu sorunu çözer. Buna göre dilbilimsel zaman, zaman çizgisi üzerindeki bir olayı işaretlemez; daha çok konu zamanını işaretler. Konu zamanı, dilbilimsel zaman işaretleyicileri (örn. {-mIş}, {-DI} vb.) tarafından zamansal eksen üzerine konumlandırılır. Konuşur olay zamanını işaretlemez, olayın yalnızca belli bir bölümünü, odaklandığı parçasını işaretler.

Zaman sınıflamasında geçmiş, şimdi ve gelecek genel bir kabul olmakla birlikte bunlara ek olarak farklı sınıflamaların da yapıldığını belirtmek gerekir. Givon (2001) bu üç zamana alışkanlık (habitual) zamanını da ekler. Buna göre "*Ali*

sabahları yürür." cümlesinde olay zamanı diğer üç zaman kategorisine (geçmiş, gelecek, şimdi) göre belirsiz (unspesified) bir nitelik sergiler. Devamlı gerçekleşen ya da belli aralıklarla tekrar eden olayların zamanı "alışkanlık" zamanıdır (Givon 2001: 286). Esasen geleneksel dilbilgisinde geniş zaman (aorist) olarak adlandırılan çekim biçimlerinin gerçekten zamanı mı yoksa başka bir kategoriyi mi karşıladığı üzerine tartışmalar yapılmıştır. Üçlü zaman bölümlemesine uymayan bu "geniş zaman"ın ne olduğu çok da net değildir.

Türkçede zamanı işaretlemek için sözlüksel (*yarın, bugün* vb.) ve dilbilgisel ({-(y)AcAk}, {-mIş} vb.) ögeler kullanılır. Dünya dillerinde yardımcı fiilli çekimler de sıkça kullanılır: İng. *I will go* "Gideceğim"; Alm. *Ich werde warten* "Bekleyeceğim". İngilizcede *will*, Almancada *werde* gelecek zaman için kullanılan yardımcı fiillerdendir. Eklemeli dillerde zaman işaretlemesi daha çok eklerle yapılır. Ancak eklemeli olmayan dillerde de eklerin zaman çekimine karıştığı gözlenir. Eklemeli diller grubuna girmeyen İngilizcede şimdiki zaman için *-ing*, geçmiş zaman için *-ed* eklerinin kullanıldığı görülür: *I am going to school* "Okula gidiyorum", *I have never played this game* "Bu oyunu hiç oynamadım". Hint-Avrupa dillerinde zamanın büküm yoluyla bildirilmesi yaygındır: İng. *go* "gitmek" > *went* > *gone*; Alm. *kommen* "gelmek" > *komme* > *kam* > *gekommen* vb.

Türkçede de geleneksel dilbilgisi kitaplarında üzerinde pek durulmayan zaman anlatımları vardır. Örneğin yakın gelecek zaman için {-mAk}+ *üzere*, şimdiki zaman için {-mAktA} kullanılabilir ({-mAktA} ve {-(I)yor} için bk. Akaslan 2011, 2012): *Ali gelmek üzere.* Ali *gelmekte.* Diğer yandan geniş zaman {-(A/I)r} ve şimdiki zaman {-(I)yor} ekleri bazı kullanımlarda konuşma anı sonrasında gerçekleşecek eylemleri işaretler:

d1. *Bekleyin. Elimdeki işi bitireyim. Hemen geliyorum.*

d2. *Kimse gitmez mi? Verin, ben giderim.*

Bu cümlelerde altı çizili ögeler standart zaman teorisine göre gelecek zaman bildirir.

Türkçede daha çok kip ögesi olarak değerlendirilen emir, istek, gereklilik ekleri de zaman bildirir. Bu eklerle çekimlenmiş cümlelerde yalnızca kip kategorisi değil, zaman kategorisi de vardır. Türkçe dilbilgisi kitaplarında bu eklerin zaman işlevleri çoğunlukla yansıtılmaz.

e1. *Ali buraya gelsin.* e2. *Sen hemen okula gelmelisin.*

Emir (e1) ve gereklilik (e2) ekleriyle çekimlenen bu iki cümlenin zamanı, standart zaman teorisine göre gelecek zamandır. Çünkü olay zamanı (yani *gelme* eyleminin gerçekleşmesi) konuşma anı sonrasındadır. Dilbilgisi kitaplarında yal-

nızca "dilek-şart kipleri", "tasarlama kipleri" başlığında incelenen ekler aynı zamanda gelecek zaman bildirir.

Türkçenin zaman biçimbirimleri

Gelecek	Şimdi	Geçmiş	Geniş (Alışkanlık-Devamlılık)
{-(y)AcAk}	{-(I)yor}	{-mIş}	{-(A/I)r}
{-mAk} üzere	{-mAktA}	{-DI}	
{-(A/I)r}			
{-(I)yor}			
{-A}			
{-mAlI}			
{-sA}			
Emir{-sIn} vb.			

Kip/kiplik (mood/modality) kategorisinin gerek açıklaması gerekse dünya dillerindeki karşılanma biçimleri büyük çeşitlilik gösterir. Tipolojik çalışmalarda dünya dillerindeki kipler -farklı öneriler olsa da- genel olarak bildirme (indicative) ve tasarlama (subjunctive) şeklinde iki başlıkta ele alınmaktadır. Bildirme ve tasarlama ayrımının tarihî dillerde (Sanskrit, Eski Yunan, Latin) ve bugün yaşayan dillerde (Latin ve Slav dillerinde, bazı Cermen dillerinde, Bantu dillerinden Swahilicede, Amerikan yerli dillerinde, Avusturalya dillerinde) görülen, en yaygın kip ayrımı olduğu bilinmektedir. Bildirmenin gerçek, olgusal olaylar; tasarlamanın gerçek olmayan, varsayımsal olaylar için kullanıldığı görülmektedir (de Haan 2006: 33).

Dilbilgisinde kip terimi farklı bağlamlarda birbirinden kopuk işlevleri karşılamak üzere kullanılır. Türkçe dilbilgisi geleneğinde kip teriminin zaman kategorisi için de kullanıldığı görülür: *Gelecek zaman kipi, şimdiki zaman kipi* vb. (bk. Kerimoğlu 2011: 157). Ancak modern dilbilim incelemelerinde kip ve zaman farklı kategoriler olarak ele alınmaktadır.

Zamandan farklı olarak kip/kiplik kategorisi konuşurun ifade ettiği önerme hakkındaki yorumunu içerir:

a1. *Yağmur yağabilir.* a2. *Yağmur yağdı.*

b1. *Ali derhal oraya gidecek.* b2. *Oraya ben gideyim.*

Yukarıdaki dizilerde konuşurun ifade ettiği cümle hakkındaki yorumu aynı değildir. a dizisinde konuşur *yağmurun yağması* eylemiyle ilgili bilgiye dayalı bir yaklaşımda bulunur. a1'de olasılık, a2'de kesinlik bildiren ama konuşurun bilgisine dayalı bir yorum vardır. b dizisindeyse konuşur ve *gitme* eylemi arasında isteğe dayalı bir ilişki vardır. Sadece bu isteğin dereceleri (emir, zorunluluk, gereklilik vb.) farklılaşır. b1'de bu istek daha güçlü (emir), b2'de daha zayıftır.

İlk ve en çok kullanılan kip ayrımı Jespersen (1924)'a aittir. O. Jespersen kipi istek ögesi taşıyanlar ve istek ögesi taşımayanlar olarak ikiye ayırır. Bu ayrım daha sonra bilgi (epistemic) ve yükümlülük (deontic) terimleriyle iki büyük kip/kiplik alanı olarak genelleşir. Bu ayrıma göre a dizisi bilgi kip/kipliği (yani istek ögesi taşımayanlar), b dizisi yükümlülük (istek ögesi taşıyanlar) bölümüne girer. Jespersen sonrasında pek çok kip/kiplik sınıflandırması yapılmıştır[7] (Sınıflandırmalar için bk. Kerimoğlu 2011: 108-141). En sık kullanılan sınıflandırmalardan biri Palmer (2001)'dir. Jespersen'in sınıflandırmasındaki istek ögesi taşıyanlar grubuna benzeyen ifadeler eylem kipliğine; istek ögesi taşımayanlar grubuna yakın ifadelerse önerme başlığı altında incelenir ve alt anlamlara göre yeni bölümlemelere gidilir:

Palmer (2001)'in kiplik sınıflandırması

A-Önerme kipliği (propositional modality)		**B-Eylem kipliği** (event modality)	
a1- Bilgi (epistemic)	a2- Kanıt (evidential)	b1- Yükümlülük (deontic)	b2- Devinim (dynamic)
1- Olasılık *Ali gelebilir.* 2- Çıkarım *Hava bulutlu. Yağmur yağacak.* 3- Varsayım *Diyelim ki Ali geldi.*	1- Aktarım *Ali gelmiş.* 2- Duyum *Ali geldi.*	1- İzin *Buyurun. İçeri girebilirsiniz.* 2- Zorunluluk *Yasak var. Fotoğraf çekmemeliyiz.* 3- Emir *Çabuk buraya gel.*	1- Yeterlilik *İki saatte bir kitabı bitirebiliyorum.* 2- Gönüllülük *Tamam, o işi ben yapayım.*

Kip/kiplik kategorisinin bazı dünya dillerinde zaman ve kişi gibi diğer fiil kategorilerinden farklı işaretleyicileri vardır. Örneğin İngilizcede kipsel yardımcı fiiller (modal verbs) konuşurun önerme hakkındaki yorumunu işaretler: *I must go* "Gitmeliyim". *I may go* "gidebilirim". *must* yardımcı fiili bu örnekte istek temelli zorunluluk anlamını karşılarken, *may* ögesi bilgi temelli olasılığı işaretler.

7 Literatür tarandığında üç tür kiplik karşıtlığı görülür: a) olasılık-zorunluluk b) gerçeklik-gerçek dışılık c) bilgi-yükümlülük. Palmer (2001) temelde bilgi-yükümlülük ayrımına dayanmaktadır. Eski Yunan'daki kiplik ayrımı olasılık ve zorunluluk kavramlarına dayanır: Yağmur yağabilir olasılık bildirirken, İki kere iki dört eder zorunlu bir önermedir. Diğer bir kiplik sınıflandırması gerçeklik (realis) ve gerçek dışılık (irrealis) ayrımına dayanır. Buna göre Ali yarın gelmeli gerçek dışılık bildirirken, Ali dün geldi gerçeklik kipliği içinde yer alır.

Türkçede biçimbirimlerin kip işlevleri tablosu[8]

A-Bilgi kipi		**B-Edim kipi**		
a1-Yorum	a2-Kanıt	b1-İsteme		b2-Devinim
1-Olasılık	1-Birincil	b1.1-Dış güç	b1.2-İç güç	1-Yeterlilik
{-(y)Abilir}	{-DI}	1-İzin	1-Gönüllülük	{-(y)Abil-}
Yağmur yağabilir	*Ali geldi*	{-(y)Abilir}	{-(y)AyIm}	2-Olanak
{-(A/I)r}	2-İkincil	*İçeri girebilirsiniz*	*Gideyim*	{-(y)Abil-}
Bence yağmur yağar	{-mIş}	2-İstek	{-AlIm}	*Artık yapabilirim*
{-DIr}	*Ali gelmiş*	{mI}	*Gidelim*	
Yağmur yağmıştır		*Verir misin*	2-Gereklilik	
Olmalı		{-sA}	{-mAlI}	
Yağmur yağmış olmalı		*Versene*	*Gitmeliyim*	
Gibi		{-A}		
Yağacak gibi		*Veresin*		
2-Çıkarım		3-Emir		
Olasılıkla aynı		Ø		
3-Varsayım		*ver*		
Diyelim ki, varsayalım ki vb.		{-sIn}		
		versin		
		{-(y)In}		
		Verin		
		{-(y)AcAk}		
		Buraya geleceksin		
		4-Zorunluluk		
		{-mAlI}		
		Sigara içilmemeli		

Bu kategorinin işaretleyicilerinden söz ederken, kip (mood) ve kiplik (modality) terimlerinin kapsadığı alanları da açıklamak gerekir. Kip için sık başvurulan tanım "kipliğin gramatik biçimi" şeklindedir (Bybee-Fleischman 1995b: 2; de Haan 2006: 33). Kip kategorisinin cümlenin kiplik değerini bildiren biçimbilgisel

8 Tablo ana çerçeveyi göstermek amacıyla belirli biçimbirimlere odaklanmıştır. Kip bağlamcıl (context-depended) bir kategori olduğu için bir biçimbirim bağlam ve diğer etkenlere göre birden fazla kip işlevine sahip olabilir.

bir fiil kategorisi olduğu kabulü yaygındır. Kip çekimsel olarak (inflectionally) bildirme (indicative), tasarlama (subjunctive), istek (optative), emir (imperative), şart (conditional) gibi fiille ilişkilendirilen anlam alanlarını karşılar; oysa kiplik daha geniş bir alanda semantik ayrımları (emir, öneri, niyet, zorunluluk, varsayım vb.) da içinde barındıran daha kapsamlı bir alandır (Bybee-Fleischman 1995b: 2). Bununla birlikte kip ve kiplik biçiminde tamamen farklı iki kategori düşünmek de doğru değildir. Kip ve kipliğin parça-bütün ilişkisi düzeyinde bir ilişkiye dayandığını belirtmek gerekir. "*Ali burada fotoğraf çekmemelisin*" cümlesindeki *-mAlI* eki fiile gelerek kiplik anlamlarından birini (gereklilik) işaretlemektedir. Fiile gelen biçimbilgisel bir araç olduğu için kip ögesidir. Ancak bu anlamı işaret etmek için konuşur yalnızca biçimbilgisel araçları kullanmayabilir veya gereklilik anlamının diğer alt kategorilerini (zorunluluk, yasaklama, rica vb.) bildirmek isteyebilir. Bu durumda yalnızca biçimbilgisel araçları kullanan ve gereklilik olarak adlandırılabilecek dar bir semantik alanla değil, daha farklı araçlarla da (tonlama, morfosentaks vb.) işaretlenen geniş bir anlam alanıyla karşılaşırız (*Ali burada fotoğraf çekmesen iyi olur. Burada foroğraf çekme. Burada fotoğraf çekilmeyecek* vb.). Kiplik işte bu geniş alanla ilgilenir. Konuşurun statüsü, bağlam, ezgi gibi cümlenin yorumunu doğrudan etkileyecek diğer etkenlerle de ilgilenir. Örneğin "*Ali buraya herhalde gelecek.*" cümlesini kimin söylediği, kime söylediği, nasıl bir tonlamayla söylediği cümlenin kip alanı belirler. *Herhalde* ögesinin söylenme biçimi cümlenin olasılık mı kesinlik mi bildirdiğini ortaya koyar. İşte kiplik yalnızca biçimbilgisi ögeleriyle yetinmez, cümlenin yorumunda etkili olan tüm etkenleri ele alır. Kip ise yalnızca dilbilgisel işaretleyicilerle (ekler, yardımcı fiiller vb.) ilgili bir kategoridir. Kip, kipliğin yalnızca bir bölümüdür.

Zaman eki olarak ele alınan eklerin kipsel işlevleri de vardır. Örneğin {-(y) AcAK} yalnızca gelecek zaman bildirmez: *Bu son uyarım. O sorular yarına kadar yapılacak.* Bu örnekte konuşurun güçlü bir isteğini (emir) karşılamaktadır. Geniş zaman başlığı altında ele alınan ek de kip/kiplik anlamları karşılayabilmektedir:

Anne: *Kimse ekmek almaya gitmeyecek mi?*

Çocuk: *Anne ben giderim.*

Bu diyalogta çocuk, içinden gelen bir isteği ifade ederken bu eki kullanmıştır.

Görünüş (aspect)[9] kategorisi fiilin başlama, devamlılık, bitme, tekrar etme gibi süreçlerin hangisine sahip olduğuyla ilgili bir kategoridir. Slav dillerinde

9 M. Uğurlu (2003) "görünüş" kavramı için "bakış" terimini önermektedir. Biz "görünüş" terimini, birtakım eksiklikleri olsa da, yerleşmiş bir terim olduğunu düşünerek "bakış"a tercih ettik.

(özellikle de Rusça'da) bu kategoriyi işaretleyen özel biçimlerin varlığı nedeniyle tipolojik incelemelerde görünüş kategorisi de ele alınmış ve tüm dillerde bu kategorinin bir şekilde karşılanıp karşılanmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Dilbilim incelemelerinde zaman kategorisine göre araştırılma tarihi daha yeni bir fiil kategorisidir denebilir. Ancak zamandan bağımsız bir kategori de değildir. Aradaki fark zamanın niteliğidir.

Zaman ve görünüş ayrımını açıklamak için Ö. Dahl (1985: 23-26)'da tartışılan örneğe benzer bir örnek üzerinde duralım:

a1. *Posta kartını aldığımda, sana bir mektup yazıyordum.*

a2. *Posta kartını aldığımda, sana bir mektup yazdım.*

-yor-du eklerini alan ilk cümlede mektup yazma sürecinin posta kartı geldiği esnada devam ettiği bildirilmektedir. a2'de ise *-dı-m* ekleriyle bu sürecin tamamlandığı ifade edilmektedir. Bu cümlelerin her ikisi konuşma anına göre bir yerleşim yapılırsa geçmiş zaman olarak belirlenecektir. Ancak görünüşleri aynı değildir. 6a'da devamlılık-bitmemişlik görünüşü, 6b'de bitmişlik görünüşü vardır. Ö. Dahl bu durumu tartıştıktan sonra devam etme gibi bir sürecin zaman (time) kavramından çok farklı olmadığını ifade eder. O hâlde görünüşle zaman arasında ne tür bir farklılıktan söz edilebileceğini sorar ve bu tür bir açıklamayla görünüşü zamandan soyutlamanın mümkün olmadığını savunur. Çünkü her iki cümlede de olay ve süreçler (posta kartının gelişi ve mektup yazma süreci) aynıdır. Ö. Dahl aradaki farkın "tense"lerin konuşma anına göre "time" ile ilişki kuran gösterimsel (deictic) kategoriler olmasından kaynaklandığını, görünüşün gösterimsel olmadığını (non-deictic) belirtir. Gösterimsel olma ve olmamanın görünüş ve zamanın ayrılmasındaki tek ölçü olduğunu savunur.

B. Comrie bunu iç (internal) ve dış (external) zaman kavramlarını kullanarak ifade eder. Görünüşün başka bir zaman noktasıyla ilgilenmediğini, oysa zaman için başka bir zaman noktasının (konuşma zamanı, eylem zamanı ilişkisi gibi) da önemli olduğunu belirtir. Buna göre görünüş ifade edilen durumun iç zamanını (situation-internal time), dilsel zaman (tense) cümlede ifade edilen durumun dış zamanını (situation-external time) işaretler (Comrie 1998: 5). [Ayrıntılı bilgi için bk. Comrie (1998), Ö. Dahl (1985), Giorgi-Pianesi (1997), Givon (2001), Barbiers-Buekema-van der Whurf (2002)].

Görünüş de kategori olarak çeşitli alt kategorilere ayrılır. Temel olarak bitmişlik ve bitmemişlik şeklinde ikili bir ayrım hemen her sınıflamada yer almakla birlikte ayrıntılı sınıflamalarda bu sayı daha da artmaktadır. Örneğin, Givon (2001: 305)'de kiplik, zaman ve görünüş kategorileri şu şekilde tablolaştırılır:

Kiplik, görünüş ve zaman:

Kiplik	Zaman	Görünüş
Gerçek	Geçmiş	Bitmişlik
	Şimdi	Bitmiş
		Sürerlik-bitmemişlik
Gerçek dışı	Gelecek	Alışkanlık[10]
		Tekrar

Comrie (1998: 25) ise bitmişlik ve bitmemişlik temelinde bir ayrım yapar:

Bitmişlik (perfective)	**Bitmemişlik** (imperfective)		
	Alışkanlık (habitual)	Devamlılık (continuous)	
		Sürmeme (nonprogressive)	Sürme (progressive)

Bitmişlik ve bitmemişlik genel bir ayrımdır. Bu ayrıma göre şu örneği ele alalım:

b1. *Ali biraz önce öldü.*

b2. *Ali biraz önce uyudu.*

Bu iki cümleyi görünüş açısından farklı kılan, fiillerinin farklı özelliklere sahip olmasıdır. Türkçedeki görünüş çalışmalarının en önemli ismi olan Lars Johanson tarafından geliştirilen ünlü *Xdi ve hâlâ Xyor* formülünü bu iki fiile uyguladığımızda görünüş farklılığı görülmektedir [Konunun daha çok örnekli açıklaması için bk. Uğurlu (2003), Karadoğan (2009), Aydemir (2010)]. Buna göre b1'deki cümle bu formüle uygulandığında "**öldü ve hâlâ ölüyor.*" gibi kullanımı olmayan bir yapı ortaya çıkar. Yani bu cümlede *öl-* fiili bir başlama ve bitmeyi aynı anda tamamlamış, görünüş olarak "bitmiş" bir fiildir. Oysa b2'deki fiil bu formüle göre bitmemiş ve devamlılık gösteren bir fiildir. Çünkü *"Ali uyudu ve hâlâ uyuyor."* cümlesi gramer olarak doğru bir cümledir.

Rusçada görünüş için ayrı bir işaretleme dizgesi vardır ancak dünya dillerinin çoğunda yalnızca görünüş için ayrı bir dizge yoktur. Bununla birlikte bu dizgenin olmaması görünüş kategorisinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Türkiye dilciliğinde zaman eki olarak kabul edilegelen biçimlerin görünüş de bildirdiği görülmektedir. Bu anlamda *"Ali geliyordu."* cümlesindeki *-(I)yor* eki geçmişteki devamlılığı işaretleyen görünüş eki olarak değerlendirilebilir. Çünkü zamanı işa-

10 Alışkanlık (habitual) Givon (2001)'de zaman kavramının alt kategorisiyken Timberlake (2007)'de görünüş kategorisi içerisinde ele alınır.

retleyen öge *-DI* ekidir. Bir fiil ancak tek bir zamanda karşılığını bulur. Birleşik zaman denilen yapıların gerçekten iki zamanın birleşimi olmadığı, bu tür yapılarda tek bir zaman işaretleyicisinin olduğu bilinmektedir (Gülsevin 1997). Bu cümlede de *-(I)yor* ekinin şimdiki zaman eki olduğunu ifade etmek mümkün değildir. Devamlılık bildiren bir görünüş ekidir.

Türkçe dilbilgisi yazımı geleneğinde "birleşik zaman" ve "birleşik fiil" başlığı altında incelenen kullanımların görünüş kategorisi bakımından da ele alınması gerekmektedir. Fiillerin bitmişlik ve bitmemişliğini özellikle *fiil+yardımcı fiil* kuruluşundaki yapıların etkilediği görülür. Devamlılık veya sürerlik yardımcı fiili kabul edilen fiillerin bitmemişlik-sürme görünüşünü karşıladığını söyleyebiliriz: *gidekoy-, bakakal-, olagel-* vb. ol- ile kurulan birleşik yapıların da görünüşle ilgili yönleri vardır: *yapmış oldum* ile *yapmış olacağım* farklı görünüştedir.

	Bitmişlik	**Bitmemişlik**
Geçmiş	-DI geldi -mIşDI gelmişti	-(A/I)rdI *gelirdi* (tekrar-alışkanlık)
		-(I)yordI *geliyordu* (sürme-alışkanlık)
Gelecek	-mIş olacağım/olurum *gelmiş olacağım*	-(I)yor olacağım/olurum *geliyor olacağım* (sürme)
Şimdi		-(I)yor *geliyorum* (sürme)
Geniş		-(A/I)r *kalkarım* (tekrar-alışkanlık)

Tabloda Türkçedeki bazı biçimbirimlerin görünüş işlevleri yer almaktadır. Ancak görünüş bağlamcıl bir kategoridir ve biçimbirimler farklı görünüşler için kullanılabilmektedir. "*Ali uyuyordu.*" cümlesinde *uyu-* fiilinin bitip bitmediği belirsizdir. Bunun görünüşünün belirlenmesi için bir referans noktası gerekir. "*Okula gelmeden önce Ali uyuyordu.*" gibi bir bağlamda *uyu-* fiili tamamlanmıştır. Ali uyumuş, kalkmış ve okula gitmiştir. Ancak "*İçeri girdiğimde Ali uyuyordu. Hâlâ uyuyor.*" bağlamında *uyu-* fiili bitmemişlik görünüşündedir.

L. Johanson dilbilim gelneğinde yalnızca görünüş başlığı altında incelenen kategoriyi ikiye ayırır. Johanson'a göre görünüş (aspekt) bir fiilin cümledeki bitimli biçimleriyle ilgilenir. Yukarıdaki *uyu-* fiilinin çekimli biçimlerinin sergilediği sürme ve bitme özellikleri gramere bağlı olduğu için görünüş kategorisinin konusudur. Ancak bir de fiillerin sözlüksel yani daha çekime girmeden önceki sürme-bitme vb. özellikleri vardır. Buna da **kılınış** (aktionsart) adı verilir. Görü-

nüş gramatik bir kategoriyken, kılınış fiillerin gramer öncesi bitme-bitmeme özelliklerini içeren bir kategoridir. Yukarıdaki *öldü* ve *uyudu* fiillerinin farklılaşmasını sağlayan da bu fiillerin görünüş özellikleri değildir. Çünkü ikisi de aynı eki (-DI) almıştır. Bu iki fiili farklılaştıran, kılınışlarıdır. *Öl-* fiili için **öldü ve hâlâ ölüyor* dizilişi dilbilgisi dışı olurken, aynı dizilişin *uyu-* için dilbilgisel olması (*uyudu ve hâlâ uyuyor*) dilbilgisiyle ilgili değil, fiillerin iç özelliğiyle ilgilidir. Johanson *öl-* tipinde bir tür sözlüksel bitmişlik bildiren fiillere *son sınır vurgulayanlar*, *ye-* tipinde devam (sürek) bildirenlere *sınır vurgulamayanlar*, *uyu-* tipinde aynı anda iki olayı (uykuya dalma ve uyku durumunu sürdürme) içeren fiillere *ön sınır vurgulayanlar* adını verir (kılınış için bk. Johanson 1971, Uğurlu 2003, Karadoğan 2009, Bacanlı baskıda). [Türkçedeki görünüş, kip, zaman kategorileri işaretleyicilerinin tartışması için bk. Özsoy-Taylan (1993), Erkman-Akerson (1994), Taylan (1997), Uzun (1998), Uzun (2004), Üstünova (2004), Karadoğan (2009), Aydemir (2010), Kerimoğlu (2011)].

Dünya dillerinde bitmişlik ve bitmemişlik görünüşleri yardımcı fiil veya ana fiilin farklı çekimlenmesiyle de karşılanır. Örneğin İngilizce *John sang* "John şarkı söyledi" cümlesinde *sing* fiilinin çekimli biçimi *(sang)* cümleye bitmişlik görünüşünü kazandırırken, aynı cümlenin bitmemişlik görünüşü yardımcı fiilin *(was/were)* de kullanıldığı başka bir çekim dizgesiyle bildirilir: *John was singing* "John şarkı söylüyordu." İspanyolcada ise bitmemişlik için ana fiilin bükümlü biçimi yetebilmektedir: *Juan llegó* "Juan vardı." (bitmişlik), *Juan llegaba* "Juan varıyordu" (Bitmemişlik).

Çatı (voice) kategorisi dünya dilbilim literatüründe genellikle etken (active), edilgen (passive), orta (middle) başlıkları altında incelenir. Etkenlik ve edilgenlik dünya dillerinde yaygın kategorilerdir. Orta çatı ise daha çok Eski Yunancayla ilişkilendirilerek açıklanır ve Türkçe dilbilgisi geleneğinde işteşlik, dönüşlülük başlıkları altında incelenen bazı kullanımları da içerir[11] (Shibatani 2004: 1149). Farklı çatı türleri vardır fakat özellikle etken ve edilgen çatı ayrımı merkezde yer alır (bk. Klaiman 1991, Shibatani 2004). Çatı, cümledeki katılımcılar (participants) ile ilgilidir. Geleneksel dilbilgisinde "cümlenin ögeleri" olarak adlandırılan bu katılımcıların belirleyicilerinden biri çatıdır. Çatı bu yönüyle sadece biçimbil-

11 Orta çatının bugün dünya dillerinin bir kısmında bulunduğu kabul edilse de Türkçede bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Orta çatı etken ve edilgen çatı arasındaki görünümleri kapsar: "Bazıları bu efsaneye inanmazlar=Bu efsaneye inanılmaz" (Örnek Karabulut 2011'den). Dünya dillerinde farklı karşılıkları varsa da Türkçe için daha çok özne öbeği bulunmayan, geniş zamanla çekimlenmiş ve genellik bildiren cümlelerde bulunduğu varsayılır: "Bu kapı anahtarla açılır". Edilgen görünümlü bir çatıysa da kılıcı (çilingir) tarafından ögesiyle cümleye katılabildiğinden ve farklı bir zaman eki aldığında genellik özelliği kaybolduğundan bu çatının Türkçedeki varlığı sorunludur: Bu kapı çilingir tarafından anahtarla açılıyor (Uzun 2004: 207).

gisi konusu da değildir. Fiilin üyeleri (arguments) ve bu üyelerin sözdizimindeki görünümlerini konu edindiği için sözdizimiyle de ilgili bir kategoridir.

Bir fiilin kılıcısı (agent), etkileneni (patient), konumu (location) vb. çeşitli ögelerinin cümlede bulunması o fiilin çatısıyla yakından ilgilidir. Fiilin istemi (valency) adı altında ele alınan bu ögeler -seçimlik ve zorunlu olarak adlandırılırlar- cümlede farklı biçimlerde kullanılabilirler.

a1. *Ali kitabı okulda okudu.*

Oku- fiili kılıcı (*Ali*) ve etkilenen (*kitap*) üyelerini zorunlu, konum (*okul*) üyesini seçimlik olarak alır. Çatı anlamsal roller (kılıcı, etkilenen, konum, zaman, araç vb.) ve sözdizimsel görevler (özne, nesne, tümleç vb.) arasındaki etkileşimler çerçevesinde yorumlanır. Etken çatıda fiilin kılıcısı cümlenin öznesidir. Bu cümlede *Ali* kılıcı olarak cümlenin de öznesidir. Bu da cümleyi etken çatılı bir cümle yapar.

a2. *Kitap okulda okundu.*

Edilgen[12] çatıdaysa etkilenen (*kitap*), özne konumuna taşınır. Türkçede edilgenlik için daha çok yalnızca biçimbilgisel ögelerin kullanıldığı kanısı yaygındır. Özellikle -l- ve -n- ekleri üzerinde durulur. Bu ekler edilgenlikte kullanılır ancak sözdizimsel değişiklikler de biçimbilgisi kadar önemlidir (Karabulut 2011: 20). Dünya dillerinde edilgenlik biçimbilgisi ve sözdiziminin etkileşimiyle karşılanır. a1 örneğinin edilgen biçiminde (a2) yalnızca -n- eki yer almaz. Ekin gelmesiyle sözdiziminde de değişimler olur.

Türkçede çatı kategorileri	Biçimbirimler
Etken	Ø
Edilgen	-l-, -n-
Dönüşlü	-n-, -l-
İşteş	-ş-
Ettirgen /oldurgan	-DIr-, -t-, -Ar-, -Ir-, -zir-, -der-

Edilgenlik dünya dillerinde araç-birliktelik (instrumental), fiilin çekimlenişi, edatlar gibi çeşitli ögelerle karşılanır.

b1. *This film was directed by Nuri Bilge Ceylan.* "Bu film Nuri Bilge Ceylan tarafından yönetildi."

b2. *Kalitka byla otkryta Olegom.* "Kapı Oleg tarafından açıldı".

İngilizce olan b1 örneğinde edilgenlik için fiilin çekimlenişi (*direct-ed*) ve bir tür edat olan *by* "tarafından" ögesi kullanılmıştır. Rusça örnekteyse (b2), kılıcı görevindeki *Oleg*, *+om* araç-birliktelik ekini almıştır.

12 Demircan (2003: 81) edilgen terimini İngilizce passive teriminin aktarımı olarak görür ve Türkçeye daha uygun olduğunu belirttiği gizil çatı terimini önerir.

Almanca ve Fransızca gibi dillerde kılıcının zamirsel ögelerle gizlendiği edilgen biçimler de yaygındır (Shibatani 2004: 1160). Bu tür edilgenleştirme biçimi Türkçede de kullanılır:

c1. *On vendit la maison.* "Ev satıldı". [Birebir çevirisi: Biri evi sattı] (Fransızca).

c2. *Man hat mir gesagt.* "Bana söylendi". [Birebir çevirisi: Biri bana söyledi] (Almanca).

c3. *Biri evi sattı.*

c4. *Biri bana söyledi.*

Bu örneklerde biçimbilgisi bakımından fiil etkendir. Ancak kılıcı gizlenmiştir.

Çatı bildirimlerinde diller farklı ifade biçimleri kullanabilmektedir. Örneğin İngilizcede ettirgenlik (causative) hem sözlüksel (to *die* "ölmek" > *to kill* "öldürmek") hem de sözdizimsel (*cause to die* "ölmesine neden olmak") olarak karşılanabilmektedir. Türkiye'deki dilbilgisi geleneğinde daha çok eklerle ilişkilendirilerek açıklanan ettirgenlik, Türkçe için de yalnızca biçimbilgisiyle sınırlandırılamayacak bir kategoridir. Nedensellik bildiren bir kategori olan ettirgenliğin Türkçede hem sözlüksel (*gir-* > *sok-*, *hasta ol-* > *hasta et-* vb.) hem de sözdizimsel (*ölmesine neden ol-*, *girmesini sağla-*) anlatımları vardır (Tartışması için bk. Kerimoğlu 2009).

4.5. Türkolojideki biçimbilgisiyle ilgili bazı tartışmalar ve dilbilim

Türkolojide biçimbilgisiyle ilgili pek çok tartışma vardır. Özellikle eklerin işlevleri, sınıflandırılması ve adlandırılmasıyla ilgili farklı görüşlere sık rastlanır.

Yapım eki - çekim eki tartışması bazı eklerin sınıflandırılmasında yaşanan tartışmalardan biridir (Ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Gülsevin 2004). Tartışılan ekler şunlardır: {+gil}, {+ki},{+sIz}, {+lI}, fiilimsi ekleri, çatı ekleri, olumsuzluk eki {-mA-}. Bu eklerin büyük bölümü dilbilgisi çalışmalarında yapım eki olarak değerlendirilir. Ancak bazı kullanımlar eklerin yapım eki olup olmadığını sorgulanır kılmaktadır:

Annemgil, duvardaki, babamsız (gitmem).

Bu kullanımlarda Türkçe dilbilgisinde çekim ekinin yapım ekinden sonra gelme kuralına aykırılık vardır. Eğer {+gil}, {+ki},{+slz} ekleri yapım ekiyse çekim eki olan iyelik ve durum eklerinden sonra gelmemelidir. Dilbilgisi yazımında bu gibi kullanımlar istisna olarak değerlendirilmektedir ancak eklerin niteliğinin de sorgulanması gerekmektedir. Yapım veya türetim sözlük yapısıyla ilgili kavramlardır. Sözlük ögesi yapma, önemli bir ölçüdür. Bir ekin yapım eki olması, eklen-

diği sözcüğü sözlük ögesi yapıp yapmadığıyla ilgilidir. Bu ölçüye göre yukarıdaki ekleri değerlendirdiğimizde farklı bir durum ortaya çıkacaktır. {+CI} ekini alan bir sözcük sözlüğe gitmektedir. Örneğin *gözcü, gazeteci* gibi sözcükler sözlükte madde başıdır. Bu nedenle ekin yapım eki olduğu tartışılamaz. Ancak belirli mecazi kullanımları dışarıda bırakırsak (*kitapsız, Allahsız* vb.) {+sIz} eki için bunu söyleyemeyiz: *tuzsuz, ayransız* vb. Bu eki alan tüm sözcüklerin sözlükte madde başı olmadığını görürüz. Aynı durum yukarıda tartışılan ekler olarak sıralanan eklerin tümü için geçerlidir. Bu eklerin yapım ve çekim dışında başka başlıklar altında (kategori ekleri, tür değiştiren ekler vb.) ele alınması (bk. Gülsevin 2004), yapım ekinden önce çekim ekinin gelmesi gibi bir "istisna"nın da çözümlenmesini sağlayacaktır.

Sözcük türlerinin belirlenmesi de Türkolojideki bir başka dilbilgisi tartışmasıdır. Özellikle "Kullanımdan bağımsız sözcük türü olabilir mi?" sorusuyla ilgili tartışmalar merkezi oluşturmaktadır. Örneğin *güzel* sözcüğünün türü kullanıldığı yeri görmeden belirlenebilir mi? Bu soruya verilen iki cevap vardır. Bunları örnekler üzerinden tartışalım.

1. *Güzel konuştu.*
2. *Güzel bir araba aldı.*
3. *Güzeli kim sevmez.*
4. *Toplantıya yalnız geldi.*
5. *Ali geldi yalnız Veli gelmedi.*
6. *Yalnız insanları daha çok seviyorum.*
7. *Yalnızları düşün bir de.*
8. *Ali bugün yalnız.*

Birinci görüştekilere göre sözcüklerin kullanımdan bağımsız türleri vardır. Buna göre *güzel* ve *yalnız* gibi sözcükler sıfattır. Bu nedenle 3 ve 7 nolu örneklerde bu sözcüklerin türü *adlaşmış sıfat* olarak kabul edilir. Yani bu sözcükler aslında sıfattır ancak bu cümlelerde adlaşmıştır. Doğrudan ad denmemesi, sıfat olmalarına ayrıca vurgu yapılması türün kullanımdan bağımsız belirlendiğini ortaya koyar.

İkinci görüştekilere göreyse türü belirlemek için kullanıma bakmak gerekir. Bir sözcük fiili niteliyorsa zarf, ismi niteliyorsa sıfattır. Ayrıca "adlaşmış sıfat" gibi bir terim kullanılmamalıdır. Buna göre 3 ve 7 nolu örneklerde *güzel* ve *yalnız* isimken, 1 ve 4 nolu örneklerde zarf, 2 ve 6 nolu örneklerde sıfattır. Adlaşmış sıfat diye bir kabul varsa, 1 ve 4 nolu örneklerde bu sözcükler *zarflaşmış sıfat*, 5 nolu örnekte *yalnız* sözcüğü *bağlaçlaşmış sıfat* olmalıdır.

Sözcüğün türünün belirlenmesi konusunda Türolojideki bu tartışma çok eski bir tartışmadır ve konuyla ilgili pek çok yayın yapılmıştır. Dilbilimde de sözcüğün belirlenmesi, sözcüğün sınırlarının çizilmesi problemi hâlâ çözülmüş değildir. Tüm dünya dillerini kapsayan bir ölçü geliştirilememiştir. Ancak sözcüklerin türleri konusunda daha kategorik bakıldığı görülür. Örneğin Dixon (2010)'a göre sıfatlar gramerde tipik olarak iki rol üstlenir:

1. Belirli bir özelliğin bildirilmesi: Bu kullanımda sıfat yüklem öğesidir. *My father is tall.* "Babam uzun."
2. Bir isim öbeğinde (noun phrase) baş ismin (head noun) nitelenmesi: Sıfat isimden önce veya sonra gelerek niteleme işlevi görür. *The tall man laughed.* "Uzun adam güldü." Bu iki özellik dışında yalnızca karşılaştırmalarda sıfatları kullanan, fiilleri de sıfatlarla (herhangi bir türetme işlevi olmaksızın) niteleyen (Örn. Türkçe, sıfat: *güzel* kız, zarf: *güzel konuştu*), sıfatı cins ve duruma göre çeken diller vardır (Dixon 2004: 10-11). Buna göre 8 nolu örnekte *yalnız* sözcüğü yüklem olmuş bir isim değil, sıfattır. Yani sıfat kategorisindeki bir sözcüğün farklı işlevlerde kullanılması onların sıfat olmadığı sonucunu doğurmaz. Öte yandan işlevci anlayış sözcüklerin kullanıldıkları yeri önemser. Örneğin Tesniére sözcük türlerini isim, isim niteleyicisi, fiil ve fiil niteleyicisi olarak işlevlerine göre bölümler. Buna göre bir ismi niteleyen *güzel* sözcüğü isim niteleyicisi olurken, bir fiili nitelediğinde fiil niteleyicisi olur.

Biçimbilgisiyle ilgili son tartışma örneğimiz isim ve fiil kategorileriyle ilgilidir. İsim kategorilerinden **durum** ile ilgili olan yalın durum açıklamaları sorunludur.

1. *Ali kitap aldı.*
2. *Kitaplarım kayboldu.*

Bu örneklerde altı çizili ögelerin hangi durumda olduğu konusunda farklı açıklamalar yapılabilmektedir. Buna göre 1 nolu örnekte altı çizili öge hiç ek almadığı için yalın durumdadır. 2. nolu örnekte öge ek aldığı için yalın durumda değildir. Bu görüş yalın durumu ek alıp almamayla açıklamaktadır.

Durum kategorisi isim ve fiil ilişkisiyle ilgilidir. Dünya dilbiliminde tüm açıklamalar bu yöndedir. Yani sözcüğün ek alıp almamasının durumu belirmede birincil önemi yoktur. Sözcüğün yüklemle olan ilişkisi daha önemlidir. Buna göre 1 nolu cümlede altı çizili öge yüklemle nesne ilişkisi içerisindedir. Bu ilişki belirtme durumu olarak adlandırılır. Belirtme belirlilik veya belirsizlik biçiminde sergilenebilir. *Ali kitabı aldı* cümlesinde nesne belirliyken, 1 nolu örnekte belirsizdir. Ancak yine belirtme durumundadır. Bu nedenle *kitap* sözcüğü bu cümlede yalın durumda değil belirtme durumundadır.

Yalın durum dilbilimde özne durumu olarak da bilinir. Öznenin aldığı ekler ögenin durumunu etkilemez. Örneğin 2. nolu örnekte *kitaplarım* sözcüğü öznedir. Bu sözcükte sayı eki {+lAr} ve iyelik eki {+(I)m} vardır. Bu eklerin olması bu sözcüğün yalın durumda olmaması sonucunun doğurmaz. Sözcük, özne olduğu için yalın durumdadır.

Türkolojideki **kip ve zaman** kabulleri de sorunludur. Neyin kip neyin zaman olduğu açık değildir. Şöyle bir sınıflamanın genelleştiği görülür:

Zaman (Haber) kipleri: Gelecek zaman kipi, şimdiki zaman kipi, geniş zaman kipi, görülen geçmiş zaman kipi, öğrenilen geçmiş zaman kipi.

Dilek-şart (Tasarlama) kipleri: Şart kipi, istek kipi, emir kipi, gereklilik kipi.

Dilbilim zaman ve kipi farklı fiil kategorileri olarak ele alır. Buna göre *gelecek zaman kipi* gibi bir adlandırma her iki kategoriyi birbirine karıştırmak anlamına gelir. Zaman konuşma anına göre olay anının yerleşimini bildiren bir kategoriyken, kip konuşmacının ifadesini bilgiye göre mi isteğe göre mi dile getirdiğiyle ilgili bir kategoridir.

Anne: Ekmeğe kim gidecek?

Çocuk: Ben giderim anne.

Altı çizili ögenin çekimi genellikle *geniş zaman kipi* olarak adlandırılır. Ancak dilbilimdeki kip ve zaman ayrımına göre bu fiilin zamanı gelecek zaman, kipi ise isteme (yükümlülük) kipidir. Zamanı *gelecek zaman*dır çünkü konuşmacı "ekmeğe gitme" işini henüz gerçekleştirmemiş, bu cümleyi söyledikten sonraki bir zaman diliminde gerçekleştirecektir. Olay anı konuşma anından sonra gerçekleşecektir. Kipi ise *isteme kipi*dir çünkü konuşmacı olan çocuk bu cümleyi gönüllülükle, içten gelen bir isteğin yönlendirmesiyle dile getirmiştir. Zaman ve kip kavramlarının Türkiye Türkolojisinde en çok tartışılması ve yeniden değerlendirilmesi gereken konulardan olduğunu söyleyebiliriz çünkü mevcut sınıflandırmalar günümüz dünya dilciliğinden çok farklı ve işlevi görmezden gelen bir niteliğe sahiptir.

5. BÖLÜM

CÜMLE ve DİLBİLİM

5. CÜMLE ve DİLBİLİM

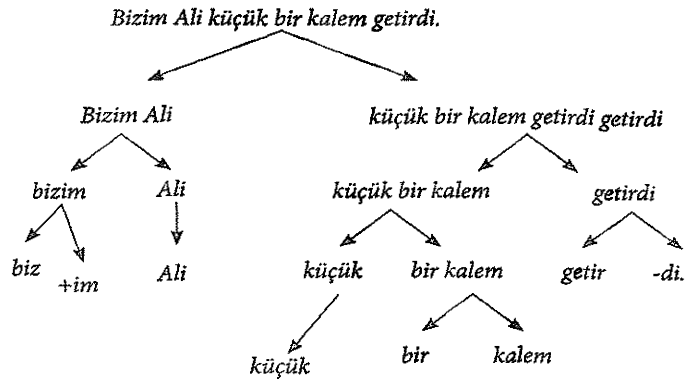
5.1. Temel kavramlar: Öbek, cümle

Sözdiziminin temelde cümlenin yapısıyla ilgili bir çalışma alanı olduğu varsayılır (bk. Carnie 2006: 61). Cümlenin "yapısı" kavramı da tartışmalıdır. Yapıyla kast edilenin ne olduğu yayınlarda farklı şekillerde açıklanmıştır fakat modern dilbilimin geldiği son noktada cümlenin üyelerinin belirlenmesi ve bu üyeler arası ilişkilerin ortaya konması öne çıkmıştır. Buna göre cümle, her şeyden önce üyeler arası ilişkiler ağının bir sonucudur.

Dilbilgisi geleneği daha çok cümle ögeleri arasında çizgisel ilişkiyi ortaya çıkaran bir yöntem kullanıyordu:

a.	*Bizim Ali,*	*küçük bir kalem*	*getirdi.*
	Özne	Nesne	Yüklem

Modern dilbilim, geleneksel dilbilgisinin bu çözümünü cümlenin yapısını ve cümleyi ortaya çıkaran ilişkiler ağını ortaya koyma konusunda yetersiz bulur. Dilbilim çalışmalarında cümle çözümlemesi için diyagramlar kullanılır:

Chomsky'nin Evrensel Dilbilgisi tasarısı, bu çözümleme yöntemini yaygınlaştırmış, dilbilimin klasik cümle çözümleme yöntemi hâline getirmiştir. Ağaç diyagramlarının cümle ögelerinin çizgisel gösterimiyle yetinmediği, ögeler arası ilişkileri ve cümlenin kuruluşunu daha iyi yansıttığı varsayılır. Ayraçlama yöntemi de sık kullanılır ancak ağaç gösterimi kadar yaygın değildir (Ayraçlama yöntemi için bk. "2.2.1.4. Kurallar: Öbek yapı, dönüşüm").

Dilbilimcileri birbirinden ayıran konulardan biri cümleye bakışlarıdır. Kabaca iki cümle yaklaşımı olduğu söylenebilir. Yapısalcı yaklaşım cümleyi bitimli bir fiile sahip söz dizisi olarak kabul eder. Cümle yargı eksenli bir yapı olarak görülürken yargının varlığı da fiille ilişkilendirilir. İkinci yaklaşım daha anlam merkezlidir. Yargı biraz da yorum ürünüdür. Port Royal Okulu'ndan Üretici Dilbilgisi'ne kadar pek çok dilbilim anlayışı bitimli fiili yargı için tek ölçü olarak görmez.

b. *Küçük kız okula her gün arabasıyla gider.*

Yapısalcı yaklaşım için b cümlesi tek bir yargı bildirirken anlam merkezli kuramlar için b'de birden fazla yargının varlığı söz konusudur:

b1. *Kız küçüktür.*

b2. *Kız her gün okula gider.*

b3. *Kızın arabası vardır* vb.

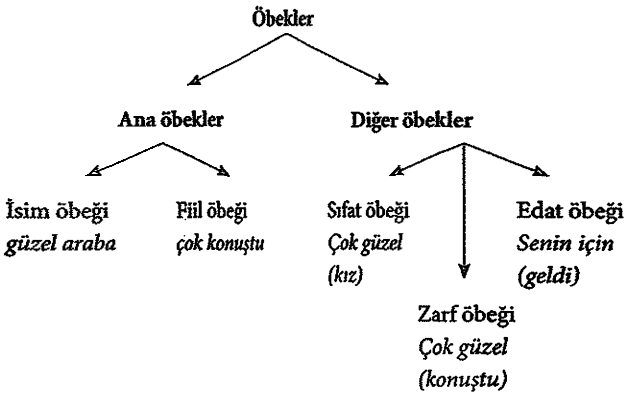
Bakış açılarının farklılığı cümle konusunda pek çok tanım yapılması sonucunu doğurmuştur. Örneğin Amerikan yapısalcıları cümleyi, "başka bir sözdizimsel birime herhangi bir dilbilgisel kuralla bağlı olmayan, bağımsız en büyük sözdizimsel birim" olarak tanımlarlar (bk. Bloomfield 1933). Cümlenin en büyük dilbilgisel birim olduğu görüşü uzun yıllar kabul görmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Ancak daha sonra özellikle edimbilim incelemelerinin ortaya attığı *sözce* (utterance) kavramı cümle üstü birimlerin araştırılmasına öncülük etmiştir.

Öbek (phrase) cümleyi meydana getiren üyelerin yapısıyla ilgilidir. Cümle üyeleri tek bir sözcükten oluşabildiği gibi birden fazla sözcükten de oluşabilir. Birden fazla sözcükten oluşan ve bir bütünlük sergileyen yapılar için öbek terimi kullanılır. Dilbilim incelemelerinde cümlenin iki ana öbekten oluştuğu varsayılır: İsim öbeği (noun phrase) ve fiil öbeği (verb phrase).

Öbekler cümle içinde ana cümlenin bir üyesi olarak görev yaparlar. Çekimli bir fiil tarafından yönetilen ve ana cümleyi tamamlayan **cümlecikten** (clause) ayrılırlar. Cümlecik, birleşik cümlelerde birleşiği oluşturan her bir cümle için kullanılan bir terimdir: *Korkarım ki o yarın gelecek.* Bu cümle iki bitimli fiile sahip (*korkarım* ve *gelecek*) birleşik bir cümledir. İşte bu iki bitimli fiil iki ayrı cümleciği yönettiği için öbek olarak adlandırılmaz.

5.2. Öbek sınıflandırmaları

Örneğimizde (a) *bizim Ali* isim öbeği; *küçük bir kalem* ***getir-*** fiil öbeğidir. Öbekler **baş** (head) konumundaki ögeye göre adlandırılırlar. Baş, öbeğin merkezinde yer alan, bir anlamda öbeği yöneten ögedir. Baş dışındaki ögeler **yardımcı** (subordinate) ögelerdir. İsim ve fiil öbekleri yanısıra **sıfat öbeği (adjective phrase)**, **zarf öbeği** (adverb phrase), **edat öbeği** (prepositional phrase) yaygın öbeklerdir.

Tanımlık bulunan dillerde tanımlayıcı (determiner) öbekler de bulunur: *the car* "araba". İngilizcedeki *the* tanımlığıyla kurulan bu dizi, tanımlayıcı öbeğidir.

Öbeklerin iki tür ilişkiye göre oluştuğu kabulü yaygındır. **Yönetim ilişkisi** (subordination) ve **sıralama ilişkisi** (coordination). Yönetim ilişkisiyle kurulan öbeklerde bir ana öge ve yardımcı öge hiyerarşisi söz konusudur. Buna göre *güzel*

araba, Ali gibi, hasta ol- vb. öbeklerde yöneten-yönetilen ilişkisi vardır. Altı çizili ögeler ana (head) ögeyken, diğer ögeler yardımcı ögelerdir. Bağımlılık Dilbilgisi anlayışının katkısı olan bu öbek yapısı yaklaşımına göre ad öbekleri, edat öbekleri gibi öbekler bu ilişkiye dayalıdır. Sıralama ilişkisiyle kurulan öbeklerde ise bu türden bir ilişki söz konusu değildir. Öbeği oluşturan ögeler eşit değerdedir. *Ali ile Veli, hızlı hızlı* vb. öbeklerde öbeği oluşturan ögeler denktirler ve herhangi bir yöneten söz konusu değildir.

5.3. Cümle ve ögeleri

Cümleyi oluşturan ögelerin belirlenmesi ve adlandırılması kuramlara göre farklılık gösterse de özne (subject), yüklem (predicate) ve tümleç (object/complement) ögelerinin varlığı genellikle kabul edilir. Özne ve yüklem dışındaki ögelerin yani tümleçlerin kendi arasında bölümlenmesi tartışılan konulardandır.

Cümlenin ana ögeleri olarak yüklem ve öznedir. Modern dilbilim incelemelerinde cümlenin bir isim öbeği ve bir fiil öbeğinden oluştuğu varsayılır; bu ilk ayrımda isim öbeği özneyi, fiil öbeği yüklemi karşılar. Bu kabul cümlenin iki ayak üzerinde yükseldiğini ima eder. Ancak bu iki kurucu arasında da bir öncelik arandığında farklı cevaplarla karşılaşırız. Yani aslında cümle önce bir özne midir, yoksa önce bir yüklem midir? Asıl ögenin yüklem ya da özne olmasının dilbilgisinde olduğu kadar felsefede, fizikte de yansımalarını görmek mümkündür.

a. *Okula gidildi.*

Bu cümlede yapısal bir özne bulunmamaktadır. Yapısalcılara göre, bazı cümlelerde yapısal olarak öznenin bulunmaması cümlede asıl ögenin özne olamayacağı anlamına gelir. Yapısalcılık cümlenin asıl ögesinin yüklem olduğuna vurgu yapar. Yani "Cümlenin en önemli ögesi nedir?" sorusunun cevabı dilbilgisel olarak yüklemdir. Ancak felsefe tarihinde nedenlilik (determinizm) tartışmalarında konunun farklı açıklamaları görülür. Kabaca ifade edersek, nedenlilik her olayın neden-sonuç ilişkilerine göre açıklanabileceğine dayalı felsefi bir kavramdır. Bunun cümle ögeleriyle ilişkisine gelirsek, ortada bir fiil varsa bu fiilin de bir faili olacaktır. Yukarıdaki cümlede *gidildi* yüklemi ile *gitme* eyleminin gerçekleştirildiği bildirilir. Nedenlilik "Gitme varsa giden de vardır." sonucuna ulaşır. Eylem varsa eyleyici de mutlaka vardır. Bu da bir eylemden önce o eylemi yapan bir "özneye" işaret eder. Dilbilgisel olarak cümlede yer almaz fakat bu felsefi anlayışa göre en önemli öge öznedir. Eyleyici varsa eylem olabilir, o hâlde cümlede özne varsa yüklem olabilir sonucuna ulaşılır. Ancak fizikte Kuantum fiziğinin gelişimiyle -özellikle Heisenberg'in belirsizlik ilkesini ortaya attığı 1927 sonrasında- nedenlilik yaklaşımı yerini belirsizliğe bırakmış, doğa olaylarının her durumda nedenlilikle açıklanamayacağı yönünde genel bir eğilim ortaya çıkmıştır.

Özellikle Chomsky sonrasında cümle çözümlemelerinde özne ve yüklem kavramları niteleyenleriyle beraber değerlendirildiği için geleneksel dilbilgisindeki sözcüğe odaklı özne ve yüklem anlayışının dışına çıkılmıştır. Yüklemin tek bir fiilden ibaret olmadığı, cümlede özne olmayan tüm ögelerin yüklemin bir parçası olduğu varsayılır.

b. *Şaşkın çocuk, defterini büyük bir kızgınlıkla yere attı.*

Bu cümlenin isim öbeği (*şaşkın çocuk*) özneyken, yüklem olan fiil öbeği (*defterini büyük bir kızgınlıkla yere attı*) diğer tüm ögeleri içerir. Modern dilbilim cümleyi özne ve niteleyenleri, yüklem ve niteleyenleri biçiminde ikili bir ayrım üzerine kurar.

Fiil niteleyicilerinin bölümlenmesi tartışmalıdır. Bu ögelerden özellikle nesne (object) dışında yer alan, yer, zaman, durum vb. bildiren ögelerin farklı şekillerde ele alındığı görülür. b'de fiil öbeği içerisinde yer alan bu türden ögelerin (*defterini büyük bir kızgınlıkla yere*) genel adı tümleçtir. Yapısalcılar bu ögeleri yapılarına göre bölümler. Örneğin, Türkçe için belirtme durumu biçimbirimleri (Ø veya +(y) I) nesne ögesinde bulunur. Diğer durum ekleri diğer tümleçlere gelir. Ancak daha işlevci ve anlamcı diyebileceğimiz yaklaşımlarda biçimbirimlerden çok ögelerin cümlede neyi karşıladıkları (zaman, mekân, durum vb.) önemlidir. Türkçe dilbilgisi geleneğinin çözemediği konulardan biri de bu ögelerin belirlenmesi ve adlandırılması konusudur (bk. Kerimoğlu 2007, tümleçler tartışması sonraki bölümde ayrıca yapılacaktır.)

5.4. Cümle türleri

Türkçe dilbilgisi kitaplarında cümleler türlere ayrılırken birkaç ölçü kullanılır: Yüklemin sözcük türü, yüklemin yeri, anlam, yapı. Bu ölçüler içinde dilbilim çalışmalarında en yaygın kullanılanlar yapı ve yüklemin sözcük türüdür.

İsim cümlesi (nominal sentence) ve **fiil cümlesi** (verbal sentence) ayrımı evrensel bir nitelik sergiler. Yüklem cümledeki diğer ögeleri de belirleyen, yönetici konumda bulunan bir öge olduğu için türü cümlenin üye yapısını doğrudan etkiler. Örneğin yüklemi isim olan bir cümlede nesne bulunmaz.

Türkçede yüklemin fiil türünden olduğu yönünde dilbilgisi geleneğinde sık ifade edilen bir kabul vardır. İsim cümlesi olarak nitelenen cümlelerde de ismi yüklemleştiren çeşitli araçlar vardır. Türkçede en yaygın yüklemleştirme aracı i-ek-fiili ve bu fiilin kişilere göre farklılaşan biçimleridir. Batı dillerinin dilbilgisi geleneğindeki koşaç (copula) kavramına denk gelen bu araç da temelinde fiilden geliştirildiği için Türkçe dilbilgisi geleneğinde isim cümlesinin de bir tür fiil cüm-

lesi olduğu düşüncesi yaygındır. Ancak eş zamanlı dış yapıda fiilin hiçbir biçimde yer almadığı veya dilbilgisi geleneğindeki gibi ifade edersek "ek-fiilin düştüğü" pek çok kullanım vardır:

a1. *Bir kitap var.*

a2. *There is a book.*

a3. *Es gibt ein Buch.*

"Bir kitap var." anlamına gelen Türkçe (a1), İngilizce (a2) ve Almanca (a3) isim cümlelerine baktığımızda Türkçedeki isim cümlesinin farklılığı dikkat çeker. İngilizce ve Almanca cümlelerde yüklemleştirme aracı olan fiiller (*is* ve *gibt*) yer alırken, Türkçe isim cümlesinde dış yapıda hiçbir fiil ögesi yoktur. Bu tür cümleler için dilbilgisi geleneğinde Türkçenin bildirme eki (koşaç, yüklemleştirici) olduğu kabul edilen -DIr ekinin düştüğü öne sürülür, ancak bu ek olmadan da cümle dilbilgisel olarak doğrudur. Bu nedenle, eş zamanlı dış yapıya dayanan bir bakışla Türkçede söz konusu ekten bağımsız bir yüklem olabildiği sonucuna ulaşabiliriz. (Bu ekin koşaç olamayacağına dair önemli bir literatür de vardır bk. Kerimoğlu 2010). Bu örnek de göstermektedir ki -DIr eki ve i-'den gelişen diğer yüklemleştiricilerin fiil kökenli olması eş zamanlı dilbilgisi bakımından "Türkçede tüm cümleler fiil cümlesidir" tarzında bir genellemeyi doğru kılmakta yetersiz kalmaktadır.

Yapı bakımından cümle sınıflaması da dilden dile değişen özellikler sergiler. Öncelikle bir sınıflama ölçüsü olarak "cümlenin yapısı" kavramının tartışmalı olduğunu hatırlatmak gerekir (bk. Amajian vd. 2001: 153). Buna rağmen dilbilim yayınlarında sık rastlanan üçlü bir ayrım vardır: Tek bir ana cümleden oluşan cümle **basit cümle** (simple sentence); bir ana cümle (main sentence) ve bir de yardımcı cümlecikten (subordinate clasue / embedded sentence) oluşan **birleşik cümle** (complex sentence); iki ana cümlenin sıralama bağlaçları (ve, veya vb.) ile bağlanmasıyla oluşan **sıralı cümle** (compound sentence) (bk. Todd 1995: 68; Bussmann 2006: 223). Bunlara Türkçe ve İngilizceden şu örnekler verilebilir.

Basit cümleler:

b1. *Okula dün gittim.*

b2. *You must not say such things* "Böyle şeyler söylememelisin."

Birleşik cümleler:

c1. *Ali gelirse gideceğiz.*

c2. *She became queen when her father died.* "Babası ölünce kraliçe oldu".

Sıralı cümleler:

d1. *Ali eve geldi ve yemek yedi.*

d2. *Ali could neither eat nor sleep.* "Ali ne yemek yiyebildi ne uyuyabildi."

Birleşik cümle, öbek bölümünde değinilen baş ve niteleyen ilişkisine benzer bir özellik sergiler. Sıralı cümlede ise baş olarak nitelendirilebilecek bir öge yer almaz. Sıralı cümledeki ilişki türü sıralamadır (coordination). Dildeki kuruluşların çoğunluğunun niteleme (subordination) veya sıralama (coordination) ilişkisinden birine ait olduğu görülür (Robins 1964: 236). Bu durum yalnızca sözdiziminde değil, biçimbilgisinde de karşımıza çıkar.

5.5. Türkolojideki cümleyle ilgili bazı tartışmalar ve dilbilim

Türkiye Türkolojisinin belki de en sorunlu dilbilgisi alanı sözdizimidir. Öbekler, cümle ögeleri ve cümlenin yapısıyla ilgili üç tartışmayı ele alacağız.

Dilbilgisi yazarları **sözcük öbeklerini** -genellikle kelime grupları terimi kullanılır- ana ögeye göre değil, yardımcı ögeye göre adlandırır:

a1. *Ali'nin defteri* = İsim tamlaması

a2. *Güzel defter* = Sıfat tamlaması

a3. *Çok güzel araba* = Sıfat tamlaması

a4. *Çok güzel konuşuyor* = Sıfat tamlaması

a1 ve a2 nolu örneklere bakıldığında yardımcı ögelerin yani tamlayanların türüne göre öbeklerin adlandırıldığı görülür. *Ali'nin* (defteri) isimdir, bu nedenle tamlama isim tamlamasıdır; *güzel* (defter) sıfattır, bu nedenle tamlama sıfat tamlamasıdır. Bu yönteme göre öbeklerin yirmiye yakın türü olduğu varsayılır: isim tamlaması, iyelik grubu (*benim defterim*), sıfat tamlaması, ikileme öbeği (*güzel güzel*), birleşik fiil öbeği (*yapabil-, hasta ol-*), birleşik isim (özel isim) öbeği (*Buca Eğitim Fakültesi, Ali Yılmaz*), edat öbeği (*senin için*), bağlama öbeği (*Ali ve Veli*), ünlem öbeği (*Hey çocuklar*), unvan öbeği (*Ahmet amca*), isim-fiil öbeği (*Kitap okumak*), sıfat-fiil öbeği (*kitap okuyan*), zarf-fiil öbeği (*kitap okurken*), sayı öbeği (*yirmi iki*), kısaltma öbekleri (*başı bozuk, cana yakın, sahanda yumurta, kumdan kale* vb.).

Dilbilimdeki öbek sınıflandırmaları ise ana ögenin cümledeki görevine göre yapılır. Bunu a3 ve a4 nolu örnekler üzerinden açıklayalım. a3 nolu örnekte ana öge olan *güzel* sözcüğü bir ismi (*araba*) niteleyen bir sıfattır. Bu nedenle a3 nolu örnekteki *çok güzel* öbeği sıfat öbeği olarak adlandırılır. Ancak aynı diziliş a4 nolu örnekte farklı bir işlevi yerine getirmektedir. Burada *güzel* sözcüğü *konuş-* fiilini niteleyen bir zarftır. Bu nedenle bu cümledeki *çok güzel* zarf öbeğidir. *hızlı hızlı* (*konuştu*), *kitap okurken* (*onu gördüm*) gibi öbekler de ana ögeleri zarf olduğu için

zarf öbeği kabul edilir. Buna göre a1 ve a2 nolu örneklerdeki *defter* sözcükleri isim olduğu için a1 ve a2 nolu öbekler öncelikle isim öbeği olarak adlandırılır.

Cümle öğelerinin belirlenmesi de Türkolojinin önemli tartışmalarından biridir:

b1. *Ali yukarı çıktı* = zarf tümleci (zarf tamlayıcısı)

b2. *Ali yukarıya çıktı* = yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç)

b3. *Ali yukarıya doğru ilerledi* = zarf tümleci, edat tümleci

b4. *Ali yarın gelecek* = zarf tümleci

b5. *Ali saat üçte gelecek* = yer tamlayıcısı, zarf tümleci

b6. *Ali saat üçe doğru gelecek* = zarf tümleci, edat tümleci

Yukarıdaki örneklerde yer alan altı çizili ögelerin cümle ögesi olarak nasıl adlandırılacağı konusunda çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. b1 ve b2 nolu cümlelerde kesin bir uzlaşmadan söz edilebilir. Türkiye Türkolojisi her ikisi de yer bildiren bu iki cümledeki ögeleri aldıkları eke yani yapılarına göre farklı ögeler olarak adlandırır. "Sözcük yönelme eki aldığında artık isimleşmiştir, zarflar çekim eki alamaz" yargısıyla *yukarı* sözcüğü b1'de eksiz olduğundan zarf tümleci, b2'de ek aldığından yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç) kabul edilir. Yine yer bildiren b3'teki öge ise edat aldığı için bazı dilbilgisi kitaplarında edat tümleci olarak ele alınır ancak başta M. Ergin'in dilbilgisi olmak üzere yaygın olarak üniversitelerde okutulan kitaplarda edat tümleci adlandırması kullanılmaz. Bu ögeler zarf olarak değerlendirilir. b5 nolu cümledeki ögenin nasıl sınıflandırılacağı ise en çok tartışma yaratan konudur. Zarfların çekimsiz olduğu görüşündekilere göre *saat üçte* ögesi bulunma durumu ekini aldığı için zarf tümleci olamaz, yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç) olmalıdır. Karşı görüştekilere göreyse burada öge yer bildirmemekte, zaman bildirmektedir, bu nedenle öge zarf tümleci kabul edilmelidir.

Dilbilgisi öğretimimizin de önemli sorunlarından biri olan cümle ögelerinin sınıflandırılmasında dikkat çeken nokta hangi bakış açısının kullanıldığının net olmamasıdır. Bugün dünya dilciliği bir cümlenin ögelere ayrılmasının en doğru biçimiyle ilgilenmemekte, cümlenin hangi yöntem kullanılarak ögelere ayrıldığını önemsemektedir. Yani bir cümle tek bir biçimde ögelere ayrılır gibi kesin bir yargı yoktur. Aslolan kendi içinde tutarlı bir yöntem kullanabilmektir. Yukarıdaki tartışma yapısalcı yaklaşımla işlevci (anlamcı) yaklaşımların birbirine karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Yapısal dilbilim ögelerin aldığı eklere, sözcüklerin çekimlerine önem vererek bir sınıflandırma yaparken, işlevci yaklaşım ögelerin cümle içindeki görevlerine odaklanır. Buna göre yapısal yaklaşımı kullanmak isteyen bir dilci kendi içinde tutarlı bir bölümleme yaparken her yapı ögesini (ek, sözcük vb.) dikkate almalıdır. Yapısalcı yaklaşımla yukarıdaki ögeler şu şekilde belirlenir:

b1. *Ali yukarı çıktı* = zarf tümleci (zarf tamlayıcısı)

b2. *Ali yukarıya çıktı* = yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç)

b3. *Ali yukarıya doğru ilerledi* = edat tümleci

b4. *Ali yarın gelecek* = zarf tümleci

b5. *Ali saat üçte gelecek* = yer tamlayıcısı

b6. *Ali saat üçe doğru gelecek* = edat tümleci

İşlevci yaklaşım ise ögenin aldığı ekler veya yapı özelliklerini ön planda tutmaz. Eğer yer bildirenler yer tamlayıcısı olarak adlandırılıyorsa sözcüğün aldığı ekin önemi yoktur. Aslolan ögenin cümleye kattığı değerdir. Buna göre bu cümleler şu şekilde bölümlenir:

b1. *Ali yukarı çıktı* = yer tamlayıcısı

b2. *Ali yukarıya çıktı* = yer tamlayıcısı (dolaylı tümleç)

b3. *Ali yukarıya doğru ilerledi* = yer tamlayıcısı

b4. *Ali yarın gelecek* = zarf tümleci

b5. *Ali saat üçte gelecek* = zarf tümleci

b6. *Ali saat üçe doğru gelecek* = zarf tümleci.

Yukarıya ögesini ek aldığı için zarf tümleci kabul etmeyen bir anlayış yapısalcı yönteme göre hareket etmektedir. Ancak aynı anlayışın edatlı ögeleri zarf tümleci sayması kendi içinde bir çelişki yaratmaktadır. Öte yandan *yukarıya* ögesini zarf saymayan bir yaklaşımın *saat üçte* ögesini zarf sayması da bir çelişkidir. Yer bildiren ögelerde yapısalcı çözümleme kullanılırken, zaman bildiren ögelerde işlevci çözümlemenin kullanılması tutarlı bir yöntem değildir.

Dilbilgisi geleneği tek bir doğru çözümleme olduğuna dayandığı için bir Türkoloji öğrencisinin aklına hemen "Hangisi daha doğru?" sorusu gelir. Yani yapısalcı çözümleme mi işlevci çözümleme mi? Zaten dilciliğin büyük sorusu, belki de felsefenin büyük sorusu budur: Madde mi ruh mu? Biçim mi anlam mı? Saussure gibi söylersek biçim mi töz mü? Saussure "Dil bir töz değil, biçimdir" derken kendi tercihini biçimden yana yapmıştı ve yapısalcılık bu temel üzerine kuruldu. Ancak zamanla gelişen farklı dilbilim kuramları yeni katkılar yaptı. Bu sorunun öyle göründüğü kadar kolay bir soru olmadığını şu basit cümlenin bölümlenmesinde de görebiliriz:

c1. *Ali'nin tepesi attı.*

Bu cümle ögelerine nasıl ayrılmalıdır? Genellikle şu üç çözümleme önerisinden biri sunulur:

c2. *Ali'nin tepesi /attı.* = Özne / Yüklem

c3. *Ali'nin / tepesi attı* = Özne / Yüklem

c4. *Ali'nin tepesi attı* = Yüklem

c2'deki çözümleme yapısalcı bir yaklaşımla anlama bakılmadan yapılmıştır. Biçimce bir sorun yok gibi gözükmektedir. Ancak anlamca veya dilin iletişim işlevi için doğru bir çözümleme midir, tartışılır. Çünkü *tepesi at-* fiiliyle kast edilen *Ali'nin sinirlenmesidir.* c2 bu tür deyimleşmiş veya anlamca kaynaşmış fiilleri birleşik fiil kabul etmeyen bir anlayışla yapılan bir çözümlemedir. Bu yönüyle Saussure öncülüğünde gelişen çizgiye, özellikle de Amerikan yapısalcılığına yakındır. c3 ise dış yapının altında yatan "*Ali sinirlendi*" biçiminde varsayılan bir iç yapıya, Chomsky'ce söylersek derin yapıya göre yapılmış bir çözümlemedir. c3 yapıyı parçalamış, Türkoloji geleneğinde "Tamlamalar bölünemez" yaygın kabulünü bir tarafa atarak ilgi ekli bir ögeyi (*Ali'nin*) özne kabul etmiştir. c4 ise cümlenin öznesiz olduğunu ileri süren bir çözüm önerisidir. Kısacası hangi bakışla yaparsak yapalım, tartışmalı bir yön bizi beklemektedir.

Cümlenin yapısı ile ilgili birleşik cümle kabulleri de dikkate değer veriler sunmaktadır:

d1. *Ali gelirse gideceğiz.*

d2. *Ali gelince gittik.*

d3. *Ali "geliyorum" dedi.*

d4. *Ali o kadar konuştu ki başım ağrıdı.*

Dilbilgisi geleneğinde d1, d3 ve d4 nolu cümlelerin birleşik cümle olduğu konusunda yaygın bir kabul olduğu görülür. d2 için ise iki farklı görüş vardır. Bunlardan ilkine göre fiilimsiler yargı bildirmez. Birleşik cümle olması için yargı bildiren yani zaman, kip ve kişi eki almış iki yüklemin olması gerekir. Oysa *gelince* bir zarf-fiildir ve bu ekleri almamıştır. İkinci görüş ise aslında dış yapıya yansımasa da iç yapıda "1.*Ali geldi*, 2. *Biz gideceğiz*" biçiminde iki yargı olduğunu kabul eder ve bu nedenle bu cümleyi birleşik cümle (girişik birleşik) sayar.

Tartışma yine yapısalcılık ve üretken dilbilim yaklaşımlarıyla ilgilidir. Üretken dilbilimin Chomsky tarafından geliştirilen derin yapı-yüzey yapı ayrımından çok önceleri 16. yüzyılda Port Royal Manastırı'nda ortaya çıkan mantıkçı bir anlayış, benzer bir cümleyi benzer bir yöntemle üçe ayırır: *Görünmeyen Tanrı görünen dünyayı yarattı.* Port Royal Okulu bu cümlede üç yargı olduğunu ileri sürer: 1. *Tanrı görünmez*, 2. *Dünya görünür*, 3. *Tanrı dünyayı yaratmıştır.*

Yapısalcılar ise anlamcı anlayışı eleştirir ve derin yapı gibi "muğlak" bir olguya göre dilin bölümlenemeyeceğini ileri sürerler. Bu durumda *"Kırmızı kalemi aldım"* gibi bir cümlenin de birleşik cümle olabileceği sonuca ulaşılabileceğini ifade ederler: 1. *Kalem kırmızıdır*, 2. *Kalemi aldım.*

Bu tartışmalar karşısında bir taraf tutmaktan çok hangi yaklaşımın dilin doğru betimlenmesine katkı sağlayacağına göre hareket edilmelidir. Yapısalcı çözümleme de üretken dönüşümsel çözümleme de kendi içinde tutarlıysa birini daha doğru, diğerini yanlış kabul etme eğilimi sergilememek, "tek bir doğru dilbilgisi"nin olduğu sanısına kapılmamak gerekir.

6. BÖLÜM

ANLAM ve DİLBİLİM

6. ANLAM ve DİLBİLİM

Anlamı "dilin kalbi" olarak niteleyen, anlam olmadan dilin "havasız ciğerlere" benzeyeceğini belirten dilbilimciler vardır (bk. Riemer 2010: 3), ancak bu kadar önem atfedilen anlamın tanımı konusunda çok net verilere sahip olduğumuzu söylemek güçtür (bk. Lyons 1983: 360, Palmer 1997: 1). Anlamın ne olduğu, Eski Yunan'dan başlayıp 20. yüzyılın en önemli filozoflarından L. Wittgenstein'e uzanan bir çizgide felsefe ve mantığın da sorunlarından biri olmuştur. "Anlamın anlamı" tartışmasının başlı başına bir alan olduğunu söylersek abartmış olmayız (Birkaç örnek için bk. Ogden-Richards 1923, Portner 2005). Dilbilimde "sözcükte anlam", "öbekte anlam", "cümlede anlam" gibi çeşitli anlam görünümleri üzerine yoğunlaşılmıştır (Saeed 2003: 10). Dilbilimin anlam sorunlarıyla uğraşan alanına **anlambilim** (semantics) denmektedir. Ancak konusu anlam olan farklı alanlar da vardır. Örneğin dilbilgisel olmayan ögelerin (bağlam, sosyal çevre, coğrafya, psikoloji vb.) anlam ve anlamlandırma üzerindeki etkilerini de konu edinen **edimbilim** (pragmatics) dilbilimin anlamı araştıran alanlarından biridir.

Anlamın bağlamla yakından ilgili yapısı nedeniyle çok farklı anlam açıklanmalarına rastlamak olasıdır. Bu nedenle anlambilimin "ne olduğu", tam olarak neyi araştırdığı da tartışmalıdır. Anlamın ne olduğu konusunda onca tartışma varken anlambilim konusunda görüş birliğine varmanın güçlüğü ortadadır. Yayınlar değerlendirildiğinde, "tek bir anlambilim düşünün peşinden koşmaktansa" farklı anlambilimleri ele almanın, daha doğru bir yaklaşım olarak öne çıktığı görülür (Tamba-Mecz 1998: 12).

Bu bölümde anlambilimdeki temel yaklaşım ve kavramlar örnekler üzerinden ele alınacak, anlamla ilgili felsefe kökenli tartışmalara ayrıntılarıyla girilmeyecektir.

6.1. Temel kavramlar: Gönderim, kavram, kaplam, içlem, anlambirimcik vb.

Anlambilim incelemelerinde anlamla ilgili pek çok farklı terim vardır. Hatta bu terimlerin bazıları farklı yazarlarda farklı içeriklere sahip olabilmektedir (Türkçede anlambilim incelemeleri için bk. Aksan 1998, Filizok 2001, Karaağaç 2013b). Burada bazı temel terimler açıklanacaktır.

Saussure sonrasında konuyla ilgili ilk önemli teorisyen olan G. Frege (1892)'ye ait gönderim ve dilsel anlam (Sinn) ayrımı üzerinde durmak gerekir. **Gönderim** (reference, Frege'nin terimi *Bedeutung*) dil ögelerinin (sözcük, cümle vb.) dil dışı ögelerle ilişkisi için kullanılır (Palmer 1997: 30). *Kalem* sözcüğü dilsel bir ögedir. Ancak kalem nesnesi dilden bağımsız gerçek dünyadaki bir araçtır. Bu türden dil içi bir ögenin dil dışı bir ögeye yaptığı göndermeye gönderim denmektedir. Gönderim daha özel ve bağlama (coğrafya, zaman vb.) göre değişebilen anlam özelliğidir. *Başbakan* sözcüğünün Türkiye'deki gönderimi 2013'te Recep Tayyip Erdoğan'dır. Ancak aynı sözcük 1999'da Bülent Ecevit'e gönderimde bulunur. Aynı sözcük İngiltere için 2013'te David Cameron'a işaret eder. Gönderim kavramı metin içinde özellikle zamirler için merkezî bir yere sahiptir. Kendinden önceki bir ögeye gönderimde bulunma biçimi olan **art gönderim** (*Ayşe çalışır, onu hep ofiste görürsünüz*) ve kendinden sonraki bir ögeye gönderimde bulunma biçimi olan **ön gönderim** (*Bence şu güzel: Ayşenin çalışması.*) şeklinde iki türü vardır.

Gönderimin yanında sözcüğün daha genel ve daha kavramsal olan, değişmeyen **dilsel anlamı** (sense, Frege'nin terimi *Sinn*) vardır. Burada dil dışı dünyadan çok dil içi bir kavramsal alan işaret edilir. *Başbakan* sözcüğünün "ülkeyi yönetme, seçimle gelme" vb. kavramsal özellikleri dilsel anlamı oluşturur.

Bir başka önemli katkı da R. Carnap (1947: 23)'e aittir: kaplam ve içlem ayrımı. **Kaplam** (extension) kavramı göndergeye benzer. Dil göstergesinin gerçek dünyadaki karşılığı olan nesne için kullanılır. **İçlem** (intension) ise gösterilen kavramına benzer. İnsan zihninde canlanan özellikler bütünü için kullanılır. İçlem "bir kavramın ortak özelliklerinin tümü" olarak tanımlanan anlam alanı (comprehension) kavramına yakındır (Günay 2007: 57).

Kavram (concept, notion) da anlambilim ögelerinden biridir ancak tıpkı anlam gibi tartışmalıdır (Aksan 2003: 149-152). "Sözcüklerin zihnimizde uyandırdıkları" biçimindeki yaygın olan kavram tanımı da haklı itirazlara neden olur

(bk. Palmer 1997: 25). Çünkü bu tanım, sözcüğü kavramdan "önceye" yerleştirir. Kavramın sözcükle ortaya çıktığını vurgular. Ancak düşünceyi önceleyen anlayışlar için bu, doğru değildir. Yani konu eski ve ünlü "dil mi düşünce mi öncedir?" tartışmasına uzanır. Anlambirimcik (seme) belli bir anlam alanında iş gören, anlam ayırıcı en küçük özellik olarak tanımlanır (İmer-Kocaman-Özsoy 2011: 29). Her sözcüğün anlam bütünü küçük özelliklerin birleşiminden oluşur. İşte anlam bütününü oluşturan bu özelliklere anlambirimcik denir. Örneğin *vapur* sözcüğünün anlambirimcikleri şu şekilde sıralanabilir: Toplu taşıma aracı olma, su üzerinde ilerleme, oturma yerlerine sahip olma vb. Sesbirim ve biçimbirim çözümlemelerinin anlambilimdeki yansıması olan anlambirimcik çözümlemesi yaygın bir uygulamadır. Bu uygulama sözcükleri farklılaştıran özellikleri belirlemek için kullanılır:

	otobüs	tren	vapur	uçak
Toplu taşıma	+	+	+	+
Koltuklu	+	+	+	+
Karada ilerleme	+	+	-	-
Tekerlekli	+	-	-	-

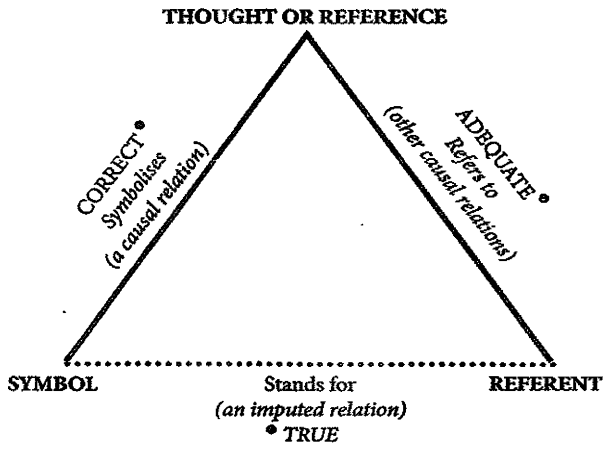
Dikey sütunda anlambirimcikler sıralanmış, yatay sütunda çeşitli sözcüklere yer verilmiştir. Bu sözcüklerin altına -anlambirimcikleri taşıyıp taşımadıklarına göre- artı (taşıyorsa, +) veya eksi (taşımıyorsa, -) konmuştur. Çözümleme sonucunda *otobüs* sözcüğünün *tekerlekli olma* özelliğini, bir başka deyişle anlambirimciğini içermesinin onu diğer sözcüklerden ayırdığı ortaya çıkmıştır.

6.2. Anlam açıklamaları: Frege, Ogden-Richards, Carnap, Grice, Leech, Wittgenstein vb.

Saussure'nin gösterge kavramıyla ilgili görüşleri (bk. 2.1.1.1. nolu bölüm) dilbilimsel anlam açıklamalarına dayanak teşkil etmiştir. Saussure sonrasında anlamın ne olduğuyla ilgili pek çok açıklama yapılmıştır.

Ünlü Alman filozof G. Frege 1892'de yukarıda üzerinde durduğumuz gönderim (reference) ve dilsel anlam (sense) ayrımını ilk yapan kişidir. Frege anlam için tek bir sözcük kullanmaz. Bir sözcüğün üç anlamsal etkisi olduğunu kabul eder: Sözcüğün bir soru veya ifadeyi kapsayıp kapsamadığını ortaya koyan güç (force), diğer sözcüklerden kendisini ayıran ton (tone) ve dilsel anlam (sense).

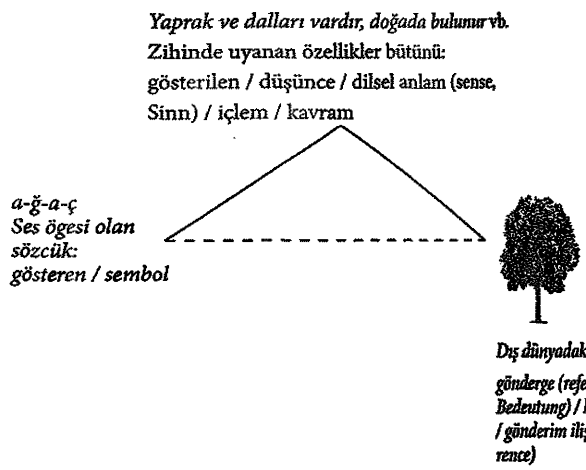
Anlam açıklamaları içinde en çok kullanılanı Ogden-Richards (1923)'e ait aşağıdaki açıklamadır:

Ogden-Richards (1923: 11)

Ogden-Richards **üçgeni** adı verilen bu ünlü çizimi Türkçe terimlerle şu şekilde yorumlamak mümkündür. Bu üçgende Saussure'nin gösterilen kavramı için **gönderim / düşünce** (reference/thought) ve gösteren kavramı için **sembol** (symbol) terimi kullanılır. Saussure'de olmayan bir boyut daha eklemesi bakımından bu üçgen önemlidir. **Gönderge** (referent) boyutu üçgenin yeniliklerindendir. Saussure gösterge kavramını gösteren ve gösterilen biçiminde iki boyutla açıklıyordu. Örneğin *ağaç* göstergesinin seslerden oluşan (a-ğ-a-ç) boyutu göstereni, doğadaki *ağaç nesnesi* gösterileni oluşturuyordu. Ogden-Richards (1923) bu kavramlara sırasıyla sembol ve gönderge adlarını verir ancak bununla yetinmez. Bu ikisinin zihinde oluşturduğu düşünce ögesine gönderim (düşünce) adını verir. Bunlar arasındaki ilişki biçimlerini de çizgilerle ortaya koyar. Sembol ve gönderge arasındaki ilişki nedensiz ve saymaca olduğu için kesik çizgi biçiminde gösterilir. Ancak sembol ve gönderim ile gönderge ve gönderim arasındaki ilişki nedenli olduğu için üçgenin bu ilişkileri gösteren kenarları düz çizgiyle çizilir.

Buraya kadarki açıklamalar, Saussure'nin gösterge kavramıyla ilgili görüşlerine yakındır. Ogden-Richards yalnızca gösterilen kavramıyla yetinmeyerek dil dışı ögeler için gönderge kavramını ekler. Saussure'nin gösterge açıklamasına R. Carnap'ın yukarıda anılan kaplam-içlem ayrımı da eklenebilir. Bu açıklamalarda farklı terimlerle de olsa temelde aynı şeyler ifade edilmektedir:

Yukarıdaki açıklamalar yanında bir de anlamın niteliği, iletişim ortamındaki özelliklere göre yapılan anlam açıklamaları vardır. Şimdi bunlardan birkaçını görelim.

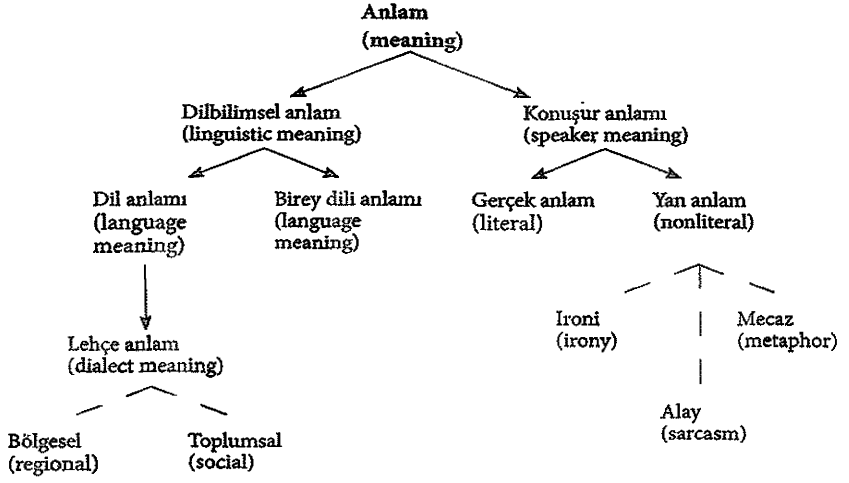
P. Grice 1957'de yayımlanan çalışmasıyla bir başka anlam sınıflaması yapmıştır. **Konuşur anlamı** (speaker's meaning/utterer's meaning) ve **cümle anlamı** (sentence meaning). Bu ayrım daha sonra gerek dilbilim gerekse felsefe-mantık çalışmalarında sıklıkla kullanılmıştır (bk. R. Martin 1987: 19, Evans 2009: 8). Bu ayrıma göre bir cümle her durumda aynı anlama sahip değildir. Dinleyenler (veya okuyanlar), bir cümleyi her zaman o cümlenin üreticisinin yüklediği anlamla algılamazlar. Cümle üreticisinin cümleye yüklediği anlam konuşur anlamı, cümlenin konuşurdan bağımsız dinleyenlerce algılanan anlamı cümle anlamıdır. Cümle anlamı daha statiktir ve az değişir. Dilbilim incelemeleri daha çok bu anlamla ilgilidir. Konuşur anlamı daha çok kullanımla ilgilidir ve bu yönüyle değişkenlikler gösterir. Pragmatik, anlamın bu yönüyle de ilgilenir.

P. Grice sonrasında anlamın niteliğiyle ilgili çeşitli sınıflandırma denemeleri olmuştur. Bunlardan biri, anlamı yedi türe ayıran Leech (1985: 23)'e aittir:

1.Kavramsal anlam (conceptual meaning/sene)		Mantıksal, bilişsel, gösteren içerik
İlişkisel Anlam (associative meaning)	2. Çağrışımsal anlam (connotative meaning)	Dilin gönderimde bulunduklarıyla ilgili anlam
	3. Toplumsal anlam (social meaning)	Dil kullanımının toplumsal koşullarıyla ilgili anlam
	4. Duygusal anlam (affective meaning)	Konuşur veya yazarın çeşitli tutum ve duygularıyla ilgili anlam
	5. Yansıyan anlam (reflected meaning)	Aynı ifadenin diğer anlamlarıyla ilişkili olarak aktarılan anlamı
	6. Kalıplaştırıcı anlam (collocative meaning)	Başka bir sözcüğün çevresinde bulunmaya eğilimli sözcüklerle aktarılan anlam
7. Tematik anlam (thematic meaning)		Önem ve vurgu derecesine göre düzenlenen bir mesajla aktarılan anlam

Bu tabloda 1. ve 7. anlam türleri dışındakiler diğer sözcükler, anlamlar ve durumlarla kurulan ilişkiler ağının ürünü olduklarından Leech tarafından **ilişkisel anlam** başlığı altında ele alınır. Bu anlam türlerinde metinsel ve toplumsal bağlam önem taşır. **Kavramsal anlam** zihinde uyananları içerir, bu yönüyle en geneli ve durağan olanıdır. **Tematik anlam** ise konuşurun vurgulamak istedikleriyle doğrudan ilgili olması bakımından kullanıma dayalıdır.

A. Akmajian - R. Demers - A. Farmer - R. Harnish (2001: 230) tarafından yapılan anlam açıklaması **konuşur anlamı – dilbilimsel anlam** ikiliğine dayanır:

Akmajian vd (2001)'in bu sınıflaması konuşur anlamını da ikiye ayırır. Bu şekilde konuşurun bir dil ögesini, işaret ettikleri bakımından, nasıl kullanacağı biraz da geleneksel anlambilgisindeki gerçek-yan anlam ayrımına benzer biçimde belirginleştirilir. Konuşur bazen bir sözcüğü daha genel ve birincil olan anlamıyla (literal meaning) kullanırken (*Ali cama taş attı*), bazen bunun dışında daha farklı bağlamlarda (nonliteral meaning) (*Taş kalplisin. Taş gibi hatun* vb.) kullanabilir. Dilbilimsel anlam ise dil ögesinin toplumla olan ilişkisine göre türlenir. Dil anlamı bölge, toplum gibi daha genel anlam ilişkilerini karşılarken, birey dili anlamı bireyin kullanımlarını kapsadığı için daha özel anlam ilişkilerini karşılar. Örneğin *kompir (kumpir)* sözcüğünün Ödemiş'teki karşılığı "patates"tir. Ancak büyük şehirlerde aynı sözcük "haşlanmış, işlenmiş patates" için kullanılır. Bu farklılık, dil anlamı (lehçe anlamı) için bir örnek oluşturur. Ancak tek bir kişinin bu sözcüğü, kendine has biçimde anlamlandırarak kullanması veya sesletmesi birey dilini örneklendirir.

Anlam kavramını reddeden isimlerin olduğunu belirtmek gerekir. Ünlü filozof **L. Wittgenstein**, "bir sözcüğün anlamı onun dil içindeki kullanımıdır" diyerek kullanımı öne çıkarır. Benzer bir yaklaşımı savunan **R. Guiraud** (1999: 107) çağdaş dilbilimin anlam konusunda şu görüşleri benimsediği düşüncesindedir: "sözcüklerin anlamları yoktur, yalnızca kullanımları vardır", "bir sözcüğün anlamları, bunların kullanımlarının toplamından başka bir şey değildir". Bir sözcüğün "hapsedilmiş, durağan" bir anlam taşımadığı, nasıl ve ne için kullanıldığının önemli olduğu, kullanımcı diyebileceğimiz araştırmacılar tarafından sıklıkla savunulur.

6.3. Anlamla ilgili dönüşümler: Genişleme, daralma, iyileşme, kötüleşme, başka anlama geçiş

Bir gösterenin gösterilen boyutu durağan değil, değişime açık bir niteliğe sahiptir. Sözcükler yüklendiklerini zamanla çeşitli etkenlere bağlı olarak bırakabilirler, bazen de yeni yüklerle yollarına devam ederler. Sözcüğün anlam alanının genişlemesi veya daralması yeni bilgilenmeler, öğrenmelerle yakından ilgilidir. İyileşme ve kötüleşme kavramları da bunlardan çok farklı değildir. Çünkü "iyi" ve "kötü" dilin değil, insanların derdidir. Dil için anlamın iyisi, kötüsü olamaz. İyileşme veya kötüleşme de genişleme, daralma veya başka anlama geçişin türleridir. Ancak burada bu beş kavram -geleneğe uygun biçimde- ayrı ayrı açıklanacaktır.

- **Anlam genişlemesi** (semantic extention) bir sözcüğün ilk anlamından daha geniş, yeni anlamlar kazanmasıdır. Örneğin *çocuk* sözcüğü Kaşgarlı'da "domuz yavrusu, küçük" anlamında kullanılırken bugün "yavru, insan yavrusu" için kullanılmaktadır (Arslan Erol 2008: 250). *Yük* sözcüğü de "ağırlık" anlamına ilaveten "bohça, hayvanların taşıdığı şey, rahimdeki çocuk, sorumluluk" gibi anlamlar kazanmıştır.

Anlam daralması (semantic restriction) bir sözcüğün eskiden karşıladıklarının bir bölümünü karşılar duruma gelmesidir. Örneğin *Tanrı* kelimesi Eski Türkçede [*Teñri*] hem "gökyüzü" hem de "yaratan, ilah" anlamını karşılıyordu. Bugün yalnızca "yaratan" anlamı için kullanılmaktadır. *Erik* sözcüğü de pek çok meyveyi karşılayan bir sözcüktü. Bugün sadece tek bir meyve için kullanılan bir sözcük durumuna gelmiştir.

Anlam iyileşmesi (amelioration) sözcüğün insanlarca daha olumlu bulunan bir kavramı karşılar duruma gelmesidir. Yukarıda da değinildiği üzere aslında "iyileşme" anlamda olmamakta; insanların, sözcüğün karşıladığı yeni kavrama bakışları bu yorumu doğurmaktadır. Anlam iyileşmesi için verilen klasik bir örnek vardır. *Yavuz* (< *yabız*) sözcüğü "kötü, acımasız" gibi anlamları karşılarken "iyi, cesur, yiğit" gibi anlamları karşılar duruma gelmiştir. Aslında dil tarihi "iyi" ve "kötü"nün komşu kavramlar olduğunu, bugünün iyisinin birden kötüleşebileceğini ya da bunun tam tersinin kolaylıkla gerçekleşebileceğini göstermektedir. Bunu görmek için bugünkü bazı kullanımlara bakmak yeterlidir. *"Çok müthiş bir filmdi"* cümlesindeki *müthiş* sözcüğü ilk anlamı olan "dehşet veren" anlamı için kullanılmamış; "çok güzel, sürükleyici, harika" anlamlarını karşılamak için kullanılmıştır.

Anlam kötüleşmesi (pejoration) sözcüğün insanlarca daha olumsuz bulunan bir kavramı karşılar duruma gelmesidir. Farsça *canavar* kelimesi "canlı" demektir. Ancak bugün "korkutucu, yok eden yaratık" anlamında kullanılır. *Sürtük* sözcüğü "sürtülmüş, aşınmış" anlamındayken bugün "evinde oturmayan, çok gezen kadın, hayat kadını" anlamını karşılamaktadır.

Başka anlama geçiş (semantic transfer) sözcüğün çok farklı bir anlamı karşılar duruma gelmesidir. *Öfke* (< *Öbke*) sözcüğünün Eski Türkçedeki anlamı "ciğer"di. Fakat bugün bir duyguyu ifade etmektedir.

6.4. Anlam bulanıklığı: Eş seslilik, eş yazılılık, çok anlamlılık

Anlam bulanıklığı veya yorum zorluğu yaratan üç olguyu aynı başlık altında değerlendiriyoruz. Her üçü, iletişimde bir sözcüğün anlamlandırılması konusunda sorun kaynağı olabilir (Ayrıntılı bir inceleme için bk. Karaağaç, 2009).

Eş seslilik (homophony) dilde farklı anlamları karşılayan iki veya daha fazla sözcüğün aynı ses yapısına sahip olması durumudur. *Yüz* "surat, çehre" sözcüğü ile *yüz-* fiili ve *yüz* sayısı eş sesli sözcüklerdir. Eş sesliliğin üç kaynağı vardır (Karaağaç 2009: 66)

a. Çok anlamlılığın yarattığı eş seslilik: Aslında aynı sözcüğün iki anlamının -eş zamanlı bakışla- konuşurlarca iki farklı sözcük varmış gibi algılanması. İng. *Dumdum* Hindistan'da bir şehir adıdır ancak bugün sözcük

orada yapılan kurşun için kullanılmaktadır. İki sözcük arasındaki bağ konuşurlarca anlaşılamamakta, Dumdum farklı bir sözcük gibi değerlendirildiği için eş seslilik doğmaktadır.

b. Ses değişmelerinin yarattığı eş seslilik: "Temas" anlamındaki *değme* (Eski Türkçe *teg-me* > *değme*) sözcüğüyle "her, herhangi bir" anlamındaki *değme* (Eski Türkçe *ti-gme* > *değme*) sözcükleri geçmişte yaşadıkları ses değişimleriyle bugün eş sesli duruma gelmişlerdir.

c. Alıntıların yarattığı eş seslilik: "Yabancı" anlamındaki *yad* (*yad eller* vb.) sözcüğü Türkçedir. Ancak "anma" anlamındaki *yad* (*yad etmek* vb.) Farsçadan gelmiştir. Buradaki eş sesliliğin kaynağı alıntı sözcükle dilin kendi sözcüğünün ses yapısının örtüşmesidir. Bazen ses benzerliği anlamların bir sözcüğe taşınmasını yani çok anlamlılığın nedeni de olabilmektedir. Bugün -yanlış olarak- İngilizcedeki *direct* sözcüğünün "dolaylı olmayan, doğrudan" anlamı sesçe kendisine çok benzeyen Türkçe *direk* sözcüğüne aktarılmaktadır. "Direk eve gittim." gibi bir kullanım Türkçede *direct* sözcüğünün etkisiyle oluşmuştur.

Eş yazılılık (homography) sesleri ve anlamları farklı fakat yazılışları aynı olan sözcükler arasındaki ilişki eş yazılılık ilişkisidir. Dil dışı bir olgudur, ortaya çıkmasında kullanılan alfabe ve yazımla ilgili kabullerin büyük payı vardır. Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arap alfabesinin etkisiyle pek çok eş yazılılık örneğine rastlamak mümkündür.

kör veya *gör*

Yukarıdaki yazım en az iki farklı şekilde okunabilir. Bugün kullandığımız Latin alfabesinde de eş yazılılık örneklerine rastlamak mümkündür. Özellikle yabancı dillerden alınan sözcüklerin eş yazılılık kaynaklı karışıklıklara yol açabildiği görülür: 1. *koz* "ceviz", 2. *koz* "İskambil oyununda bir kâğıt". Fransızcadan gelen ikinci *koz* çoğu sözlükçüyü yanıltmış, aslında iki anlamı olan tek bir sözcük olduğu düşüncesiyle bu maddeyi pek çok sözlük yanlış oluşturmuştur (Karaağaç 2009: 64-65). Bu iki sözcük eş yazılı ve eş seslidir. Çoğunlukla da eş seslilik ve eş yazılılık yan yana yaşar ve bu nedenle de aynı şey olduğu düşünülür. Oysa yukarıdaki Arap alfabesi örneğinde görüldüğü üzere her zaman eş yazılılar eş sesli olmazlar: *Gelin* "gel- fiilinin 2. çoğul kişi çekimi", *gelin* "evlenen kişi" sözcükleri eş yazılıdır fakat eş sesli değildir. İlk sözcükte vurgu ilk hecededir, bu da iki sözcüğün sesletimini farklılaştırır. Yazılışları aynıdır fakat sesletimleri farklıdır. Ancak aynı yazılan iki sözcüğün eş sesli olmaması durumu bugün Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arap alfabesine göre daha nadir görülür.

Çok anlamlılık (polysemy) tek bir sözcüğün birden fazla anlama sahip olması durumudur. *Burun* kelimesi yalnızca bir organ için kullanılmaz, coğrafyada da bir anlamı vardır. Yeni bilgilerin eski şekillere eklenmesi çok anlamlılığın en önemli nedenidir. Her yeni bilgiye yeni bir şekil bulunmasının zorluğu ve eski bilgiyle ilgili görülen yeni bilginin eski bilginin şekline eklenmesinin doğallığı çok anlamlılığı tüm dünya dilleri için önemli bir olgu hâline getirmiştir.

Çok anlamlılık, eş yazılılık ve eş seslilik sözlük ve etimoloji çalışmalarında sorunlar yaratan olgulardır. Aynı yazılış veya aynı sese sahip iki sözcük mü vardır, yoksa tek bir sözcüğün iki anlamı mı vardır sorusu bu gibi durumlarda hep cevap beklemektedir. Bu tartışmalara en iyi örneklerden biri Ş. Tekin ve T. Tekin arasındaki *yaz-* fiili (veya fiilleri) ile ilgili tartışmadır. Ş. Tekin *yazık* kelimesinin de kökünü oluşturan "günah işlemek" anlamındaki *yaz-* fiili ile "yazı yazmak" anlamındaki *yaz-* fiilinin aynı fiil olduğunu savunmuş dolayısıyla aslında tek bir fiilin birden fazla anlamıyla karşı karşıya olduğumuzu ifade etmiştir. Ş. Tekin'e göre ortada bir "çok anlamlılık" örneği vardır. Fakat T. Tekin "günah işlemek" anlamındaki *yaz-* fiili ile "yazı yazmak" anlamındaki *yaz-* fiilinin aynı olmadığını, ortada iki farklı fiil olduğunu savunmuştur. T. Tekin'e göre eş seslilik ve eş yazılılık örneği vardır (T. Tekin görüşünü uzun ünlülüğe bağlar. Ayrıntılı bilgi için Ş. Tekin 2001 ve T. Tekin 1997'deki ilgili makalelere bakılabilir).

6.5. Anlam ilişkileri: Eş anlam, karşıt anlam, alt anlam

Dil içinde çeşitli ögelerin ayrımı Saussure'den beri "ayrılıklar" üzerinden yapılmaktadır. Yani dilde A ve B varsa bir yerde farklı özelliklere sahiptirler. Anlam konusunda da aynı kural işler. A ve B anlamları, bir dizge içinde varlıklarını sürdürürler. Bu dizge içinde yakınlıklar, karşıtlıklar doğal olarak vardır. Anlamlar arasındaki ilişkiler, insan zihninin dünyayı kavrayışını da ortaya koyar. İnsanın anlamları nasıl sıraladığı, aralarında hiyerarşik bağlar kurup kurmadığı önemli veriler sunar. Örneğin anlamların "eş" olabilmesi konusu başlı başına bir araştırma alanıdır.

Eş anlamlılık (synonymy) iki gösterenin aynı gönderim ilişkisine sahip olması, bir başka ifadeyle iki gösterenin içlemlerinin aynı olmasıyla mümkündür (Lyons 1983: 398). *Kadın* ve *hatun* sözcükleri eş anlamlılığa örnek olarak verilebilir. Bu iki sözcüğün gerçek dünyada gönderimde bulundukları varlık (yani göndergeleri) ve zihinde uyandırdıkları (dilsel anlam, içlem) aynıdır: İnsanın dişi olanı. Ancak eş anlamlılık konusu çeşitli tartışmalara yol açar. Bazı anlambilimciler eş anlamlılık için farklı şartların bulunması gerektiğini ileri sürerler. Örneğin **S. Ullman** (1957) iki sözcüğün eş anlamlı olabilmesi için "a. birbiri yerine geçebilme, b.mantıksal ve duygusal anlam olarak eş olma" şartlarını taşıması gerektiğini savu-

nur. Buna göre *kadın* ve *hatun* sözcükleri her durumda birbiri yerine kullanılamayacağı için tam eş anlamlı olamaz: *Kadın voleybol takımı - *hatun voleybol takımı.* [Ancak Lyons (1983: 382), yer değiştirebilme şartını reddeder.]. Ayrıca *hatun* sözcüğünün çağrıştırdıklarıyla *kadın* sözcüğünün çağrıştırdıkları farklılık gösterdiğinden duygusal ve mantıksal anlam bakımından da özdeş değildirler. Dilbilimde bu türde tam bir eş anlamlılığın çok az sayıda sözcükte görülebileceği görüşü yaygındır. Gerçekten de içlemi her bakımdan aynı olan sözcükler bulmak çok zordur. Çünkü her sözcüğün hem bireysel hem de toplumsal olarak farklı değerleri vardır. İçlemin duygusal bakımdan da örtüşmesi gibi bir şart, en yakın görülen sözcükleri bile ayırır. Dilde de "benzerliklerden çok ayrılıklar" olduğu Saussure'den beri kabul edilir. Başlangıçta birbirinin tam karşılığı olan sözcükler bile zamanla aykırılaşmaktadır. Sözcük dilde eskidikçe, kullanıldığı bağlamlar arttıkça kullanım bakımından da başka bir sözcükle "eş" olamamaktadır. Ancak özellikle dile yeni girmiş yabancı sözcüklerde, bazı terim kullanımlarında yer değiştirebilmeyi de kapsayan bir eş anlamlılık söz konusu olabilmektedir: *Edat* ve *ilgeç* terimleri birbiri yerine kullanılabilmektedir. Ancak tam eş anlamlılık çoğunlukla iki sonuca yol açar: a) Sözcüklerden birinin diğerini yok etmesi (Örn. *uçak* sözcüğü *tayyare*yi kullanımdan düşürmüştür); b) Sözcüklerin zamanla farklı anlamlar yüklenerek ayrışması [Aynı kökten gelen sözcükler olmalarına rağmen (Eski Türkçe *ka:tun*) *kadın* sözcüğünün *hatuna* göre daha nesnel ve mesafeli durumlarda kullanılması, *hatun*un bazı kullanımlarda argo ögesine dönüşmesi: *taş gibi hatun*]. Böyle olmakla birlikte konunun tartışmalı pek çok noktası olduğunu belirtmeliyiz. Sorun eş anlamlılığın ölçüsünün ne olduğunun belirlenmesinde yatar. Ullman'ın anılan ölçüsüne göre eş anlamlılık çok sınırlıdır. Ancak sözcüklerin içlemleri arasındaki kısmî örtüşmelerin yeterli görülmesi hâlinde, eş anlamlılık daha yaygın bir olgu olarak karşımıza çıkar.

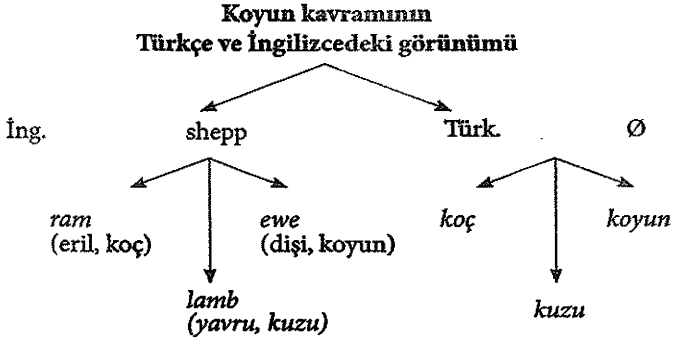
Karşıt anlamlılık konusunda farklı terimlerin kullanıldığı gözlenir: *opposition ~ antonymy ~ contrast* (bk. Lyons 1977: 270; Lyons 1983: 411; Cruse 1986: 197; Palmer 1997: 78). Geleneksel bakışla *soğuk-sıcak, evli-bekâr, öğretmen-öğrenci* vb. çiftler karşıt anlamlılığa örnek verilir ancak anlambilimciler bu sözcüklerdeki anlam ilişkilerini ayrı görür ve her biri için farklı terimler kullanır. Karşıtlık türleri şu üç başlık altında değerlendirilebilir:

a. Bütünleyici (complemantary) karşıtlık: *Evli* ve *bekar* sözcüklerindeki karşıtlık tipi bütünleyicilik sergiler. Bu türde karşıtlık "A değilse B'dir" ilişkisi gösterir. Bir kişi *evli* değilse *bekâr*dır. Derecelendirilemezler, bir kişi *biraz evli* veya *biraz bekâr* olamaz. *Ölü ~ diri, erkek ~ dişi* sözcükleri bu türden karşıtlık sergiler.

b. Dereceli (gradable) karşıtlık: Derecelendirilebilen ve "A değilse B'dir" dizimine uymayan sözcükler arasındaki karşıtlık türüdür. *Sıcak ~ soğuk* sözcükleri bu türden bir ilişki sergiler. Su *biraz sıcak* veya *daha soğuk* olabilir. Ayrıca su *sıcak* değilse *soğuk* demek değildir, *ılık* olabilir. *Büyük ~ küçük, güzel ~ çirkin* vb. sözcükler bu tür karşıtlık özelliği gösterir.

c. Bağlamsal (relational) karşıtlık: İlişkisel karşıtlık da denilen bu karşıtlık ilişkisi bağlamsal komşulukla sağlanan bir karşıtlıktır. *Öğretmen* sözcüğünün karşıtı *öğrenci* değildir ancak bir metinde bu iki sözcük karşıtlık ilişkisi sergileyebilir. Aynı şekilde *satmak* fiilinin karşıtı *almak* fiili olabilir.

Alt anlamlılık (hyponymy) çoğunlukla "kapsama" kavramıyla ilişkilendirilerek açıklanır (Lyons 1983: 404-405, Palmer 1997: 76-77). Anlamlar arasındaki hiyerarşik bir ilişkiye işaret eder. Örneğin *hayvan* kavramı *at, köpek, kedi* kavramlarını içerir. Alt anlamlılık bakımından *hayvan* üst anlam (superordinate), *at, köpek* ve *kedi* bu üst anlamın eş alt anlamlılarıdır (co-hyponym). Ancak alt anlamlılık hem bağlamcıldır hem de dilden dile farklılıklar sergiler. Örneğin İngilizcede *sheep* "koyun" sözcüğü *ram* "koç", *ewe* "koyun", *lamb* "kuzu" anlamları için üst anlamdır. *Sheep* cinsiyet bildirmez; *ram* erillik, *ewe* dişilik, *lamb* ise yavru olma bilgilerini içerir. Fakat Türkçede *koyun* dişilik, *koç* erillik bildirir. Yani *koyun* ve *koç*'un üst anlam ilişkisine girecekleri bir sözcük yoktur:

Eş alt anlamlı sözcükler bir bütünün parçaları gibidirler. Yani *kedi, köpek, at* sözcükleri *hayvan* bütününün parçalarıdır. Buna dayalı olarak da bu parçalar arasında çeşitli denklikler kurulabilir. "*X kedidir, X hayvandır.*" demektir ama tersi doğru değildir. *Hayvan* sözcüğü daha geniş bir dünyaya gönderimde bulunur, bu nedenle **uzanımı** (extension) büyüktür, ancak *kedi* sözcüğünün daha belirli bir varlığa gönderimde bulunduğu için **içerimi** büyüktür. Bir sözcüğün uzanımı ne

kadar büyükse içerimi o kadar küçüktür. Tersi de doğrudur. Bu ikisi arasında ters orantılı bir ilişki vardır (Lyons 1983: 405). Alt anlamlılıkla ilgili bir diğer kavram da **bağdaşmazlıktır** (incompatibility). *Renk* kavramının alt anlamlıları olarak *kırmızı, yeşil, mavi* arasında bağdaşmazlık ilişkisi vardır. *X mavi bir arabadır* dediğimizde, arabanın *kırmızı* ve *yeşil* olmadığını söylemiş oluruz. Bütün sıfatlar için bağdaşmazlık vardır denemez. Çünkü bazıları bir arada bulunabilir. *Kırmızı* ve *güzel* arasında bağdaşmazlık yoktur çünkü aynı anda kullanılabilirler: *kırmızı güzel bir araba.*

6.6. Anlam türleri: Gerçek anlam, yan anlam, mecaz

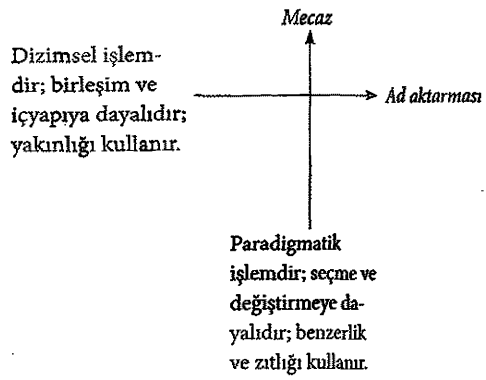
Gerçek anlam, düz anlam veya temel anlam gibi terimlerle karşılanan anlam türü için farklı değerlendirmeler söz konusudur. Aksan (2003: 182) "belli bir bildirinin dinleyen ya da okuyana aktardığı *kesin, dolaysız anlam*" biçiminde bir tanım yapar ancak bir sözcüğün anlamları arasında gerçek anlam-yan anlam gibi ayrımlarda bulunmak kolay değildir. Dilbilimde çeşitli alt başlıkları da içeren sınıflamalar yapılmıştır ancak bunların dayandığı ikili bir ayrım vardır: ***Birincil anlam*** (denotative, dictionary) ve *ikincil anlam* (connotative, encyclopaedic, secondary). Birincil anlama sözlüksel anlam da denir ki bu anlam türü, sözcüğün doğrudan gönderimde bulunduğu ve sözlükte yazan karşılıklarını içerir. *Taş* için "doğadaki sert cisim" birincil anlamdır. Birincil anlam daha durağan ve kolay değişmeyen anlamdır.

Ancak -bu kitapta- yan anlam terimiyle karşıladığımız ***ikincil anlam*** bu birinci anlama eklenen, dinamik, yoruma açık, çoğunlukla sözlükte yer almayan anlamlardır. Duygu değeri gibi bireysel yorumları da içeren, daha geniş bir dünyaya gönderimde bulunan ve bu nedenle ansiklopedik anlam da denilen bir anlam türüdür. *Taş* sözcüğünün acımasızlık (*taş kalpli*) veya güzellik (*taş gibi kız*) gibi anlamları ikincil anlam içerisinde değerlendirilebilir.

Dünya dilciliğindeki *denotation* kavramının Türk dilbilim geleneğinde *gerçek* veya *düz anlam* terimiyle, *connotation* kavramının *yan anlam* terimiyle karşılandığı görülür (bk. İmer-Kocaman-Özsoy 2011: 106, 261; Rifat 2013: 72, 233). Ancak Doğan Aksan bu terimleri farklı bir anlayışla kullanır. Aksan (2003: 182-183, 194-195), *connotation* için *duygu değeri* terimini, *secondary meaning* "ikincil anlam" için *yan anlam* karşılığını kullanır. Bu ikisi arasındaki ayrımı da şu şekilde açıklar: Duygu değeri daha çok çağrışımsal, sözcükle birlikte uyanan duyguya dayalı izlenimlerdir. Örneğin *üveyana* kelimesinin gerçek anlamı vardır, buna ilaveten insanlarda oluşan "acımasız, kötü" gibi izlenimleri vardır. Bunlar sözlükte yer almazlar. İşte duygu değeri bu türden kullanımları içerir. *Yan anlam* ise duygu ve çağrışımlardan farklı olarak sözcüğe eklenen ikincil anlamlardır ki bunlar sözlük-

te yer alabilir. Örneğin *dirsek* sözcüğü vücudumuzun bir bölümü anlamını karşılar ancak köşeli borular için de kullanılır. *Okumak* fiili gerçek anlamına ilaveten "öğrenim görmek", "bir şarkıyı söylemek" gibi anlamlar kazanmıştır. Bu anlamlar yan anlamdır. Aksan'ın bu ayrımı da tartışmaya açıktır. Çünkü art zamanlı değişimlere göre yapılmıştır. Bu türden ayrımlar yapabilmek için sağlam kanıtlar olması gerekmektedir. Sözlükteki anlamlardan hangisinin gerçek hangisinin yan olduğunun belirlenmesi her durumda verilen örneklerdeki kadar kesin olmayabilir. Örneğin "*Ormanları yaktılar*" ve "*Kına yakıldı*" cümlelerindeki *yakmak* fiilinin gerçek anlamının ne olduğu eş zamanlı ve art zamanlı bakışla farklılık gösterir. Etimoloji bilgisi olmayan sıradan bir Türkçe konuşuruna -eş zamanlı bir bakışla- bu fiilin ilk anlamı veya gerçek anlamı "ateşle tutuşturmak" gibi gelir. Çünkü *kına yakmak* dizisinde bu sözcük kalıplaşmış olarak bulunur ve yaygın değildir. Ancak etimolojik olarak *yakmak* fiilinin ilk anlamı "sürmek"tir. Çünkü ateş iki şeyin birbirine sürtülmesiyle "yakılır". Art zamanlı bakışla *yakmak* fiilinin gerçek anlamı "sürmek" olurken, "ateşle tutuşturmak" yan anlamı olur. D. Aksan'ın yaptığı türden bir gerçek anlam-yan anlam ayrımı eski bilgiye eklenen yeni bilgi anlayışına dayanır. Hangi anlamın "birincil veya gerçek" olduğu, hangi bilginin daha eski olduğuyla ilgilidir. Dolayısıyla art zamanlı bakışı içerir. Anlam dinamik bir olgudur, bu nedenle bugün birincil veya gerçek anlam kabul ettiğimiz "anlamların" zaman içinde yan anlama doğru evrilebildiği görülür. Eş zamanlı bir bakışla sözlüğe dayalı bir ayrım daha net görünmektedir. Sözlükte yer almayan anlamlar, izlenimler, duygular, çağrışımların yan anlam olması sınıflandırmalarda kolaylık sağlar.

Mecaz (metaphor) ve onun bir türü diyebileceğimiz ad aktarması (metonymy) -*Düzdeğişmece* de denir- sözcüklerin yeni anlam kazanma yolları içinde en sanatsal olanlarıdır. Her ikisi de kavramlar arası ilişkilerden doğar. Mecaz, yukarıdaki birincil-ikincil anlam ayrımı dışında gibi gözükse de sözcüğün yeni anlamlar kazanması yani çok anlamlılık süreci için önemli boyutlara sahiptir. Edebiyattaki -özellikle şiirdeki- dil kullanımlarının da vazgeçilmez bir ögesi olan mecaz dilbilimde de büyük ilgi görmüş, mecazla ilgili çalışmalar devasa bir literatür oluşturmuştur (Birkaçı için bk. Lakoff-Jonhson 1980, Dirven-Pörings 2003, Kövecses 2010). Bir sözcüğün yeni anlamları için ikincil anlam veya yan anlam terimlerini kullanırsak aslında geniş anlamda mecazın da bir tür ikincil anlam veya yan anlam olduğunu kabul etmiş oluruz. Türkçe dil ve edebiyat öğretimi geleneğinde *mecaz, istiare, mecaz-ı mürsel* gibi farklı adlarla ele alınan dil kullanımları temelde iki kavram arasındaki ilişkiden doğan benzer kullanımlardır. Dirven (2003: 77) mecaz ve ad aktarımı arasındaki farkı şu şekilde şemalaştırır:

"Enflasyon tüm kazancımızı *yedi*." cümlesinde *yemek* fiili sözlük anlamı dışında, farklı bir bağlamda farklı bir anlam için kullanılmıştır. Konuşur, enflasyon kavramı ile yiyip tüketen bir canlı kavramı arasında benzerlik ilişkisi kurmuş, bunu da *ye-* fiilini seçip cümleye yerleştirerek somutlaştırmıştır. Mecaz burada tamamen kavramsadır ve dizimden önce zihinde gerçekleştirilmiştir. "Yaşar Kemal'i okudun mu?" cümlesinde ise *Yaşar Kemal* daha önceki bir dizimden (*Yaşar Kemal'in kitapları*) yola çıkılarak oluşturulmuş bir anlamı yüklenir. *Yaşar Kemal* ve (onun) *kitapları* söz diziminde yan yana bulunan, anlamsal olarak birleşik bir örgüyü ifade ederken, bu ögelerden biri dizimden düşürülmüş, yakınındaki öge eski anlamı da yüklenmiştir. Ad aktarması dizime dayalı olması bakımından mecazdan farklılaşır.

7. BÖLÜM

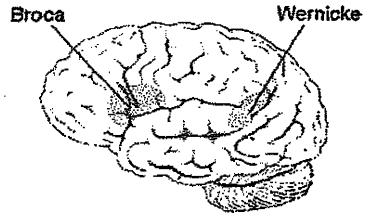
DİLBİLİM DALLARI

7. DİLBİLİM DALLARI

7.1. Beyin dilbilim (Neurolinguistics)

Beyin dilbilim teriminin İngilizcesi olan *neurolinguistics* teknik bir terim olarak 1971'de Harry Whitaker tarafından ilk kez kullanılır (Ingram 2007: 3) ancak beyin ve dil ilişkisiyle ilgili incelemeler daha eskiye gider. Dil bozukluklarıyla ilgili gözlemlerin Hitit, Eski Yunan ve Latin metinlerinde yer aldığı, M. Ö. 3 binlere uzanan bir tarihi olduğu bilinmektedir (Whitaker 1998: 27). Ancak çağdaş beyin dilbilim çalışmalarının genellikle 19. yüzyılda Broca, Wernicke, Meynert, Bastian gibi isimler tarafından yapılan yayınlarla başladığı kabul edilir. Bu isimler çoğunlukla tıp kökenlidir. Beyin dilbilim nörolojiyle sıkı ilişki içindedir.

Beyin dilbiliminin kökenleri genellikle beyin hasarları sonucu oluşan dil yitimi (afazi) incelemelerinde (aphasiology) aranır (Kaplan 1987: 3). Özellikle Fransız Pierre Paul Broca (1824-1880) bu alandaki öncü çalışmalara sahiptir. Beyindeki ses üretimiyle ilgili merkezi keşfeden Broca, bu alanda hasar olan hastaların konuşma bozuklukları yaşadığını kanıtladı. Bu şekilde beyinde belirli bölgelerin dil kullanımında belirli işlevler için kullanıldığı varsayımını da kanıtlamış oldu. Daha sonra beynin bu bölümü Broca alanı olarak adlandırıldı. Bu bölgeden kaynaklanan dil yitimlerine de Broca dil yitimi (Broca afazisi) adı verildi. Broca merkezinin başlarda yalnızca dil kullanımıyla ilgili motor becerileri yönettiği düşünülüyordu ancak daha sonraki çalışmalar Broca merkezinin konuşma yanında dili anlamada da önemli rolü olduğunu ortaya koydu. Broca merkezinde hasar olan hastaların konuşmaları akıcı değildir, ne söylendiğini anlarlar ancak akıcı konuşamazlar. Konuşmaları dilbilgisi dışılık (agrammatism) sergiler.

Alman bilim adamı **Carl Wernicke** (1848-1905) bir diğer önemli isimdir. Wernicke merkezi olarak da anılan ve anlamayla ilgili becerileri yöneten beyin bölgesini bulan isimdir. Wernicke merkezi hasarlı olan hastalar akıcı konuşabilir ancak konuşmaları çoğunlukla anlamsızdır. Doğru sözcükleri seçemezler. Bu türdeki dil bozukluğu Wernicke afazisi olarak adlandırılır.

Dilbilimin pek çok alanıyla doğal olarak ilişki içerisinde bulunan beyin dilbilim, bugün ruh dilbilim (psikolenguistik) ve özellikle deneysel psikolojiye yakındır. Başlangıçta dil yitimi incelemeleri belirleyici olmuştur fakat bugün beyni görüntülemede kullanılan modern araçlar sayesinde farklı çalışmalar da öne çıkmıştır.

Klinik ve deneysel yöntemlerle çalışan beyin dilbilimde ana işleyişin kabaca şu şekilde olduğu söylenebilir. İlk basamakta kuramsal dilbilimciler dille ilgili kuramlar ileri sürerler. Örneğin sözcük türlerini (isim, sıfat, zarf vb.) dil kullanımlarına bakarak belirlerler. Bu belirleme kuramsaldır. Daha sonra ruh dilbilimciler bu bilginin zihinde nasıl işlendiğini ortaya koyan modeller ortaya atarlar. Beyin dilbilimciler ise beyinde bu bilginin hangi merkezler tarafından kullanıldığının biyolojik temellerini ortaya çıkarmaya çalışırlar. Örneğin bazı afazi türlerinde sözcük türlerinin kaybolması kuramsal dilbilimdeki sözcük türü ayrımının **biyolojik temelleri** olduğunun göstergesidir. Bazı hastalar beyin hasarı sonrası, sadace isimleri, bazıları yalnızca fiilleri kullanabilmektedir. Örneğin Broca afazisi hastaları isim ve fiil gibi anlamlı sözcükleri kullanırken, edat ve bağlaç gibi görevli sözcükleri kullanmayabilirler.

7.1.2. Dil yitimi (aphasia) ve konuşma bozuklukları

Afazi bir tür konuşma bozukluğudur. Beyinle ilgili olduğu için beyin dilbilim deyince akla ilk gelen konuşma bozukluğu türüdür. Konuşma bozuklukları -nedenlerine göre- şu başlıklar altında ele alınır[1]:

1 Konuşma bozukluklarıyla ilgili olarak Türkiye'nin en önemli merkezlerinden olan Anadolu Üniversitesi Dil ve Konuşma Terapisi Bölümü sayfasından bilgi edinilebilir: http://www.dilkom.anadolu.edu.tr/index.php. Konuşma bozukluklarıyla ilgili bu bölümde bu sayfadan da yararlanılmıştır.

a. Afazi: Beynin dil alanlarının hasar alması sonucu oluşan konuşma bozukluğudur. Dil alanları genellikle beynin sol yanındadır. Bu alanlarda meydana gelen hasarlar çeşitli afazi tiplerine yol açabilir. En çok bilinen afazi tipleri Broca afazisi ve Wernicke afazisidir. Farklı afazi tipleri ve bunların özellikleri şu tabloda görülebilir[2]:

Afazi tipi	Tekrarlama	Adlandırma	Duyduğunu anlama	Konuşmada akıcılık
Broca tipi	Orta şiddetli	Orta şiddetli	Az zorluk	Akıcı değil, yavaş, zorlukla
Wernicke tipi	Hafif şiddetli	Hafif şiddetli	Kusurlu	Akıcı parafazik
İletim tipi	Zayıf	Zayıf	Nispeten iyi	Akıcı
Karışık transkortikal tip	Orta	Zayıf	Zayıf	Akıcı değil
Transkortikal motor tipi	İyi	Hafif şiddetli	Hafif	Akıcı değil
Transkortikal duyu tipi	İyi	Hafif şiddetli	Zayıf	Akıcı
Global tip	Zayıf	Zayıf	Zayıf	Akıcı değil
Anomik tip	Hafif	Orta şiddetli	Hafif	Akıcı

Broca afazisi yukarıda da üzerinde durduğumuz üzere konuşmanın akıcı olmadığı afazi tipidir. Kısa ve güçlükle çıkan konuşmalarla örneklenir. *Eve hangi arabayla gideceğiz* sorusunu sorduğumuzda Broca afazili hasta "*ev..araba..git...*" gibi bir cevap verebilir.

Wernicke afazili birine *Bugün nasılsın, ne yapacaksın?* gibi bir soru sorulduğunda "*ben... bu..bu...bir şeyler yapacağım...böyle iyiyim yapacağım...üç gün sonra...*" gibi bir cevap verebilir.

b. Dil ve konuşma gecikmesi: Bir çocuk söylenenleri anlamakta veya kendini ifade etmekte güçlük yaşıyorsa dil bozukluğundan söz edilebilir. Bir çocuk konuşma seslerini üretmekte zorluk yaşıyorsa o zaman bu bir konuşma bozukluğu söz konusudur. Bunlar birlikte de ayrı ayrı da bir çocukta görülebilir.

Bebeğin dinleme ve işitme yetisi hamileliğin son üç ayında gelişmektedir, bebek bu evrede pek çok sesi duymaya başlar. Annesinin sesiyle çok ilgili olan bebeğin beynine konuşma ritimleri, doğduğunda yerleşmiş olur. Bebekler konuşmadan önce farklı istekler için farklı ağlama tonları, gülme ve agulama gibi pek çok iletişim yolunu kullanabilmektedirler.

2 http://www.atlantaaphasia.org/WhatIsAphasia.html (erişim 25.08.213)

Agulamak, gülmek ve anlamsız sesler çıkarmak ilk iletişim biçimleridir. Bir yaş civarında konuşma seslerini çıkarmaya, bir yaşından sonra da ilk sözcükleri üretmeye başlarlar. 2 yaş civarında ise sözcükleri dilbilgisel kurallarla bir araya gtirmeye, cümle kurmaya başlarlar. 4-5 yaşında artık rahatlıkla kendilerini ifade edebilmektedirler. Ancak bu doğal gelişimi göstermeyen kendini ifade etmekte zorlanan çocuklarda dil ve konuşma gecikmesi tanısı konur. Genetik, ebeveyn etkisi ve işitme kaybı gecikmenin nedenlerinden başlıcalarıdır. Görülme sıklığı % 10'dur.

c. İşitme kaybına bağlı konuşma bozuklukları: Çocuğun sağlıklı bir dil gelişimi için duyma organlarının da sağlıklı olması gerekir. Özellikle kritik dönem olarak adlandırılan ilk üç yaş içinde çocuğun işitme sorunu -eğer giderilebilecek bir sorunsa- giderilmelidir.

İşitme kaybı çeşitli derecelerde (hafif-orta-şiddetli vb.) olabilir. Bu durumda bebeğin kendi sesini ve dışarıdaki sesleri duyması normal bebeklerdeki gibi olmayacağı için dil kullanımı da normal seyretmeyecektir.

d. Konuşmada akıcılık bozuklukları: Kekemelik, hızlı konuşma gibi bozukluklar akıcılık bozuklukları olarak bilinir. **Hızlı-bozuk konuşma** (cluttering) kekemelik gibi bir konuşma akıcılığı bozukluğudur ancak kekemelikten farklıdır. Anlaşılması güç biçimde hızlı konuşma ve araya ilgisiz sözcükler ekleme gibi özellikleri olan bir konuşma kusurudur. **Kekemelik** (takipemi) konuşmanın kesintili ve engelli biçimde olmasıdır.

Araştırmalara göre bir toplumun yaklaşık olarak %1'i herhangi bir zamanda kekemelik yaşamıştır. Psikolojik etkenler kekemeliğin nedeni değildirler ancak ortaya çıkmasında araç olabilirler. Öğrenme ya da alışkanlıklar da kekemelikte önemli rol oynamaktadır. Örneğin kekemeliği olan bireyler, kekeleddiklerinde kendilerine yardımcı olacağını düşündükleri bazı hareketler (ayak vurma, göz kırpma gibi) yapabilirler.

e. Motor konuşma bozuklukları: Solunum, sesleme (fonasyon), rezonans, sesletim (artikülasyon) ve prosodi ögelerinden bir veya birkaçını etkileyen bir nöromotor sorunu ile ortaya çıkan konuşma bozuklukları motor konuşma bozuklukları olarak adlandırılmaktadır. Dizartri ve apraksi olmak üzere iki tipi vardır.

Dizartri sinir sistemlerine bağlı olarak konuşma düzeneğini kontrol eden kaslarda oluşan hasarlar sonucunda konuşma özelliklerinin etkilendiği, dolayısı ile anlaşılabilirlik özelliğinin sınırlandığı bir motor konuşma bozukluğudur. Kısık ses, dil sürçmesi gibi sorunlarla kendini gösterir.

Apraksi bir motor-planlama-programlama sorunudur, yani beynin konuşma-sesbilgisi motor programlarını üreten kısmı hasarlanmıştır. Konuşmacının fiziksel yeterliliği ve hareket etme arzusu olmasına rağmen, öğrenilmiş anlamlı hareketleri gerçekleştirme yeteneğinin kaybı olarak bilinir.

f. Ses bozuklukları: Kişinin gırtlak mekanizmasının seslerin sağlıklı çıkmasını çeşitli etkenlere bağlı olarak kaybetmesidir. Ses bozukluğuna neden olacak etmenler çok çeşitlidir: alışkanlıklar (yüksek sesle konuşmak, bağırmak, sık sık boğaz temizlemek vb.), tıbbi sebepler (gırtlağın alınması, tiroid ameliyati, entübasyon, kalp ameliyatı vb.), kronik hastalıklar (solunum problemleri, hormonal sorunlar, mide sorunları, alerji vb.), madde alışkanlıkları (alkol, sigara tüketimi) ya da nörolojik bozukluklar ses bozukluklarının en önemli nedenleridir.

g. Sesletim ve sesbilgisel bozukluklar: Sesletim (articulation-telaffuz) bozuklukları, konuşma seslerinin çıkartılış yeri, biçimi, hızı, zamanlaması ve basıncının hatalı üretimine dayalı sorunlardır.

Yarık dudak-damak ve ağız-yüz anomalileri, dişle ilgili sorunlar anomaliler, işitme kaybı, zihin engeli, nörolojik kökenli bozukluklar sesletim bozukluklarının nedenleri arasında sayılır.

Sesletim bozukluklarında aşağıda yer alan biçimlerde hatalar gözlenebilir:

- /k/ ve /t/seslerinin yer değiştirmesi : /köpek/ yerine /töpek/ vb.
- /r/, /y/, /l/, /ç/ sesleri yerine başka sesler koyma
- /k/ ve /g/ sesleri yerine /t/ ve /d/ seslerini kullanma

Sesbilgisel bozukluklar, konuşma seslerini ve bunlara ait bilgiyi (sesbilgisini/sesbilimi) edinme güçlüğüdür. Örneğin, çocuk /s/ sesini sözcük başında kullanmayı öğrenememiştir. Gelişimsel sesbilgisel bozukluklar, çocuklarda ilerleyen dönemlerde, okuma ve yazma güçlükleri görülmesinde etken olabilir.

Sesler belirli bir sıra çerçevesinde edinilirler. Bazı sesler 3 yaş civarında edinilirken (/p/, /b/, /m/), bazılarının edinimleri okul çağına kadar (/s/, /r/, /l/) tam anlamıyla tamamlanmayabilir.

ğ. Otizm: İletişimde zorlanma, konuşma, dil ve iletişim güçlükleri (örneğin, gecikmiş konuşma); tekdüze rutinlere ve çevreye aşırı bağlılık; takıntılı, kendini uyarıcı, yineleyici davranışlara sahip olma ve duyusal uyarana aşırı ya da sıra dışı tepki verme gibi yetersizlikler otizmin çeşitli yönlerindendir. Psikolojik bir rahatsızlık olan otizmin nedeni net bir şekilde açıklanamamaktadır.

Otizmin konuşma bozukluklarıyla ilgili rahatsızlıklarına gelince şunlar sıralanabilir: Dil ve konuşma gelişiminde akranlarının gerisinde olmak ya da hiç konuşmamak, başkalarıyla sohbet başlatmada ve sürdürmede zorlanmak, bazı sözleri tekrar tekrar ve ilişkisiz zamanlarda sergilemek, çevresindeki aynı yaştaki akranlarının oynadığı oyuna ilgi göstermemek.

7.2. Toplum dilbilim (Sociolinguistics)

Toplum dilbilim terimi ilk kez bir antropolog olan **Thomas Callan Hodson** (1871–1953) tarafından 1939'da kullanılmıştır (*"Sociolinguistics in India"*). Antropoloji, sosyoloji gibi insan topluluklarını inceleyen farklı bilim dallarının toplumların dilleriyle ilgili gözlemleri toplum dilbilimin başlangıcını oluşturur ancak toplum dilbilim daha sonra çok geniş bir inceleme alanı olan farklı bir dala dönüşmüştür.

Toplum dilbilim dil ve toplum arasındaki ilişkinin tüm görünümlerini ele alan bir dilbilim dalıdır (bk. Crystal 2008). Ancak bu türden bir açıklama toplum dilbilimin tam olarak ne olduğu ve neyle ilgilendiğini ortaya koymaktan uzaktır. Toplum dilbilimin güç tanımlanmasının nedeni inceleme alanının geniş olmasıdır. Meyerhoff (2006: 1)'un da belirttiği üzere, bugün kendisine "toplum dilbilimci" diyen pek çok araştırmacı vardır ancak bakıldığında bunların çok farklı alanlarla ilgilendikleri görülür. Farklı konularla ilgilenmeleri, "Peki bunların hangisi gerçekten toplum dilbilimci?" sorusunu akla getirir. Toplum dilbilim birbiriyle ilgisizmiş gibi görünen pek çok konuyu kapsayan bir dilbilim alanıdır. Toplum dilbilim çalışmalarına bakıldığında belli başlı konularının şunlar olduğu görülür: Toplum dilbilimde dil kullanımları din, etnik kimliği, cinsiyet, statü vb. pek çok açıdan ele alınır. Varyasyon (variation), lehçe (diyalekt), karma dil (creol), karışık dil (pidgin) gibi standart dışı dil kullanımları; tek dillilik (monolingualism), iki dillilik (bilingualism), çok dillilik (multilingualism), dil ilişkileri (language contact), kod değiştirme (code switching) gibi diller arası görünümler de inceleme konusudur. Dil planlaması, dil ve eğitim de toplum dilbilimcilerin ilgi alanına girer [bk. Spolsky (1998), Ammon vd. (2004), Mesthrie vd. (2009), Mesthrie (ed.) (2011)].

Toplum dilbilimin 6 **"kurucu babası"** vardır (bk. Spolsky 2011: 23). Bunlardan ilki **William Labov** (1927-)'dur. Özellikle varyasyon/dil değişimi (variation) kavramıyla ilgili çalışmalarıyla öne çıkan Labov, bir dil topluluğundaki değişimlerin sosyal etkenlerle olan ilişkisini ortaya koymayı hedefleyen çalışmalarıyla dil ve toplum etkileşimini ön plana alır. Sosyal lehçebilimin (social dialectology) en çok atıf yapılan isimlerindendir. New York'ta konuşulan İngilizcenin çeşitli varyasyonlarını incelediği eseri (*The Social Stratification of English in New York City*-1966) temel başvuru kaynağı niteliğindedir. Örneğin ünlü sonrasında gelen /r/ sesbirimiyle ilgili çalışmasında değişimlerin tarihsel etkenler yanında toplumsal etkenlerle de yakından ilgili olduğunu kanıtlamıştır. Bu şekilde art zamanlılık yanında değişimlerdeki eş zamanlılığa da dikkat çekmiştir. **Basil Bernstein** (1924 - 2000), özellikle kod (code) kavramına odaklanır. Sınıfların dil kodlarını ortaya

koymayı hedefleyen çalışmalarıyla bilinir. İşçi sınıfının kodları, öğrencilerin kodları vb. Bernstein sosyal sınıflar ve dil arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunur. Ünlü *Language in Society* dergisini 1972'de kuran Dell Hymes (1927 - 2009) dil ve antropoloji çalışmalarını birleştirmesiyle tanınır. Dilbilimsel antropolojinin öncülerinden olan Hymes, özellikle Chomsky'nin ünlü edim-edinç ayrımının iletişimsel boyutunu öne çıkarmıştır. İletişimsel edinç (communicative competence) kavramını öneren Hymes, Jakobson'un iletişim modelini genişletir. İletişimde anlatıların altında yatan ve anlatıları biçimlendiren edinci anlamaya çalışır. Hymes, dil eğitimini de bu yaklaşımlarıyla etkilemiş, eğitimde iletişimsel boyuta ağırlık vermiştir. **John Gumperz** (1922-2013), Hymes ile birlikte *iletişim etnografisi* (ethnography of communication) modelini geliştirir. Gumperz özellikle etkileşimsel toplum dilbilim (interactional sociolinguistics) olarak bilinen yaklaşımın sahibidir. **Charles Ferguson** (1921-1998) bir dilin iki yaygın varyatı olmasıyla ilgili *iki değişkelilik* (diglossia) kavramını ortaya atmasıyla tanınır. Standart Almanca-İsviçre Almancası, Klasik Arapça-Mısır Arapçası gibi bir dilin yaygın iki varyasyona sahip görünümlerini ele aldığı incelemeleri öncü niteliğindedir. Joshua Fishman (1926-) özellikle çok dillilik (multilingualism), iki dillilik (bilingualism), iki dilli eğitim, azınlıkların eğitimi, dil planlaması gibi alanlardaki çalışmalarıyla öne çıkmıştır.

7.3. Ruh dilbilim (Psycholinguistics)

Dilin edinilmesi, algılanması ve üretilmesindeki psikolojik etkenleri inceleyen bir alan olan ruh dilbilim biyolojiden nörolojiye pek çok disiplinle ilişki içindedir. Alanın doğuşunda 1951 yılında Cornell Üniversitesinde verilen bir seminerin payı büyüktür (Warren 2013: 6). Ancak Jacob Robert Kantor (1888-1884) *psycholinguistics* terimini ilk kullanan kişidir (*An Objective Psychology of Grammar-1936*). Daha sonra Indiana Üniversitesi'ndeki öğrencilerinin yaygınlaştırdığı bu terim dilbilimin en popüler alt alanlarından birinin adı olmuştur.

Wilhelm Wundt (1832-1920) gibi deneysel psikolojinin kurucularından birinin dil ile ilgili çalışmaları olduğu (*die Sprache* "Dil" 1900); ruh dilbilimde bugün popüler olan çocuğun dil edinimi, işaret dili, dilin algılanması ve dilbilgisel yapı gibi konulara dair görüşler ileri sürdüğü bilinmektedir (Cowles 2011: 14, Garnham- Garrod-Sanford 2006: 3-4). Dil incelemeleri ve psikoloji etkileşimi özellikle Amerikan yapısalcıları ve davranışçılık ilişkisinde de sık sık vurgulanan bir ilişkidir. Bloomfield'in dil anlayışı (*Language*-1933) ile Skinner'in psikolojideki davranışçılık anlayışı (*Verbal Behavior*-1957) arasındaki etkilenmelere sık sık atıf yapılır. Ancak psikoloji ve dilbilim arasında buna benzer etkileşimler olsa da modern anlamda bir ruh dilbilimden söz etmek

için 1950'ler sonrasındaki gelişmelere bakmak gerekir. Özellikle **Chomsky**'nin dilin edinimi ve üretilmesiyle ilgili yayınları önemli katkıların başında gelir. Bu anlamda dönüm noktalarından biri, **John Osgood** ve **Thomas Sebeok**'un birlikte yayımladıkları *Psycholinguistics: A Survey of Theory and Research Problems* (1954) adlı eserde bu terimin bağımsız bir disiplin adı olarak kullanılmasıdır.

Ruh dilibilimle ilgili yayınlara bakıldığında çok farklı konuların incelendiği görülür [bk. Gernsbacher (ed.) (1994), Rickheit vd. (2003), Traxler-Gernsbacher (ed.) (2006), Fernandez- Cairns Smith (2011), Warren (2013)]. Çeşitliliği görmek için bazı başlıklara bakalım: "Konuşma dilinin üretimi, sözdizimi ve üretim, konuşma bozuklukları, konuşmanın algılanması, konuşmadaki sözcüğün tanınması, görsel sözcük tanıma, anlambilimsel hafıza, prozodi, okumada göz hareketi kontrolü, söylem, anlamaya beyin görüntülenmesinin katkıları, iki dilli konuşurlarda dil kullanımı, bebeklikte dil öğrenimi, sözdizimi ve anlambigisinin edinimi, okuma öğrenimi vb."

Field (2005), ele alınan konuları şu başlıklar altında toplar:

a. Dil kullanımı: Konuşma, dinleme, okuma ve yazma gibi dil becerileri ve dilde hafizanın yeri.
b. Sözlüksel depolama ve geri getirme: Zihinde sözcüklerin nasıl saklandığı ve ihtiyaç halinde kullanmak üzere geri çağrıldığı.
c. Dil edinimi: İlk dilin veya anadilin nasıl kazanıldığı.
d. Özel durumlar: Sağırlık, körlük, ikiz olmak veya beyin hasarları gibi özel durumların dil kullanımına etkisi.
e. Beyin ve dil: Dilin beyindeki yeri, dilin beyindeki gelişimi.
f. İkinci dil edinimi: İkinci dilin edinimi ve kullanılması. (Bu madde bazı ruh dilbilimcilerce ruh dilbilim konusu olarak reddedilir.). (Field 2005: XI).

Ruh dilbilimin en ilerlediği alan olarak gelişimsel ruh dilbilimi gösterebiliriz. İnsanın dili nasıl edindiği/öğrendiği konusunda zengin bir literatür oluşmuştur. Bu konuyla ilgili çalışmalar dil edinimi adıyla bilinir.

7.3.1. Dil edinimi (Language acquisition)

Dil edinimiyle ilgili pek çok görüş vardır ancak yayınlarda bunların birkaç başlık altında toplandığı görülür (Yaklaşımların çeşitliliği için bk. Ingram 1989:7-30; Fletcher-Garman 1997; Meisel 2011).

1960'lara gelinceye kadar çocuğun dili nasıl edindiğiyle ilgili yaygın yaklaşım **davranışçılık** (behaviourism) ekolünün yaklaşımıydı (Meisel 2011: 3). Buna göre çocuk dil ediniminde çevresel etkenleri kullanıyor, dili taklit yoluyla öğreniyordu. Davranışçılığa göre çocuk herhangi bir şeyi nasıl öğreniyorsa anadili de öyle öğreniyordu. **J. B. Watson** (1878-1858), **B. F. Skinner** (1904-1990) gibi isimlerin öncülük ettiği bir psikoloji kuramı olan davranışçılık gözlenebilen davranışları ön planda tutan bir ekoldü. Amerikan yapısalcılığının en önemli ismi **Bloomfield**'in dil anlayışı da davranışçılıktan etkilenmiş, formel bir dil anlayışıydı.

Davranışçılığın yerinin sarsılması, dil ediniminin bilişsel açıklamaları 1960 sonrasına denk düşer. Özellikle **Chomsky**'nin 1959'da Skinner'in *Verbal Behaviour* (1957) adlı eseri için yazdığı eleştiri yazısı dil ediniminde zihinsel süreçlerin öne çıkmasında dönüm noktalarından biri olmuştur. Artık bu tarihten sonra **bilişsel** (cognitive) dil edinimi açıklamaları ilgi görmeye başlamıştır. Chomsky dilin davranışçıların açıkladığı üzere sadece çevresel etkenlerle edinilmediği görüşünü ileri sürer. Ona göre insan beyni doğuştan bir dil edinme aracına (language acquisition device-LAD) sahiptir. Dil bu araç yoluyla **edinilir**. Chomsky bu bakımdan **biyolojik** açıklama yapar. Ancak çevresel etkenleri de göz ardı etmez. Çevresel etkenlerin bir değerinin olabilmesi için önce biyolojik bir mekanizmanın bulunması gerektiği varsayımına dayanır.

Dil ediniminde diğer dönüm noktaları **L. S. Vygotsky** (1896-1934) ve **J. Piaget** (1896-1980)'dir. Her iki isim de bilişselci sayılabilir. Ancak bazı noktalarda ayrılırlar. Piaget'in görüşü **genetiktir**. Ona göre, çocukta gerekli donanımlar zihinsel olarak vardır ve gerekli **olgunluğa** gelince dil kullanımına başlar. Piaget'e göre gelişim ve eğitim farklı süreçlerdir. Öğrenme çocuğun bilgiyi zihinde yapılandırması ile gerçekleşir. Vygotsky **sosyal, gelişimsel ve etkileşimsel** bir yaklaşıma sahiptir. Piaget'nin olgunlaşma açıklamasını eleştirir. Çocuklar 7-8 yaşında gerekli dilbilgisine sahiptirler ancak konuştukları kadar kolay yazamamaktadır. Yani gerekli olgunluk olsa da dili bu bakımdan kullanamamaktadırlar. Çocuklardaki bu durum Vygotsky'e göre olgunlaşma teorisinin süreci açıklamada yetersiz kaldığını gösterir.

7.4. Uygulamalı dilbilim (Applied linguistics)

Uygulamalı dilbilim de disiplinler arası bir dilbilim alanıdır. Günlük yaşamdaki dille ilgili sorunları belirleme ve bunlara çözümler üretmeyi hedefler. *Applied linguistics* (Uygulamalı dilbilim) terimi ilk olarak 1948'de **Language Learning** dergisinin alt başlığı olarak kullanılmaya başlamıştı (Johnson-Johnson 1998: 9, Berns 2010: 6). Terim, 1956'da Edinburgh Üniversitesi'nde Uy-

gulamalı Dilbilim Okulu, 1957'de Washington Üniversitesi'nde Uygulamalı Dilbilim Merkezi'nin kurulmasından sonra yaygınlaşmıştır. Her iki kurum da İngilizcenin öğretilmesi için kurulmuştu.

Uygulamalı dilbilimin kökeninde **dil öğretiminin** olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yayınlara baktığımızda özellikle 1990'lar sonrasında uygulamalı dilbilimin dil öğretimiyle sınırlandırılamayacağı yönündeki görüşlerle alanın farklı bir yöne girdiği görülür (Devies-Elder 2004: 2-3). Tam olarak neyin uygulamalı dilbilimin konusuna girdiği de tartışma konusu olduğu gibi, dilbilim ve uygulamalı dilbilimin birbirinden nasıl ayrılması gerektiği veya hangisinin daha birincil olduğu da farklı değerlendirilmektedir (bk. Berns 2010:4). Temelde her dilbilim incelemesinin bir uygulamalı dilbilim konusu olduğu biçiminde geniş yorumlara da rastlamak olasıdır (Devies 2007: 1-3, 11-12).

Cook (2003: 7-8) uygulamalı dilbilimin inceleme alanlarını üç başlık altında toplar:

1. Dil ve eğitim: İlk dil (anadili) eğitimi, ikinci dil eğitimi, klinik dilbilim, dil yeterliliklerinin ölçümü.
2. Dil, iş ve hukuk: İş yeri iletişimi, dil planlaması, adlî dilbilim.
3. Dil, bilgi ve etki: Edebî stilistik, eleştirel söylem çözümlemesi, çeviri ve yorum, sözlükbilim.

Bu konu listesinin gelişmeye açık olan uygulamalı dilbilim için çok da belirleyici olmadığını belirtmek gerekir. Yeni yayınlara bakıldığında "kurumların dili, tıbbî iletişim, medya söylemi, kültür, etnik kimlik, cinsiyet, kimlik, göç, derlem çözümlemesi" gibi çok farklı alanlarla ilgili çalışmalar yapıldığı görülür (bk.Wei-Cook 2009a, 2009b, Simpson 2011).

7.4.1. Dil öğretimi

Uygulamalı dilbilimin en önemli çalışma alanlarından biri olan dil öğretimi, modern dilbilim öncesinde de önemli bir uğraşı alanı olmuştur. Dil öğretiminin nasıl yapılması gerektiği konusunda farklı görüşler vardır. Bugün dil öğretimi yaklaşım ve stratejileri kadar dil öğrenme stratejilerinden de söz edilmektedir. Yani dil öğretimini öğreten ve öğrenen bakımından ele alan çok zengin bir dilbilim literatürü oluşmuştur (bk. Richards-Rogers 2001, Mitchell-Myles 2004, Hınkel 2011; Türkçedeki yayınlar için bk. Demirel 2011, Demircan 2012).

Dil öğretimindeki yöntemler üç başlık altında ele alınır: Yapısal yöntemler, işlevsel yöntemler, etkileşimsel yöntemler:

a. **Yapısal Yöntemler:**

Çeviri Yöntemi (Translation Method) XVI. ve XVII. yüzyıllarda özellikle yabancı dil öğretiminde kullanılmış, geleneksel bir yöntemdir. Tam olarak yapısal bir yöntem sayılmaz ancak geleneksel olması ve dilbilgisi çeviri yöntemine benzemesi bakımından üzerinde durulması gereken bir aşamadır. Bu yöntem daha çok yazınsal metinlerin çevirisi biçimindedir. Çeviri yöntemi, metni öğrenicinin daha iyi anlaması ve pekiştirmesi amacıyla kullanılmıştır. Bu yöntem, öğretmenin ve öğrencinin çevirisi biçiminde iki farklı şekilde uygulanmıştır. Öğretmenin çevirisi çalışmaları sözlü ya da yazılı olarak öğretmen tarafından yapılan çevirilerdir. Öğrencinin çevirisi ise öğretmenin açıklamalarından ve sözlü çevirisinden sonra öğrencinin tek başına ve yardım almaksızın aynı çeviriyi yazılı olarak yapması biçimindedir.

Dil Bilgisi-Çeviri Yöntemi (Grammar Translation Method), dil öğretiminde dilbilgisinin kazanılmasına ve teknik olarak da çevirinin kullanılmasına dayanmaktadır. Seidenstücker, Plötz, Ollendorf ve Meidinger gibi Alman bilginlerin çabalarıyla geliştirildiği için Alman öğretiminin bir ürünü olan ve Amerika'da "Prusya Yöntemi" olarak tanınan bu yöntemde dilbilgisi kuralları öğrencilere ana dillerinde açıklanır. 1840'lardan 1950'lere kadar özellikle yabancı dil öğretiminde kullanılan dilbilgisi-çeviri yöntemi günümüzde de metin çalışmalarında, konuşma ve dinleme dışındaki dil öğretimi etkinliklerinde kullanılmaktadır. Osmanlılarda da yabancı dil öğrenmek bilgi aktarımına yönelik olduğundan yöntem 1950'lere kadar kullanılmıştır. dilbilgisi-çeviri yönteminin temel özellikleri şunlardır:

a. Bu yöntemde dilbilgisi kuralları öğrencilere biçimsel olarak öğretilir. Dilin kurallarını öğretmek öncelenmiştir.

b. Ana dilden daha fazla yararlanılır. Öğretilen dil ana dile göre daha az kullanılır.

c. Okuma ve yazma daha önemlidir ve konuşma ya da dinlemeye verilen önem yok denecek kadar azdır.

d. Sözcükler sadece kullanılan metinlerden belirlenir. Sözcük öğretimi sözlük çalışmaları, liste yöntemi ve ezber yolu ile kavratılır.

e. Dil öğretimi daha çok cümle üzerinde odaklanılarak yapılmaktadır ve derslerin çoğu hedef dilden kaynak dile cümlelerin tek tek çevirisi ile yapılır.

f. Tümdengelim anlayışı benimsenmiştir.

İşitsel-Dilsel Yöntem (Audio-lingual Method) II. Dünya Savaşı sonrasında geliştirilmiştir. *Michigan Yöntemi* olarak da bilinir. Charles Fries yapısal dilbilim

ilkelerini psikolojideki davranışçılıkla birleştirdikten sonra adı işitsel-dilsel yöntem olmuştur. İsim babası Nelson Brooks'tur. İşitsel-dilsel yöntemin etkisi oldukça kısa süreli olmuştur. Davranışçı psikolojinin etkisiyle mekanik ve tekrara dayanan bir dil öğretimini savunur. Bu yöntemin dayandığı temel ilkeler şunlardır:

Bu yöntemde, diyalogların tekrarlanarak ezberlenmesi yoluyla alışkanlık oluşturma hedeflenir. Taklit, tekrar ve pekiştirmeye önem verilir. İşitsel-dilsel yöntemde odak nokta temel beceriler, yani dinleme ve konuşmadır. Okuma ve yazma ihmal edilmez, ama dinleme ve konuşmaya öncelik tanınır.

İşitsel-dilsel yöntem dilbilim ve psikoloji ilkelerine dayanan bir dil öğretme kuramının geliştirilmesini öneren ilk yöntemdir. Dil öğrenimini büyük sayıda öğrenciye yaymaya çabalamıştır. Daha önceki yöntemler temelde kelime bilgisi ve morfoloji ile uğraşırlar, bu yöntem sentaktik ilerleme ile ilgilenmiştir. Dil becerilerinin pedagojik temele göre ayrımının yapılmasını geliştirmiştir.

b. İşlevsel Yöntemler:

Sözel Yaklaşım ve Durumsal Dil Öğretimi (Oral Approach / Situational Language Teaching) yöntemi İngiliz uygulamalı dilbilimciler Harold Palmer ve A. S. Hornsby tarafından 1930'lu yıllarla 1960'lı yıllar arasında geliştirilmiştir. Günümüzde bu iki terim kullanılmaz fakat sözel yaklaşımın etkileri uzun süreli olmuştur ve bugün de ders kitaplarının ve başarılı kursların oluşturulması bu yaklaşıma göre gerçekleştirilmiştir. Bu yaklaşımın temel nitelikleri şunlardır:

a. Dil öğretimi konuşma dili ile başlar. Öğretilmek istenen önce sözel olarak öğretilir.
b. Sınıfta hedef dil kullanılır.
c. Yeni dil konuları durumsal olarak sunulup kullanılırlar.
d. Bir kelime dağarcığının oluşması için kelime dağarcığı seçme işlevleri izlenir.
e. Dilbilgisi konuları, basitten karmaşık formlara doğru sıralanır.
f. Yeterli bir kelime ve dilbilgisi temeli oluşturulduktan sonra okuma ve yazma sunulur.

Ellili ve altmışlı yıllarda durumsal dil öğretimi ile ilişkili olan işlemler, daha önceki İngiliz dil öğretim ekolünün destekleyicileri tarafından ortaya konulmuş olan sözel yaklaşımın iyi oluşturulmuş tekniklerinin genişletilmiş ve bir parça ileri götürülmüş hâlidir. Günümüzde durumsal dil öğretimi ilkelerine göre yazılmış ders kitapları dünyanın pek çok bölgesinde yaygın biçimde kullanılmaktadır.

c.Etkileşimsel Yöntemler

Sesbilimsel Yöntem dilbilgisi-çeviri yöntemine bir eleştiri olarak ortaya çıkar. W. Vietor tarafından biçimlendirilmiştir. Bu yöntemde öğretim kulak eğitimiyle başlar. Daha sonra seslerin çıkarılması, sözcüklerin, öbeklerin ve cümlelerin sesletilmesi biçiminde devam eder. Cümleler bir diyaloga dönüştürülür, metinler çevriyazıyla yazılır ve düzyazı hiç kullanılmaz. Beceriler, konuşma-okuma-yazma sırasında gelir. Bu yöntem, diziler yöntemi ve doğrudan yöntemin temelini oluşturur.

Diziler Yöntemi (Series Method), 1880 sonrasında Fransız bir Latince öğretmeni olan François Gouin tarafından geliştirilmiştir. Dilbilgisi çeviri yöntemine bir tepki olarak doğmuştur. Almancayı bir türlü klasik yöntemlerle öğrenemeyen Gouin bir dizi cümleyi çeviri olmadan (Çeviri olmadığı için Doğrudan Yöntem içinde de değerlendirilir.) ve kavramsal olarak bir bağlam içinde öğretmeyi hedefler.

Doğrudan Yöntem (Direct Method) etkileşimsel yöntemlerden biridir. *Doğal Yöntem* (Natural Method) da denir. 1900'lerde Almanya ve Fransa'da Berlitz ve Sauzé tarafından geliştirilmiştir. Doğrudan yöntem, ikinci dilin tıpkı anadil gibi öğrenilebileceği düşüncesine dayanır. Buna göre bir çocuk ilk dili olan anadilini öğrenirken başka bir dile ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla yabancı dil öğretiminde tamamen hedef dille öğretim yapılmalıdır görüşü öne sürülür. Öğrencilerin anadilleri kullanılmaz.

Sadece günlük hayata ait sözcükler ve yapılar öğretilir. Derslerde hem konuşma, hem de dinleme-anlama öğretilir. Bu yöntemde, doğru sesletim ve dilbilgisine önem verilmektedir. Dersler sözel anlatım biçiminde yürütülür ve yeni konular somut sözcük bilgisi, nesneleri gösterme ve resimler gibi görseller yoluyla kavratılır.

Bu yöntemin uygulanışı sırasında öğretilen dili akıcı bir şekilde konuşan öğretmenlere gereksinim duyulmaktadır. Böyle öğretmenlerin sayısı da fazla olmadığından kimi eleştirmenler bu yöntemin ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalmanın çoğu kez ters etki yaratacağını düşünmektedirler.

Doğrudan yöntem, her ne kadar öğretme teknikleri açısından yenilikler sunar ancak bazı noktalardan yetersiz kalmaktadır. Örneğin, hedef dilin sınıfta sürekli kullanımına önem verirken pek çok konuya da yanıt verememektedir.

Ruhbilimsel Yöntem çağrışımcı ruhbilim görüşünden yararlanılarak oluşturulan bir yabancı dil öğretim yöntemidir. Kavram ve düşüncelerin insan zihninde canlandırılarak ilişki kurulması ilkesine dayanır. Öncelikle resimler, nesneler, çizimler yardımıyla zihinde bir imge yaratılır. Bu imge onu anlatan sözcüğe bağlanır ve sözcükler kısa ve özlü cümlelerde kullanılır. Bu cümleler bir ders oluşturur. Öğ-

retim başlangıçta tamamen sözlü olarak yapılır, daha sonra bir bölümüyle kitaba bağlanır. Çok seyrek olarak anadil öğretiminde kullanılabilir.

Okuma Yöntemi Claude Marcel tarafından oluşturulan bu yöntemde kullanılan teknikler daha önceki yöntemlerin kullandığı tekniklerden çok da farklı değildir. Okuma metinlerinde sözcük bilgisinin denetlenmesine çok önem verilir. Ayrıntılı çalışma için kullanılan yoğun okuma tekniği ile genel kavrama amacıyla zorluk derecesine göre sıralanmış okuma metinlerinin okunmasında kullanılan kapsamlı hızlı okuma tekniği arasındaki ayrım da önem taşımaktadır. Yoğun okuma öğretmenle yapılır. Metindeki sözcüklerin öğrenilmesi ve cümlelerin anlaşılması için cümleler bütün olarak, dilbilgisi bakımından çözümlenir. Yaygın okumada öğrenci kendi düzeyine uygun sadeleştirilerek kolaylaştırılmış, sözcüklerin ve deyimlerin sıklık sayılarına dayanılarak hazırlanan metinleri okumaktadırlar.

Bu yöntemin dikkat çeken diğer bir yönü de kültürler arası aktarımı sağlıyor olmasıdır. Çünkü öğrenciler, okunan metinlerde o dili konuşan halkın yaşayış biçimini, gelenek ve göreneklerini bulabilmektedirler.

Görsel-İşitsel Yöntem (Audio-Visual Method) Fransa'da Guberina-Rivenc tarafından yönetilen bir grup tarafından ellili yıllarda geliştirilmiştir. Görsel-işitsel yöntemin temel özelliği; görsel olarak sunulan bir senaryonun, öğreneni anlamlı cümleler ve içerikler içine katan temel araçları sağlamasıdır. Bu yöntemin özelliği, ses ile görüntünün öğrenmeye yardım etmek ve onu kolaylaştırmak için eş zamanlı kullanılmasıdır.

Görsel-işitsel yöntem, uzun yıllardır sınıflarda uygulanmaktadır. Son yıllarda film şeritleri, sunu ya da çoklu sunular, hareketli film, kısa film gibi tekniklerin kolay edinilebilmesi nedeniyle dil öğretiminde bu yöntem sıklıkla kullanılmaktadır. Ayrıca bu yöntem, öğretmenin üzerindeki gerginliği ve aşırı yükü azalttığı için tercih edilmektedir.

Görsel-işitsel yöntem dil öğretimi sorunlarını çözmek için oluşturulmuş bir yöntemdir. Üç farklı derste dil anlatımı tanımlanmaktadır. Dil öğrenimini basitleştirilmiş bir toplumsal içeriğe oturtma ve dili iletişim için anlamlı konuşma noktasından hareket ederek öğretme çabasındadır. Yazılı metinler yerine hem göze hem de kulağa hitap eden bir anlayış benimsediği için yeni bir bakış açısı getirmiştir.

Bilişsel Yöntem (Cognitive Method), dilin anlamlı bir sistem olarak bilinçli edinimine önem vermektedir. N. Chomsky'nin dil anlayışına dayanan bilişsel yöntemde amaç dil öğretimine psikoloji, psikolinguistik ve dilbilim alanlarını dâhil etmektir. Bilişsel yöntem, davranış bilimi ve yapısal dilbilimi yok sayar ve üretken dönüşümsel dilbilgisinde ve bilişsel psikolojide kendine yer arar. Bilişsel yaklaşım, dilin işlevleriyle ilgilenerek bu işlevlere ilişkin kurallar oluşturmaya çalışır.

Bilişsel kuramcılar anlamlı öğrenmeyi önemserler ve bu nedenle anlamanın alıştırmadan önce gelmesini gerekli görürler. Öğrenmeyle ilgili bütün çalışmalar hep bu yöndedir.

Bilişsel yöntem temelde işitsel-dilsel yönteme bir eleştiridir. Bu yöntemin teorik ve pratik eksikliklerini saptamış ve yine bu yöntemin önemsemediği ya da küçük gördüğü yaratıcılık ve anlam gibi önemli dil ve dil öğrenme özelliklerine dikkat çekmiştir. Ayrıca dilbilgisi-çeviri ve doğrudan yöntemde var olan değerleri de yeniden keşfetmiştir.

a. Bu yönteme göre dil alışkanlık geliştirmeye değil, bilinçli olarak kural öğrenmeye dayalıdır.
b. Anadil az da olsa kullanılır.
c. Tümdengelim kullanılmalıdır.
d. Anadil ile yabancı dil arasındaki benzerlikler -Evrensel Dilbilgisi kuramına dayandığı için- üzerinde durulur.

Toplu Fiziksel Tepki (Total Physical Response): Psikoloji profesörü olan James Asher tarafından geliştirilen yöntem gelişme psikolojisi, öğrenme teorisi ve insan pedagojisine dayanmaktadır. Toplu fiziksel tepki yönteminde genel amaç başlangıç düzeyinde sözel yeterliliği öğretmektir. Öncelikle konuşma becerilerini öğretmek hedeflenir. Toplu fiziksel tepki yönteminde istenen, bir anadil konuşanı tarafından anlaşılabilecek iletişimi kurabilen öğrenciler yetiştirmektir. Bu yöntem ile ilgili olarak Asher'ın belirlediği varsayımlar şunlardır:

a. Dil öğrenimi için insanın doğuştan getirdiği özel bir biyo-programı vardır. Bu program birinci ve ikinci dil gelişmesi için en uygun olan yolu belirler.
b. Beyindeki sol ve sağ yarım küreler değişik öğrenme işlevlerini yerine getirirler. Asher'ın toplu fiziksel tepki yöntemi sağ-beyin öğrenmesine yönelmiştir. Çünkü bu savını Piaget'in çalışmaları ile ortaya çıkardığı çocuğun anadilini sağ-beyin etkinliği olarak görmesine dayandırır ve yetişkinlerin de ikinci dil edinmelerinde beynin sağ yarım küresinin etkin olduğunu düşünür.
c. Öğrenme edinimi ile öğrenilecek kavram arasına ruhsal gerginlik girerse öğrenme engellenir. Başarılı bir dil edinimi için bu gerginlik engellenmelidir.

Bu yöntem sınıflarda şu şekilde uygulanmaktadır:

Öncelikle öğrencilerde bilişsel bir harita oluşması sağlanır. Başlangıçta biraz esnek davranılarak çok az düzeltme yapılır ancak zamanla öğrencileri tedirgin et-

meyecek düzeltmelere gidilebilir. Ders süresinin %20'si rol değişimi (öğrencinin emir vermesi, öğretmenin yapması) ile geçer. Belli bir metin yoktur. Ders ilerledikçe değişik görsel araçlara ihtiyaç duyulabilir. (resim, nesne, duvar, levha... vb.) Öğrenciler oyuncak takımları kullanabilirler.

Toplu fiziksel tepki uygulayıcıları yani pek çok öğretmen, toplu fiziksel tepkinin yararlı bir seri teknik sunduğunu ve diğer öğretim yaklaşımları ile uyumlu olduğunu belirtmektedirler.

Sessiz Yol Yöntemi (Silent Way) Calep Gattegno tarafından geliştirilmiştir. Öğretmenin sınıf ortamında olabildiğince sessiz kalarak öğrencilerin üretimde bulunmasını teşvik eden bir tutuma dayanır. Bu yöntemde özellikle renklerden yararlanılır. Gattegno, "Cuisenaire Çubukları" adı verilen renkli tahtalara olan ilgiyi yeniden canlandırması ve ilk okuma döneminde öğretilmesi için seslerin özel renklerle kodlandığı "Words in Color" (Renkli Kelimeler) ile tanınır. Bu yöntemin öne sürdüğü temel savlar şunlardır:

a. Öğrenci öğrenilecek malzemeyi hatırlayıp yineleyeceği yerde keşfeder ya da yaratırsa öğrenme gerçekleşir.
b. Öğrenme öğrenmeye eşlik eden (ortam sağlayan) fiziksel nesnelerin varlığı ile gerçekleşir.
c. Öğrenme, öğrenilecek malzemenin içerdiği problem çözme yolu ile gerçekleşir.

Sessiz yol yönteminde öğrencilerin yaparak yaşayarak öğrenmesi amaçlanmaktadır. Öğretmen bilgileri öğrencilere hazır olarak sunmaz ve tekrar etmez. Sorumluluk öğrencilere verilmiştir. Bu nedenle öğrenciler derslerde sürekli olarak dikkatli ve hazır bulunuşluk düzeyleri yüksek olmak zorundadır. Derslerde dilbilgisi öğretimi tümevarım olarak yapılır ve basitten zora doğru bir sıra izlenir. Öğretimin temelini cümleler oluşturur ve cümlelerin anlamlarına odaklanılır. Cümleleri sesletim çok önemli değildir.

Gattegno'nun yönteminin yenilikleri ders içi aktivitelerinin düzenlenme tarzı, öğrencinin derslerde etkin olarak yer alması, öğrencilerin dilin nasıl işlediğine ilişkin hipotezler geliştirip bunları deneme konusunda taşıdıkları sorumluluk ve dili oluşturup alıştırmasını yapmakta kullanılan farklı malzemelerdir.

Telkin Yöntemi (Suggestopedia Method) Bulgar psikiyatrist-eğitimci Georgi Lozanov tarafından geliştirilmiş bir yöntemdir. Bu yöntemde sınıf içerisindeki etkinlikler müzik eşliğinde ve öğrencilerin kendilerini rahat hissedecekleri bir ortamda gerçekleştirilir. Bu yöntemin en dikkat çekici özellikleri sınıfın dekorasyonu, düzenlenmesi, müzik kullanımı ve öğretmenin otoriter tutumudur.

Telkin yönteminin uygulandığı sınıflarda öğrenciler iletişim kurmaya yönlendirilirler. Asıl amaç dilin duygusal yönünün öğrenilmesidir. Bu nedenle ev ödevi olarak dinleme etkinlikleri verilir. Telkin yönteminde öğrencilere iyi düzeyde konuşma becerisi kazandırılması hedeflenir. Bunun için sözcük listesi verilir ve ezberlemeleri için telkinde bulunulur.

Derslerin işlenişinde, drama, taklit, soru-cevap, rol oynama gibi yaratıcı tekniklerden yararlanılır. Ayrıca her metnin konusundaki sözcük listesini içeren bir dinleme etkinliği mutlaka yapılır. Telkin yöntemi yeni yöntemler arasında hem en hevesli hem de en eleştirici tepkileri almış olanıdır.

İletişimsel Dil Öğretimi (Communicative Language Teaching): İletişimsel yaklaşıma dayanan iletişimsel dil öğretimi, 1960'lı yılların sonlarında İngiltere'de ortaya çıkmıştır. 1960'lara kadar özellikle durumsal dil öğretimi İngiltere'de yaygındı. Ancak dilbilimcilerin dil öğretimine iki yeni kavram getirmeleri değişimin öncüsü olmuştur. Bu kavramlar, dilin işlevsel yönü ve dilin iletişimsel yönüdür.

İletişimsel yaklaşım dil öğretimi için farklı bir bakış açısı getirmiştir. Çünkü dili sadece yapılardan oluşan bir sistem olarak görmemiş, dili dil bilgisi ve işlevleri birleştirerek öğretmek düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. Dil öğretimini kavramsal kategorileri kullanarak yapmayı hedefler. Sayı, cinsiyet, durum gibi isim kategorilerini; zaman, kip gibi fiil kategorilerini kavramsal olarak aktarır. İletişmdeki bağlamlar üzerinde diyalogları geliştirir. Örneğin, adres sorma, öneri, rica gibi iletişim bağlamlarından yola çıkar.

İletişimsel dil öğretimi bir yöntem değil yaklaşımdır. Sınıfta dil öğretimi süresince kullanılacak olan birçok etkinlik, uygulama, araç ve gereçlere farklı bir bakış açısı oluşturacak bir yaklaşımdır. Richards ve Rodgers iletişimsel dil öğretiminin temel ilkelerini şöyle sıralar:

a. Öğrenciler dili dil yoluyla iletişimde bulunarak öğrenirler.
b. Sınıf etkinliklerinin amacı gerçekçi ve anlamlı iletişim olmalıdır.
c. Akıcılık iletişimin önemli bir boyutudur.
d. İletişim farklı dil becerilerinin birleştirilmesini içerir.
e. Öğrenme yaratıcı bir yapılandırma sürecidir; deneme ve yanılmayı barındırır.

İletişimsel dil öğretimi günümüzde de karşılıklı etkileşime öncelik tanıyan bir arayış içerişimde olan eğitimciler arasında etkinliğini korumaktadır.

Seçmeci Yöntem (Eclectic Method) çeşitli dil öğretim yöntemlerinin özelliklerini ve öğretim tekniklerini kullanarak karma bir öğretim yolu izlenen bir yöntemdir. Bu yöntemde öğretmen her yöntemin iyi taraflarını alıp kullanabilir.

Öğreteceği anlamave anlatma becerilerinde farklı yöntemleri uygular. Örneğin konuşma eğitiminde iletişimci yönteme ağırlık verirken dilbilgisi öğretiminde bilişsel yöntemi kullanabilir. Bu nedenle bu yöntemi izleyecek öğretmenlerin bütün yöntemler hakkında donanımlı olması gerekmektedir. Seçmeci yöntemin temel özellikleri şunlardır:

a. Dil öğretimi hayata dönük olmalıdır.
b. Öğrenilen dilden başka dil kullanılmamalıdır.
c. Çeviri, dili yeni öğrenenler için faydalı değildir.
d. Anlamlı ve iletişime dönük alıştırmalara yer verilmelidir.
e. Bir yapı tam öğretilmeden yeni bir yapıya geçilmemelidir.
f. Okuma ve yazma becerilerinin gelişmesine de hemen başlanmalıdır.
g. Sözcük öğretimine hemen başlanmalı ve yavaş yavaş cümle içerisinde kullanmaları öğretimine geçilmelidir.
h. Öğrencilerde dili öğrenme arzusu uyandırılmalıdır.
i. Öğretim basitten zora, somuttan soyuta doğru olmalıdır.
j. Öğrenciler arasındaki farklar unutulmamalıdır.

Seçmeci yöntemle dil öğretimi yapılırken birçok teknikten yararlanılabilir. Bunlar arasında benzetim, gösteri, soru-cevap, mikro öğretim, drama ve rol yapma gibi teknikler vardır. Bu yöntem birçok eğitimci tarafından en ideal dil öğretim yöntemi olarak görülse de bazı noktalardan eleştirilen bir yöntemdir. Özellikle öğretmenlerin seçmeci yöntemin arkasına sığınarak bilimsel temelden yoksun yaklaşımlarda bulunmaları eleştirilen yönlerden biridir (Dil öğretim yöntemleri için bk. Demirel 2011, Demircan 2012).

7.5. Metin dilbilim (Textlinguistics)

Metin dilbilim, iletişim ortamında metnin yeri, metni oluşturan ögeler, metnin yapısı ve türleri, metnin çözümlenmesi gibi işlemler yürüten ve 1960 sonrası büyük bir gelişme gösteren bir dilbilim dalıdır. Esasen edimbilim incelemeleri, söylem çözümlemeleri de bir tür metin dilbilim uygulaması olarak görülebilir. Metin dilbilimin kökeninde metinlerdeki dilbilgisel ögelerin incelenmesi varsa da daha sonra alan genişlemiştir. Bir metnin üreticisi ve alıcısı bakımından ele alınması yeni alanlar açmıştır.

Sözce, metin, söylem gibi birbiri yerine kullanılan kavramlar metin dilbilimde de karşımıza çıkar. *Metin nedir? Söylem ve metin arasında fark var mıdır? Metin çözümlemesi ile söylem çözümlemesi aynı mıdır?* vb. sorular sıkça sorulur ancak

kavramlar arasında çok büyük farklılıklar olmadığı görülür. Metin dilbilimin başlangıçta yazılı metinleri merkeze alması ve metni, üretene göre ele almaması daha sonra terk edilmiştir. Yazılı ve sözlü her türlü metin tek yönlü değil çok yönlü incelenmeye başlamıştır. Metnin iletişim ortamındaki işlevinin sağlıklı ortaya konabilmesi için metinler hem kendi içinde hem de üreticisi bakımından inceleme çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bunun sonucu olarak da söylem çözümlemelerinin çalışma yöntemlerine yaklaşmıştır. Çıkış noktaları farklıdır fakat bugün metin dilbilim ve söylem çözümlemesinin benzerliklerinin çok fazla olduğu ve bu iki alanı da kapsayan üst bir terime ihtiyaç duyulduğu kanısı yaygındır (Söylem çözümlemesi ve metin dilbilim için bk. Halliday-Hasan 1976, Halliday-Hasan 1985, de Beaugrande - Dressler 1981, Brown-Yule 1983, Bhatia 2004, Gee 2005, Blommaert 2005, Kocaman 2009, Dilidüzgün 2010).

Metin dilbilim incelemelerinin farklı bir yöne doğru ilerlemesinde **metinsellik** (textuality) kavramının önemli payı vardır. *Bir metni metin yapan şeyler nelerdir? Ne metindir veya ne metin değildir?* soruları sonucunda metnin özellikleri veya daha yaygın kullanımıyla **metinsellik ölçütleri** üzerinden çığır açıcı çalışmalar yapılmıştır. Özellikle de Beaugrande - Dressler (1981) bir dönüm noktasıdır.

Metnin iletişim ortamındaki işlevine odaklanan de Beaugrande - Dressler (1981) getirdiği metinsellik ölçütleriyle metin dilbilimin en sık kullanılan sınıflandırmasının sahibi olmuştur. Metinsellik ölçütleri bu çalışmada şu şekilde sıralanır: *Bağdaşıklık, tutarlılık, amaçlılık, kabul edilebilirlik, durumsallık, bilgisellik, metinler arasılık.*

Bağdaşıklık (Cohesion), metnin yüzey yapısındaki ögelerin birbirleriyle olan ilişkiler ağıdır. Bir metinden söz edebilmek için metni oluşturan ögelerin genel dil kurallarına göre birbiriyle ilişki içinde olması gerekir. Örneğin özne ve yüklem arasında böyle bir bağ vardır. Benzer şekilde öbekler içinde ögeleri arasında tamlayan-tamlanan, ana öge-yardımcı öge gibi ilişkiler bulunur. Bağlaşıklık çoğunlukla dilbilgisel ögeler yoluyla sağlanır. *"Ahmet gelmiş. Ali bile gelmiş, düşün artık".* gibi üç cümleden oluşan bir metni ele alalım. Bu üç cümlenin metin olmasını sağlayan özelliklerden biri *bile* bağlacıyla sağlanan birliktir. Bu bağlaç iki cümleyi birbirine bağlamış, cümleleri aynı anlamsal çerçevede buluşturmuştur. Bağdaştırmada kullanılan ögelerden biri de zamirlerdir veya kişi ve varlıkları işaretleyen çeşitli ögelerdir. Kişi ekleri, iyelik ekleri, kişi zamirleri gibi **gönderim** (Gönderim için kitabın "anlambilim" bölümüne bakılabilir) ögeleri bağdaşıklığı meydana getirir. *"Defteri Ayşe almış. Onu gördünüz mü?"* Burada o zamiri ilk cümledeki Ayşe öznesine gönderimde bulunan bir gönderim ögesidir. İki cümleyi bağlayan bağdaşıklık ögesi o zamiridir. Bunlar dışında **eksiltme, yineleme** gibi kullanımlar da bağdaşıklık ögeleri olabilir.

Tutarlılık (Coherence), metnin derin yapısındaki ilişkidir. Anlamsal ilişkilerden doğar. "*Bunu yapmamalıydın, çünkü annem dün yapma demişti*". Bu cümleler arasında neden ilişkisi vardır. Yapmamanın nedeni annenin söylemesidir. İki cümlenin aynı anlamsal çerçevede buluşması bu ilişki sayesindedir.

Amaçlılık (Intentionality), metnin amacıyla ilgili bir ölçüttür. Her metnin bir amacı vardır. Bilgi verme, estetik haz uyandırma vb. Metni yorumlayana yani okura dönük bir ölçüttür. Metnin amacı okurla kurduğu ilişkide aranır.

Durumsallık (Situationality), metin ile kullanıldığı bağlamın uyumlu olmasıdır. Her metin her bağlamda kullanılmaz. Bağlamcıl metinler vardır. Örneğin "*Başın sağ olsun*" ancak bir yakınını kaybetmiş birine söylenir.

Kabul edilebilirlik (Acceptability), metnin ilettiği bilginin okur tarafından kabul edilebilir olmasıdır. Bir metnin bilgisinin kabul edilebilir olması da okurun bakışıyla ilgilidir. Kabul edilebilirlik tutarlılık ve durumsallıkla da ilgilidir.

"Meçhul Öğrenci Anıtı

Buraya bakın, burada, bu kara mermerin altında
Bir teneffüs daha yaşasaydı,
Tabiattan tahtaya kalkacak bir çocuk gömülüdür
Devlet dersinde öldürülmüştür" (Ece Ayhan)

Bu dörtlüğün son iki dizesini ele alalım. İki dize diğerlerinden kopuk bir biçimde karşımıza çıksaydı okur olarak ne anlatmak istediğini anlayamazdık. Tutarsız bir cümle topluluğu gibi gelebilirdi. Eğretilemeler, sanatlı dil kullanımları metnin kabul edilebilirliği ölçütünü zorlamaktadır. Edebî metinlerin dışında kabul edilebilirlik daha nettir. Durumsallık taşımayan ifadelerin kabul edilemez olduğunu belirtmek gerekir. Babası öldüğü için üzülen birine "*Gözün aydın*" dediğimizde durumsallık ilkesine uymamış oluruz ve bu ifade kabul edilemez olur.

Bilgisellik (Informativity), metnin bilgi taşıma özelliğidir. Bilgi taşımayan metinlerin bir işlevi yoktur. "*Neden bu kadar insan var. Pek çok insan mevcut*" gibi iki cümle aynı şeyi söyleyen, gereksiz bir metin yığını durumundadır.

Metinler arasılık (Intertextuality) metnin diğer metinlerle kurduğu ilişkiyle ilgili bir ölçüttür. Başka bir kişinin konuşması, bir yazara yapılan atıflar bu başlıkta ele alınır.

Görüldüğü üzere bağdaşıklık ve tutarlılık metnin kendi içyapısıyla ilgili ölçütlerken, diğerleri metin okur ilişkisiyle ilgili ölçütlerdir. Metin okur ilişkisi biraz da metin türleriyle ilgilidir. Metnin türü okurun metinle kurduğu bağı etkiler.

Metin türleri genellikle beş başlıkta incelenir. Anlatımcı (narrative) metinler sanat yönü ağır basan metinlerdir. Betimleyici (descriptive) metinler bir olgu veya varlığı resmetmeyi hedefleyen metinlerdir. Kanıtlayıcı (argumentative), metinler bir savunusu olan, doğru ve yanlış iddiasında bulunan metinlerdir. Öğretici (instructive) metinler bilgi verme amacıyla oluşturulmuş metinlerdir. Karşılaştırıcı (comparison/contrast) metinler olgular, durumlar vb. arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya koymayı hedefler.

Metin yapı ölçütleri metni metin yapan özellikler bütünüdür. Büyük yapı ve küçük yapı olarak iki başlık ele alınır. Küçük yapı cümleler veya küçük cümle üstü birimler arası ilişkilerle ilgilidir. Büyük yapı ise metnin bütününü ilgilendiren, daha büyük anlamsal ilişkileri içeren yapı tipidir.

Dilidüzgün (2010: 89), Halliday - Hasan (1976) ve de Beaugrande - Dressler (1981) tarafından belirlenen ölçütleri bir arada ele alır. Aşağıdaki tabloda bunlar birer örnekle sunulmuştur.

Metin yapı ölçüleri

KÜÇÜK ÖLÇEKLİ YAPI	B- BÜYÜK ÖLÇEKLİ YAPI
1-Dilbilgisel bağdaşıklık a. Gönderim a1.Dış gönderim: *"Sevgili okur! Sen tek dostumsun"* a2. İç gönderim (zamirler, iyelik ekleri, kişi ekleri vb.) a.2.1. Art gönderim: *Ali küçüktü. **Onu** herkes severdi, **elleri** pamuk gibiydi.* a.2.2. Ön gönderim: ***Onu** gördün mü, Ahmet'i gördün mü yani.* b. Değiştirim: b1. İsme dayalı değiştirim: *-**Armut** alır mısın? -Peki, **küçüğünü** alayım.* b2. Fiile dayalı değiştirim: *-Ali sen mi **göz kırptın**? -Hayır, ben **yapmadım**.* b3.Cümleye dayalı değiştirim: ***-Okula gidip öğretmeninle konuştun mu?*** *-Evet, yaptım* c. Eksilti: *-Ali'ye ne aldın? -Kitap **(aldım)*** d. Bağlaçlar: d1. Eş donatımsal: karşıtlık, sıralama vb. *Ali geldi **ama** Veli gelmedi.* d2. Alt donatımsal: örnekleme, tanımlama vb. *Bir şey alamadım. Kitap **bile** alamadım.* e. Koşutluk: *Sular mı kesik bizi arayın, lastik mi patladı bizi arayın. Belediyemiz hep yanımızda!* f.Zaman ve görünüş ortaklığı: *Geliyor, bizi üzüyordu* g. İşlevsel cümle dizilişi (tümce görüngesi): *Çayı Ahmet döktü./ Ahmet döktü çayı* ğ. Titremleme: Sözlü anlatımda, tonun düşmesi yükselmesi vb.	1-İşlev 2-Başlık 3-Konu 4-Anahtar sözcükler 5-Ana düşünce cümlesi 6-Konu değiştirim belirleyicileri 7- İçerik şeması 8-Biçem (üslup) **Sözdizimsel düzlem ögeleri** Sözcük dağarcığı, dil yapıları, cümle türleri vb. **Anlamsal düzlem ögeleri** -Anlatıcı bakış açısı, söz sanatları, sezdirim ve çıkarsama -Özet -Sonuç cümlesi
2- Sözcüksel bağdaşıklık a. Yineleme (tekrar): *güzel güzel, eş dost vb.* b. Eşdizimsel örüntüleme: *Havalar **bıçak gibi**. Yüzünü **kesiyor** insanın. / Bu **bahçeyi** seviyorum. **Güller** bir **köşede** merhaba **diyor**. **Çamlar** serin serin **okşuyor** tenimizi.*	

7.6. Bilgisayar dilbilim (Computational Linguistics)

Disiplinler arası çalışma alanlarından biri olan bilgisayar dilbilimi uygulamalı dilbilim içinde bir alt alan gibi de değerlendirilir (bk. Bolshakov-Gelbukh 2004: 18). Bilgisayar dilbilim matematik, sözlükbilim, genel dilbilim, psikoloji gibi alanlarla da etkileşim hâlindedir. 1950'lerdeki makineli çeviri çalışmaları alanın öncüsüdür. Amerika'da özellikle Rusça metinlerin bilgisayar yardımıyla İngilizceye çevrilmesi yönündeki çalışmalar bilgisayarın dil incelemelerinde ilk uygulamalarındandır.

Bilgisayar dilbilimin amacı, doğal dilleri doğru anlamak ve bu anlama oranında doğal dilleri genelleme ve yorumlama yetisini bilgisayarlara aktarabilmektir. Bu sürece **doğal dil işleme** (natural language processing) adı verilmektedir. Temel olarak iki aşaması olduğu söylenebilir. İlk aşamada doğal dillerin doğasını, işleyiş biçimini doğru betimlemek önem taşımaktadır. Bu yapılırken de dilbilimin sesbilim, biçimbilim ve sözdizimle ilgili bulguları birtakım sembollerle yeniden matematiksel olarak yazılır. Dilin matematiksel gösterimi konusunda Chomsky sonrasında gelişen öbek yapı dilbilgisi (bk. Dilbilim Kökenli Dilbilgisi Kuramları) kuramlarının büyük önemi vardır. Doğal dillerin belirlenen özelliklerinin bilgisayarlara aktarılması sonucunda dille ilgili uygulamalar yapılması ikinci aşamayı oluşturur. 1960 sonrasında gelişen yapay zeka (artificial intelligence) çalışmaları da bilgisayar dilbilimle ilgili çalışmaları da kapsar bir niteliğe bürünmüş, bilgisayar dilbilim yapay zeka çalışmalarının bir alt alanına dönüşmüştür.

Bilgisayar dilbilimin bugünkü çalışmaları üç başlık altında toplanabilir (bk. Grishman 1986: 4-5):

a. **Makineli çeviri** (Machine translation): Çeviri insanlık tarihi boyunca pahalı ve zaman isteyen bir süreç olmuştur. Bilgisayarlı çeviri kolay ve anında çeviri hayalini gerçekleştirme yolunda atılmış bir adımdır. Bugün hâlâ çok başarılı olduğu söylenemese de dünya genelinde en çok proje yapılan konulardan biridir. Doğal dillerin çok katmanlı yapısı bir metni bir bilgisayarın doğru anlamasını güçleştirmektedir. Deyimler, sanatlı kullanımlar makineli çevirinin işini zorlaştırmaktadır. Ancak bugün bilgisayarlı çevirinin başarısı ilk denemelerin yapıldığı 1950'lere göre çok daha ileridedir. Google arama motoru bile bilgisayarlı çeviri sayfası sunmuştur. Anılan eksikliklere rağmen alanın geldiği yeri göstermesi bakımından önemli bir göstergedir.

b. **Bilgi getirimi** (Information retrieval): Bilgi getirimi belli bir veri içinde istenilen bilginin getirilmesidir. Örneğin bir romanda kaç tane "duygu" sözcüğünün geçtiği bilgisi bilgisayar sayesinde çok kolay bir işleme dönüşebilmektedir. Özellike metin incelemelerinde bilgi getirimi vazgeçilmez öneme sahiptir.

c. **İnsan-makine etkileşimi** (Man-machine interfaces): İnsana dair bilgilerin makineye yüklenmesi süreci bir yerde makineyi insanlaştırma girişimidir. Makineyi insana dönüştürme çalışmaları, yapay zekâ gibi bir alanın giderek gelişmesi insan ve makine arasındaki ilişkilerin incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Bugün bu alan, dilbilimin bilgisayar bilimleriyle en yoğun ortaklıklarının olduğu alanlardan biridir.

7.7. Sözcükbilim (lexicology) ve sözlükbilim (lexicography)

Sözcükbilim ve sözlükbilim sık sık birbiriyle karıştırılan ve bir dilin *söz varlığı* (dictionary~lexicon) ile ilgilenen iki alandır. Her ikisinin adı (*lexicology* ve *lexicography*) da Eski Yunancada "konuşma, konuşma biçimi, sözcük" anlamındaki *lexis* sözcüğünden türetilmiştir. Ancak aralarında önemli bir fark vardır. Sözcükbilim sözcük ile ilgili yapım, anlam, kullanım gibi alanlarla ilgilenirken, sözlükbilim sözcüklerin sözlüklerdeki gösterimleriyle ilgilidir. Dilbilim litratüründe sözlükbilimin, sözcükbilimin bir tür uygulama alanı olduğunu ifade edenler olduğu gibi (bk. Crystal 2008), sözlükbilimin bağımsız bir alan olduğunu savunanlar da vardır (bk. Hartmann-James 1998).

Sözcükbilim (lexicology), sözcüklerin biçimsel yönlerine yoğunlaşan **sözcüksel biçimbilgisi** (lexical morphology) ve daha çok anlam yönüne odaklanan **sözcüksel anlambilim** (lexical semantics) biçiminde iki temel alana ayrılır. Özellikle sözcüksel anlambilim çalışmaları sözcükbilimin en popüler alanıdır. Sözlüğü oluşturan ögeler (lexemes) biçim ve anlam yönleriyle sözcükbilim incelemelerinin konusudurlar. *Kitapsız* sözcüğü iki ögeden oluşmaktadır: {kitap}{+sIz}. Sözcüksel biçimbilgisi bu tür türetme, birleştirme gibi sözlük ögelerinin türetim süreciyle ilgilenir. Sözcüksel anlambilim ise sözcüğün gerçek, yan, mecaz vb. anlam özelliklerini ele alır. Örneğin *kitapsız* sözcüğünün Türkçede "kitabı olmama" anlamı yanında "inançsız, Tanrıya inanmayan" gibi kullanımdan doğan anlamları vardır.

Sözlükbilim (lexicography) sözlükler ve diğer temel başvuru kitaplarının yazımı ve teorisiyle ilgili bir alandır. İki ana bölüme ayrılır: kuram ve uygulama (Hartmann-James 1998: 86). Buna göre sözlükbilimin kuram bölümü bir sözlüğün tarihini, sözlükçülük tiplerini, sözlükçülüğün eleştirisini ve sözlük kullanımını içeren dilbilimle daha ilişkili bölümdür. Uygulama kısmı ise sözlüğün yazımıdır. Bilginin sınıflandırılması ve sunumu konusunda bugün teknolojinin de gelişmesiyle çok farklı gelişmeler görülmektedir. Sözlükler de buna ayak uydurmakta ve sözlük ve temel başvuru kaynağı yayımı konusunda çeşitlilik görülmektedir. *Etimolojik sözlük, sıklık sözlüğü, ters dizim sözlüğü, tek dilli sözlük, iki dilli sözlük, lehçe sözlüğü, yazarlar sözlüğü* gibi çok farklı sözlük türleri ortaya çıkmıştır.

DÜNYA DİLLERİ

8. DÜNYA DİLLERİ

Dünyadaki dil sayısıyla ilgili farklı görüşler vardır. 3.000 ile 7.000 arasında değişen rakamlar verilir.[1]

1 Dil olarak neyi kabul ettiğinize göre sayı değişir. Bunu Türkolojide dil-lehçe-şive tartışması olarak bilinen bir tartışmadan yola çıkarak açıklayalım. Örneğin Azerice bir dil midir yoksa değil midir? gibi bir soruya vereceğiniz cevap dünya dillerinin sayısını değiştirir. Türkolojide özellikle Türkiye Türkolojisinde üç farklı eğilim vardır:

a. R. R. Arat'ın görüşü: İstanbul Üniversitesi'nin -özellikle de Muharrem Ergin'in- öncülük ettiği bu görüş Çuvaşça ve Yakutçayı lehçe, diğer yazı dillerini (Tatarca, Kazakça vb.) şive kabul etmektedir. Lehçe metinlerle takip edilemeyen dönemlerde ana dilden kopar, şive ise metinlerle takip edilen dönemlerde kopar. Ağız bölgeler arası (Aydın ağzı, Trabzon ağzı vb.) farklı söyleyişleri kapsar. İstanbul ekolüne göre Türk lehçe ve şiveleri vardır.

b. Türk Dil Kurumu'nun görüşü: Ankara Üniversitesi'nin (DTCF) görüşü olarak da değerlendirilir. İstanbul ekolünün lehçe ve şive dediği kolları Türk Dil Kurumu lehçe adı altında birleştirir. Buna göre Tatar şivesi değil, Tatar lehçesi denmelidir. Ankara ekolüne göre Türk lehçeleri vardır.

c. T. Tekin'in görüşü: Talat Tekin'e göre, söz konusu kollar ayrı birer dildir. T. Tekin "Birbirini anlamayan, bir tercümana ihtiyaç duyan iki kişi aynı dili konuşuyor olamaz." düşüncesini savunur. Karşılıklı anlaşılabilirlik ölçüsüne göre Tatarca ayrı bir dil kabul edilmelidir. T. Tekin'e göre Türk lehçeleri değil, Türk dilleri vardır. Rus ve Batılı dilcilerin de genellikle katıldığı bir görüştür.

Bu sınıflandırmalar için çeşitli itirazlar yapılmıştır. İstanbul ve Ankara ekolünün görüşleri evrensel niteliğe sahip değildir. Yalnızca Türkçeyi esas alır. Bu yaklaşımlar örneğin Hint-Avrupa dillerine uygulandığında, metinlerle takip edilebilen dönemlerde ayrılan İngilizce ve Almanca dil değil, şive veya lehçe olacaktır. T. Tekin'in görüşü karşılıklı anlaşmaya dayanmasıyla evrensel bir nitelik sergiler. Ancak örneğin Türkiye Türkçesi konuşanlar Azericeyi büyük oranda anlamaktadırlar veya ana dili Başkurtça olan biri Tatarcayı, ana dili

Ethnologue 17'ye göre diller ve kıtaları

Kıta	Yaşayan Dil Sayısı	Oran (%)	Konuşur Sayısı
Afrika	2,146	30.2	789,138,977
Amerika	1,060	14.9	51,109,910
Asya	2,304	32.4	3,742,996,641
Avrupa	284	4.0	1,646,624,761
Pasifik	1,311	18.5	6,551,278
Toplam	7,105	100.0	6,236,421,567

Dikkat çeken bir başka rakam da dil ölümüyle ilgilidir. Bu dillerden birinin her iki haftada bir öldüğü bilinmektedir (Crystal 2007).

Bu bölümde dünya dillerinin ortaya çıkışı, çeşitlilik kazanması, sınıflandırılması ve ölümü gibi konulara değinilecektir.

8.1. Dil ve Tarih

Tarih yazıyla başlatılır. Ancak dil, -bu bakışla- tarihten de eskidir. Dilin tarihi, insanlığın önemli problemlerinden biri olmuştur. İnsanın kökeni gibi dilin kökeni de cevaplanması zor pek çok soruyu barındırır. Birtakım efsaneler, mitler ve inanç metinleri dilin kökeniyle ilgili pek çok görüş ileri sürse de bunların bilimsel bir yanı yoktur. Dilbilimin konuyla ilgilenmesi ise 19. yüzyılda, biyolojideki ilerlemeler -özellikle **Darwin'in Evrim Kuramı**- ile başlar diyebiliriz. Darwin'in, dillerin çeşitlenmesi sürecinin insanın (*homo sapiens*) ve diğer türlerin ortaya çıkışıyla benzer olduğu biçimindeki görüşü soruna farklı bir bakış açısıyla yaklaşılmasını sağlamıştır. Biyologların bugün insanın tek bir kökeni (monogenesis) olduğu konusunda anlaştığı görülmektedir (Ruhlen 2012: 167). Ancak dillerin kökeni konusunda böyle bir konsensüsten söz etmek mümkün değildir.

Dünya dillerinin ortaya çıkışı, çeşitlenmesi ile ilgili farklı görüşler vardır. Avrupalıların **Sanskrit**'in (Eski Hintçe) bulunması sonrası Hint-Avrupa dil ailesini keşfetmesi ile köken çalışmaları hız kazanmıştır. Ancak dilin kökeniyle ilgili çeşitli spekülasyonlar, bazı sıkıntıları beraberinde getirmiş, bunun sonucunda 1866 yılında Paris Dil Topluluğu "dilin kökeni" ile ilgili kollokyum düzenlemeyi yasaklamıştır (Altınörs 2012b: 2-3). Ancak her yasak gibi bu yasak da insanlığın merakını engelleyememiş ve konuyla ilgili pek çok yayın yapılmıştır.

Tatarca olan biri Başkurtçayı anlayabilmektedir. Bir Başkurt için, anlayamadığı Yakutça dil olabilir ancak Tatarca nasıl dil olacaktır? Anlaşma ölçüsü de bu gibi durumlarda çare olamamaktadır. [Bu tartışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Demir (2006)]

8.1.1. İnsan dilinin doğuşu ve özellikleri

Dil nasıl doğdu? Bu soru cevaplanması en güç sorulardandır. Belki de hiçbir zaman cevaplayamayacağımız bir sorudur. Antropolojiden biyolojiye, tarihten dilbilime kadar pek çok bilim dalı bu sorunun cevabını bulmak için çalışma yürütmektedir. Bazı bilim adamları, "dilin doğuşunun" bilimin en güç problemi olduğunu ifade ederler (Christiansen-Kirby 2003: 1) ki konuyla ilgili devasa bir literatür oluşmasına rağmen bu ve benzer sorulara hâlâ net cevaplar verilememesi hiç de haksız olmadıklarını gösterir [Dilin kökeniyle ilgili olarak bk. Corballis (2003), Christiansen-Kirby (2003), Johansson (2005), Burling (2005), Ruhlen (2006), Dessalles (2007), MacNeilage (2008), Botha-Knight (2009), Fitch (2010), Fischer (2013), Picq vd (2013)].

Yazının çok sonraki bir icat oluşu, "konuşmanın" doğuşu hakkında veri sunamaması araştırmacıların kesin sonuçlara ulaşmasını engeller. "*İlk sözcük neydi, konuşma nasıl doğdu?*" sorularını kesin biçimde cevaplayabilmemiz için bir çeşit "ses arkeolojisi" yapabilmemiz gerekir. Ancak, teknolojik ilerlemelere rağmen bugün bunun hâlâ çok uzağındayız. Seslerin tamamen yok olmadığı, atmosferin derinliklerinde dolaştığı, yüzyıllar öncesinin seslerinin bile bir şekilde elde edilebileceği umudu dışında elimizde pek de bir şey yok. Araştırmacılar böyle bir olanaktan yoksun olunca dilin doğuşuyla ilgili olarak bugünkü dillerden yola çıkarak birtakım tahminlerde bulunurlar.

A. Altınörs (2003: 20-30) dilin kökeniyle ilgili görüşleri altı başlıkta inceler:

a. Mitolojik/teolojik açıklamalar: Dinlerdeki Adem ile ilgili adlandırma açıklamaları ve Babil Kulesi hikayesi din temelli görüşlerin en yaygın olanlarıdır (Dinî açıklamalar için bk. Aydar-Ulutaş 2010).

b. Mimolojik/spekülatif açıklamalar: Bu açıklamalar büyük oranda 19. yüzyılda yapılmış açıklamalardır:

   I. Yansıma açıklaması: Alman dilci W. Oehl'in de aralarında bulunduğu pek çok araştırmacı dilin doğa seslerinin taklidinden çıktığını ileri sürerler. Şırıl, miyav vb. ses taklitleri ilk sözcüklerdir.

   II. İş açıklaması: L. Noiré 1877'de dilin doğuşunda toplu iş yapmanın etkili olduğunu ileri sürer. Toplu iş yaparken çıkarılan sesler ilk sözcükleri oluşturmuştur.

   III. Bir andalık açıklaması: E. Renan 1848'de dilin tarih içinde geliştiği düşüncesini reddeder. Ona göre dil ırkların dehasına göre bir anda ve bütünüyle oluşmuştur. Steinhal'e göre de dil zamanla evrimleşerek ortaya çıkmamıştır. Dil bebeklerin olgunlaşması sonucu kendiliğinden ve zorunlu olarak doğmuştur (1851).

c. Kültürel/antropolojik açıklamalar: E. Cassirer ve W. Von Humbolt gibi isimlerin görüşleri bu çerçevededir. Humbolt dil ve toplum arasında sıkı ilişki olduğunu, bir milletin dünya görüşünün dili belirlediğini ifade eder. Dil bir etkinlik (energia) olarak kuşaktan kuşağa aktarılır.

d. Empirist/behaviorist açıklamalar: Davranışçı yaklaşımın gelişiminde J. Locke, B. F. Skinner ve L. S. Vygotsky gibi isimler öncü olmuşlardır. Lockeye göre insan zihni boş bir levha (tabula rasa) olarak ortaya çıkar ancak deneyimlerle doldurulur. Dilin kaynağı deneyimlerdir. Skinner de uyaran-tepki ilişkisi içinde dilin edinildiğini ifade eder. Davranışçılık dışarıdan gelen uyaranları önemser.

e. Rasyonalist/nativist açıklamalar: Zihinsel veya bilişsel açıklamalar insan beynini merkeze alır. Descaretes ve Chomsky en önemli temsilcileridir. Descartes bir papağanın taklit ile birtakım sözcükleri çıkarabildiğini ancak bir dil sistemi geliştiremediğini ifade ederek konuşmanın insana içkin bir yeti olduğunu belirtir. Chomsky de insanın doğuştan bir dil yetisiyle doğduğunu ileri sürerek dili zihinsel bir olgu olarak görür.

f. Evrimsel/biyolojik açıklamalar: Biyoloji evrimi önemser. Buna göre insanla ilgili fosiller konuşma yeteneğinin 1,5 ilâ 2 milyon yıl boyunca yaşanan fizyolojik ve nöropsikolojik evrimler sonucunda oluştuğunu ortaya koyar. Yapılan kafatası incelemelerinde hançerenin geçirdiği fiziksel değişimler bu tarihlendirmelere dayanak teşkil eder.

Altınörs'ün bu sınıflandırmasına baktığımızda aslında kökenle ilgili görüşlerde iki önemli eğilim olduğu görülür:

1. Biyolojik verileri kullanmayan görüşler: Dinî açıklamalar, mitler, doğa taklidiyle ilgili yorumlar ve ihtiyaca dayalı görüşler bu gruba girer. Din ve mitolojiyi bir tarafa bırakacak olursak uzun süre doğa taklidine dayanan yansıma görüşlerinin alana hâkim olduğunu görürüz.

En bilinen yansımaya (onomatopoeia) dayalı görüşler şunlardır:

a. Ding-dong varsayımı (Ding-dong hypothesis): İnsanın gerçek yaşamında duyduğu çeşitli seslere refleks olarak çıkardığı seslerden dilin doğduğunu ileri süren bir teoridir. Buna göre insanlar nesnelere isim verirken bu nesnelerin çıkardığı seslerden hareket ederek onlara ad vermiştir. Platon ve Pythagoras bu görüştedir. Bu açıklamanın sorunu ses çıkarmayan varlıklara nasıl ad verildiğidir. Örneğin taş ses çıkarmaz.

b. Hayvan taklidi varsayımı (Bow-wow hypothesis): Bu görüş insanların hayvan seslerini taklit etmesiyle dilin ortaya çıktığını ileri sürer. Miyav, hav vb. Bu açıklamanın sorunu, dünya dillerinde hayvan seslerinin aynı

olmamasıdır. Örneğin İngilizcede koyunlar "ba-ba"lar, ancak Türkçeler "me"ler. İngilizcede köpek bow-wow, Çincede wu-wu, Japoncada wan-wan, Rusçada gaf-gaf biçiminde "havlar".

c. Ünlem varsayımı (Pooh-pooh hypothesis): İnsanın acı, mutluluk, heyecan gibi durumlarda çıkardığı ünlemlerin dili oluşturduğunu ileri sürer. Bu açıklamada da benzer bir sorun vardır. Acı duyulduğunda Türkçede ah denirken İngilizcede aynı durum için ouch, Rusçada oi denir.

d. Müzik varsayımı (La-la hypothesis): O. Jespersen'in görüşü olan müzik teorisi, dilin oyun ve özellikle de şarkılardan doğduğunu ileri sürer.

e. Jest-mimik varsayımı (Ta-ta hypothesis): Darwin'in ileri sürdüğü ancak yine de şüpheyle yaklaştığı bir açıklamadır. Buna göre dil bir çeşit ağız pandomiminden ortaya çıkmıştır. İlk sözcükler el hareketlerinin dudaklarla gösterilmeye çalışılmasından doğmuştur. Daha sonra beden hareketlerinin taklidiyle dil zenginleşmiştir. Bu teorinin sorunu da kültürden kültüre beden hareketlerinin farklılaşmasıdır. Başı öne doğru sallamak bazı dillerde "tamam, evet" anlamındayken bazı kültürlerde "hayır" anlamına gelebilmektedir.

İhtiyaca dayalı görüşler ise şunlardır:

a. İş varsayımı (Ye-he-ho hypothesis): İnsanların birlikte iş yaparken çıkardıkları seslerin dilin kökenini oluşturduğunu savunur.

b. Emir varsayımı (Warning hypothesis): Bu teori insanların uyarı işaretlerini geliştirerek dili meydana getirdiklerini savunur. İnsanın diğer insanları uyarmaya çalışırken çıkan seslerden dilin ortaya çıktığını ileri sürer. Kalk, gel vb.

c. Yalan varsayımı (Lying hypothesis): Buna göre ilk insanlar gerçek durumlar için jest, bakış, ses gibi ögeleri kullanırken gerçek olmayan durumlar için yani yalan ve aldatma için dili bir araç olarak geliştirmiştir. Bu görüşün sahibi E. H. Sturtevant'tır.

1861'de Max Müller 5 varsayımı (*Ding-dong, Bow-wow, Pooh-pooh, Ta-ta, Ye-he-ho* varsayımlarını) belirlemişti. Yani yukarıdaki açıklamalar büyük oranda 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Daha önceye gittiğimizde de özellikle felsefecilerin açıklamalarıyla karşılaşırız.

Aristo dili insanı hayvandan ayıran bir olgu olarak görür ancak kökenle ilgili bir görüş bildirmez. Epikur (M.Ö. 300) bu anlamda kökenle ilgili ilk görüş bildiren isim olarak görülebilir (Johansson 2005: 158). Ona göre olaylar insanı her bir durum için belirli sesler çıkarmaya zorluyordu. Bu şekilde aynı durumlarda aynı

sesler çıkmaya başladı ve bu seslerden dil doğdu. Daha ciddi görüşler **Aydınlanma Çağı** (18. yy.) felsefecilerinden gelmiştir. **Leibniz** 1710'da yansımaları merkeze alan açıklamalar yaparken 1746'da **Condillac** dilin el hareketlerinden doğduğunu ileri sürdü. **Reid** de 1765'te mimik ve pandomime dayalı bir köken açıklaması yaptı. **J. J. Rousseau** 1781'de dilin hem el hareketleri hem de ağlamalardan doğduğunu ileri sürdü ve bu ilk aşama sonrasında ritüellerin ve şarkıların ağlamayı dile çevirdiğini savundu. **Lord Monboddo (James Burnet)** dilin kökenlerinin sosyal görünümü konusunda ilk vurguyu yapan kişidir (1774). Ona göre insan başka bir insandaki duygusal görünümleri (ağlama, bağırma vb.) taklit ederek dili meydana getirmiştir. **Herder** 1772'de insan ve hayvan arasında dili üretme bakımından fark yaratan olgunun içgüdü olduğunu ileri sürer. Ona göre örneğin bir kurt bir kuzuyu gördüğünde onu yeme içgüdüsüyle hareket eder. Ancak biz insanlarda böyle bir içgüdü olmadığından "ona bakıp onu adlandırma", dolayısıyla dili üretme yetimiz doğar. Herder 1784'te türler arasındaki evrimsel geçişleri reddeder. 1861'de ise **Max Müller** yukarıda da anılan ünlü köken varsayımlarını yazar. Müller'in bir özelliği de dilin kökeniyle ilgili tartışmalarda Darwin karşıtı cephenin ilk ismi olmasıdır. Müller -biraz da dini gerekçelerle- dilin evrim sonucu ortaya çıktığı görüşünü reddeder. (Kökenle ilgili tarihsel bilgiler için bk. Johansson 2005: 160-161, Fitch 2010: 389-400).

20. yüzyıla geldiğimizde ise farklı kuramların görüşleriyle karşılaşırız.

2. Biyolojik verilere göre ileri sürülen görüşler: Bu görüşler büyük oranda fosiller üzerindeki incelemeleri merkeze alır. Yukarıdaki varsayımları destekleyen veriler olduğunda araştırmacıların bunlara geri döndüğü görülür. Örneğin jest-mimik varsayımını güçlendiren nitelikte veriler ortaya çıktığında jest ve mimik kuramı buna göre uyarlanır.

Biyolojik verilere dayandırılan görüşler dili evrime göre açıklama girişimleridir. Bu alana **evrimsel dilbilim** (evolutionary linguistics) de denir. Evrimsel dilbilimin öncüsü olarak **August Schleicher (1821-1868)** ve aile ağacı teorisi (*Stammbaumtheorie*) gösterilse de fosil incelemelerinin yaygınlaştığı ve çok farklı teorilerin geliştirildiği 20. yüzyıl bu alanın asıl gelişme yüzyılı olmuştur.

Dilin evrimsel bir sonuç olduğu biyoloji dünyasında bugün genel kabul görmüştür. Johansson (2005: 13-14) dilin evrimi konusunda biyoloji dışında dirençler olduğunu belirtir. Buna göre kökten dinciler ve Chomsky gibi bazı dilbilimciler dilin evrim sonucu ortaya çıktığını kabul etmeyen iki büyük grubu oluşturur.

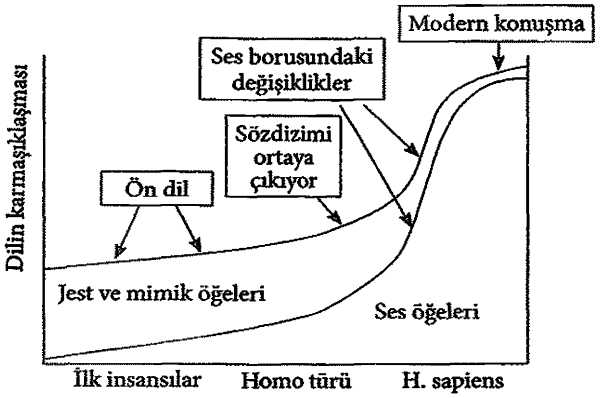
Dilin doğuşuyla ilgili **devamlılık** (continuity) ve **bir andalık** (discontinuity) biçiminde iki eğilim vardır. Bir andalığın en önemli savunuru olan **N. Chomsky** dilin kökeniyle ilgili araştırmaları gereksiz bulur. Ona göre dil yetisi 100.000 yıl

önce bir insanda bir anda (*instantaneous*) gerçekleşen bir mutasyon sonucu oluşmuştur. Dil yetisi insana içkin bir yetidir ve dışarıdan bir etkiyle oluştuğu doğru değildir. Dilin evrim sonucunda oluştuğu görüşüne katılmayan başka dilbilimciler de vardır. **M. Piattelli-Palmarini, D. Bickerton, J. Fodor** gibi isimlerin evrim görüşüne itirazları vardır.

Bilim dünyasında daha yaygın olan devamlılık görüşü ise dilin binlerce yıl süren bir evrim sonucu ortaya çıktığını, bir anda oluşmadığını ileri sürer. Chomsky'nin dilbilimdeki ağırlığına rağmen özellikle 1990 sonrası devamlılık görüşünün hâkim konuma geldiği görülür. Bunda **S. Pinker** ve **P. Bloom**'un 1990'da yayımladıkları *Natural Language and Natural Selection* "Doğal Dil ve Doğal Seçilim" [*Behavioral and Brain Sciences*, 13: 707-784] başlıklı makalenin etkisi büyük olmuştur. Bu makalede yazarlar insanın dil yetisinin doğal seçilim yoluyla evrimleşen karmaşık bir biyolojik adaptasyon olgusu olduğunu ileri sürdüler (Ayrıca bk. Pinker 1995). Bu makale sonrasında dilin kökeniyle ilgili çalışmaların yeniden hız kazandığı görülür. Chomsky'nin dilin kökeni araştırmalarını gereksiz bulması nedeniyle uzun bir süre yavaşlama periyoduna giren dilin kökeni incelemeleri tekrar eski popüler günlerine dönmüştür.

Dilin nasıl evrildiği de tartışmalıdır (Dilin evrimi için bk. Christiansen-Kirby 2003, Burling 2005, Botha-Knight 2009, Fitch 2010). Hatta o kadar tartışmalıdır ki ünlü bilim adamlarının birbirlerini "dili, evrimi, insan beynini" bilmemekle suçladıklarına sıkça rastlanır[2] (Fitch 2010: 3). Dilin evrimle ortaya çıktığına inanan araştırmacıların ortak noktaları, bir anda dil gibi karmaşık bir olgunun ortaya çıkamayacağıdır. Evrimciler fosiller üzerindeki incelemeler sonucunda insanın konuşmaya başladığı dönemleri ve konuşmanın niteliğinin değişme aşamalarını belirlemeye çalışırlar. İnsan, daha teknik tabiriyle ön insan (proto-sapien) fosillerinde beynin hacmi ve konuşma organlarıyla ilgili bulgular ışığında her araştırmacının farklı tarihlendirme ve gelişim şeması çizdigi görülse de temelde söylenen şey, dilin evrimsel bir olgu olduğudur. Bir örnek olarak Corballis (2003: 231)'in dil evrimiyle ilgili çizimini görelim:

2 Evrimsel dilbilimle ilgili olarak Evolang olarak bilinen Evolution of Language International Conferences (Uluslar Arası Dil Evrimi Konferansları) kurumunun yönetiminde iki yılda bir yapılan (İlki Edinburgh 1996 - sonuncusu Kyoto 2012. 2014'te Viyana'da düzenlenecek) konferansları anmak gerekir. Bu konferansların tartışmaları en iyi yansıtan platformlar olduğu söylenebilir. Bildirileri de yayımlanmıştır. Daha geniş bilgi için bk. http://www.evolang.org/

İlk insansıların 5-6 milyon yıl önce Afrika'da ortaya çıktığı bilinmektedir. M. Corballis dilin jestlerden doğduğunu ileri sürdüğü çalışmasında biyolojik incelemelere dayanarak, dilin **homo sapiens** öncesi türlerde jest ve mimiklere dayalı olduğunu, jest ve mimiklerden bağımsızlaşan **özerk nitelikteki konuşmanın** *homo sapienslerle* **50 bin yıl önce** ortaya çıktığını savunur.

Homo türlerinin tahmini gelişimi

Homo türü	Tarih	Coğrafya	Gövde Ağırlığı (kg)	Beyin hacmi (cm3)
Homo habilis	2,5 milyon yıl önce	Afrika	34	552
Homo rudolfensis	1,9 milyon yıl önce	Afrika	50	775
Homo ergaster	1,9 milyon yıl önce	Afrika	58	854
Homo erectus	1.9 milyon yıl önce	Asya	57	1,016
Homo antecessor	900 bin yıl önce	Afrika-Avrupa	90	1,150
Homo heidelbergensis	600 bin yıl önce	Afrika-Avrupa	62	1,198
Homo neandertalis	200 bin yıl önce	Avrupa	76	1,512
Homo sapiens	150 bin yıl önce	Afrika'dan Asya ve Avrupa'ya	67,7	1,355

8.1.2. Dil tarihlendirmesi (glottochronology)

Diller arasındaki tarihsel ilişkiyi ortaya çıkarmayı hedefleyen ve **istatistiğe** dayalı daha çok tarihsel dilbilimle ilgili bir alandır. **Morris Swadesh** (1909-1967) en önemli ismidir. 1950'li yıllarda Swadesh'in teklif ettiği yöntem, **sözlüksel istatistik** (leksikoistatistik -lexicostatistics) ve dil tarihlendirmesi kavramlarını öne çıkardı.

Dil tarihlendirmesi temelde bir yöntemdir. Özellikle dil ailesi çalışmalarında dillerin ata dilden (proto language) ne zaman koptuklarını temel sözcüklerden yola çıkarak belirleme girişimidir.

Swadesh'in yöntemi, organik maddelerde nasıl Karbon 14 yöntemiyle tarih belirleniyorsa dilde de sözcüklerden yola çıkarak dil tarihlendirmesi yapılabilir, varsayımı üzerine kuruludur. Kimya biliminden esinlenen M. Swadesh 1950'li yılların başında dil akrabalıklarını ortaya çıkarmak için diller arası ödünçlemeleri kapsam dışı bırakacak listeler (Swadesh lists) oluşturdu. Bu listelerde **sayılar, zamirler, organ isimleri, temel fiiller** yer alıyordu. Swadesh iki dil arasında bu listedeki ortaklıklardan yola çıkarak ortak köken ilişkisi kurulabileceğini düşünüyordu. Temel sözcük (basic vocabulary) listesi, ona göre dillerin başka dillerden alamayacağı sözcüklerden oluşmalıydı. Aksi takdirde yanlış sonuçlar ortaya çıkabilirdi. Örneğin bugün Türkçede de *radyo, televizyon* sözcükleri vardır, İngilizcede de *radio, television* sözcükleri vardır. Bu sözcüklerin her iki dilde olması İngilizce ile Türkçenin aynı kökenden geldiğini ispatlamaz. Çünkü bu sözcükler kültür sözcükleridir ve kültür sözcükleri bir dilden bir dile kolay geçer. Swadesh oluşturduğu temel sözcük listesinde ödünçlenmeyeceğini varsaydığı sözcüklere yer verdi. Diller arasındaki akrabalık ilişkilerinin de bu sözcük listesinden yola çıkarak açıklanabileceğini ileri sürdü. Swadesh sonrasında da çeşitli dil tarihlendirmesi yöntemleri öneren önemli yayınlar yapıldı. **R. Lees** (1953), **D. H. Hymes** (1960), **H. Bergsland** ve **H. Vogt** (1964) dikkate değer çalışmalardır. Ayrıca ünlü Rus dilci **Sergey Starostin**'in (1953-2005) son yıllardaki çalışmaları ve kendi getirdiği tarihlendirme yöntemiyle öne çıkan isimlerden olmuştur (Starostin için bk. http://starling.rinet.ru).

Starostin gibi yeni yöntemler önerenler vardır ancak klasik tarihlendirme (Lees-Swadesh çizgisi) için şu aşamalardan söz edebiliriz:

İlk aşama temel sözcükler listesinin oluşturulmasıdır. Değindiğimiz üzere bu liste 1950'li yıllarda Swadesh tarafından özellikle Amerikan yerli dilleri için oluşturulmuştu. Fakat daha sonra diğer dünya dilleri için de kullanıldı. Swadesh'in listesi dil aileleri için eklemelerle veya çıkarmalarla düzenlenerek uygulanır. Örneğin Türkçe için 2007'de bir grup bilim adamı tarafından oluşturulan temel sözcükler listesi aşağıdaki gibidir.

Swadesh Türkçe temel sözcük listesi

Türkçe		
ben	gülmek	çiçek
sen (informel), siz (formel)	görmek	ot
o	işitmek	ip, halat
biz	bilmek	deri
siz	düşünmek	et
onlar	koklamak	kan
bu	korkmak	kemik
şu, o	uyumak	yağ
burada	yaşamak	yumurta
şurada, orada	ölmek	boynuz
kim	öldürmek	kuyruk
ne	dövüşmek	tüy
nerede	avlamak	saç
ne zaman	vurmak	baş, kafa
nasıl	kesmek	kulak
değil; -ma-, -me-	yarmak	göz
bütün, hepsi	bıçaklamak	burun
çok	kaşımak	ağız
birkaç, bazı	kazmak	diş
az	yüzmek	dil
başka, diğer	uçmak	tırnak
bir	yürümek	ayak
iki	gelmek	bacak
üç	yatmak, uzanmak	diz
dört	oturmak	el
beş	kalkmak dikilmek	kanat
büyük	dönmek	karın
uzun	düşmek	bağırsak
geniş	vermek	boyun
kalın	tutmak	arka, sırt
ağır	sıkmak	toz
küçük	sürtmek	yer

kısa	yıkamak	bulut
dar	silmek	sis
ince	çekmek	gök
kadın	itmek	rüzgâr, yel
adam	atmak	kar
insan, kişi	bağlamak	buz
çocuk	dikmek	duman
karı	saymak	od, ateş
koca	demek	kül
anne, ana	şarkı söylemek	yakmak
baba, ata	oynamak	yol
hayvan	dalgalanmak	dağ
balık	akmak	kızıl, kırmızı
kuş	donmak, dondurmak	yeşil
köpek, it	şişmek	sarı
bit	güneş	ak, beyaz
yılan	ay	kara, siyah
solucan, kurt	yıldız	gece
ağaç	su	gün, gündüz
orman	yağmur	yıl, sene
çubuk, değnek	ırmak	sıcak
meyve	göl	soğuk
tohum	deniz	dolu
yaprak	tuz	yeni
kök	taş	eski, yaşlı
kabuk	kum	iyi

Temel sözcüklerin bin yılda %81 oranında sabit kaldığı hesaplanmıştır. Bu veriye dayanarak akraba olduğu düşünülen diller arasında ortak sözcükler ve oranları üzerinden tarihlendirme yapılır. Örneğin A ve B dilleri için 100 temel sözcükten oluşan listemiz olsun. Bu iki dilde bugün bu listeden 81 sözcük hâlâ ortak ise iki dilin birbirinden ayrılmaları yaklaşık 1000 yıl önce gerçekleşmiştir. Bu yönteme göre 0 yılındaki 100 sözcüklük listeden, 1000 yılında 81, 2000 yılında 65 sözcük yaşıyor olacaktır. Eğer iki dil arasında bugün hiçbir ortak sözcük yoksa veya ortak sözcüklerin sayısı birkaç tanede kalıyorsa bu durumda bu dillerin ortak kökenden geldiğini iddia etmek güçleşecektir.

Demirezen (1981: 197) tarafından Almanca ve İngilizce için yapılan şu tarihlendirmeyi ele alalım:

İng. *tree* "ağaç" *five* "beş" *head* "baş" *I* "ben" *sun* "güneş"

Alm. *baum* "ağaç" *fünf* "beş" *kopf* "baş" *ich* "ben" *sonne* "güneş"

Bu dizide *tree-baum* ve *head-kopf* aynı kökenden gelemeyecek kadar farklı ses ve biçim özelliklerine sahiptir. O hâlde 5 sözcükte 3 kökteşlik (cognate) söz konusudur. Benzerlik ve farklılıklar şu şekilde formülleştirilir:

$t = \log c / 2 \log r$

ayrılma süresi = iki dildeki kökteş sözcüklerin yüzdesi / bin yıllık sürede sözcüklerin yaşama yüzdesi

Oran şu şekilde kurulur:

5 sözcük % 100 ilişki

3 sözcük X ilişki

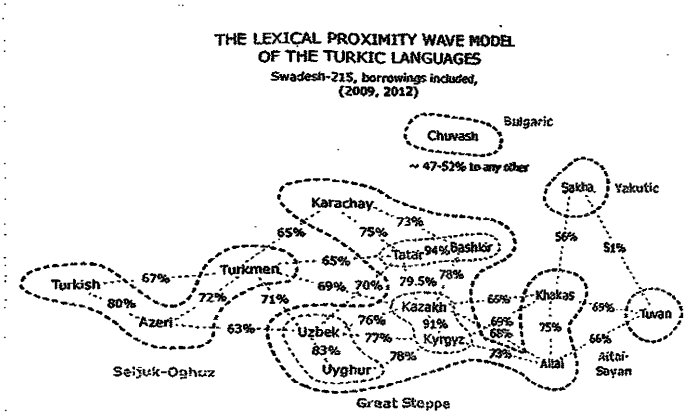
$X = 3 \times 100 / 5 = 60$, c = % 60.

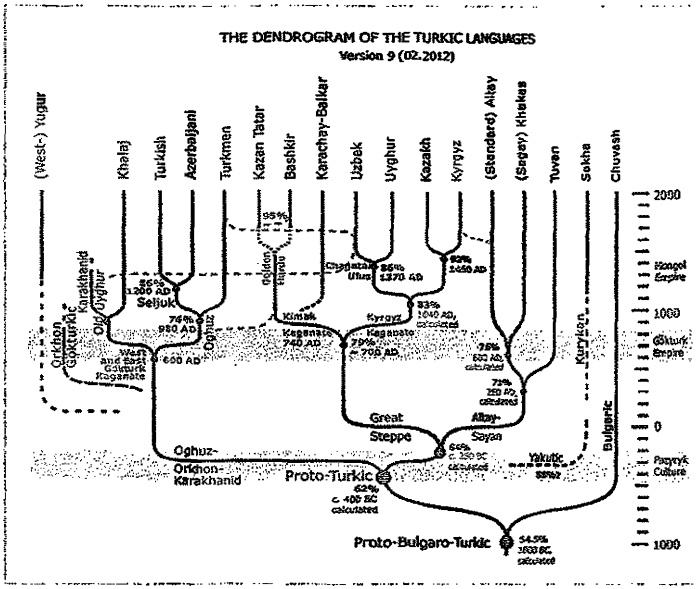
$t = \log 60 / 2 \log r = -.511/2x\text{-}163: 1561.$

Buna göre Almanca ve İngilizce 1561 yıl önce ayrılmışlardır.

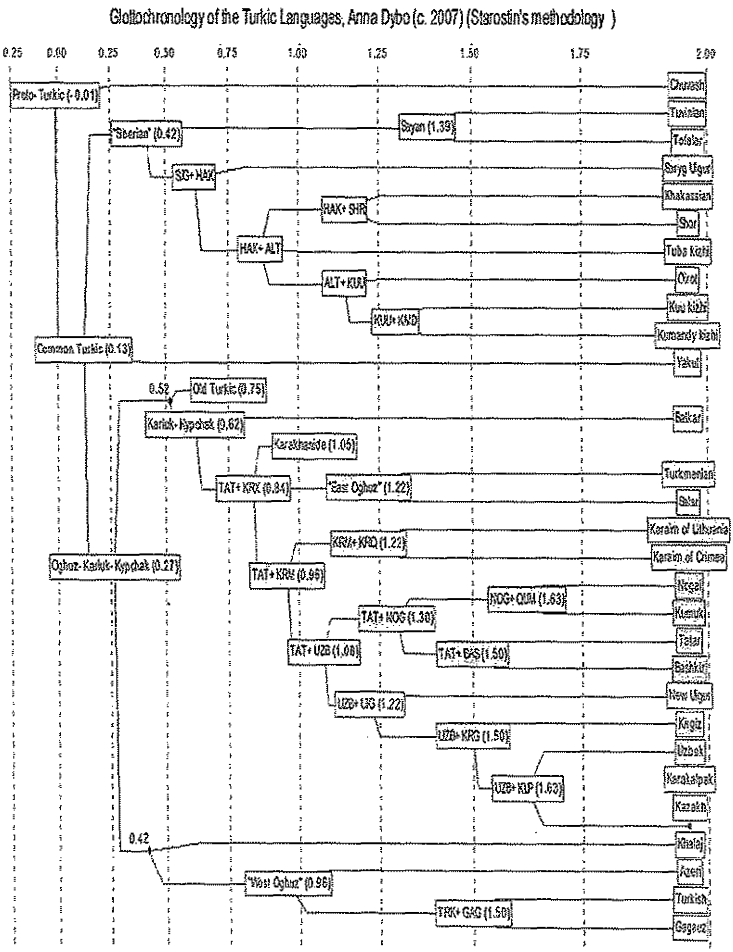
Türk dillerinin tarihlendirilmesi de benzer yöntemlerle yapılır. Sözcük listeleri oluşturularak yapılan pek çok çalışma vardır. Aşağıdaki sözlüksel dağılım ve dendogram örneklerinde[3] de görüleceği üzere Türk dilleri arasındaki ilişki ağı belirli bölgelerde yukarı çıkmakta, uzaklığa göre Türkçe için oluşturulan Swadesh listesindeki sözcük ortaklıkları değişmektedir. Tarihlendirme de bunlara göre yapılmaktadır. Örneğin Sahaca (Yakutça) ve Tuvaca arasında %51 ortaklık varken, Tuvaca ve Tatarca arasında %50'yi geçen bir ortaklık bulunmamaktadır.

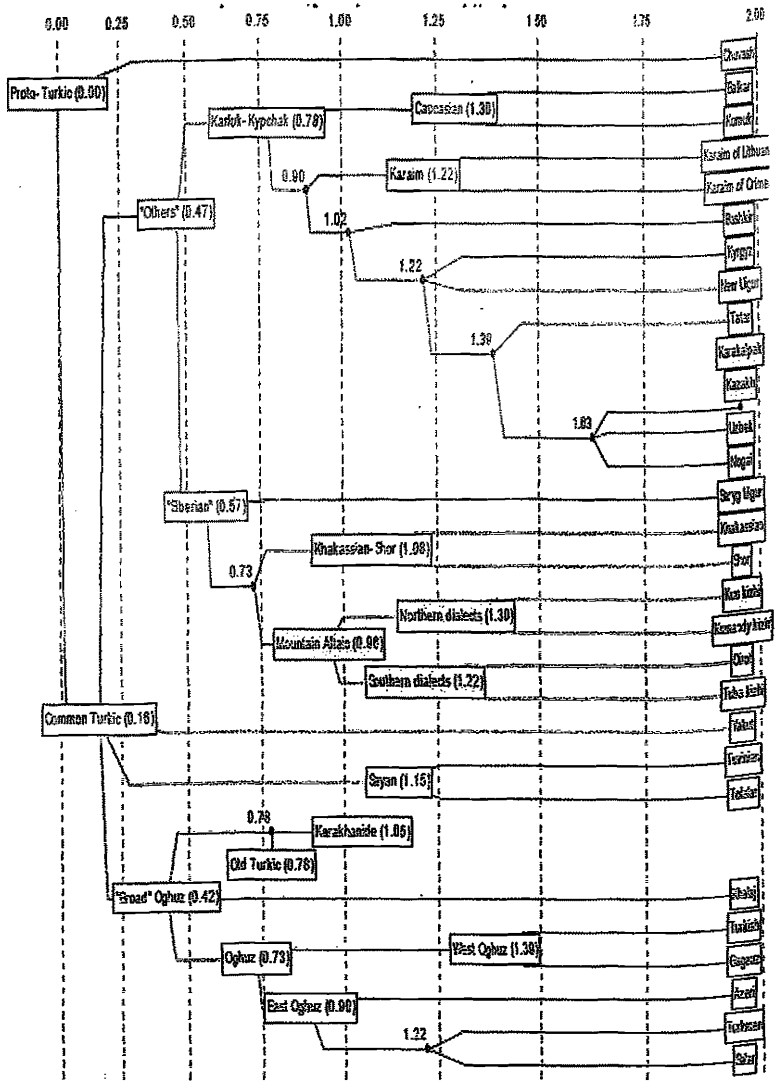
3 http://turkic-languages.scienceontheweb.net adresinden alınmıştır.

Türkçenin kollara ayrılmasının tarihlendirilmesi konusunda **O. Mudrak, A. Dybo** gibi isimlerin çalışmaları anılabilir. Bu isimler klasik çizgiden farklı bir yöntem öneren S. Starostin'in dil tarihlendirmesi yöntemlerine göre Türkçeyi tarihlendirir. Dybo (2006: 767-768)'nun bölümlemesi aşağıdaki gibidir.

Glottochronology of the Turkic Languages, Anna Dybo (c. 2007) (Starostin's methodology)
0.25
0.00
0.25
0.50
0.75
1.00
1.25
1.50
1.75
2.00
Proto- Turkic (- 0.01)
"Siberian" (0.42)
SIB+ HAK
HAK+ SHR
HAK+ ALT
ALT+ KUR
KUR+ KND
Common Turkic (0.13)
0.52
Old Turkic (0.75)
Karluk- Kypchak (0.62)
Karakhanide (1.05)
TAT+ KRK (0.84)
"East Oghuz" (1.22)
KRM+ KPD (1.22)
Oghuz- Karluk- Kypchak (0.27)
TAT+ KRM (0.96)
KOG+ QUM (1.63)
TAT+ KOG (1.30)
TAT+ UZB (1.08)
TAT+ BAS (1.50)
UZB+ UIG (1.22)
UZB+ KRG (1.50)
UZB+ KLP (1.62)
0.42
"West Oghuz" (0.96)
TRK+ GAG (1.50)
Chuvash
Tuvinian
Tofalar
Sarıg Uigur
Khakassian
Shor
Tuba kizhi
Oyrot
Kou kizhi
Komandy kizhi
Yakut
Balkar
Turkmenian
Sakar
Karaim of Lithuania
Karaim of Crimea
Nogai
Kumuk
Telar
Bashkir
New Uigur
Kirgiz
Uzbek
Karakalpak
Kazakh
Khalaj
Azeri
Turkish
Gagauz

Dil tarihlendirmesi Altay dilleri (Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca) teorisi için de yapılır. Hem bu dillerin ortak kökenden geldiğine inananlar (Örn. Starostin, Mudrak ve Dybo) hem de ortak kökenden geldiğine inanmayanlar (Örn. Clauson 2005) anılan yöntemlerle görüşlerine dayanak oluşturmaya çalışmışlardır.

8.1.3. Biçimlerin tarihi: Kökenbilim (Etymology)

Kökenbilim en basit tanımıyla sözcüklerin kökenlerini konu edinen bilimdir. Sözcüklerin ne zaman ortaya çıktıklarını, hangi metinlerde nasıl kullanıldıklarını, yaşadıkları biçim ve anlam değişikliklerini ortaya koymayı hedefleyen kökenbilim art zamanlı dil incelemelerinin en popüler alanlarından biridir.

Bir sözcüğün kökenini bulmak için izlenecek belirli yollar vardır. Bilindiği üzere bir dildeki sözcükler ya dilin kendi ürettiği sözcüklerdir veya yabancı dillerden ödünçlediği sözcüklerdir. Sayısı az da olsa bazı sözcükler bu ikisinin etkisiyle de oluşabilir.

Kökenbilim incelemelerinde tarihsel metinler, ağız incelemeleri, tarihte ilişki içinde bulunulan dillerin verileri büyük önem taşır. Sözcükler zamanla çok büyük değişiklikler yaşabilirler. Gerek biçim değişimleri, gerek anlam değişimleri gerekse ödünçlemelerle ilgili olarak belirlenen ilkeler araştırmacılara yol gösterse de pek çok sözcükte tartışmaların sürdüğü görülür.

Ses değişmleri ilk dikkat çeken ve sözcüğün tanınmasını zorlaştıran etkendir. Türkçedeki *iyi* sözcüğünü ele alalım. Orhon Yazıtları'nda yani bundan 1300 yıl kadar önce geçen *edgü* sözcüğü, *iyi* sözcüğünün yazılı en eski biçimidir. İlk bakışta iki sözcük arasında hiçbir benzerlik yoktur. Ancak araştırmalar sonunda Orhun Yazıtları'nda sözcük içi ve sonunda yer alan /-d-/, /-d/ sesbirimlerinin /y/ sesbirimine değiştiği görülmüştür. Yani bugün /y/ ile söylediğimiz sözcüklerin bir kısmı Orhon Yazıtlarında /d/'li idi.

Orhon Türkçesi *adak* > Türkiye Türkçesi *ayak*

bod > *boy*

Belirlenen diğer değişim ilkeleri ise /e/ > /i/ değişmi ile hece sonu ve iç hece başındaki /g/ sesbiriminin düşmesidir.

eşid- > *işit*

kalgan > *kalan*

tagłg > *dağlı*

Bu değişimlere göre sözcüğün bugüne gelişi şu şekilde gösterilir:

edgü > **eygü* > *eyü* > *eyi* > *iyi*

İşte buna benzer kurallar olmaksızın sözcüklerin kökenleri hakkında görüş bildirmek bizi yanıltıcı sonuçlara götürebilir. Kökenbilimde yalnızca ses gibi biçimsel ögeler değil anlamdaki değişimleri belirlemek de önemlidir. Anlamla ilgili olarak farklı etkenler işe karışabilir: eski bilgi yeni bilgi ilişkisi, anlam ilişkileri, sözcüğün diğer türemiş biçimleri.

Eski bilgi - yeni bilgi (somut – soyut) ilişkisi önemli bir ipucudur. *Yak-* fiili hem *ateş yakmak* hem de *kına yakmak* biçiminde iki anlam için de kullanılır. Bu iki anlamdan hangisi daha eskidir? Yani *yak-* fiilinin kökeni hangi anlama dayanmaktadır? İlk bakışta daha yaygın kullanılan ateş yakmak ilk anlam gibi gelebilir. Ancak *yak-* fiilinin ilk anlamı *sürmek*tir. Yani kına yakmaktaki ilk anlamdır. Çünkü insanlık için sürmek bilgisi ateş yakmak bilgisinden daha eskidir. Zaten ilk ateşin de iki nesnenin birbirine *"sürülerek, sürtülerek"* yakıldığı bilinmektedir. İnsan yeni öğrenmelerini eskilerin üzerine inşa eder. Bu çocukluktan itibaren böyledir. Dil tarihi de bunu göstermektedir. Eski anlam ve biçimlere yeni anlamlar eklenmektedir. Bazen yeni gelenler, eski ev sahiplerini unutturacak kadar evlerini sahiplenirler. İlk bakışta ev sahibinin kim olduğunu anlamak zorlaşır.

Anlamlar arasındaki ilişkiler de etkilidir. Örneğin bağırsak ve merhamet arasında nasıl bir ilişki olabilir? Öfke ile ciğer arasında hiçbir anlamsal ilişki yok gibidir. Ancak Türkçede bazı duygu bildiren sözcüklerin iç organların isimlerinden türediğini görüyoruz. Eski Türkçede "ciğer" anlamındaki *öbke* sözcüğü bugün *öfke* olurken, tarihî metinlerde *bağırsuk* (Bugün *bağırsak*) sözcüğü "merhamet" için kullanılmıştır. "Safra kesesi" anlamındaki *öd* sözcüğü bugün "korkmak" anlamı için kulanılan *ödüm koptu* deyiminde hâlâ yaşar. Bu gibi örnekler araştırmacılara Türkçedeki duygu ve organ kavramları arasındaki ilişkilerden yola çıkarak başka sözcüklerin kökenlerini aydınlatmada yardımcı olur.

Başka dillerden alman sözcükler kimi zaman dilde tanınmayacak kadar değişebilir. Öyle ki bazı sözcüklerin ödünçleme olduğu bile fark edilmez. Türkçede *sokak, kaldırım, hamsi, sazan* gibi sözcükler öyle benimsenmiştir ki başka dillerden alındıkları hissedilmez.

Dünya dillerindeki anlam ilişkileri de önemli veriler sunabilmektedir. Örneğin Türkçedeki *yardım* sözcüğünün *yarı+dam* birleşiminden ortaya çıktığı, "yardım etme" kavramıyla "tam olmama, yarım olma" kavramının akraba olduğu dünya dillerinden getirilecek örneklerle de tanıklanabilir:

İng. *help* "yardım" ~ *half* "yarı";

Alm. *helfen* "yardım etmek" ~ *helb* "yarı"

Arap. *insaf* ~ *nısf* "yarı" vb.

Etimolojinin bir de bilimsel olmayan, halk arasında çoğunlukla yakıştırmalarla dilden dile aktarılan bir türü vardır. **Halk etimolojisi** (folk etymology) de denen bu açıklama girişimi aslında etimolojiden çok bir tür halk hikâyesidir. Türkçeye yabancı dillerden geçmiş pek çok sözcüğün kökeniyle ilgili olarak anlatılan hikâyeler halk etimolojisinin örnekleridir. Örneğin *pişmaniye* sözcüğü

aslında Farsçadan (*peşmine*) dilimize geçmiş "yünlü" anlamındaki bir sözcüktür. Pişmaniye, tel tel olması nedeniyle yünlü olarak adlanırılmıştır. Ancak halk bunu "yiyen pişman" biçiminde açıklamıştır. Pişman olmakla *pişmaniye* arasında ilişki kurulmuş, sözcüğün kökeni bu ilişkiye bağlanmıştır. Farsça *hoş merhem* tamlamasından Türkçeye geçen *hoşmerim* tatlısı için de bir halk etimolojisi vardır. Buna göre evin hanımı bir peynir tatlısı hazırlayıp kocasına sunduktan sonra "Hoş mu erim?" diye sormuş, kocası da "evet" deyince tatlının adı *hoşmerim* kalmış. Yer isimleriyle ilgili de açıklamalar vardır. *Trabzon* sözcüğü Rumca kökenlidir. Ancak halk "*tuğra+bozan*" dizisinin bozulmuş biçimi olarak açıklar. Evliya Çelebi *İpsala* (< Grek *Kypsela*) şehrinin adının da "*ibtida sala*" ifadesinden geldiğini anlatır.

Halk etimolojisi bilinmeyeni bilinenle açıklama girişimidir. Dilbilim yayınlarında da "bilinmeyen bir formun bilinen bir formla değiştirilmesi" olarak tanımlandığı görülür (Trask 1999, Bussmann 2006). Dilbilim ile halkbilimin ortak çalışma alanlarından biridir.

8.2. Dil sınıflandırmaları

Dünya dillerinin sınıflandırılmasında genellikle iki ölçünün kullanıldığı görülür. Bunlardan ilki tipolojiye göre yapılan sınıflandırmalardır. Yapı bakımından dil sınıflandırmaları da denir. Tipolojik sınıflandırma dilin ses, biçim ve cümleyle ilgili dil özellikleri dikkate alınarak yapılır. İkinci ölçü genetik ile ilgilidir. Dillerin akrabalık ilişkilerine göre yapılan bu sınıflamaya köken bakımından dil sınıflandırması da denir.

8.2.1. Yapı bakımından dil sınıflandırmaları

Yapı veya tipolojiye göre yapılan sınıflandırma dillerin ses, biçim ve cümle gibi çeşitli ögelerinin işleyiş sistemine göre yapılır. Klasik üçlü ayrımı ilk yapan isim August Schleicher'dir (1859). Bu ayrım ve özellikleri şunlardır:

a. Yalınlayan (isolating) diller, tek heceli diller olarak da bilinir. Bu dillerde her bir sözcük ayrı bir anlam ve işlev için kullanılır. Örneğin Türkçede eklerle karşıladığımız zaman anlamı bir ek veya bükün ile değil, farklı bir sözcük ile karşılanır. Bu tipin klasik örneği Çincedir. Vietnamca, Baskça, Cavaca bu gruba girer.

b. Eklemeli (agglutinating) diller, yapım ve çekimin sözcüğe eklenen görevli ögelerle karşılandığı dillerdir. Kök değişmez. Türkçe, Moğolca, Macarca vb. bu gruba girer. Ekleme, aslında çekimli olarak kabul edilen dillerde de vardır: İng. *to speak* "konuşmak", *speaker* "konuşucu", Ar. *tanzim, tanzimat* vb.

c. **Çekimli** (inflecting/fusional) dillerde yapım ve çekim sırasında sözcük içten bükülür. Kök değişebilir. Hint-Avrupa ve Hami-Sami dilleri bu grubun klasik örneğidir. İng. *go* "(şimdiki-geniş zaman) gitmek"> *went* "(geçmiş zamanda) gitmek", Alm. *mutter* "anne" > *mütter* "anneler", Ar. *veled* "çocuk" > *evlad* "çocuklar" vb.

Bir başka ayrım da 1921'de Edward Sapir tarafından yapılır. Onun ölçüsü biçimbirimlerin sözcükteki sayısıdır.

a. Analitik (analytic) dillerde bir sözcük tek bir biçimbirimi karşılar. Çince bu gruba girer.

b. Sentetik (synthetic) dillerde, bir sözcükte birden fazla ancak sayısı nispeten az biçimbirim bulunur. Türkçe bu gruba girer.

c. Birleştiren (polysynthetic) dillerde bir sözcükte pek çok kategoriye ait çok sayıda biçimbirim bulunabilir. Cümleler bile tek bir sözcük gibi birleştirilir. Özellikle yerli dilleri bu özelliği gösterebilir. Örneğin bir Eskimo dilinde ngirruunthingapukani tek bir kelime gibi birleşik yapıdadır. Ancak sözcükte pek çok dilbilgisel kategoriye ait öge vardır: ngi (ben)-rru (geçmiş zaman)-unthing (bir süreliğine)-apu (yemek)-kani (tekrar tekrar).

Bu sınıflandırmalar klasik tipolojik sınıflandırmalar olarak bilinir, temelde biçimbilgisel sınıflandırmalardır (Croft 1990: 45-46). Ölçü olarak ekleme, biçimbirim gibi biçimbilgisel kavramlar kullanılmıştır. Ancak tipolojik sınıflandırmalar ses ve cümle ögelerinin dizilişi gibi farklı ölçülere göre de yapılır. Örneğin *Özne+Tümleç+Yüklem* dizilişine sahip diller farklı bir gruba, *Ö+Y+T* dizilişindeki diller farklı bir gruba alınır.

8.2.2. Köken bakımından dil sınıflandırmaları

Dillerin nasıl ve nerde doğduklarıyla ilgili merakın özellikle 19. yüzyılda bilimsel temellere oturtulmaya başlandığı görülür (bk. "Tarihsel ve karşılaştırmalı dil incelemeleri" başlıklı bölüm). Dillerin kökeniyle ilgili görüşleri kabaca iki grupta toplamak mümkündür. İlk gruba göre tüm dünya dilleri başlangıçta tek bir ata dilden doğmuştur. İkinci gruptaki araştırmacılara göre ise birden fazla -en azından dil ailesi kadar- ata dil vardı.

Ata dil (proto language), dillerin kökenleriyle ilgili incelemelerde vazgeçilmez bir kavramdır. Bir dil ailesinin veya farklı dil ailelerinin ortak bir atadan geldiği ifade edilirken bu ortak ata (common ancestor), ata dil olarak adlandırılır. Ata dile dair elimizde herhangi bir metin yoktur. Büyük oranda bugünkü dillerden yola çıkarak oluşturulmaya çalışılan varsayımsal bir "ata"dır. Bir dil ailesindeki dillerin

verilerinden yola çıkarak ortak ata dilin ses, biçim, sözcük ve cümle özelliklerinin belirlenmesi çalışmasına **yeniden kurma** (reconstruction) denir. Hint-Avrupa dil ailesinde akrabalık terimleri için yapılan yeniden kurma örneğini görelim:

*Ana Hint-Avrupa Dili (Aryanca)	*phter "baba"	*mehter "anne"	*brehter "erkek kardeş"	*swesor "kız kardeş"	*sunu- "oğul"	*dhughter "kız evlat"
Anadoluca (Hititçe)	*atta*	*anna*	*negna*	*nega*	*tidemei*	*tuwatari*
Hint-İran (Sanskrit)	*pitar*	*mātar*	*bhrātar*	*svasar*	*sūnu*	*duhitar*
Grekçe	*pater*	*meter*	*adelphos*	*adelphe*	*huios*	*thugater*
Latince	*pater*	*māter*	*frāter*	*sorōr*	*fīlius*	*fīla*
Germence (İngilizce)	*father*	*mother*	*brother*	*sister*	*son*	*daughter*
Keltçe (Eski İrlanda)	*athir*	*mathir*	*brathir*	*siur*	*macc*	*ingen*
Baltık (Litvanca)	*tevas*	*motyna*	*brolis*	*sesuo*	*sunus*	*dukte*
Slav (Rusça)	*otec*	*mat*	*brat*	*sestra*	*syn*	*doç*
Ermenice	*hayr*	*mayr*	*elbayr*	*koyr*	*ordi*	*dustr*

Clackson (2007: 202)

Yukarıda dil tarihlendirmesi bölümünde de değinildiği üzere dil akrabalığı çalışmalarında **sözcük ortaklıkları** önemli bir yer tutar. Bu tabloda akrabalık ilişkileriyle ilgili bazı sözcüklerin çeşitli Hint-Avrupa dillerindeki biçimleri yer almaktadır. Birbirine anlam ve biçimce benzeyen sözcüklerin ilk biçimini oluşturma girişimi yeniden kurmadır. Buna göre tablodaki ilk satırda yer alan Ana Hint-Avrupaca (Aryanca) biçimler, aşağıda yer alan dillerdeki verilerin yorumlanması sonucu varsayımsal olarak canlandırılmış veya "kurgulanmış" biçimlerdir. İlk satırdaki sözcüklerin başında yer alan * işareti, bunların varsayımsal sözcükler olduğunu belirtmek için kullanılır. En eski biçimi yeniden kurarken de belirli ses ve biçim yasalarından hareket edilir. Dillerin en eski metinlerinde geçen sözcükler belirlenmişse bu, araştırmacılara kolaylık sağlar. Örneğin tablodaki Latince satırı, Latinceden doğduğu bilinen İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Portekizce; Sanskrit satırı ise Hintçe, Farsça, Kürtçe gibi dillerin de en eski verilerini sunmakta-

dır. Amaç "ilk biçimi" kurmak olduğu için, sözcüklerle ilgili eldeki en eski yazılı bilgilerin önemi büyüktür. Tabloda "baba" anlamındaki sözcüğün ilk biçimi ata dil kabul edilen *Ana Hint-Avrupa dilinde (veya yaygın adıyla Aryancada) **phter* olarak kurulmuştur. Yeniden kurma çalışması varsayımsal olduğu için ilk biçimin kesinlikle bu olduğu iddia edilemez. Araştırmacılar eldeki verilere göre belirli ses yasaları kurarak ilerlemektedirler. Bu yasaların bir kısmı için hâlâ farklı görüşler ileri sürüldüğü görülür. Ses yasaları belirlenirken diller arasındaki karşılaştırmalı çalışmaların önemi büyüktür. Tablodan yola çıkacak olursak örneğin İngilizce ile Farsça arasında **/p/ : /f/ ses denkliği** vardır. İngilizcede /f/ ile söylenen bir sözcük Farsçada /p/ ile telaffuz edilir: *peder* "baba" : *father, penç* "beş" : *five* vb. Bu tip denklikler ata dildeki biçimin kurulmasında büyük rol oynar.

8.2.2.1. Çok kökenli kuramlar: Dil aileleri

Dil ailesi sınıflandırmaları biyolojik **aile ağacı** (familiy tree) yaklaşımının diller için yapılmış bir örneği gibidir. Binlerce dilin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili elimizdeki tek bilimsel açıklama girişimidir.

Dillerin tek bir kaynaktan türediğini ileri sürenler olduğu gibi, eldeki verilerin tek kaynaktan türeme iddiasını kanıtlamaktan yoksun olduğunu düşünenler de vardır. Ancak her iki yaklaşım da benzer yolları takip etmek durumundadır. Bu da yukarıda değindiğimiz dil tarihlendirmesi yöntemleri çerçevesinde gelişir. Çok kökenlilik için de tek kökenlilik için de dillerin karşılaştırılması temeldir. Karşılaştırmalarda **ödünçlemeleri** (borrowing) ve **tesadüflerden kaynaklanan benzerlikleri** dışta bırakmada sözcük listeleri büyük rol oynar.

Bugün dünya dillerinin sayısı gibi dil ailesi sayısı konusunda da farklı görüşler vardır. Bazı yerli dillerinin sınıflandırılmasına göre dil ailesi sayısı değişebilmektedir. Türkçenin içinde yer aldığı Altay dil ailesiyle de ilgili tartışmalar sürmektedir. Korece ve Japoncayı bu dil ailesi içinde görenler olduğu gibi bu dilleri farklı bir dil ailesi olarak değerlendirenler de vardır.

Dünya dillerinin sayısı ve sınıfladırılmasıyla ilgili olarak **Ethnologue: Languages of the World** (Ethnologue: Dünya Dilleri) projesinden özellikle bahsetmek gerekir. Bu projenin ağ sayfasında dünya dilleriyle ilgili son gelişmeler, sınıflandırmalar yayımlanmaktadır. Projenin 2013'te yayımlanan son biçiminde (17. edisyonu) **7.105 dil ve lehçeye** (dialect) ait veri bulumaktadır. **150'den fazla dil ailesine** yer verilmiştir. Hiçbir aileye dâhil edilemeyen izole diller (language isolate), sınıflandırılamayan diller (unclassified) ve yapma dilleri (constructed) de eklediğimizde sayı 200'ü de geçmektedir.

Ethnologue 17'deki dil aileleri[4]

Afro-Asiatic	East Bird's Head-Sentani	Mapudungu	Sino-Tibetan
Algic	East Geelvink Bay	Mascoyan	Siouan-Catawban
Altaic	East New Britain	Matacoan	Skou
Amto-Musan	East Trans-Fly	Maxakalian	Somahai
Andamanese	Eskimo-Aleut	Mayan	South Bougainville
Arafundi	Eyak-Athabaskan	Maybrat	South-Central Papuan
Arai (Left May)	Fas	Misumalpan	Tacanan
Arauan	Guajiboan	Miwok-Costanoan	Tai-Kadai
Avusturalian	Guaykuruan	Mixe-Zoquean	Takelman
Austro-Asiatic	Haida	Mixed language	Tarascan
Austronesian	Harákmbut	Mongol-Langam	Tequistlatecan
Aymaran	Hmong-Mien	Mosetenan	Tiniguan
Barbacoan	Huavean	Muran	Tor-Kwerba
Bayono-Awbono	Indo-European	Muskogean	Torricelli
Border	Iroquoian	Nambiquaran	Totonacan
Bororoan	Jabutian	Nijer-Congo	Trans-New Guinea
Botocudoan	Japonic	Nilo-Saharan	Tsimshian
Caddoan	Jean	Nimboran	Sino-Tibetan
Cahuapanan	Jicaquean	North Bougainville	Tucanoan
Cariban	Jivaroan	North Caucasian	Tupian
Central Solomons	Kamakanan	Otomanguean	Unclassified
Chapacuran	Karajá	Paezan	Uralic
Chibchan	Kartvelian	Palaihnihan	Uto-Aztecan
Chimakuan	Katukinan	Panoan	Wakashan
Chinookan	Kaure	Pauwasi	West Papuan
Chipaya-Uru	Kaweskaran	Piawi	Wintuan
Chocoan	Keresan	Pidgin	Witotoan
Cholonan	Khoisan	Pomoan	Yaguan
Chon	Kiowa-Tanoan	Puinavean	Yanomaman
Chukotko-Kamchatkan	Kwomtari	Purian	Yele-West New Britain
Chumashan	Lakes Plain	Quechuan	Yeniseian
Cochimí-Yuman	Language isolate	Ramu-Lower Sepik	Yokutsan
Constructed language	Lencan	Sahaptian	Yuat
Coosan	Lower Mamberamo	Salish	Yukaghir
Creole	Maiduan	Sálivan	Yukian
Deaf sign language	Maipurean	Senagi	Zamucoan
Dravidian	Mairasi	Sepik	Zaparoan

(Dil aileleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk Ek-2)

4 Dil ailesi sayısı konusunda, dillerle ilgili dünyadaki en büyük projelerden biri olan ethnologue'nin web sayfasından faydalanılmıştır:

http://www.ethnologue.com/browse/families.

Bir dil ailesinin varlığı iddiası, derinlikli incelemeleri ve tartışmaları doğurur. Bugün Türkçenin içinde bulunduğu Altay dil ailesi bazılarına göre hâlâ bir teoridir. Hint-Avrupa dil ailesi konusunda çok büyük bir itiraz yoktur. Hint-Avrupa dil ailesini oluşturan dillerin aynı kökenden geldiği kabul edilmektedir ancak Altay dil ailesi büyük tartışmalara neden olmuştur. Bir dil ailesinin varlığını ortaya atabilmek için nelere gereksinim duyulduğunu Altay dilleri tartışmaları üzerinden görelim.

Altay Dilleri Teorisi

Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japoncanın ortak atadan geldiğini ve bu ortak ata dilin (proto-language) de varsayımsal Altayca olduğunu ileri süren teori Altay dilleri teorisi olarak bilinmektedir. Ancak bu görüşün Hint-Avrupa dil ailesi, Hami-Sami dil ailesi vb. dil aileleri gibi yaygın bir kabule ulaştığı, dayanaklarının tüm dilcilerce kabul edildiği söylenemez. Teoriyi destekleyenler olduğu gibi, karşısında duran dilciler de vardır. İki gruptaki dilciler ve dayanakları şunlardır:

Altay Dilleri Teorisinin Önemli İsimleri ve Dayanakları

Teorinin kurulmasında katkısı olan isimleri 18. yüzyıldan itibaren takip edebilmekteyiz: J. P. Tabbert von Strahlenberg (1730), W. Schott (1836), F. Wiedemann (1838), M. A. Castrén (1850), G. J. Ramstedt (1903), Z. Gombocz (1912-1913), J. Németh (1912), W. Kotwicz (1932 ve 1936), B. Vladimirtsov (1929), P. Aalto (1955), N. Poppe (1960 ve 1965), Martin (1966), R. A. Miller (1971), S. Starostin-A. Dybo-O. Mudrak (2003). Bu anılan çalışmalar teorinin kurulmasında önemli dönüm noktalarıdır. von Strahlenberg "Fin-Ugor, Türk-Tatar, Samoyed, Moğol-Mançu, Tunguz ve Karadenizle Hazar denizi arasındaki halklar" olarak adlandırdığı ve altı başlıkta ele aldığı toplulukları "Tatar" adı altında birleştirerek yakınlıklara ilk dikkat çeken kişi olmuştur (Caferoğlu 1964: 11).

Wiedemann (1938) Ural dilleri ve Altay dilleri arasındaki ortak dil bilgisi özelliklerini ortaya koymuştur:

- Ünlü uyumları vardır.
- Çekim, eklerle yapılır.
- Bu dillerde dilbilgisel cinsiyet yoktur.
- Tanımlık (article) bulunmaz.
- Sıfatlar, isimden önce gelir.
- Karşılaştırma ayrılma durumu ekiyle yapılır (Örn. Türkçe *benden kısa*)
- Fiil farklı şekillerle kullanılır (Örn. Türkçe *gel-me, gel-ince, gel-di* vb.)

- Edatlar isimden sonra (postposition) gelir (Örn. Türkçe *senin için*)
- Sayı sıfatı alan isim tekil kalır (Örn. Türkçe *iki elmalar* değil *iki elma*)
- Yardımcı fiil olarak *olmak* anlamındaki fiiller kullanılır (Hint-Avrupa'da sahip olmak anlamındaki fiiller yaygındır. Örn. İng. *have*).
- Ural-Altay dillerinin birçoğunda olumsuzluk için ayrı bir fiil vardır.
- Soru eki bulunur.
- Bağlaçlar yerine daha çok fiilimsiler kullanılır (Örn. *Türkçe Ali gelip yemeğini yedi-Ali geldi ve yemeğini yedi.* Türkçedeki bağlaçların büyük kısmı Arapça ve Farsçadan gelmiştir: *ve, veya, fakat* vb.)

"Altay Dilleri" terimi **Castrén** ile bilim dünyasına yerleşirken, teorinin gerçek kurucusu sayılan **Ramstedt** ile de ses denklikleri belirlenmiştir (Ercilasun 2004: 19). Castrén Ural-Altay dilleri için "Altay Dilleri" terimini kullanmıştır ancak Ural dillerinin (Fin-Ugor, Samoyed) Türk-Tatar, Moğol, Tunguz dilleriyle akraba olduğuna inanmamıştır. Günümüz dilciliğinde de Ural dilleri (Fince, Macarca vb.) ve Altay dilleri farklı dil aileleri olarak değerlendirilmektedir. **Martin** ve **Miller** Japoncanın teoriye eklenmesi konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. **Kotwicz** Altay dillerinin aynı kökenden geldiği konusunda tereddütlü de olsa benzerlikleri önemli bulur. **Vladimirtsov** da başlarda tereddütlü bir tavır takınırken daha sonra Altay dillerinin ortak atadan geldiği görüşünü kabul etmiştir. **Starostin, Dybo** ve **Mudrak**'ın ortak çalışması ise Altay dillerinin etimolojik sözlüğü olarak öne çıkan en hacimli ve başarılı çalışmadır[5]. **Ahmet Temir, Talat Tekin, Osman Nedim Tuna, Tuncer Gülensoy** ise Türkiye'deki Altayistik incelemelerinde anılması gereken isimlerdir.

Altay dilleri teorisinin önemli dayanaklarından birisi ses denklikleridir. Bu denkliklerden ilki **Schott** (1836) tarafından Türkçe içinde tespit edilmişti:

Çuvaşça : r (ḫır)	Genel Türkçe6: z (kız)
Çuvaşça : l (śul)	Genel Türkçe: ş (yaş)[7]

5 Yaklaşık 2800 etimoloji denemesine sahip olan bu çalışmanın giriş kısmında Altay dilleri teorisi üzerindeki tartışmaları bitirme iddiası yer alır: "Altaycanın genetik bir birlik olarak varlığı problemi konusunda araştırmacılar arasında hâlâ tam bir anlaşma yoktur. Samimiyetle inanıyoruz ki bu çalışma 30 yıldan fazla bir süredir devam eden bu tartışmayı sona erdirecektir." (Starostin-Dybo-Mudrak 2003: 7). Fakat bu çalışmadaki etimolojilerin bazıları tartışmaya açıktır ve teori hâlâ önemli eleştirilere maruz kalmaktadır.

6 Genel Türkçe terimi Çuvaşça dışında kalan diğer Türk dillerini kapsamaktadır.

7 Başlarda dilciler Çuvaşça ve diğer Altay dillerindeki r ve l seslerinin z ve ş seslerinden geldiğini ileri sürüyorlardı: kız > ḫır (rotasizm=r'leşme), yaş > śul (lamdaizm=l'leşme). Ancak Ramstedt Altay dillerindeki yaygınlığa bakarak bu değişim yönlerinin yanlış olduğu, birincil seslerin r ve l olması gerektiği sonucuna vardı. Bu nedenle Genel Türkçede zetasizm (z'leşme) ve sigmatizm (ş'leşme) iddiasının daha doğru olduğunu ileri sürdü. Bugün Altay dilleri teorisine inanan dilcilerin büyük kısmı da Ramstedt'in bu görüşüne katılmaktadır [Konuyla ilgili tartışmalar için T. Tekin (2003)'te yer alan makalelere bakılabilir].

Ramstedt bu ve başka denklikleri diğer Altay dilleri için de başarılı biçimde kurdu:

Moğolca ve Çuvaşça: r — Genel Türkçe: z

Moğolca ve Çuvaşça: l — Genel Türkçe: ş

Moğolca n-, d-, j- ve y- — Çuvaşça: ś- — Genel Türkçe: y-

Klasik Moğolca ġ- ve Orta Moğolca h- — Türkçe : -p-, ve -b-

Orta Moğolca: h- Mançuca: f- — Goldi: p- Evenki ve Lamut: h- Türkçe: 0 (sıfır) (T. Tekin 2003: 73).

Altay dilleri arasındaki diğer ses denkliklerini bulma ve bunlara dayanarak yeniden kurma (reconstruction) çalışmaları sonucunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir (Tuna 1992: 19-26):

*Altayca	Genel Türkçe (GT) : Çuvaşça	Moğolca	Tunguzca	Korece	Japonca
*p	0	h, ḫ, f, ş, s, 0	p, h, ḫ, f, 0	p, ph	p, 0
*padak	*ayak* fakat Halaççа h- *hädäk* "ayak"	*adag*	Mançuca *fatan* "alt, taban"		
*pür[8]	üz- "kesmek"	*ürü* "eğelemek	Mançuca *furu-* "ufalamak"	*phulda-* "ufalamak"	
r	r	r	r (bazen y)	l	r
*mur-	*bur-* "döndürmek"		Mançuca *murihan* "bükme"	Eski Kore. *moro-ni* "dirsek gibi bükülme"	
*r[2]	GT z : Çuvaşça r	r	r	l	r, t, (y / 0)
*kar[2](u)-	*kaz-* "kazmak" (Çuvaşça *ḫir-* "kazmak")	*karu-* "kazımak"			*kaku-* "kazımak"
*ñar[2]	*yaz* "mevsim" : Çuvaşça *śur* "yaz mevsimi"	*niray* "taze"	Mançuca *narhun* "yeni"	*nyerim* "yaz mevsim"	

8 Tüm r ve l seslerinin z ve ş'ye dönüşmediği, öndamaksıl r ve l seslerinin bu değişimi yaşadığı kabul edilir. Bu nedenle öndamaksıl r ve l için r[2] ve l[2] biçiminde farklı işaretlemeler kullanılır. Örneğin tablodaki sözcüklerden *Altayca mur-, Türkçede bur- olarak dönüşüm yaşamamıştır. Ancak öndamaksıl r[2]'ye sahip *Altayca pür[2] Türkçede üz olarak karşımıza çıkar.

Tablonun devamı

*l *dul-*	l Eski Türkçe *yılıg* "ılık"	l *dulağan* "ılık"	l Evenki *dul-* "ısıtmak"	l	0
*l[2] *dal*[2]	GT ş : Çuvaşça l *yaş-ur-* "gizlemek"	l *dalda* "gizli"	l Mançuca *dali-* "gizlemek"	lh	s/(i) *yasiro* "çevrili yer"
*y-, d, n, ñ, c *dür*[2]	y (y,n,d,t,s,j,c,ç,ts,dz,z) : Çuvaşça ś *yüz* "çehre"	d, n, c, y *düri* "çehre"	d, n, c, y Mançuca *durun* "çehre"	t, n,ç (ts)	t, y (0) *iro* (< **yiro* < **yuro*) "çehre"
*d *bıdık*	Kök ünlüsünden sonra d (Halaççа ve Tuvaca d, Yakutça t, Hakasça z, diğerlerinde y) Eski Türkçe *bıdık* "bıyık" (Yakutça *bıtık*)	d (i'den önce c) *bucigir* (<**budıgır*) "kıvırcık saç"	d (i'den önce Mançu ve Goldi'de c)	l	r (i'den sonra **y* > 0)
*t *tatıga-*	GT t : Çuvaşça i'den önce ç *tatgan-* (<*dadan-*) "dadanmak"	t (i'den önce ç) *taçiya-* "ihtirasla yanmak"	t (Mançuca i'den önce ç) Mançuca *taçi-* "çalışmak"	t (i'den önce ts)	t (sözcük başında bazen n) *tadun-* "incelemek, çalışmak"

Tuna (1992: 20), Altaycanın sesbilgisiyle ilgili olarak şu sonuçlara ulaşır: Ana Altaycada l, r ve ñ sözcük başında yoktu. Ünsüz grupları yalnız sözcük içinde bulunuyordu. İki ünlü arasında daima bir, bazen iki ünsüz bulunuyordu. é, o ve ö yalnız kök hecesinde yer alabiliyordu. Sınırlı da olsa ünlü uyumları vardı. Dudak çekerliği ve ünsüz uyumu yoktu. Sözcük kökleri biri *Ünsüz + Ünlü + Ünsüz*, diğeri *Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünlü* olmak üzere iki türlü idi. Çok heceli sözcükler, ünlü ve ünsüzlere ait sıralamalarla *Ünsüz + Ünlü + Ünsüz* kuralına bağlıydı.

Tuna (1992: 21-22)'de Altay dillerinin biçimbilgisi ve söz dizimi ortaklıklarından yola çıkılarak Ana Altaycanın özellikleri şu şekilde sıralanır: Ana Altaycada

ön ek yoktu. Kökler ve ekler vardı ve bunlar fiil ve isimlere göre gruplanıyordu. Fiil kökleri aynı zamanda emir kipiydi. Yalın durum için ek yoktu. Fiil kipleri fiilden isim yapan eklerle türetilmişlerdi. İyelik ilgisi özel eklerle ifade ediliyordu. Sayı sıfatı almış isim ayrıca çokluk eki almıyordu. Karşılaştırma kavramı ayrılma durumu ekiyle yapılıyordu. Cinsiyet yoktu.

Ayrıca şu söz dizimi özellikleri de dikkate değerdir: Tamlayan tamlanandan önce gelir. Cümle ögeleri *Özne+Tümleç+Yüklem* dizilişinde sıralanır.

Karşılaştırmalar sonucunda Ana Altaycada bulunduğu ileri sürülen ekler şunlardır: +çAk, +çI, +çIK, +d, +DA, +KI, +LAr, +lIG, +msIG, +RU, -AçI, -ç, -G, +GA, -GAçI, -GU, -I, -m, -mA, -n, -r, +d-, +dA-, +GA-, +KIr-, +A-, +lA-, +rA-, +rKA-.

Çekim ekleri:

+n (ilgi durumu, araç-birliktelik durumu),

+I, +G (belirtme durumu),

+A, +gA (yönelme durumu),

+dA, +dU (bulunma durumu),

+rU (yer-yön durumu),

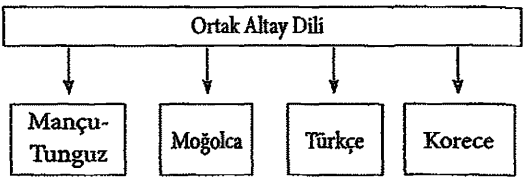
+lI (aracılık durumu),

+dI (araç-birliktelik durumu),

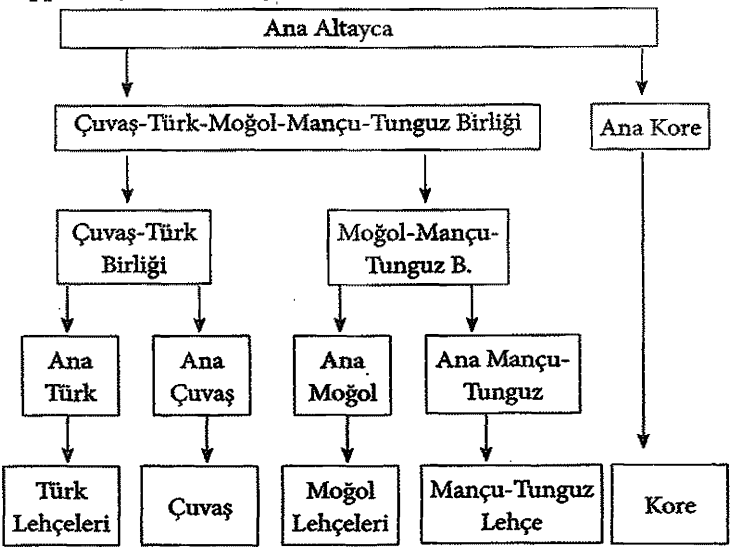
+ç, +çA (eşitlik durumu).

Ayrıca olumsuzluk için -mA-.

Altay dillerinin ana koldan ayrılma biçimleri de farklı tablolarla sergilenmiştir. Ramstedt'e göre ayrılma şu şekilde olmuştur:

Poppe'nin şeması daha ayrıntılıdır:

Altay Dilleri Teorisine Karşı Çıkan İsimler ve Dayanakları

Altay dilleri teorisine karşı çıkan iki önemli dilci **Sir Gerard Clauson** ve **Gerhard Doerfer**'dir. Ayrıca **W. Kotwicz, B. A. Serebrennikov, A. Şçerbak, K. Grönbech, J. Krueger, L. Ligeti, D. Sinor** da teorinin doğruluğuna inanmamışlardır.

G. Clauson (1891-1974) farklı çalışmalarında Altay dillerinin ortak bir atadan geldiğini gösterecek yeterli sayıda "temel sözcük" (Sayı sözcükleri, *söylemek, at, iyi, kötü* vb. sözcükler temel sözcük kabul edilir) ortaklığına sahip olmadığını savunur. Ortak olduğu ileri sürülen sözcüklerin de ödünçlemeler sonucu ortaya çıktığını belirtir (Clauson 1956, 1959, 1960, 1962, 2005). Sayılar ve organ isimleri dil ailesi çalışmalarında sık kullanılan ve en az ödünçleneceği varsayılan sözcüklerdir. Altay dilleri arasında Türkçe *dört* ve Moğolca *dörben* dışında ortak bir sayı sözcüğü yoktur.

G. Doerfer (1920-2003) de Clauson gibi ortak olan sözcüklerin Türkçeden Moğolcaya geçmiş **ödünçlemeler** olduğunu savunur. Doerfer belirlediği 11 ana temel sözcük (*baş, göz, kulak, burun, ağız, dil, diş, saç, yürek, el, ayak*) ve 5 ara temel sözcük (*dudak, parmak, diz, sakal, boyun*) üzerinden diğer dil ailelerini de dikkate alarak bir araştırma yapmıştır. Bu temel sözcüklerin ödünçlenmesi en zor sözcükler olduğunu, ortaklıkların fazla olması durumunda aynı kökenden gelme teorisinin doğru olabileceğini belirtmiştir. Araştırmanın sonucunda Sami dil ailesindeki

dillerde 16 sözcüğün hepsinin, Hint-Avrupa dillerinde 13, Dravid dillerinde 10, Ural dillerinde 8'inin aynı olduğunu ancak Altay dillerinde tek bir ortaklığın bulunmadığını ortaya koymuştur. Doerfer bu sonuca bakarak Altay dilleri teorisini "yok edilmiş" sayar[9] (Doerfer 1983).

Teoriye karşı çıkanlar ortaya konan ses denkliklerinin ortak kökenden gelme iddiasını kanıtlayacak nitelikten yoksun olduğunu savunurlar. Ayrıca dillerin ad ve eylem çekimlerinde ortaklıkların bulunmadığı ileri sürülür.

Tartışma büyük oranda ortak leksik ve morfolojik ögelere odaklı devam etmektedir. Bu ortaklıkların bulunduğu kabul edilmekle birlikte, kullanımların büyük farklılıklıklar gösterdiği sorusunun hâlâ cevap aradığı belirtilir (Rachewiltz-Rybatzki 2010: 351-353).

Janhunen vd. (2008)'in bulguları teoriye karşı çıkanlara farklı dillerin (Türkçe, Moğolca, Çin ve Tibet dilleri vb.) birbirlerini çok kısa sürede bile eski karakteristiklerini değiştirecek ölçüde etkileyebilecekleri biçiminde önemli bir veri sunmuştur. Etkileşim, teoriye karşı çıkanların en önemli dayanağı olmuştur.

Altay dilleri ile ilgili tartışmaların benzeri diğer dil aileleri için de yapılmış veya yapılmaktadır. Bu nedenle dünyadaki dil ailesi sayısı hakkında kesin bir yargı bildirmek doğru değildir[10].

Bazı dillerin mevcut dil aileleri içinde değerlendirilmediği görülür. Bunlar için de farklı bir bölümleme yapılmıştır:

İzole diller (language isolates), hiçbir dil ailesine dâhil edilemeyen dillerdir: *Aynu* (Ainu), Japonya'da konuşulan ve ölme tehlikesi yaşayan dillerden biridir. İspanya'da konuşulan *Baskça* (Basque) için Kafkas ve İber dilleriyle ilişkilendirilmeye çalışmaları vardır. Ancak genellikle Baskça izole diller arasında sayılır. Pakistan'da konuşulan *Buruşaski* (Burushaski) ve Sibirya'da konuşulan *Gılyak dili* (Gilyak / Nivkh) de bilinen izole dillerdendir. 80 civarı izole dilin belirlendiği *Ethnologue'nin* 17. edisyonunda *Korece* de Altayca içine dâhil edilmeyip izole diller içinde ele alınmıştır.

Sınıflandırılamayan diller (unclassified languages) ise henüz dil aileleriyle ilişkilendirme çalışmasına tabi tutulmamış dillerdir. Ethnologue'de 64 dilin henüz sınıflandırılmadığı belirtilir. Çoğunun Latin Amerika'da olduğu

9 Fakat Doerfer'in bu yaklaşımı da pek çok bakımdan eleştirilmektedir. Doerfer'in seçmeci davrandığı, istediği sonuca göre sözcük seçimi yaptığı, ayrıca bu yöntemle diğer dil ailelerinin de kolaylıkla akraba olmadığı sonucunun çıkabileceği gibi eleştiriler getirilmiştir [Eleştirilere güzel bir örnek ve temel sözcüklerin diğer dil aileleriyle yeni bir karşılaştırması için bk. Ramer-Vovin-Sidwell (1998)].

10 Bazı dil aileleri ve içerdikleri dillerle ilgili olarak bk Ek-2, Altay dillerinin ayrıntılı bir sınıflandırması için bk Ek-3.

görülür: *Quinqui* (İspanya), *Rer Bare* (Etiyopya), *Shabo* (Etiyopya), *Shanenawa* (Brezilya), *Tapeba* (Brezilya), *Cagua* (Kolombiya) *Tofanma* (Endonezya), *Traveller Scottish* (Britanya) vb.

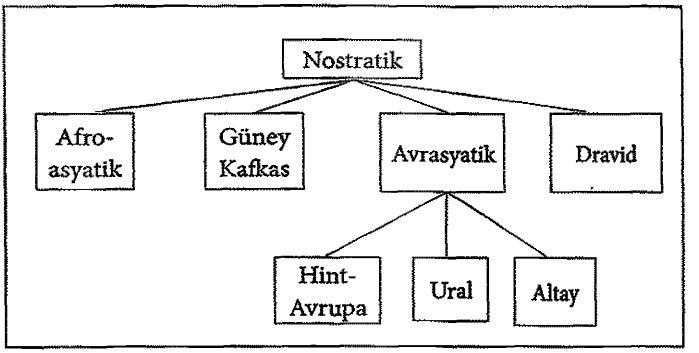
Yapma diller (constructed language) ise bilim adamlarınca üretilmiş dillerdir. En ünlüsü *Esperanto*'dur. *Volapük*, *İdo* gibi yapma diller Esperanto kadar başarılı olamamıştır.

İşaret dilleri (sign languages) de temelde yapma dillerdir. Ethnologue'de ayrı bir dil ailesi olarak ele alınan işaret dilleri konuşma engelliler için geliştirilmiş ve işaretlere dayanan yapma dillerdir. Pek çok dilin işaret dili de vardır. Ethnologue'de dünyadaki işaret dili sayısı 137 olarak belirlenmiştir. *Türk işaret dili*, *İngiliz işaret dili* vb.

8.2.2.2. Tek kökenli kuramlar: Nostratik, Avrasyatik

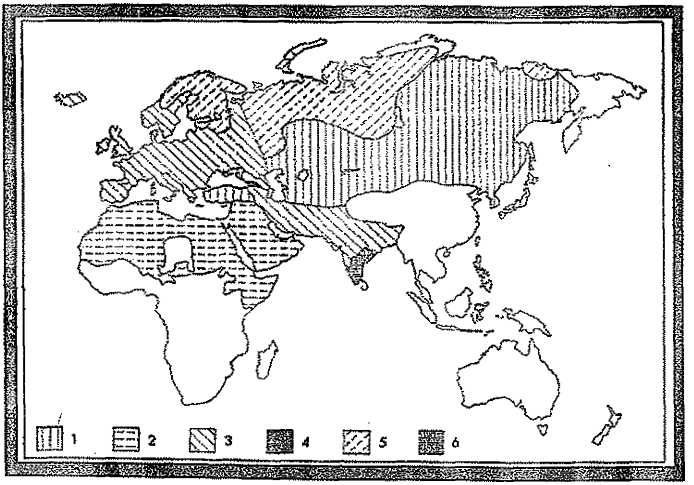
Dünya dillerinin tek bir ata dilden (proto language) geldiğini ileri süren büyük aile (macrofamily) teorilerinden ilki **Nostratik** (Nostratic) teori olarak bilinir. Nostratik, Latince *nostrates* "vatandaşlarımız" sözcüğünden Danimarkalı **Holger Pedersen** (1867-1953) tarafından 1903'te türetilmiş bir sözcüktür. Teorinin ilk önemli ismi olarak H. Pedersen gösterilir. Ancak Pedersen'in görüşleri Batı'da çok yankı bulmamış, Pedersen'e Sovyetler Birliği'nde daha çok ilgi gösterilmiştir. 1960 sonrasında teoriye Rusların katkıları olmuştur. Modern Nostratiğin kurucusu olarak **Vladislav Illiç-Svitiç** (1934-1966) gösterilir (Greenberg 2005: 334). **Aharon Dolgopolsky** (1930-2012), **Sergey Starostin** (1953-2005) teorinin diğer önemli Rus destekçileridir. Amerikalı **Allan Bomhard** (1943-) da önemli katkılar yapmıştır.

Nostratik teori, *Hint-Avrupa*, *Ural*, *Altay*, *Güney Kafkas* [Kartvelian (Gürcüce vb.)] dil ailelerini içine alan bir ata dil varsayar. Çeşitli araştırmacılarca bunlara *Afro-asyatik*, *Dravid*, *Sümer*, *Yukagir*, *Eskimo*, *Amerind* dil ailelerinin de eklendiği görülür. *Hami-Sami* dil ailesinin teoriye eklenmesi (Afro-asyatik adıyla) J. Greenberg'in itirazlarına neden olmuş, bu konuda tartışma içeren metinler yayımlanmıştır (bk. Greenberg 2005: 331-340, Dolgopolsky 2008, Bomhard 2008).

Bomhard (2008)'e göre Nostratik ailenin dağılımı

A. Dolgopolsky 2008'de **Nostratik Sözlüğü**'nü yayımlayarak teoriye önemli katkı yapan isimlerden biri olmuştur. Bu yayında Nostratiğin şu dil ailelerinden oluştuğu kabul edilir: *Hint-Avrupa, Hami-Sami (Afro-asyatik), Güney Kafkas (Kartvelian), Ural, Altay, Dravid, Elam, Gilyak* (Mançurya'da), *Kuzey Sibirya Dilleri (Chukchee-Kamchadal)* (Çukçi-Kamçatka), *Eskimo-Aleut* (Dolgopolsky 2008: 49-84).

1. Altay, 2. Afro-asyatik, 3. Hint-Avrupa, 4. Güney Kafkas, 5. Ural, 6. Dravid

(Dolgopolsky 2008: vi)

Bu dil ailelerinin aynı ata dilden (Proto Nostratic) türediği dil tarihlendirmesi, Swadesh sözcük listelerinin, sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözdizimi işleyişlerinin karşılaştırılmasıyla ispatlanmaya çalışılır. Bu dil aileleri arasında tespit edilen "kim" anlamındaki soru sözcüğünün yeniden kurulmuş biçimini içeren bir etimolojiyi görelim:

- Proto-Hint-Avrupa *k^wo-, *k^wi- (-i- ekiyle) 'what'. (İngilizce *wh-* ile başlayan sözcükler).
- Proto-Afroasyatik *$k'(w)$
- Proto-Altay ?*k^ha-. (Tarihî ve bugünkü Türk dillerindeki *ka-ysı, ka-çan, ka-ngı(> hangi), ka-nı(>hani)* vb. soru sözcükleri)
- Proto-Ural *ko- ~ *ku-*
- Yukaghir *kin*
- Proto-Kuzey Sibirya (Chukotko-Kamchatkan) **mki, *mkin-*
- Proto-Eskimo-Aleut **ken*

Bu verilere göre sözcüğün ilk biçimi şu şekilde kurulur: Proto-Nostratik*/k̓o/ veya */q̓o/ "kim".

Buna benzer pek çok sözcük Nostratik teorisyenleri tarafından incelenmiştir. 2077 sözcüklük bir veri tabanı, Starostin ve arkadaşlarının hazırladığı bir projenin ağ sayfası olan http://starling.rinet.ru adresinde yayımlanmaktadır. 2077 sözcük içerisinde Altay dilleri 1664 (%80), Hint-Avrupa dilleri 1259 (%60), Ural dilleri 1207 (%58), Dravit dilleri 1104 (%53), Kartvel dilleri 770 (%34), Eskimo-Aleut dilleri 232 (%11), Çukçi-Kamçatka dilleri 173 (%8) sözcükle temsil edilir (Arıkoğlu 2009. Nostratik teorinin Türkçedeki değerlendirmeleri için bk. Ercilasun 2007a-b, Arıkoğlu 2009).

Bir diğer büyük aile teorisi, İtalyan dilci **Alfredo Trombetti** (1866-1929)'nin çalışmalarından (özellikle 1905 tarihli tüm dillerin tek kökenden çıktığını iddia ettiği çalışması *L'unità d'origine del linguaggio* "Dilin köken birliği") etkilenen **Joseph Greenberg** (1915-2001) tarafından ortaya atılan **Avrasyatik** (Euroasiatic) dil teorisidir. Nostratiğin alt kolu olarak değerlendirilmişse de Greenberg tam olarak bir alt grup olmadığını savunur (Greenberg 2005). Bu teorinin diğer önemli destekçisi Greenberg'in öğrencisi **Merritt Ruhlen** (1944-)'dir. Ruhlen teorinin kurulmasındaki ilk biçimbilgisel ortaklığın dillerde çokluk için +t, teklik için,+k ekinin kullanılmasının tespiti olduğunu belirtir (Eski Türkçede gerçekten de çokluk yapan bir +t eki vardır: *ogul+(ı)t > oglıt* "oğlanlar, evlatlar". Arapçadaki +ât eki de dikkate değerdir: *tanzim+ât* vb.). Avrasyatik, dil ailelerinde buna benzer çeşitli

ortaklıklardan yola çıkarak tüm dünya dillerinin kuzey Avrasya'da konuşulmuş bir ata dilden türediğini savunur. 1980 sonrasında Greenberg'in çalışmalarıyla kurulan bir teori olan Avrasyatik içine şu dil aileleri dâhil edilir: 1. Hint-Avrupa (Indo-European); 2. Ural-Yukagir (Uralic-Yukaghir), 3. Altay (Altaic) (Türkçe, Moğolca, Tunguzca), 4. Korece, 5. Japonca, 6. Aynu, 7. Gilyak, 8. Çukçi (Chukotian), 9. Eskimo-aleut (Eskaleut)[11] (bk. Greenberg 2005: 331). Greenberg uzun yıllar Amerikan yerli dilleri (Amerind) ile uğraşmış, bunları geliştirdiği yöntemlerle sınıflandırdıktan sonra dünya dillerinin sınıflandırması konusuna eğilmiştir. Ölümüne yakın öğrencisi M. Ruhlen'in de yardımıyla Avrasyatik dil ailesi için sözcük incelemeleri yapmıştır. Bu incelemelerde geçen 437 sözcükle ilgili şu veriler dikkat çekicidir:

"1. Kore-Jap.-Aynu 346 % 79.17

2. Altay 324 % 74.14*

3. Hint-Avrupa 226 % 51.71

4. Ural 213 % 48.74

5. Çukçi 192 % 43.93

6. Eskimo-Aleut 181 % 41.41

7. Gilyak 158 % 36.15

8. Etrüskçe sadece üç kelime var.

Hint-Avrupa + Altay 162 % 37.07 örtüşme oranı.

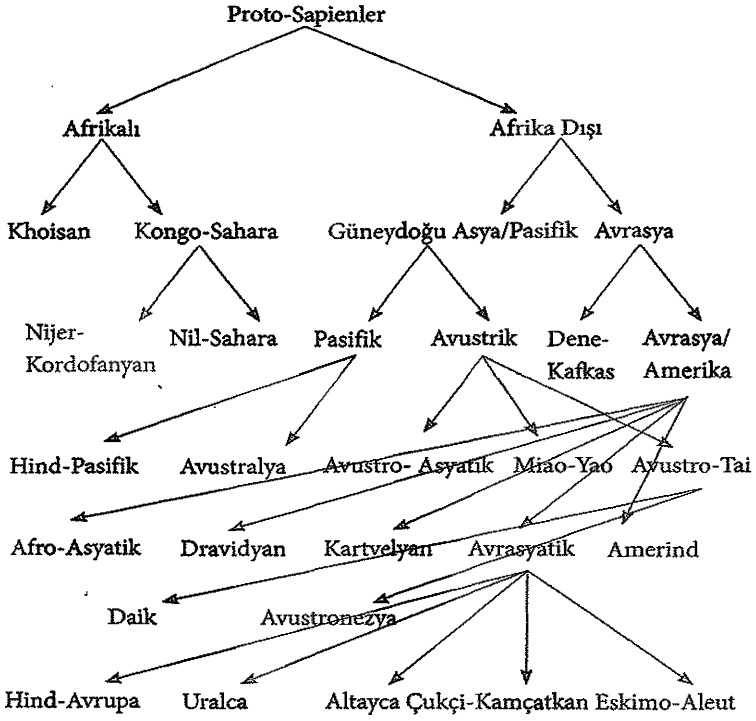
Hint-Avrupa + Türkçe 122 % 27.91 örtüşme oranı...

Greenberg'in kök kelimesi	Ana veya Eski Türkçedeki karşılığı
1.muta (all)	büt-
2. tuma (all)	tüm
3.aña (animal)	añ
4.ave (hunt)	âv
5.sunka (enter)	sığ-
6.kupsa (extinguish)	köp-
7.pirka (high)	yâr
8.kela (laugh)	kül-
9.tekw (pour)	tök-
10. silu (rub)	sil-
11.pene (sharpen)	biz

11 Aynu (Ainu) Japonya'nın kuzeyindeki bir adada, Gilyak (veya Nivkh) Mançurya'da, Çukçi (veya Çukçi-Kamçatka) kuzey Sibirya'da, Eskimo-aleut ise Alaska, Kanada ve Sibirya'da konuşulan dillerden oluşur.

12.kapa (skin, bark, cover)	köp
13. maki (tai)	bâ -
14.sari (wind)	sâr-" (Arıkoğlu 2007)

Greenberg sonrasında teorinin en önemli destekçisi olan Ruhlen'in dünya dillerinin çeşitlenişi ile ilgili gösterimi de şu şekildedir:

Ruhlen (2006: 160)

8.3. Dil ve standart: Lehçe (dialect), aksan (accent), birey dili (idiolect)-grup dili (sociolect) vb.

Dil kavramı temelde bir üst kavramdır. Türkçe terim olarak altında çok farklı nitelikteki "Türkçeleri" de içerir. Kahvehanede konuşlan Türkçe ile bir makalede kullanılan Türkçe arasındaki farkları ayrıca ele alan dilin alt kavramları vardır. Belli bir dil ile anlaşma, o dilin standart biçimi üzerinde uzlaşılmasıyla mümkün

olur. Yoksa her dil kendi içinde bölünmeye, bir süre sonra farklı dillere dönüşmeye eğilimlidir. Türkçe için standart veya uzlaşı İstanbul Türkçesi kavramında aranır. Standartın ne olduğu da temelde tartışmalı bir konudur. İstanbul Türkçesi nedir? Hangi İstanbul'un, hangi bölgesindeki Türkçedir? Bunlar da ayrıca tartışılması gereken konulardır. Bunları bir yana bırakacak olursak, temelde en büyük standart yazı konusundaki uzlaşıdır. Yazı dili başlangıçta bir ağza dayandırılır ve herkes günlük yaşamında kendi bölgesindeki ağızları kullansa da iş anlaşmaya, genele hitap etmeye geldiğinde yazı dilinin dayandırıldığı ağza göre konuşur. Bu bölümde dil üst kavramının altında yer alan konuşmanın farklı biçimleri üzerinde duracağız.

Lehçe (dialect) ve **dil** (language) arasında nasıl bir fark olduğu her zaman net bir ölçü ile açıklanamaz. Evrensel ölçü olarak **karşılıklı anlaşabilirlik** (mutual intelligibility) kullanılmaktadır. Buna göre, iki kişi birbirlerinin konuşmasını anlayamıyorsa orada iki farklı dil var demektir. Lehçe de bir dilin alt sistemlerinden biri gibidir. Her iki konuşur birbirinin konuşmasını yüksek oranda anlıyorsa iki farklı dilden söz etmek mümkün değildir. Bu durumda bir dilin iki farklı lehçesi vardır. Buna göre de bir dil "birden fazla lehçeden oluşan" üst sistem gibi tanımlanır. Ancak karşılıklı anlaşılırlık da ölçü olarak çok verimli sayılamaz.

İskandinav dillerindeki durumu ele alalım. Norveççe, İsveççe ve Danca üç farklı dil olarak değerlendirilir. Fakat bu dillerin konuşurları çoğu zaman birbirlerini anlayabilmektedir. Öte yandan Almancanın bazı lehçelerini konuşanlar birbirlerini anlayamamaktadır. Karşılıklı anlaşılabilirliğin bir diğer sıkıntısı da anlaşabilirliğin yönlerinin farklılık gösterebilmesidir. Örneğin Danca konuşanların Norveççeyi anlama oranı, Norveççe konuşanların Dancayı anlama oranına göre daha yüksektir (Chambers-Trudgill 2004: 3-4). Türkçe içindeki "dil-lehçe-şive" tartışmasıyla ilgili veriler de duruma örnek verilebilir (Bu tartışma için bk. "Dünya Dilleri" bölümü).

Danca, İsveççe ve Norveççe, karşılıklı anlaşılabilirliğe rağmen, üç farklı dil sayılmaktadır. Bu da "dil" teriminin yalnızca "bilimle" ilgili olmadığını ortaya koyar. Dil "askerî, politik, ekonomik" yaklaşımlara göre değişebilen "dilbilim dışı bir kavram"dır (bk. Crystal 2007, Chambers-Trudgill 2004). İronik de olsa, "Meclisi ve ordusu olan lehçeye dil denir." tanımı belki de işin doğasını en iyi yansıtan sözdür. Neyin dil, neyin lehçe olduğu; yalnızca bilimle belirlenememektedir.

Aksan (accent), belli bir birey, grup veya ulusun telaffuz etme biçimidir. Bir dilin tek bir telaffuzu olmaz. Farklı telaffuzları doğuran çeşitli etkenler vardır. Sosyo-ekonomik yapı, etnik özellikler, sosyal sınıf veya başka dillerin etkisiyle aksanlar oluşabilir.

Birey dili (idiolect) ve **grup dili** (sociolect) ayrımı da dil kullanımlarının farklı boyutlarından doğar. Tek bir kişinin dil kullanımı birey dili olarak adlandırılır. Türkçe konuşulan bir toplulukta belki herkes Türkçe konuşuyordur ancak herkes "kendince" konuşuyordur. Bir kişinin sesleri çıkarışı, cümle kuruş biçimleri, sözcük seçimi diğer kişilerle aynı olmaz. Her birey dili kendine özgü biçimde kullanır. Öte yandan belirli grupların da kendine özgü bir dil geliştirdiği görülür. Örneğin denizcilerin dil kullanımları ile öğrencilerin dil kullanımı farklılık gösterebilir. İşte meslek, cinsiyet, coğrafi bölge gibi çeşitli etkenler temelinde bir araya gelen grupların dil kullanımları grup dili olarak ele alınır.

8.3.1. Lehçebilim (Dialectology)

Bir dilin çeşitli varyantlarını (variations) inceleyen lehçebilim özellikle 19. yüzyılda temelleri atılan bir dilbilim dalıdır. Toplum dilbilimin alt alanı olarak değerlendirenler de vardır. **Varyant** terimi lehçe, ağız gibi tartışmalı olan tüm kolları kapsadığı için modern lehçebilim çalışmalarında tercih edilen bir terimdir (bk. Chambers-Trudgill 2004). Bir önceki bölümde de üzerinde durulduğu üzere, dil ve lehçe arasındaki ayrımın neye göre yapılacağı konusu dilbilimcilerce çözülmüş değildir. Bu bölümde buna yeniden değinilmeyecek, lehçebilimin tarihçesi ve temel kavramları hakkında bilgi verilecektir.

Dillerin farklı özellikler gösteren kollarıyla ilgili bilgiler çeşitli metinlerde yer alır. Örneğin Türkçe için Kaşgarlı Mahmut, 11. yüzyıl gibi erken bir tarihte dönemin Türk boyları arasındaki farklı söyleyişleri not etmiştir. Kaşgarlı Oğuzların Türkçesinin şu farklılıkları içerdiğini kayda geçirir: /b/~/m/ ikiliğinde /b/ tercihi (ben, bengü), /b/ > /v/ değişimi (ev), /t/ > /d/ değişimi (devey), /d/ > /y/ değişimi (kayın), /G/ > Ø değişimi (tamak), /y/ > Ø değişimi (elkin),/h/ türemesi (hemir), ikizleşme (ottuz),-dAçI, -(y)AsI sıfat-fiilleri, emir 2. tek. Ø, çok. -ıñ(ız).

Benzer bilgilere diğer dünya dillerinin tarihi metinlerinde de rastlamak mümkündür. Ancak modern anlamda karşılaştırmalı lehçebilimin kuruluşu 19. yüzyıldaki çalışmalarla başlatılır. (bk. Dil İncelemeleri Tarihçesi bölümü). Özellikle 1870'ler sonrasında, Yeni Gramercilerin öncülüğünde, Almanya'daki çalışmalar lehçebilimin ilk çalışmaları olarak değerlendirilir. Bu anlamda ilk önemli isim **Georg Wenker** (1852-1911)'dir. 1876'da, standart Almanca'dan alınmış 40 cümlelik bir listeyi, Almanya'nın çeşitli bölgelerinden yaklaşık 50.000 öğretmene posta yoluyla göndermiş ve kendilerinden bu cümlelerin yerel dildeki söylenişlerini not etmelerini istemiştir. Bu kişilerden 45.000 kadarı Wenker'e cevap vermiş ve Wenker bu verilerden yola çıkarak kendi eliyle bir atlas çizmiştir. 1881'de çizilen ve sadece iki kopyası bulunan bu çizim (Sprachatlas des Deutschen Reichs) ilk lehçe atlası yayımıdır (Chambers-Trudgill 2004: 16). Wenker'in verilerine dayalı asıl ayrıntılı

yayım 1926'da Deutscher Sprachatlas adıyla basılır. Wenker'in çalışmasına benzer bir çalışma Danimarka'da Marius Kristensen tarafından 1898-1912 yılları arasında yapılmıştır.

Bu ilk çalışmaların önemli bir sorunu vardır. O da yazıya dayanması nedeniyle sağlıklı veriler sunamamalarıdır. Seslerin yazıya geçirilmesi, tek elden yürütülmediği için çok farklı örneklerle karşılaşılır.

Bu sorunun çözümündeki ilk adımlar bir Fransız olan **Jules Gilliéron** (1854-1926) tarafından şu şekilde atıldı: Gilliéron, yaklaşık 2000 sözcük ve öbekten oluşan bir liste oluşturdu ve bu listenin tek elden yazıya geçirilmesi gerektiğine inandığından, Fransa'nın çeşitli bölgelerinde insanlarla yüzyüze görüşmeler yapacak bir saha araştırmacısı arayışına girişti. Sonunda saha çalışması yapması için lehçebilimciler arasında "efsanevi bir figür" olarak bilinen bir ismi, **Edmond Edmont**'u (1849-1926) seçti. Edmont, Fransa'da 1896-1900 yılları arasında 639 bölgede birebir yaptığı görüşmeleri mükemmel kulağının yardımı ve geliştirdiği yazım sistemiyle yazıya aktardı. Verilerini Gilliéron'a ulaştırdı ve 1902-1910 arasında bu veriler *Atlas linguistique de la France* adıyla yayımlandı. Bu çalşışmanın etkileri büyük oldu. 1930'da **Hans Kurath**, Amerika Birleşik Devletleri'nde benzer çalışmalar yapmaya başladı ve 1949'da *Word Geography of the East United States* adlı eserini yayımladı. Gilliéron'un öğrencileri **Karl Jaberg** ve **Jacob Jud** 1931'de kendi ülkeleri İsviçre'de yöntemi uygulamaya koydular ve 1940'ta İsviçre'deki İtalyan lehçelerini içeren atlaslarını yayımladılar. 1959-1961 arasında **Eugen Dieth** ve **Harold Orton** tarafından *The Survey of English Dialects* (SED) projesi yürütüldü ve bu proje 1962 ve 1978 arasında da yayımlandı.

Lehçe çalışmalarında atlas yayımlarının önemi büyüktür. Bu yönüyle **lehçe coğrafyası** (dialect geography) lehçebilimin temel direklerinden birini oluşturagelmiştir. İlk karşılaştırmalı yayımlar çoğunlukla lehçe haritalarını içeren yayımlardır.

Lehçebilim çalışmalarının teorik tartışmaların yürütüldüğü pek çok alanı vardır. Verilerin nasıl toplanacağı, seslerin nasıl yazıya geçirileceği, dil varyasyonlarının nasıl belirleneceği ve sınırlarının nasıl çizileceği konularında pek çok yayın vardır.

Lehçe çizgisi (isogloss), lehçebilimin temel kavramlarından biridir. Özellikle lehçe haritalarına özgü bir kavram olan lehçe çizgisi bir dil özelliğinin harita üzerinde kullanıldığı yerleri belirleyen çizgidir.

Splinter sözcüğünün İngiltere'deki söylenme biçimleri

Trudgill (2004: 24)'den alınan yukarıdaki haritada her bölgede sözcüğün farklı söylenişleri belirlenmiş ve araları siyah bir çizgiyle belirtilmiştir. İşte bu çizgiler *splinter* sözcüğü için bölgelerin lehçe çizgisidir. Lehçe çizgileri farklı söyleyişleri ayıran, sınır niteliğindeki çizgilerdir.

İki değişkelilik (diglossia), toplumda bir dilin iki yaygın değişkesi olması durumudur. Bu değişkelerden biri daha prestijli kabul edilip standart dil olurken, diğeri daha alt düzeyde görülüp anadili seviyesinde ve yerel kalır. Örneğin *klasik Arapça* ile *Mısır Arapçası* arasında böyle bir farklılık görülür. Bir başka örnek Hindistan'dan verilebilir. *Sanskrit*, üst sınıfların dili olarak Kuzey hindistan'da yaygınken, *Prakrit* ülke genelinde alt sınıflarca konuşulan değişkedir. İmer-Kocaman-Özsoy (2013)'te divan edebiyatı ve halk edebiyatı arasında da Türkçenin kullanımı bakımından iki değişkelilik ilişkisi olduğu belirtilir.

Lehçe bölgesi (dialect continua/dialect continuum/dialect area) birbirinden küçük farklarla ayrılan ve karşılıklı anlaşabilirliğe sahip lehçe toplulukları için kullanılan bir terimdir.

Chambers-Trudgill (2004: 6)

Bu haritada birbirini anlayabilen bölgelerdeki lehçeler aynı lehçe bölgesi (dialect continuum) olarak adlandırılmıştır. Balkanlarda güney Slav lehçe bölgesi (South Slavic dialect continuum), Latin bölgesinde batı Roman lehçe bölgesi (West Romance dialect continuum) biçiminde lehçe bölgeleri belirlenmiş ve koyu çizgilerle birbirlerinden ayrılmıştır.

8.4. Evrensellik ve tipoloji çalışmaları

Evrensellik (universiality) incelemeleri özellikle N. Chomsky'nin 1950'lerin ortalarından itibaren geliştirdiği kuramı ile J. Greenberg'in 1963'te yayımladığı ünlü makalesiyle hız kazanan bir çalışma alanıdır (Christiansen-Collins-Edelman 2009: 3-4). Chomsky insanın tek bir dilbilgisine göre dili kullandığını ileri sürdü ve bu dilbilgisine *Evrensel Dilbilgisi* adını verdi (Ayrıntı için bk. N. Chomsky bölümü). Greenberg ise 30 dil üzerinde yaptığı incelemeler sonucunda 45 adet genellemeye ulaştı. Bu genellemeler evrensellik araştırmalarına hız kazandırdı. Greenberg dillerdeki tipolojik özelliklerden yola çıktı. Belirlediği 45 maddeden birkaçını aktaralım:

2 numaralı evrensellik: *In languages with prepositions, the genitive almost always follows the governing noun, while in languages with postpositions it almost always precedes.* "Ön edatlı dillerde tamlayan öge daima sahiplik bildiren isimden sonra gelir, son çekim edatlı dillerde tamlayan öge daima önce gelir." (Greenberg 1963: 78).

Bu evrenselliği şu şekilde örneklendirebiliriz. İngilizce, Farsça gibi Hint-Avrupa dilleri edatları isimlerden önce getirir: Örn. İng. *for you* "senin için": *for* (için) + *you* (sen). Bu dillerde -klasik dilbilgisinde isim tamlaması olarak adlandırılan- iyelikli yapılarda tamlayan tamlanan dizilişi şu şekildedir: tamlanan > tamlayan: *the lord of the rings* "yüzüklerin efendisi". Bu tamlamada tamlayan öge (*the rings* "yüzükler"), tamlanan ögeden (*the lord* "efendi") sonra gelmektedir. Benzer durum Farsça için de geçerlidir. *Ab-ı hayat* "hayat suyu". Son çekim edatlı bir dil olan Türkçede ise tamlayan tamlanandan önce gelir.

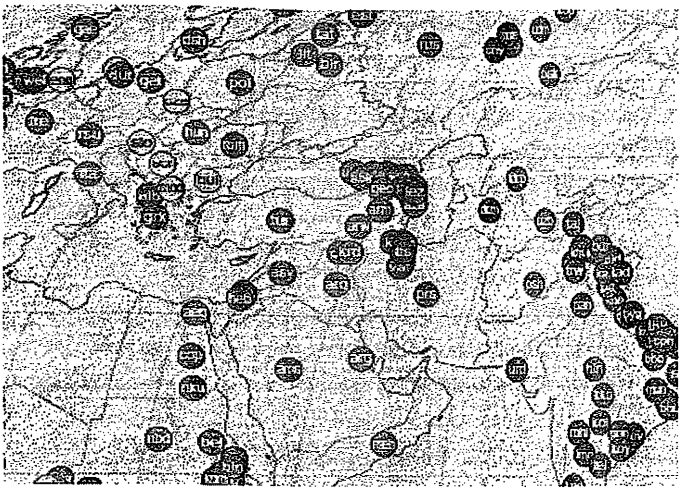
3 numaralı evrensellik: *Languages with dominant VSO order are always prepositional.* "Yüklem+Özne+Nesne dizilişinin baskın olduğu diller daima ön çekim edatlıdır" (Greenberg 1963: 78-79).

Bu evrenselliği açalım. Greenberg ele aldığı 30 dilin cümle dizilişlerini incelemiş ve bunlarda Hint-Avrupa dilindeki gibi Yüklem+Özne+Nesne dizilişine sahip olanlarda edatların isimden önce kullanıldığını gözlemlemiştir. İngilizceden örnek verelim:

I came here for you "Buraya senin için geldim."

İngilizce de YÖN dizilişli bir dildir. Cümlede de *for* (için) edatı isimden (*you* "sen") önce gelmiştir: *for you.* Oysa Türkçe ÖNY dizilişindeki bir dil olarak edatı, isimden sonra (postposition) getirir: *senin için* vb.

Evrensellik çalışmaları genellikle belirli parametrelere göre yapılmaktadır. Belli bir özelliğin dünya dillerinde görülme biçimlerine odaklanan çalışmalar sonucunda o özelliğin evrensel olarak nasıl karşılandığı belirlenir ve bir genellemeye ulaşılmaya çalışılır. Türkçe isim tamlaması örneğinden yola çıkalım. Bilindiği gibi Türkçe isim tamlamasında tamlayan olan ilgi ekli öge (genitive) isimden önce gelir: *Ali'nin defteri.* Ancak dünya dillerinde bu sıralamanın tersi de görülebilmektedir:

Haspelmath vd. (2005: 352)

Haspelmath vd. (2005: 352)'te, 608 dilin Türkçe gibi *tamlayan (ilgi ekli öge)* + *isim* dizilişine sahip olduğu, 415 dilin ise *isim* + *tamlayan (ilgi ekli öge)* dizilişinde olduğu belirtilir. 82 dilde ise dominant bir dizilişe rastlanmamıştır. Burada parametre olarak tamlamalardaki diziliş özelliği seçilmiştir. Cümle ögelerinin dizilişi de bir başka parametre olabilir. Aynı çalışmada dünya dillerinin öge dizilişi bakımından gösterdiği özellikler şu şekilde belirlenmiştir:

Özne + Nesne + Yüklem = 497 dil

Özne + Yüklem + Nesne = 435 dil

Yüklem + Özne + Nesne = 65 dil

Yüklem + Nesne + Özne = 26 dil

Nesne + Yüklem + Özne = 9 dil

Nesne + Özne + Yüklem = 4 dil

Belirli bir baskın dizilişi olmayan = 172 dil (Haspelmath vd. 2005: 330)

Evrensellik incelemelerinde özellikler genellikle yukarıdaki gibi tipolojik haritalar ile sergilenir. Bu şekilde dünyada dillerin gösterdiği tipolojik özelliklerin yayılımı sergilenir.

Yukarıdaki açıklamaların temel kavramları olan evrensellik ve tipoloji iç içe geçmiş kavramlardır. Tipoloji için yayınlarda "taksonomi, sınıflama, dünya dillerinde sistemli olarak bulunan kalıpların belirlenmesi çalışması, dil ögeleri-

nin işlevlerine göre ele alınmasını savunan bir dilbilim yaklaşımı (işlevsel tipolojik yaklaşım)" biçiminde açıklamalar yapılmıştır (Croft 1990: 1-2). Tipoloji, daha çok bir yapı incelemesidir. Yapıdan yola çıkarak oluşturulan sınıflamalar ve bu sınıflamaların doğurduğu genellemeler evrensellik incelemelerinin temel taşıdır. Bir evrenselliğe ulaşabilmek için tipolojik bir incelemeye ihtiyaç vardır. Bu nedenle, tipolojik incelemeler evrensellik çalışmalarına veri sağlayan incelemelerdir. (Dil evrenselliği ve tipolojik haritalar için bk. Comrie 2005, Croft 1990, Song 2001, Haspelmath vd. 2005, Mairal 2006, Shopen 2007, Christiansen vd. 2009, Scalise vd. 2009, Wohlgemuth vd. 2010).

8.5. Dil ilişkileri: Ödünçleme (borrowing), kod değiştirimi (codeswitching), kırma (pidgin), kırma dil (creol), çok dillilik (multilingualism) vb.

Tarihsel karşılaştırmalı dil çalışmaları 19. yüzyılda merkezi rol oynamıştır. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde diller arası ilişkiler başka açılardan da ele alınmaya başlamıştır. Bu çerçevede dil ilişkisi (language contact) kavramı öne çıkar. Özellikle **Uriel Weinreich**'in *Languages in Contact* (1953) "İlişkideki Diller" adlı eseri dönüm noktalarından biri olmuştur. **İlişki dilbilimi** (Contact linguistics) gibi bir alan doğmuş, bu dilbilim alanında dillerin birbirlerini etkileme biçimleriyle ilgili çalışmalara ağırlık verilmiştir. Dillerin birbirinden birtakım ögeleri alması, bir dilin başka bir dil ile karşılması, bir toplumda birden fazla dil ile bireylerin yetişmesi, bir dilin başka bir dilin ölümüne yol açması gibi kavram ve olgular dil ilişkisi üst başlığı altında ele alınır (bk. Thomason-Kaufman 1988, Thomason 2001, Matras 2009).

Ödünçleme (borrowing) bir dilin bir başka dilden öge almasıdır. Aynı dil olgusu için *alıntı* (loan) terimi de kullanılır. İngilizcede kavramın karşılığı olan terimlerin türetildiği *borrow* ve *loan* fiillerinin anlamları dolayısıyla *borrowing* ve *loanword* terimleri çokça eleştirilmiştir (bk. Haugen 2010: 133). Çünkü verilenin geri gelmesi gibi bir durum dil alışverişlerinde çok az görülen bir olgudur. Ödünçleme alınanın bir süre sonra geri verilmesini ima eder, ancak dilbilimsel ödünçelemede durum farklıdır. Çoğu zaman alınan, alıcı dilde yerleşir ve dilin diğer yerli ögeleri gibi benimsenir. Karaağaç (2013a: 100) başka bir dilden öge almanın "bilgi ve özenti" olmak üzere iki nedeni olduğunu vurgular. Ödünçlenen ögelere baktığımızda iki büyük grup olduğunu görürüz. Birinci grupta alınan sözcüğün biricikliğidir. Örneğin Türkçede *televizyon* sözcüğü bir alıntıdır ve aynı anlam için başka bir sözcük bulunmamaktadır. Ancak Arapçadan alınan *şems, beyaz* gibi sözcüklerin anlamlarının Türkçenin iç üretimiyle ortaya çıkan sözcüklerle de karşılanabildiği görülür: *Güneş, ak.* vb. İşte *televizyon* bir bilgi alıntısıdır ancak *şems* özenti alıntısıdır. Ödünçleme bir dilin sözcük kaynaklarından biridir. Dilde sözlük

yapısının iki ayağı olduğu bilinmektedir. İç ögeler dilin kendi içinde türettiği ögelerdir. Örneğin Türkçe için *yaz-ıcı, yaz-ı, göz+cü* vb. sözcükler iç ögelerdir. Sözlüğün ikinci büyük grubunu dış ögeler oluşturur. Türkçedeki *kitap, televizyon, radyo* vb. sözcükler başka dillerden alınmış dış ögelerdir (bk. Karaağaç 2013a: 100).

Ödünçlemenin çeşitli türleri vardır ve bunlarla ilgili pek çok teori ortaya atılmıştır. E. Haugen'in 1950'de yaptığı ünlü sınıflamaya göre bunlar şunlardır:

- **Alıntı sözcük** (loanword): Herhangi değiştirim olmaksızın aynen alınmadır. Örneğin Türkçenin Arapçadan aldığı *terk, fark* vb. sözcükler.
- **Değiştirim** (loanblend): Bir tür melezdir. Alıcı dil aldığı öge üzerinde birtakım değişiklikler yapar. İngilizce *television* > Türkçe *televizyon*, İngilizce *off side* > Türkçe *ofsayt* vb.
- **Anlam alıntısı** (loanshift, calque): Sözcük alınmaz, başka bir dilden "anlam" alınır. Bu anlamı karşılarken dil, iç ögelerini kullanır. Çeviri alıntısı da denir. İngilizce *see you* > Türkçe *görüşürüz*, İngilizce *football* > Almanca *Fußball*, vb.

Einar Haugen ile birlikte Werner Betz ve Uriel Weinreich gibi isimler dilbilimsel ödünçleme çalışmalarının öncüleri olarak gösterilir. Bu isimlerin yaptıkları sınıflamalar ödünçlemenin ithal (importation) ve değiştirme (substitution) biçiminde iki yönü olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre alınan öge ya tamamen değiştirme olmadan kullanıma sokulur ya da birtakım değişikliklerle kullanılır:

<table>
<tr><td rowspan="2">İthal</td><td colspan="3">Yabancı sözcük: Olduğu gibi alınan sözcüktür. Terk, park vb.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Alıntı sözcük: Alan dilin yazımına uydurulmuş ödünçlemelerdir. televizyon < television, kuaför < coiffeur vb.</td></tr>
<tr><td>Kısmî değiştirim</td><td colspan="3">Birleşik ögelerden biri alınırken diğeri değiştirime uğrar. flaş bellek < İng. flash memory</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Değiştirim</td><td rowspan="2">Alıntı sözcük türetimi</td><td rowspan="2">Alıntı yapım</td><td>Çeviri alıntısı: Yabancı sözcüğün ögelerinin çevirisidir. gökdelen < İng. skyscraper (sky "gök"+ scraper "delici")</td></tr>
<tr><td>Bölünmüş alıntı: Yabancı sözcüğün ögelerinden bir parçasının çevrilmesiyle oluşur. İng. brother-hood "kardeş-lik" < Latin. frater-nitas "kardeş-lik"</td></tr>
<tr><td colspan="2">Alıntı yaratım: Biçimsel olarak yabancı sözcükten tamamen bağımsızdır, yabancı sözcüğü karşılama amacı olmaksızın üretilir: İng. brandy "konyak" < Fra. cognac "konyak"</td></tr>
<tr><td colspan="3">Alıntı anlam: Yabancı sözcüğün anlamını karşılamak için yerli sözcük kullanımıdır. fare "hayvan, bilgisayar aracı" < İng. mouse "hayvan, bilgisayar aracı"</td></tr>
</table>

Literatüre bakıldığında en kolay ödünçlenen sözcüklerin isimler olduğu konusunda bir uzlaşma görülür. Dil tarihlendirmesi bölümünde de değindiğimiz üzere M. Swadesh listesinde yer alan sayılar, temel fiiller, zamirler, organ isimlerinin çok zor ödünçlendiği belirlenmiştir.[12]

Kod değiştirimi (code-switching) bir konuşurun iletişim ortamına göre farklı dilleri ve farklı dil türlerini (lehçe, grup dili vb.) kullanması durumudur. Örneğin evde Ödemiş ağzıyla konuşan bir öğretmen sınıfta İstanbul Türkçesiyle konuşabilir.

Kod değiştiriminin özellikle 1960 sonrasında popüler olmasında **John Joseph Gumperz**'in (1922-2013) ve öğrencilerinin payı büyüktür (Gardner-Chloros 2009: 9). Özellikle iki dilli ve çok dilli toplumlarda yaygın bir olgu olan kod değiştirimi diller arası ilişkilerin günlük iletişime yansıyan en gözle görülür sonuçlarından biridir. Amerika'nın güneyinde yaşayan bir Çinli aynı sokakta yürürken Çince, İspanyolca ve İngilizceyi farklı kişilerle kullanabilir. Kod değiştirimi bazen dillerin ses, biçim ve söz dizimi özelliklerinin karışımı (code-mixing) sonucunu doğurabilir. İki dilli bir çocuk (İngilizce ve Türkçe) *doglar* "köpekler" diyebilir. Kod değiştiriminin bugün büyük oranda dil karışımı ile ilgili yönüne ağırlık verilmektedir.

Kod değiştimi araştırmacılara çok çeşitli veriler sunar. Dillerin zihinde yerleşimi ve düşünce-dil ilişkisi incelemeleri için de dikkat çekici bir alandır.

Türkçe ve Hollandaca bilen iki dilli kişilerden kod değiştirimi örnekleri:

Bunlar bittane şey organise yapmış, de Diskotheekactie.

Ben kamerimi opruimen yaparken hepsini geri korum.

"Ben odamı toplarken, hepsini geri koyarım".

(Boeschoten-Backus 1997)

Üç dilli (İngilizce, Almanca ve Hollandaca) kod değiştirimi örneği:

Ich muss ab und in einem dictionary KIJKEN.

Alm. İng. Hol.

"Sözlüğe arada bir bakmalıyım"

Gardner-Chloros (2009: 17)

12 World Loanword Database (Dünya Alıntı Sözcük Veri Tabanı) projesinin ağ sayfasında (http://wold.livingsources.org) dünya dillerinde alıntılarla ilgili çeşitli istatistiksel verilere (hangi tür sözcüklerin alıntılandığı, sözcüklerin alıntılanma oranları, yaşları, anlam alıntıları vb.) yer verilmiştir.

Dil ilişkilerinin en önemli sonuçlarından biri yeni dilleri ortaya çıkarabilmesidir. Melezlik bu yeni dillerin ilk özelliğidir. Dilbilim literatüründe **kırma dilleşme** (creolization) olarak da adlandırılan (bk. Thomason-Kaufman 1988, Chaudenson 2001, Selbach-Cardoso-van den Berg 2009) ve aşama aşama gelişen bu "dil doğumu" ile ilgili iki önemli kavram vardır: kırma ve kırma dil. Kırma ve kırma dil, **ilişki dilleri** (contact languages) olarak adlandırılır (Thomason 2001: 157). Çoğunlukla sömürge bölgelerinde görülür. Sömürgecilerin dillerinin daha güçlü ve prestijli görülmesi nedeniyle **üst dil** (superstratum-superstrate) gibi algılanarak sömürülenlerin "zayıf ve prestijsiz" **alt diline** (substratum-substrate) etki etmesi sonucu ortaya çıkar. Köleler efendilerinin dilini de edinirler. Bu süreç bazen yalnızca yüzyüze geldiklerinde anlama aracını doğurur (kırma-pidgin), bazen de köle ürettiği bu dili kendi anadili hâline getirir (kırma anadil-creole). İngilizce, Almanca, İspanyolca, Portekizce gibi dillerin etkisiyle pek çok kırma dil türemiştir. Bu diller dışında Malayca, Arapça gibi dillerin de çeşitli kırma dillerin oluşumda etki yaptığı görülür. Alt dil çoğu zaman üst dilden aldığı ögeleri kendi diline uyarlar, farklılaştırır.

Kırma (pidgin), iki ya da daha fazla topluluğun -ortak bir anlaşma dilinin olmadığı durumlarda- birbirleriyle anlaşmak için oluşturdukları basit bir dildir. Çoğunlukla karşılıklı ticaret yapan topluluklar arasında gelişir. Kırmanın İngilizcedeki karşılığı olan *pidgin* sözcüğü 1850'lerden sonra görülmeye başlanmış, kökeni açık olmayan bir sözcüktür. Çeşitli görüşler vardır. Haber götürüp getirme bilgisine dayanan görüşlerden biri *pigeon* "güvercin" sözcüğüyle ilgiliyken bir başka görüş dil ilişkisi açıklamasıdır. Buna göre pidgin, *bussiness* "iş" sözcüğünün Çincedeki söyleniş biçimidir. Bu açıklama da kırmanın ticaretle ilişkisini ortaya koyar (bk. Holm 2000).

Yalnızca Pasifik Okyanusuna kıyısı olan bölgelerdeki İngilizce, İspanyolca, Almanca ve Fransızca temelli karma diller (creoles)

(Holm 2000: xx)

Kırma ilk aşamayı temsil eder. Henüz büyük değişiklikler yoktur. Bu yüzden daha basit ve çoğunlukla da ses değişimi düzeyindeki farklılıkları içerir. Örneğin İngilizce temelli Havai dilinde şu değişiklikler yapılır: İng. *they* "onlar" > Havai *day*, İng. *the* "belirlilik tanımlığı (article)" > Havai *da*, İng. *tree* "ağaç" > Havai *chri*.

Sözdizimi de büyük değişiklikler göstermez:

İng:	*I'm*	*going to*	*wait for*	*my father*	*to come home.*
Havai	*I*	*gon*	*wait fo*	*my fada*	*to come home.*

"Eve gelecek olan babamı beklemeye gidiyorum"

Kamerun kırma metin örneği ve İngilizcesi:

David na "trainee" fô Piskôps. I de sidôn fô Mbalmayo. I de go fô klas evri de fô len French an Pidgin. Fô ivnin taym, i de chôp plenti. Afta dat, i de du i homwôk. I deslip fô elevin oklôk.

"David is a trainee in the Peace Corps. He is staying in Mbalmayo. He goes to classevery day to learn French and Pidgin. In the evening he eats a lot. After that he doeshis homework. He goes to bed at eleven o'clock."

Kırma dil (creol), kırmanın (pidgin) bir topluluğun anadili hâline gelmesidir. *Creol* sözcüğü Latince "üretmek, yaratmak" anlamındaki *creare* fiilinde türemiştir. Dilin sonradan yapılması, yaratılması bir tür yapma dil ile karşı karşıya olduğumuzu ima eder. Ancak süreç doğal bir dil ilişkisi içinde gelişir. *Esperanto, Volapük* gibi masa başında, bilim adamlarınca üretilen yapma dillerden farklı olarak karşılıklı etkileşimle iletişim ortamında gerçekleşen bir yarı-yapaylık söz konusudur. Dünyada 100'den fazla kırma anadil vardır. Dünyadaki ilk kırma dil grameri olarak da 1770'te Kopenhag'da yayımlanan ve bir Danimarkalı misyoner olan **Jochum Melchor Magens** tarafından yazılan *Grammatica over det Creolske sprog, som bruges paa de trende Danske Eilande, St. Croix, St. Thomas og St. Jans i Amerika* adlı eser gösterilir (Holm 2000: 19). Bu dillerle ilgili ilk bilimsel çalışma da 1959 yılında Karayiplerdeki dillerle ilgili olarak yapılan *Mona Konferansı*dır (Kouwenberg-Singler 2008: 2-3). Özellikle ada dilleriyle ilgili ilk çalışmalardan sonra kırma dillere olan ilgi artmış, bazı çalışmalarda (bk. Valdman 1977) *pidgin-creole linguistics* başlıklarının kullanılmasıyla bu alana özgü bir dilbilim türü ortaya çıkmıştır.

Çok dillilik (multilingualism), bir toplulukta birden fazla dilin kullanılmasıdır. Dil sayısına göre farklı adlandırmaları vardır ancak dünyadaki en yaygın çok dillilik türü **iki dillilik**'tir (bilingualism). Çok dilliliğin "üç ve daha fazla dili kullanma", iki dilliliğin de "iki dili kullanma" biçiminde ayrılmasını öneren araştırmacılar da vardır (bk. Kemp 2009). Bireylerin çok dilli olmasıyla toplumların çok dilli olması farklıdır. Birey ülke değiştirerek veya farklı diller öğrenerek çok dilli biri (polyglot) hâline gelebilirken toplumlar göçler, dinler, politik süreçler sonucunda çok dilli olabilir.

Dünyanın iletişim teknolojilerinin de gelişmesiyle giderek kültürlerin bir arada yaşadığı bir yapıya dönmesi sonucu ulus devletlerde bile tek bir dile dayalı (monolingualism) iletişim ortamlarının azaldığı gözlenir. Yaklaşık 200 ülkeye karşılık 5 000 dil vardır. Bu sayı bile çok dilliliğin boyutunu ortaya koyar. Ancak ülkelerde dillerin konumu farklılaşmaktadır. Bazı çok dilli ülkelerde tek bir dil egemen dil olarak resmî dil statüsü kazanırken bazı ülkelerde birden fazla dil resmî dil olabilmektedir. Örneğin İsviçre'de Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Romanşça (Romansch "İsviçre'deki bir azınlık dili") belirli kantonlarda baskın dillerdir. Singapur'da da dört resmî dil vardır: İngilizce, Mandarince, Tamilce, Malayca. Ancak devletlerin tutumu nasıl olursa olsun bireysel düzeydeki çok dillilik iletişim ortamındaki durumla ilgilidir (Edwards 1994: 2). Bir bireyin iletişim ortamında karşılaştığı ve kullandığı diller bireyin çok dilliliğini belirler. Devletlerin resmî dil kabulü çok da belirleyici değildir.

Bir birey veya toplumun hangi durumda "çok dilli" olarak kabul edileceği de tartışmalıdır (Kemp 2009: 14). Bireyin iki dilli olması için her iki dili de anadili gibi bilmesi mi gerekir, yoksa ikinci dili belli bir oranda kullanabilmesi yeterli midir? Çok dillilik sosyolojiden psikolojiye, politikadan eğitime çok yönlü bir olgudur ve derinlemesine incelemelerin yapıldığı bir dil ilişkisi alanıdır (Giriş okumaları için bk. Auer-Wei 2007). Bugün nörolojiyle ilgili yönleri de yoğun bir şekilde araştırılmaktadır. Çocukların kritik dönemde (ilk üç yaş civarı) karşılaştıkları dilleri kolayca nasıl öğrenebildiklerini, dillerin beynin hangi bölgelerine işlendiğini ele alan araştırmalar çok dikkat çekici sonuçları ortaya koymuştur. Beyinle ilgili iki önemli yaklaşım biçimi vardır. *Yerleşimci* (localizationalist) görüşe göre diller beynin farklı bölgelerine yerleştirilmektedir. Çünkü beyin hasarı sonucu dil yitimine (aphasia) uğrayan hastaların bir kısmı dillerden birini kaybederken birini kullanmaya devam edebilmektedirler. İkinci görüş ise *dinamik* (dynamic) görüş olarak bilinir. Buna göre, dil sistemi insandaki dili kullanma yetisi ile çevrenin iletişim ihtiyaçlarına göre uyum sağlama ve değişebilme kapasitesi arasındaki dinamik bir dengeyle yönetilir. Dil kaybına uğrayan hastalarda dillerin geri gelme süreci buna göre açıklanır. Çünkü bazı hastalar bütün kayıp dillerini yeniden kazanabilirlerken, bazıları bir kısmını geri kazanabilmektedir. Bazıları ise dilleri karıştırarak kullanmaktadırlar. Bu geri kazanımlar söz konusu dinamik dengesinin iyileşmesi oranında değişmektedir.

8.5.1. Dil ölümü

Dünyada ortalama iki haftada bir dilin öldüğü bilinmektedir. Ölü dil, konuşmacısı olmayan dildir. Peki, bir dil nasıl ölür? Konuşmacının kalmaması nasıl gerçekleşir? Bu sorulara tek bir cevap vermek mümkün değildir. Hastalık, deprem,

sel gibi felaketler; kültür değişimleri; İngilizce, Fransızca gibi -lingua franca da denen- ticaret ve bilgi alışverişinde kullanılan, uluslar arası niteliğe sahip dillerin etkisi; politik baskılar gibi çeşitli etkenler işe karışabilir (Crystal 2007: 87-109). Dil ölümü bir zenginliğin, bir dünyanın da ölümü demektir. Bu nedenle dilbilimciler konuşur sayısı çok az kalan dillerin kayıtlarını tutmak için dünyanın en ücra bölgelerine geziler düzenlemektedirler. Yazısı olmayan bir dilin seslerini kaydetmek tarihe not düşmek adına yapılacak son görevlerden biridir. Yazılı ve sözlü olarak bir miras bırakmadan ölen diller hiç yaşamamış gibidir.

Dil ölümü birden olmaz, bir sürece yayılır. Bir dilin ölmekte olduğu da konuşur sayısındaki değişimlere göre belirlenir. Konuşur sayısına göre dillerin tehlike durumları ortaya konur[13].

Dil Statüleri (Ethnologue 17)

Düzey	Etiket	Açıklama
0	Uluslararası	Ticaret, bilgi alışverişi, uluslararası siyasette yaygın olarak kullanılan diller
1	Ulusal	Ulusal düzeyde eğitim, iş, medya ve devlette kullanılan diller
2	Bölgesel	Bir devletin büyük yönetimsel alt bölgelerinde eğitim, iş, medya ve devlet dili olarak kullanılan diller
3	Yaygın iletişim	İş ve medyada kullanılan ancak bölgeler arası farklılıkları aşacak bir resmi statüsü (standardı) olmayan diller
4	Eğitim	Kurumsal bir eğitimle desteklenen belli bir standart ve literatüre sahip canlı diller

13 Dil ölümüyle ilgili genellikle beşli sınıflamalar yapıldığı görülür (Crystal 2007: 34-35). Unesco'nun belirlediği dil ölümü aşamaları ise şu şekildedir:

1. Eğilimli (vulnerable): Çocukların çoğunun konuştuğu ancak belirli bölgelerde (örn. ev) iletişim kurmada kullanılan diller.
2. Kesinlikle tehlike altında (definitely endangered): Artık çocukların evde anadil olarak öğrenmediği diller.
3. Ciddi tehlike altında (severely endangered): Yalnızca büyük baba ve büyük anneler tarafından konuşulan, anne ve babaların anladığı fakat kendi aralarında ve çocuklarla konuşamadığı diller.
4. Kritik eşikte (Critically endangered): En genç konuşurları büyük anne ve büyük babalar olan ve onların da kısmen ve nadiren konuştuğu diller.

Dil Statüleri (Ethnologue 17) devamı

5	Gelişen	Çok yaygın ve sürdürülebilir olmasalar da bazıları tarafından standart bir literatür ile canlı olarak kullanılan diller
6a	Canlı	Sürdürülebilir bir durumda tüm nesiller tarafından yüz yüze iletişim dili olarak kullanılan diller
6b	Tehdit altında	Yüz yüze iletişimde tüm nesiller tarafından kullanılan ancak konuşurlarını kaybeden diller
7	Yön değiştiren	Çocuk doğuran nesil arasında kullanılabilen ancak çocuklara aktarılmayan diller
8a	Can çekişen	Yalnızca büyük anne ve büyük babalarca aktif olarak kullanılan diller
8b	Ölmek üzere	Tek kullanıcıları büyük anne ve büyük babalar olan ve onların da çok az kullanma fırsatı bulduğu diller
9	Hareketsiz	Bir etnik grup için kimliksel bir mirası hatırlatan fakat sadece sembolik bir anlamı olan diller
10	Ölü	Kullanılmayan ve hiç kimsede etnik bir aidiyet duygusu uyandırmayan diller

Ethnologue 17'de yukarıdaki statülere sahip dil ve konuşur sayıları şu şekilde belirlenmiştir:

Düzey	Dil Sayısı	Konuşur sayısı
0	6	1,818,381,088
1	95	1,917,448,972
2	70	702,091,474
3	166	520,850,402
4	345	240,886,147
5	1,534	587,368,282
6a	2,502	382,441,032
6b	1,025	53,902,649
7	456	12,053,328
8a	286	922,885
8b	432	75,308
9	188	0
Toplam	7,105	6,236,421,567

6-b ve 9 arasındaki diller ölme tehdidi yaşayan diller olarak kabul edilir. Görüldüğü üzere sayıları iki binin üzerindedir. Bu tehlikeyi yaşayan Türk dilleri de vardır. *Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi* kapsamında ölme tehlikesi yaşayan diller ve düzeyleri şu şekilde belirlenmiştir[14]:

Risk Altındaki Türk Dilleri	Ahıska Türkçesi, Başkurtça, Çuvaşça, Hakasça, Kırım Tatarcası, Nogayca, Tuvaca, Yakutça
Kritik Eşikteki Türk Dilleri	Afşar dili, Çalkanca, Dolganca, Gagavuzca, Halaççça, Kumandı Türkçesi, Pamir Kırgızcası, Sibirya Tatarcası, Şorca, Telengitçe, Teleütçe, Tofaca, Tuba Dili
Ölüm Derecesindeki Türk Dilleri	Çulım Türkçesi, Dayı Dili, Duha Dili, Horasan Türkçesi, Fu-yü Kırgızcası, Kırımçakça, Karayca, Lopnor Türkçesi, Salarca, Sarı Uygurca, Sungur Türkçesi, Truhmence, Urumca
Ölü Türk Dilleri	Kumanca, Soyotça

Bu diller Türkiye dışında, çoğu Rusya Federasyonu, İran, Çin gibi ülkelerde konuşur sayısı azalan Türk dilleridir. Benzer bir liste Türkiye'de konuşulan bazı diller için de söz konusudur. Örneğin *Süryanice, Abhazca, Lazca, Ladino* (Sefaradî) ölme tehdidi altındaki diller olarak Ethnologue listesinde yer almaktadır. *Ubıhça* ise son konuşuru (Tevfik Esenç) 1992'de ölen, nesli tükenmiş bir dil olarak listeye girmiştir (bk. Ek-4).

Unesco dünyadaki kaybolma tehlikesi altındaki dilleri belirlemek ve bu dillerin ayakta kalmalarını sağlamak için çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Bu kapsamda hem bu dillerin verilerini sunmak hem de ilgililere yol göstermek farkındalık yaratmak için çeşitli etkinlikler düzenlemektedir. Unesco öncülüğünde 2009'dan itibaren geliştirilen **Tehlikedeki Diller Kırmızı Kitabı**, tehlikedeki dillerin belirlenmesi konusunda çok bilinen bir projedir.[15]

Dünyada ölmek üzereyken veya konuşma dili olarak kullanımını yitirmişken yeniden canlandırılan diller de vardır. İbranice, Aynu (Japonya'da), Sanskrit (Eski Hintçe) bu kapsamda anılabilecek dillerdir.

14 http://www.dergi.tehlikedekidiller.com

15 İlgili web sayfaları: http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/ http://www.endangeredlanguages.com

8.6. Yazı, yazı dili ve konuşma dili

Yazı, dil için yeni bir icattır. Dil ile ilgili bilinmeyen pek çok şeyin altında biraz da yazının yeniliği yatar. Elimizdeki verilere göre, en eski yazı bundan yaklaşık beş bin yıl öncesine, Sümer kültürüne aittir (M.Ö. 3.000). Yukarıda dilin kökeniyle ilgili bölümde de üzerinde durulduğu üzere, yazı öncesi dönem için elimizde fosillerden yola çıkarak yapılmış birtakım tahminlerden öte pek de bir şey yoktur. Yazı dillerin gelişimini inceleme konusunda çok önemli bir veri olagelmiştir.

Dil için böylesine önemli bir olgu olan yazının da ilginç bir hikâyesi vardır. Yazı sistemleri kültürden kültüre kolayca aktarılan sistemler olmuştur. **Sümerliler** (M.Ö. 3000) yazıyı bulmuşlardır ancak **Çinlilerin** (M.Ö. 1500) ve **Mayalıların** (Meksika-Milat sıraları) da kendilerinden önceki yazı sistemlerinden bağımsız olarak kendi yazılarını buldukları bilinmektedir (bk. Coulmas 2002: 190-209; Rogers 2005: 4-5, Gnanadesikan 2009: 2). Esasen bugün Çin yazısı dışındaki diğer yazıların çoğu Mezopotamya kültürlerinden alış veriş sonucunda dünyaya yayılmıştır.

İlk kültürlerin yazıları da farklılık gösteriyordu. Çinlilerin yazısı **ideogram** (düşünce yazısı) adı verilen her bir sözcük için bir sembol kullanılmasına dayanıyordu. Mezopotamya'da da Sümer yazısı **-çivi yazısı** (cuneiform) olarak da adlandırılır- ideogramın bir başka türüne dayanıyordu. Her işaret, karşıladığı nesnenin somut biçimiydi. Bir tür resim yazısıydı (pictogram). İdeogramda işaret soyut bir kavram için de kullanılırken, **piktogram** somut nesneleri işaret eden yazıdır.

Mezopotamya kökenli alfabenin gelişimini gösteren örnekler

Sümer M.Ö. 3000	Akad M.Ö 2400	Asur M.Ö. 700	Sözcük
			Sag "baş"
			Ka "ağız"
			Du/gin/gub "gitmek, yürümek, kalkmak"
			Gud "öküz"
			Udu "koyun"
			Ku "balık"
			Dug "kap"
			Gi "tarakvari bir araç"

(Gnanadesikan 2009: 17)

Mısır ve Hitit yazıları -**hiyeroglif** (kutsal işaret) olarak adlandırılır- da temelde ideografik yazılardır (Friedrich 2000: 32-46).

Alfabenin gelişim çizgisine bakıldığında resimden harfe geçildiği görülür. İdeogram ve alt türü piktogramlar **işaret=sözcük** denkliği üzerine kuruludur. İtiraz edenler olsa da (bk. Coulmas 2002: 41), ideogramlara sözcük yazımına dayalı yazı sistemi (**logogram**) de denir. Sümer ve Çin yazıları gibi ilk yazı örnekleri bu sisteme dayalıdır. Sonraki aşama **işaret=hece** denkliğini karşılar ki buna hece yazısı (syllabogram) denir. Akad çivi yazısı, Elam, Hurri gibi eski yazılar ile Çeroke (Cherokee), Cree gibi kuzey Amerika yerlilerinin yazılarının hece yazısı niteliğinde olduğu bilinmektedir (Coulmas 2002: 62).

Çeroke hece yazısı

(Coulmas 2002: 70)

Son aşama ise **işaret=sesbirim** denkliğine dayalı yazılardır ki bugünkü alfabe anlayışı da bu denklik üzerine kuruludur. Bu tür alfabelerde -**fonografik** alfabe sistemi de denir- her harf dildeki tek bir sesi karşılar. Fenikelilere (M.Ö. 1100) kadar giden bir tarihi vardır. Bu anlamda modern alfabelerin de atası sayılan Fenike alfabesi seslerin işaretlenmesi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Fenike alfabesi Arami, Arap, İbrani, Latin ve Grek alfabelerinin de atasıdır. Kiril alfabesinin de Latin ve Grek alfabelerinin karışımı olduğunu dikkate alırsak bugün dünyanın kullandığı alfabelerin büyük bölümü köken olarak Fenike alfabesi üzerine kurulu alfabelerdir diyebiliriz. Ses=harf denkliğine dayalı alfabeler de ünsüzlerin yazımı temel olmuştur. Fenike kökenli Semitik yazılar (Arap, İbrani) hep ünsüzlerin ya-

zımına dayalı yazılardır. Ünlülerin yazımı bu alfabelerin daha sonraki geliştirilmiş biçimlerinde görülür. **Ünsüz alfabeleri** (consonant alphabets) ve **ebcetler** (abjads) gibi adlar ile anılan bu alfabelerden bazıları şunlardır: Arap, İbrani, Mani, Orta Fars, Fenike, Kenan, Sogd, Süryani, Ugarit.

Fenike kökenli alfabelerden bazıları

Fenike harfi	Ad (anlam)	Ses	İbrani	Arap	Yunan	Latin	Kiril	Ermeni
𐤀	Elif (öküz)	ʾ	א	ا	Αα	Aa	Аа	Ա ա
𐤁	Bet (ev)	b	ב	ب	Ββ	Bb	Бб, Вв	Բբ
𐤂	Gimel (deve)	g	ג	ج	Γγ	Cc, Gg	Гг	Գգ
𐤃	Dalet (kapı)	d	ד	د	Δδ	Dd	Дд	Դդ
𐤄	He (pencere)	h	ה	ه	Εε	Ee	Ее, Єє	Եե, Էէ
𐤅	Vav (çengel)	w	ו	و	(Ϝϝ), Υυ	Ff, Uu, Vv, Ww Yy	Уу	Վվ, Իւ
𐤆	Zayin (silah)	z	ז	ز	Ζζ	Zz	Зз	Զզ
𐤇	Het (duvar)	ḥ	ח	ح	Ηη	Hh	Ии	Հհ
𐤈	Tet (tekerlek	ṭ	ט	ط	Θθ		Ф ф	Թթ
𐤉	Yud (el)	y	י	ي	Ιι	Ii, Jj	Іі	Յյ, Իի
𐤊	Kaph (avuçiçi)	k	כ	ك	Κκ	Kk	Кк	Կկ
𐤋	Lamed (üvendire)	l	ל	ل	Λλ	Ll	Лл	Լլ
𐤌	Mem (su)	m	מ	م	Μμ	Mm	Мм	Մմ
𐤍	Nun (yılan)	n	נ	ن	Νν	Nn	Нн	Նն
𐤎	Sameh (balık)	s	ס	س	Ξξ Χχ	Xx	Хх	Խխ

○	Ayın (göz)	ʿ	ע	ع	Оо	Оо	Оо	Ոո, Оо
⊃	Pe (ağız)	p	פ	ف	Пп	Рр	Пп	Ԥԥ, Փփ
⊀	Sad (av)	ṣ	צ	ص	Ցց		Цц, Чч	Ձձ, ՃՃ, Ցց, Ծծ, Ձձ, Ձձ
Φ	Kaf (iğne başı)	q	ק	ق	Qϙ	Qq		Ҩҩ
⊰	Reş (baş)	r	ר	ر	Рρ	Rr	Рр	Ռռ, Ոո
W	Şin (diş)	š	ש	ش	Σσ	Ss	Сс, Шш	Uu, Ƽƽ
X	Tav (işaret)	t	ת	ت	Тτ	Tt	Тт	Sın

Bugün yaygın olarak kullanılan Latin alfabesi de ses=harf denkliğine dayalıdır. Ancak bu denklik **konuşma dili** ve **yazı dili**nin değişim hızları aynı olmadığından bazı dillerin yazısında değişebilmektedir. Örneğin İngilizce için kullanılan Latin alfabesinde işaret=ses denliğinden söz etmek mümkün değildir. /u/ sesbirimi için iki oo yazıldığı görülür: *foot, boot.* Benzer durumlara Fransızca, İspanyolca gibi dillerde de rastlanır. Bugün ses=harf denkliğinin istisnasız işlediği bir alfabeden söz etmek mümkün değildir (Rogers 2005: 13-14).

Konuşma dili çok daha çabuk değişen, gelişen bir yapıdadır. Bir sözcüğün telaffuzu zaman ve mekâna göre farklılık gösterir. Ancak yazı daha durağandır. Konuşmadaki değişiklikler yazıya hemen yansımaz. Bu nedenle dillerde yazı ve konuşma arasında önemli farklılıklar oluşur. Yukarıda İngilizceden verdiğimiz örnek yanında Türkçeden de örnekler verilebilir. Bugün TDK Yazım Kılavuzu'nda *ağabey* olarak geçen sözcük konuşma dilinde *âbi* gibi telaffuz edilir. Vurgu, ton, ezgi gibi parça üstü sesbirimlerin de yazıda gösterilmemesi yazı ile konuşma arasındaki farkı yaratan etkenlerdendir. *Ali herhalde gelecek* cümlesinde *herhalde* ögesinin nasıl söyleneceği cümlenin olasılık mı kesinlik mi bildireceğini belirler. Cümle, bu sözcük baskılı söylendiğinde kesinlik bildirirken tam tersi durumda olasılık bildirir. Her iki durumda da yazıda ayrı bir işaretleme yapılmaz. Bu nedenle yazıdan yola çıkarak cümlenin anlam alanını anlamak zordur.

9. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE DİLBİLİM ÇALIŞMALARI

9. TÜRKİYE'DE DİLBİLİM ÇALIŞMALARI

Türkiye'de dil ile ilgili ilk çalışmalar daha çok filoloji çerçevesinde art zamanlı yöntemlerle yapılmıştır. Özellikle tarihî metinlerin yayımlanması dil çalışmalarının ilk aşaması olarak görülebilir.

Saussure sonrasında gelişen ve eş zamanlı incelemelere dayanan modern anlamda bir dilbilim çalışması için ise 20. yüzyılın ortalarına bakmak gerekir. **Agop Dilaçar** (1895-1979) ve **Ragıp Hulusi Özdem** (1893-1943) dilbilimin Türkiye'deki ilk önemli isimleridir. Özellikle Dilaçar'ın yayınları dilbilim kuramlarını tanıtan öncü çalışmalardır. 1939'da Prag Okulu'nu tanıtan bir kitap yayımlayan A. Dilaçar'ın *Dil, Diller ve Dilcilik* (1968) adlı eseri de kuramsal yaklaşımlar için önemli bir kaynaktır.

Bu iki ismden sonra **Necip Üçok** ve **Özcan Başkan** (1929-1997) anılması gereken isimlerdir. N. Üçok 1947'de *Genel Dilbilim*, 1951'de *Genel Fonetik* gibi iki önemli eseri okuyucuya sunar. Özcan Başkan bugün bile değerinden bir şey yitirmeyen bir başucu kitabı olan *Lengüistik Metodu*'nu 1967'de yayımlar. **Süheyla Bayrav** (1913-2008) da yapısalcılık ile ilgili ilk önemi esere imza atar: *Yapısal Dilbilim* (1969). Aynı yıllarda **Berke Vardar** (1934-1989) *Dilbilim Sorunları* (1968) adlı eserini yayımlar. B. Vardar gerek yaptığı çeviriler gerekse öğrencileri ile yaptığı çalışmalarla Türkiye'deki dilbilim çalışmalarına büyük katkı yapmıştır. Diğer eserleri arasında *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* (1982) önemli bir yere sahiptir. B. Vardar Saussure'nin *Genel Dilbilim Dersleri* (1976-1978), A. Martinet'in *İşlevsel Genel Dilbilim* (1985) adlı eserlerini de Türkçeye çevirmiştir.

Türkiye'de dilbilimin en önemli isimlerinden biri kuşkusuz **Doğan Naci Aksan** (1919-2010)'dır. *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (1971), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (1977-1982) başta olmak üzere pek çok temel başvuru eserinin sahibi olan Doğan Aksan, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde yetiştirdiği öğrencileriyle de Türk dilbiliminin gelişminde büyük pay sahibi olmuştur.

1980 sonrasına baktığımızda yayın sayısının giderek arttığını görürüz. Ahmet Kocaman, Kamile İmer, Ömer Demircan, Sumru Özsoy, Eser Erguvanlı Taylan, Ayhan Sezer, Zeynel Kıran, Ayşe Kıran, Mehmet Rifat, Ayhan Aksu Koç, Güray König, İclal Ergenç, Fatma Erkman Akerson, Şeyda Özil, Cengiz Tosun, Nadir Engin Uzun, Leyla Uzun, Mustafa Aksan, Yeşim Aksan, Emel Huber, Nalan Büyükkantarcıoğlu, Işıl Özyıldırım, Doğan Günay, Talat Akaslan, Şükrüye Ruhi, Özgür Aydın, Selçuk İşsever, Ümit Deniz Turan, Deniz Zeyrek, Lütfiye Oktar, Semiramis Yağcıoğlu, Ayşen Cem Değer, Aslı Göksel, Ahmet Pehlivan, Gülşat Aygen Tosun, Barış Kabak, Zeynep Erk Emeksiz gibi pek çok isim çalışmalarıyla Türkiye'deki dilbilim yayınlarının zenginleşmesine katkı yapmışlardır.

Dilbilim Araştırmaları dergisi 1990 yılından bu yana Türkiye'deki dilbilim yayınlarının merkezlerinden biri olmuştur. 2013'te kurulan *Dilbilim Derneği* bu alanda çalışan akademisyenleri bir araya getirme yolunda önemli bir adımdır. Ayrıca yirmi yedincisi 2013'te yapılan *Ulusal Türk Dilbilimi Kurultaylarını* da anmak gerekir. On altıncısı yapılan *Uluslar Arası Türk Dilbilimi Kurultayları* uluslar arası araştırmacıların büyük ilgi gösterdiği akademik etkinliklerdendir.

Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve Dokuz Eylül Üniversitesinde Türkçe dilbilim bölümleri; Mersin Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesinde İngilizce dilbilim bölümleri bulunmaktadır. Bu bölümler lisans ve lisansüstü düzeyinde öğrenci almaktadır. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi ve İstanbul Medeniyet Üniversitesindeki dilbilim bölümleri ise henüz lisans düzeyinde öğrenci alımına başlamamıştır. Boğaziçi Üniversitesi'nde ise yalnızca lisansüstü eğitim veren bir dilbilim programı bulunmaktadır. Bu bölümler dışında İngiliz, Fransız, Alman filolojisi bölümlerinde uzmanlık alanı dilbilim olan pek çok araştırmacı bulunmaktadır. Ayrıca son yıllarda Türkoloji bölümlerinde de dilbilimle ilgilenen araştırmacı sayısı giderek artmaktadır.

9.1. Türkoloji ve dilbilim

Türkiye'de Türkoloji ve dilbilim maalesef birbirlerini besleyen alanlar gibi gelişmemiştir. Son yıllara kadar edebiyat ve eğitim fakültelerinin Türk dili ve edebiyatıyla ilgili bölümlerinde dilbilim dersleri yoktu ve bu, önemli bir Türkoloji neslinin dilbilimin temel kazanımlarından haberdar olmadan yetişmesi sonucunu doğurmuştur. Benzer bir durum da dilbilimciler için geçerlidir. Türkiye'deki dilbilimcilerin çoğunun Batı dilleri (İngiliz, Alman ve Fransız) filolojilerinden mezun olması, Türkolojinin verilerinden yararlanmalarını güçleştiren bir olgu olmuştur. Dilbilim ve Türkoloji yayınları incelendiğinde her iki alanın bilim adamlarının birbirlerini "bir şeyleri" bilmemekle suçladıklarına sıkça rastlanır. Buna rağmen, her iki alanda yetişen genç araştırmacıların bu bilim dallarının verilerini kullana-

bilmelerini ve yeni gelişmelerden haberdar olmalarını sağlayacak adımların atıldığını söylemek güçtür.

Kitabın son sözleri olarak bazı kişisel gözlemlerimi paylaşmak istiyorum. Türkiye'de Türkoloji ve dilbilim ilişkisiyle ilgili şu noktaların, okuyucuya sorunların niteliği hakkında - anahatlarıyla da olsa - bir fikir vereceğini düşünüyorum:

a. Türkoloji ve dilbilimin birbirlerini besleyememesinde "tek suçlu" aramak doğru değildir. Türkiye'deki Türkoloji ve dilbilim gelenekleri bu tablonun oluşmasında aynı oranda pay sahibidir. Türkolojinin gelişimi doğası gereği metin odaklı olmuştur. Filoloji ile dilbilim arasındaki temel fark da zaten budur (art zamanlılık-eş zamanlılık). Türkolojide tarihsel metinlerin ortaya çıkarılması ve yayımlanmasıyla ilgili çalışmalara ağırlık verilmiştir. Bu, filolojinin olmazsa olmazıdır ve önemlidir. Ancak tarihsel metin yayınlarına ağırlık verilirken dilin bugününe dair dünyada neler olup bittiğiyle pek ilgilenilmemiştir. Uzun süre bunun eksikliği bile hissedilmemiştir. Dünya dilciliği Saussure, Bloomfield, Chomsky gibi eş zamanlı yaklaşımlarla dilin incelenmesi yönünde kuramlar ileri süren isimlerle sarsılırken Türkiye Türkologlarının büyük çoğunluğu kuramsal yaklaşımlardan haberdar olmadan yetişmiştir. Bugün Türk dili ve edebiyatı bölümlerinin çoğunda dilbilim dersi hâlâ bulunmamaktadır. İşin daha da acı tarafı, yetiştikleri tek doğrucu çevrenin etkisinden kurtulamayıp dilbilimsel çalışmaları küçümseyen veya bunlara direnç gösteren bilim adamlarının bulunuyor olmasıdır.

b. Türkiye'deki dilbilim geleneği de Türkologlardaki önyargının bir benzerini kendi içinde oluşturmuştur. Türkiye'deki dilbilimcilerin çoğunlukla İngiliz, Fransız ve Alman filolojisi mezunu olmaları ve Batı dünyasında neler olup bittiğini takip edebilmeleri en büyük avantajlarıdır. Bu nedenle dilbilimin gelişmesinde bu bölümlerden yetişen bilim adamlarının büyük katkısı vardır. Öte yandan bazı dilbilimcilerde de Türkoloji ve Türkologlara karşı bir önyargı oluşmuştur. Bazı dilbilimcilerin Türkolojiyle ilgili değerlendirmelerine bakıldığında çok büyük emek, bilgi ve beceri isteyen metin çalışmalarının küçümsendiği, çoğu zaman üstten bir bakışla eleştirildiği görülür. Türkoloji verilerinin dilbilim çalışmaları için de değerli özellikler taşıdığı unutulmamalıdır. Yanlışları, eksikleri olsa da Türkoloji çalışmaları göz ardı edilemeyecek bir gelenek oluşturmuştur.

c. Mustafa Kemal Atatürk, Türk Dil Kurumu'nu kurarken bu kurumun çalışma alanlarını "lengüistik (dilbilim)", "filoloji" ve "Türk dili" olarak belirlemiştir. Yani dilbilim Türkiye için yeni değil, yüz yıla yaklaşan geçmişi

olan bir disiplindir. Ancak Türk dili ve diğer filoloji alanlarında pek çok araştırmacı varken dilbilimci sayısı aynı oranda artmamıştır. Üniversitelerde birkaç dilbilim bölümünün öğrenci alıyor olması, bu bilim dalının gelişememesinde etkenlerden biri olmuştur. Bağımsız bir dilbilim bölümü olmayınca, dilbilimcilerin yetişmesi filolojilerdeki araştırmacıların ilgilerine kalmaktadır ki bu da sınırlıdır.

d. Terminoloji en büyük sorunlardan biridir. Türkologların bir dilbilim metnini anlamaları veya dilbilimcilerin bir Türkoloji metnini anlamaları bazen kullanılan terimler yüzünden mümkün olmamaktadır. Adeta "anlaşılmamak" için yazılan bir yazıdan o alana ilgi duyan bir öğrencinin bir şeyler öğrenmesi mümkün değildir. Bilindiği gibi "Ben yeni şeyler ortaya atıyorum" iddiasındaki pek çok araştırmacı işe yeni terimler kullanmakla başlar. Aynı kavram için daha önceden kullanılan 7-8 terim varken, en yeni olma iddiasıyla yeni bir terim daha ortaya atılır. Bu nedenle dil incelemelerimiz terim mezarlığı yaratmıştır diyebiliriz. Terimlerin Türkçe olup olmaması, birleşik yazılıp yazılmaması bile büyük bir sorun olagelmiştir.

e. Her şeye rağmen Türkolojinin genç nesli arasında dilbilimle ilgilenen pek çok kişi yer almaktadır. Türkiye Türkolojisinde Talat Tekin, Osman Nedim Tuna, Efrasiyap Gemalmaz, Rıza Filizok, Günay Karaağaç gibi öncü isimler dilbilimin öneminin kavranmasında etkili olmuşlardır. 2000'li yıllardan itibaren Türkolojinin bu yönde daha çok gelişme kaydettiğini söyleyebiliriz. Çalışmalarında dilbilim bakış açısını kullanan Türkoloji kökenli araştırmacılar arasında Fatma Sema Barutçu Özönder, Hacı Ömer Karpuz, Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Mustafa Uğurlu, Mehmet Aydın, Süer Eker, Filiz Kılıç, Kerime Üstünova, Mevlüt Erdem, Nesrin Bayraktar, Engin Yılmaz, Erdoğan Boz, Mustafa Sarı, Özlem Deniz Yılmaz, Eyüp Bacanlı, Ferhat Karabulut, Kerim Demirci, Hürriyet Gökdayı, İsmail Ulutaş, Ercan Alkaya, Bülent Özkan, Faruk Gökçe, Muna Yüceol Özezen, Sema Aslan Demir, Fevzi Karademir, Ahmet Karadoğan, Mustafa Altun, Özen Yaylagül, Oğuzhan Durmuş, Soner Akşehirli, İbrahim Şahin, Turgay Sebzecioğlu gibi daha pek çok ismi sayabilmekteyiz. Bugün adlarını anamadığım ve akademik kariyerinin henüz başındaki daha genç araştırmacıların dilbilime olan ilgisi ümit verici bir başka durumdur. Üniversite sıralarında dile ve dilbilime merak saran bu gençlerin "dil denen mucizeye" bizlerden daha farklı bakarak ufuk açıcı yeni çalışmalar üreteceklerine inanıyorum.

EKLER

EK-1 ULUSLAR ARASI FONETİK ALFABE

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET (revised to 2005)

CONSONANTS (PULMONIC) © 2005 IPA

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			r					ʀ		
Tap or Flap		ⱱ		ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

CONSONANTS (NON-PULMONIC)

Clicks		Voiced implosives		Ejectives	
ʘ	Bilabial	ɓ	Bilabial	'	Examples:
|	Dental	ɗ	Dental/alveolar	pʼ	Bilabial
!	(Post)alveolar	ʄ	Palatal	tʼ	Dental/alveolar
ǂ	Palatoalveolar	ɠ	Velar	kʼ	Velar
ǁ	Alveolar lateral	ʛ	Uvular	sʼ	Alveolar fricative

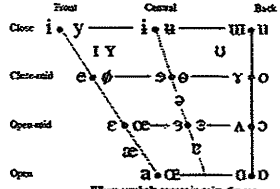
OTHER SYMBOLS

ʍ	Voiceless labial-velar fricative	ɕ ʑ	Alveolo-palatal fricatives
w	Voiced labial-velar approximant	ɺ	Voiced alveolar lateral flap
ɥ	Voiced labial-palatal approximant	ʃ͡ʒ	Simultaneous ʃ and ʒ
ʜ	Voiceless epiglottal fricative		
ʢ	Voiced epiglottal fricative		
ʔ	Epiglottal plosive		

Affricates and double articulations can be represented by two symbols joined by a tie bar if necessary.

k͡p t͡s

VOWELS

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a rounded vowel.

SUPRASEGMENTALS

ˈ	Primary stress
ˌ	Secondary stress
	ˌfoʊnəˈtɪʃən
ː	Long eː
ˑ	Half-long eˑ
˘	Extra-short ĕ
|	Minor (foot) group
‖	Major (intonation) group
.	Syllable break ɹi.ækt
‿	Linking (absence of a break)

DIACRITICS Diacritics may be placed above a symbol with a descender, e.g. ŋ̊

◌̥	Voiceless	n̥ d̥	◌̤	Breathy voiced	b̤ a̤	◌̪	Dental	t̪ d̪
◌̬	Voiced	s̬ t̬	◌̰	Creaky voiced	b̰ a̰	◌̺	Apical	t̺ d̺
◌ʰ	Aspirated	tʰ dʰ	◌̼	Linguolabial	t̼ d̼	◌̻	Laminal	t̻ d̻
◌ʷ	More rounded	ɔʷ	◌ʷ	Labialized	tʷ dʷ	◌̃	Nasalized	ẽ
◌˭	Less rounded	ɔ˭	◌ʲ	Palatalized	tʲ dʲ	◌ⁿ	Nasal release	dⁿ
◌̟	Advanced	u̟	◌ˠ	Velarized	tˠ dˠ	◌ˡ	Lateral release	dˡ
◌̠	Retracted	e̠	◌ˤ	Pharyngealized	tˤ dˤ	◌̚	No audible release	d̚
◌̈	Centralized	ë	◌̴	Velarized or pharyngealized	ɫ			
◌̽	Mid-centralized	e̽	◌̝	Raised	e̝	(ɪ̝ = voiced alveolar fricative)		
◌̩	Syllabic	n̩	◌̞	Lowered	e̞	(β̞ = voiced bilabial approximant)		
◌̯	Non-syllabic	e̯	◌̘	Advanced Tongue Root	e̘			
◌˞	Rhoticity	ɚ a˞	◌̙	Retracted Tongue Root	e̙			

TONES AND WORD ACCENTS

LEVEL			CONTOUR	
é꜒	Extra high	ě or ꜖	˥˩	Rising
é	High	ê	˩˥	Falling
ē	Mid	ė	↗	High rising
è	Low	ȅ	↘	Low rising
ȅ	Extra low	ȇ	↗↘	Rising-falling
↓	Downstep	↗	Global rise	
↑	Upstep	↘	Global fall	

EK-2 DİL AİLELERİ

Ethnologue 17'ye göre Dil Aileleri

Büyük Dil Aileleri

Dil Ailesi	*Dil sayısı*	*Konuşur sayısı*	*Ülke*
Afro-Asyatik	366	362,281,758	Cezayir, Bahreyn, Kamerun, Çad, Kıbrıs, Mısır, Eritre, Etiyopya, Gürcistan, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kenya, Libya, Mali, Malta, Moritanya, Fas, Nijer, Nijerya, Umman, Filistin, Suudi Arabistan, Somali, Sudan, Suriye, Tacikistan, Tanzanya, Tunus, Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri, Özbekistan, Yemen
Avustro-nezya	1,221	345,818,471	Brunei, Kamboçya, Şili, Çin, Cook Adaları, Doğu Timor, Fiji, Fransız Polinezyası, Guam, Endonezya, Kiribati, Madagaskar, Malezya, Marshall Adaları, Mayotte, Mikronezya, Myanmar Nauru, Yeni Kaledonya, Yeni Zelanda, Niue, Kuzey Mariana Adaları, Palau, Papua Yeni Gine, Filipinler, Samoa, Solomon Adaları, Surinam, Tayvan, Tayland, Tokelau, Tonga, Tuvalu, Amerika Birleşik Devletleri, Vanuatu, Viet Nam, Wallis ve Futuna
Hint-Avrupa	436	2,916,732,355	Afganistan, Arnavutluk, Ermenistan, Avusturya, Azerbaycan, Bangladeş, Belarus, Belçika, Bosna Hersek, Brezilya, Bulgaristan, Kanada, Çin, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Fiji, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İzlanda, Hindistan, İran, Irak, İrlanda,, İsrail, İtalya, Letonya, Litvanya, Man Adası, Lüksemburg, Makedonya, Maldivler, Myanmar, Nepal, Hollanda, Norveç, Umman, Pakistan, Peru, Polonya, Portekiz, Romanya, Rusya Federasyonu, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, Güney Afrika, İspanya, Sri Lanka, Surinam, İsveç, İsviçre, Tacikistan, Türkiye, Ukrayna, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri, Vatikan Devleti Venezuela

Nijer-Kongo	1,524	430,784,205	Angola, Benin, Botswana, Burkina Faso, Burundi, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Comoros, Kongo, Fildişi Sahili, Küba, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Ekvator Ginesi, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Gine-Bissau, Kenya, Lesotho, Liberya, Malavi, Mali, Mayotte, Mozambik, Namibya, Nijer, Nijerya, Ruanda, Senegal, Sierra Leone, Somali, Güney Afrika, Güney Sudan, Sudan, Svaziland, Tanzanya, Togo, Uganda, Zambiya, Zimbabve
Çin-Tibet	456	1,268,209,279	Bangladeş, Bhutan, Çin, Hindistan, Kırgızistan, Laos, Myanmar, Nepal, Pakistan, Tayland, Vietnam
Trans-Yeni Gine	475	3,536,267	Doğu Timor, Endonezya, Papua Yeni Gine
Toplam	4,478	5,327,362,335	

Diğer Dil Aileleri

Dil ailesi	*Dil sayısı*	*Konuşur sayısı*	*Ülke*
Algic	41	138,184	Kanada, Amerika Birleşik Devletleri
Altay	62	144,263,862	Afganistan, Azerbaycan, Çin, Gürcistan, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Litvanya, Moldova, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Türkiye, Türkmenistan, Ukrayna, Özbekistan
Amto-Musan	2	520	Papua Yeni Gine
Andamanese	4	501	Hindistan
Arafundi	3	1,960	Papua Yeni Gine
Arai (Left May)	6	2,005	Papua Yeni Gine
Arauan	5	5,870	Brezilya
Avusturalya	203	40,544	Avusturalya
Avustro-Asyatik	171	102,480,229	Bangladeş, Kamboçya, Çin, Hindistan, Laos, Malezya, Myanmar, Tayland, Vietnam
Aymara	3	2,808,740	Bolivya, Peru
Barbacoan	3	24,800	Kolombiya, Ekvator
Bayono-Awbono	2	200	Endonezya
Border	15	17,080	Endonezya, Papua Yeni Gine
Bororoan	2	1,393	Brezilya

Botocudoan	1	10	Brezilya
Caddoan	5	46	Amerika Birleşik Devletleri
Cahuapanan	2	10,370	Peru
Cariban	29	67,396	Brezilya, Kolombiya, Guyana, Surinam, Venezuela
Central Solomons	4	14,810	Solomon Adaları
Chapacuran	4	2,019	Bolivya, Brezilya
Chibchan	20	306,667	Kolombiya, Costa Rica, Honduras, Nicaragua, Panama
Chimakuan	1	0	Amerika Birleşik Devletleri
Chinookan	2	65	Amerika Birleşik Devletleri
Chipaya-Uru	2	1,202	Bolivya
Chocoan	7	113,300	Kolombiya, Panama
Chon	1	0	Arjantin
Çukçi-Kamçatka	5	6,875	Rusya
Chumashan	6	0	Amerika Birleşik Devletleri
Cochimí-Yuman	9	2,780	Meksika, Amerika Birleşik Devletleri
Constructed language	1	Unknown	Poland
Coosan	1	0	Amerika Birleşik Devletleri
Kırma dil (Creole)	88	39,642,125	Antigua ve Barbuda, Avusturalya, Bahamalar, Barbados, Belize, brezilya, Kamerun, Cape Verde Adaları, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kolombiya, Kongo, Curacao, Kongo, Doğu Timor, Ekvator Ginesi, Fransız Ginesi, Gana, Grenada Demokratik Cumhuriyeti, Guadeloupe, Gine-Bissau, Guyana, Haiti, Hindistan, Endonezya, Jamaika, Macao, Malezya, Mauritius, Meksika, Mikronezya, Yeni Kaledonya, Nikaragua, Nijerya, Norfolk Adası, Panama, Papua Yeni Gine, Filipinler, Réunion Saint Lucia, Saint Vincent ve Grenadines, Sao Tome ve Principe, Seyşel Adaları, Sierra Leone, Singapur, Solomon Adaları, Güney Afrika, Güney Sudan, Sri Lanka, Surinam, Tanzanya, Trinidad ve Tobago, Turks ve Caicos Adaları, ABD Virgin Adaları, Uganda, Amerika gösteren Birleşik Devletleri, Vanuatu

İşaret dilleri (deaf sign language)	136	4,849,668	Afganistan, Arnavutluk, Cezayir, Arjantin, Ermenistan, Avusturalya, Avusturya, Belçika, Bolivya, Brezilya, Bulgaristan, Kanada, Çad, sili, cin, Kolombiya, Kosta Rika, Hırvatistan, Küba, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Dominik Cumhuriyeti, Ekvator, Mısır, El Salvador, Estonya, Etiyopya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Gana, Yunanistan, Guatemala, Gine, Honduras, Hong Kong, Macaristan, İzlanda, Hindistan, Endonezya, İran, İrlanda, İsrail, İtalya, Jamaika, Japonya Uzay, Ürdün, Kenya, Laos, Letonya, Libya, Litvanya, Madagaskar, Malezya, Mali, Malta, Mauritius, Meksika, Moldova, Moğolistan, Fas, Mozambik, Namibya, Nepal, Hollanda, Yeni Zelanda, Nikaragua, Nijerya, Norveç, Pakistan, Panama, Paraguay, Peru, Filipinler, Polonya, Portekiz, Porto Riko, Romanya, Rusya, Suudi Arabistan, Sırbistan, Sierra Leone, Singapur, Slovakya, Güney Afrika, Güney Kore, İspanya, Sri Lanka, İsveç, İsviçre, Tayvan, Tanzanya, Tayland, Trinidad ve Tobago, Tunus, Türkiye, Uganda, Ukrayna, Birleşik Krallık, Amerika gösteren Birleşik Devletleri, Uruguay, Venezuela, Viet Nam, Zambiya, Zimbabve
Dravid	84	229,317,060	Hindistan, Nepal, Pakistan
East Bird's Head-Sentani	8	71,730	Endonezya
East Geelvink Bay	12	8,005	Endonezya
Doğu Yeni Britanya	6	13,800	Papua Yeni Gine
Doğu Trans-Fly	4	6,760	Avusturalya, Papua Yeni Gine
Eskimo-Aleut	10	110,310	Kanada, Grönland, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri
Eyak-Athabaskan	39	207,614	Kanada, Amerika Birleşik Devletleri
Fas	2	2,840	Papua Yeni Gine
Guajiboan	5	38,700	Kolombiya
Guaykuruan	4	50,100	Arjantin, Brezilya
Haida	2	55	Kanada
Harákmbut	2	810	Peru

Hmong-Mien	38	9,334,875	Çin, Laos, Vietnam
Huavean	4	14,670	Meksika
Iroquoian	9	14,543	Kanada, Amerika Birleşik Devletleri
Jabutian	2	3	Brezilya
Japon	12	123,082,850	Japonya
Jean	13	44,335	Brezilya
Jicaquean	1	350	Honduras
Jivaroan	4	89,630	Ekvator, Peru
Karajá	1	2,670	Brezilya
Kartvel	5	4,854,510	Gürcistan, İsrail, Turkey
Katukinan	2	10	Brezilya
Kaure	3	900	Endonezya
Kaweskaran	1	12	Şili
Keresan	2	10,670	Amerika Birleşik Devletleri
Khoisan	24	501,709	Angola, Botswana, Namibya, Güney Afrika, Tanzanya
Kiowa-Tanoan	5	6,350	Amerika Birleşik Devletleri
Kwomtari	3	1,510	Papua Yeni Gine
Lakes Plain	19	8,430	Endonezya
İzole diller (language isolate)	75	67,317,296	Bolivya, Brezilya, Kanada, Şili, Kolombiya, Ekvator, Hindistan, Endonezya, Japonya, Mali, Meksika, Nepal, Nijerya, Pakistan, Papua Yeni Gine, Peru, Rusya, Güney Kore, İspanya, Amerika Birleşik Devletleri, Venezuela
Lencan	1	0	Honduras
Lower Mambe ramo	2	800	Endonezya
Maiduan	3	4	Amerika Birleşik Devletleri
Maipurean	54	705,169	Bolivya, Brezilya, Kolombiya, Guyana, Honduras, Peru, Puerto Rico, Surinam, Venezuela
Mairasi	3	4,385	Endonezya
Mapudungu	2	260,620	Şili
Mascoyan	4	23,720	Paraguay
Matacoan	7	60,280	Arjantin, Bolivya, Paraguay
Maxakalian	2	1,270	Brezilya
Mayan	31	6,523,182	Belize, Guatemala, Meksika
Maybrat	2	25,000	Endonezya

Misumalpan	4	192,450	Nikaragua
Miwok-Costanoan	8	20	Amerika Birleşik Devletleri
Mixe-Zoquean	17	153,650	Meksika
Karışık (Mixed) diller	22	1,463,005	Ermenistan, Çin, Ekvator, Fransa, Almanya, Neşesini, Guatemala, Gine, İrlanda, Malavi, Mikronezya, Nijer, Norveç, Rusya, Sırbistan, Güney Afrika, İspanya, İsveç, Tanzanya, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri
Mongol-Langam	3	1,970	Papua Yeni Gine
Mosetenan	1	5,320	Bolivya
Muran	1	360	Brezilya
Muskogean	6	15,640	Amerika Birleşik Devletleri
Nambiquaran	6	1,068	Brezilya
Nilo-Saharan	198	41,787,061	Cezayir, Benin, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Mısır, Eritre, Etiyopya, Kenya, Mali, Nijer, Nijerya, Güney Sudan, Sudan, Tanzanya, Uganda
Nimboran	5	8,500	Endonezya
Kuzey Bougainville	4	10,020	Papua Yeni Gine
Kuzey Kafkas	33	6,439,588	Azerbaijan, Gürcistan, Rusya
Otomanguean	176	1,686,494	Meksika, Nicaragua
Paezan	4	61,000	Kolombiya
Palaihnihan	2	10	Amerika Birleşik Devletleri
Panoan	21	37,424	Bolivya, Brezilya, Peru
Pauwasi	5	3,710	Endonezya, Papua Yeni Gine
Piawi	2	2,600	Papua Yeni Gine
Pidgin	14	723	Avusturalya, Kanada, Hindistan, Endonezya, Liberya, Nauru, Nijerya, Papua Yeni Gine, Paraguay, Güney Afrika, Surinam, Zambia
Pomoan	6	48	Amerika Birleşik Devletleri
Puinavean	7	6,205	Brezilya, Kolombiya
Quechuan	45	9,096,020	Arjantin, Bolivya, Şili, Kolombiya, Ekvator, Peru
Ramu-Lower Sepik	32	66,005	Papua Yeni Gine

Sahaptian	5	325	Amerika Birleşik Devletleri
Salish	25	3,408	Kanada, Amerika Birleşik Devletleri
Sálivan	3	18,630	Kolombiya, Venezuela
Senagi	2	2,960	Endonezya, Papua Yeni Gine
Sepik	55	162,704	Papua Yeni Gine
Siouan-Catawban	14	33,399	Kanada, Amerika Birleşik Devletleri
Skou	8	5,665	Endonezya, Papua Yeni Gine
Somahai	2	2,200	Endonezya
Güney Bougainville	9	68,700	Papua Yeni Gine
Güney-Central Papuan	22	16,300	Endonezya, Papua Yeni Gine
Tacanan	5	4,590	Bolivya
Tai-Kadai	94	80,935,542	Çin, Hindistan, Laos, Myanmar, Thailand, Viet Nam
Tarascan	2	235,000	Meksika
Tequistlatecan	2	3,480	Meksika
Tiniguan	1	2	Kolombiya
Tor-Kwerba	24	16,195	Endonezya
Torricelli	57	113,705	Papua Yeni Gine
Totonacan	12	282,250	Meksika
Tsimshian	3	1,890	Kanada
Tucanoan	23	30,308	Brezilya, Kolombiya, Ekvator, Peru
Tupian	66	5,028,652	Bolivya, Brezilya, French Guiana, Paraguay, Peru
Sınıflandırılmamış (unclassified)	53	374,403	Afganistan, Avusturalya, Brezilya, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Çin, Kolombiya, Etiyopya, Haiti, Hindistan, Endonezya, Moritanya, Nikaragua, Nijerya, Papua Yeni Gine, Peru, Güney Afrika, İspanya, Birleşik Krallık, Venezuela, Vietnam
Ural	37	20,901,963	Estonya, Finlandiya, Macaristan, Letonya, Norveç, Rusya, İsveç
Uto-Aztecan	57	1,910,412	El Salvador, Meksika, Amerika Birleşik Devletleri
Wakashan	6	1,188	Kanada, Amerika Birleşik Devletleri
Batı Papuan	23	269,425	Endonezya

Wintuan	3	0	Amerika Birleşik Devletleri
Witotoan	7	17,478	Kolombiya, Peru
Yaguan	1	5,690	Peru
Yanomaman	4	31,670	Brezilya, Venezuela
Yele-Batı New Britain	3	6,550	Papua Yeni Gine
Yeniseian	2	211	Rusya
Yokutsan	1	50	Amerika Birleşik Devletleri
Yuat	6	7,700	Papua Yeni Gine
Yukaghir	2	740	Rusya
Yukian	2	3	Amerika Birleşik Devletleri
Zamucoan	2	6,100	Paraguay
Zaparoan	4	95	Ekvator, Peru
Toplam	2,627	909,059,232	

Bazı Dil Ailelerinin Alt Grupları

1-Afro-asyatik diller[2]
Berber dilleri
Antik Berber, Kabyle, Tamazight, Tuareg
Çad dilleri
Hausa
Cushitic dilleri
Afaan-Oromo, Afar, Awngi, Beja, Blin, Somali, Xamtanga
Mısır dilleri
Antik Mısır, Koptik
Omotik dilleri
Bench, Dizin, Wolaytta
Sami dilleri
Akad, Arapça, Aramice, Asur Yeni Aramice, Kenan, , Keldani Yeni Aramice, İbranice, Yahudi Yeni Aramice, Malta, Fenike, Süryani, Ugarit, Batı Yeni Aramice
2-Algonkin dilleri (Kızılderili halkları)
Abenaki, Algonquin, Arapaho, Blackfoot, Cheyenne, Chippewa, Cree, Delaware, Fox,Massachusett, Miami, Mikmaq, Montagnais, Naskapi, Ojibwe, Oji-Cree, Ottawa, Potawatomi, Shawnee

1 http://www.omniglot.com/writing/langfam.htm

3-Altay Dilleri

Mongol dilleri

Buryat, Kalmuk, Moğolca

Tunguz / Mançu-Tunguz dilleri

Even, Evenki, Cürcen, Mançu, Nanai, Orok / Uilta, Xibe

Türk dilleri

Altay, Äynu, Azeri, Başkur, Çuvaş, KırımnıTatar, Gagavuz, Karaçay-Balkar,Karaim, Karakalpak, Kazak, Hakas, Kırımçak, Kumuk, Kırgız, Nogay, Salar, Şor, Tatar, Tofa, Türkçe, Türkmen, Tuva, Urum, Uygur, Özbek, Yakut

4-Arawakan dilleri (Güney Amerika yerli)

Baniwa, Garifuna, Tariana, Wayuu

5-Avustıuro-asyatik diller

Mon-Kmer

Kmer, Vietnam

Munda dilleri

Gadaba, Ho, Kurukh, Mundari, Santali, Sora

6- Avustural ya dilleri

Pama-Nyungan

Alyawarr, Guugu Yalandji, Kala Lagaw Ya, Martu Wangka, Warlpiri

7- Avusturo-nezya dilleri

Formosan dilleri

Amis, Atayal

Malayo-Polinez dilleri

Fijice, Filipince, Hawaiice, Hiligaynon, Iban, Iloko, Endonezyaca, Cavaca, Kiribati, Malayca, vb.

8-Aymara dilleri

Aymara

9-Barbacoan dilleri

Cha'palaachi, Guambiano

10-Kafkas dilleri

Kuzey Doğu Kafkas dilleri

Aghul, Akhvakh, Andi, Archi, Avar, Bagvalal, Bats, Botlikh, Budukh, Kafkas Albanian, Chamalal, Chechen, Dargwa, Godoberi, Hinukh, Hunzib, Inguş, Karata, Khinalug, Khwarshi, Kryts, Kubachi, Lak, Lezgice, Rutul, Tabassaran, Tindi, Tsakhur, Tsez, Udi

Kuzey Batı Kafkas dilleri

Abaza, Abhaz, Adige, Kabardin, Ubıh

Güney Kafkas dilleri

Gürcüce, Lazca, Mingrelian, Svan

11-Chibchan dilleri

Kuna

12-Dravid dilleri

Badaga, Brahui, Gondi, Jatapu, Kannada, Kodava, Kolam, Konda, Koya, Kurukh, Malayalam, Mukha Dora, Savara, Sunuwar, Tamil, Telugu, Tulu, Yerukula

13-Eskimo-Aleut dilleri

Aleut, Greenlandic, Inuktitut, Iñupiaq, Yup'ik

14-Hmong-Mien dilleri

Hmong, Iu Mien

15-Hint-Avrupa dilleri

Arnavut dilleri

Arnavutça, Arvanitic

Ermeni dilleri

Ermenice

Baltık dilleri

Letonca, Litvanca

Kelt dilleri

Bretonca, Celtiberian, Cornish, İrlandaca, İskoç Galcesi, Galce vb.

Cermen dilleri

Afrikaans, Alsas, Danca, Hollandaca, İngilizce, Faroe Flamanca, Almanca, Gotik, İzlanda, Aşağı Almanca, Lüksemburgca, Norveç Kuzey Frizce, Eski İngilizce, İsveççe, Almanca, İsviçre Batı Frizce, Yidiş

Yunan dilleri

Yunanca

Hint-İran dilleri

Hint-Aryan dilleri

Awadhi, Assamais, Bengalce, Bhojpuri, Chakma, Dhivehi, Gujarati, Hintçe, Keşmir, Konkani, Kotia, Kutchi, Maithili, Marathi, Marwari, Modi, Nepal, Oriya, Pencap, Rajasthani, Roman, Saraiki, Sindhi, Sinhala Sourashtra, Sugali, Sylheti, Urduca

İran Dilleri

Avesta, Belüci, Dari, Gilaki, Juhuri, Kürtçe, Mazandarani, Osetçe, Farsça, Part, Peştuca, Shabaki, Tacikçe, Talış, Tatça, Wakhi, Yaghnobi, Zazaca

Roman dilleri

Aragon, Aranese, Aromanian Asturian, Katalan, Korsika, Fransızca, Friulian, Galiçya, Gallo | Ceneviz, Guernésiais, İtalyanca, Jèrriais, Ladino, Ladin, Latin, Lombard, Mirandese, Moldovca, Occitan, Piedmontese, Portekizce, Romence, Romanş, Sardunya, Sicilya, İspanyolca, Venedik, Valon

Slav dilleri

Belarus, Boşnakça, Bulgarca, Hırvatça, Çekçe, Kashubian, Makedonya, Karadağ, Eski Kilise Slav, Lehçe, Rusya, Rusyn, Sırpça, Silesian, Slovakça, Slovence, Sorbian, Ukraynaca

16-Iroquoian dilleri

Cayuga, Cherokee, Mohawk, Oneida, Tuscarora, Wynadot

17-Japon / Japonyaese-Ryukyuan dilleri

Japonyaese, Okinawan

18-Jivaroan dilleri

Achuar-Shiwiar

19-Khoisan dilleri

Khoekhoe (Nama), Nlng (Nlŋ!ke)

20-Mayan dilleri

Aguacateco, Huasteco, Kaqchikel, K'iche', Mam, Q'eqchi', Tsotsil, Tzeltal, Yucatec Maya

21-Misumalpan dilleri

Miskito

22-Na-Dené dilleri

Apaçi, Chipewyan, Eyak, Gwich'in, Hän, Navajo

23-Nijer-Kongo dilleri

Bantu dilleri

Bemba, Chichewa, Duala, Ewondo, Ganda/Luganda, Herero, Kinyarwanda, Kirundi, Lingala, Loma, Mandekan, Mende, Kuzey Ndebele, Kuzey Sotho, Oshi Wambo, Ronga, Shona, Güney Ndebele, Güney Sotho, Swahili, Swati, Tofa, Tshiluba, Tsonga, Tswana, Tumbuka, Venda, Xhosa, Zulu

Bantoid dilleri

Bamum

Gur dilleri

Dagbani, Mossi

Kru dilleri

Bassa

Kwa dilleri

Akan, Ga, Twi

Mande dilleri

Bambara, Kpelle, Loma, Mende, Susu, Vai

Senegambiya dilleri

Fula(ni), Wolof

Volta-Nijer dilleri

Ewe, Igbo, Yorùbá

24-Nil-sahara dilleri

Acholi, Dholuo, Dinka, Kanuri, Karamojong, Maasai, Nuer, Shilluk, Zarma

25-Oto-Manguean dilleri

Çinnteco, Mazahua, Mazatec, Mixtec, Otomi, Zapotec

26-Panoan dilleri

Amahuaca

27-Quechuan dilleri

Ayacucho Quechua, Quechua

28-Çin-Tibet dilleri

Çin dilleri

Dungan, Cantonese, Gan, Hakka, Mandarin, Shanghainese, Tayvanca, Teochew, Xiang

Tibet-Burma dilleri

Burmese, Dzongkha, Garo, Kayah Li, Lepcha, Limbu, Lisu, Manipuri, Mizo, Naxi, Nepal Bhasa / Newari, Sunuwar, Tangut, Tibetan, , Tujia, Yi

29-Siouan dilleri

Crow, Dakota, Lakota, Osage, Winnebago

30-Tai-Kaidai dilleri

Ahom, Bouyei, Dehong Dai, Kam, Lanna, Lao, Lue, Shan, Tai Dam, Thai, Zhuang

31-Tupi-Guarani dilleri

Guarani, Nheengatu

32-Ural dilleri

Fin dilleri

Estonca, Fince, Karelian, Kven, Livonian, Veps, Võro, Votic

Mari dilleri

Hill Mari & Meadow Mari

Mordvin dilleri

Erzya, Moksha

Perm dilleri

Komi, Udmurt

Sámi dilleri

Inari Sámi, Kildin Sámi, Lule Sámi, Kuzey Sámi, Pite Sámi, Skolt Sámi, Güney Sámi, Ter Sámi, Ume Sámi

Samoyet dilleri

Enets, Nenets

Ugor dilleri

Macarca, Khanty, Mansi

33-Uto-Aztek dilleri

Comanche, Hopi, O'odham, Nahuatl, Pipil, Shoshone, Tepehuán, Yaqui

34-Yenisei

Ket

35-Zaparoan dilleri

Arabela, Záparo

Bir Dil Ailesine Bağlı Olmayan Diller (Language isolates)

Ainu, Baskça, Burušaski, Eskayan, Haida, Korece, Mapuche, Nivkh, Purepecha, Seri, Sümerce

Kırma Diller (Creoles)

Aukaans/Ndjuká, Bislama, Cape Verdean Creole, Chavacano, French Guianese, Creole, Guadeloupean Creole, Haitian Creole, Jamaican, Mauritian Creole, Nagamese, Papiamento, Pijin, Saramaccan, Seychelles Creole, Sranan, Tok Pisin

Uluslar Arası Yapay Diller (Constructed languages)

Blissymbolics, Esperanto, Folkspraak, Ido, Interglossa, Interlingua, Interlingue/Occidental, Lingua Franca Nova, Lojban, Novial, Slovio, Volapük

EK-3 ALTAY DİL AİLESİ

Altay (Altaic) Dil Ailesi'nin Ethnologue 17'ye Göre Sınıflandırılması[2]

A- MOĞOL (MONGOLIC) (13)

A.1. Doğu (12)

Dagur (1)

Daur [dta][3] (Çin)

Mongour (5)

Bonan [peh] (Çin)

Dongxiang [sce] (Çin)

Kangjia [kxs] (Çin)

Tu [mjg] (Çin)

Yugur, East [yuy] (Çin)

Oyrat-Khalkha (6)

Khalkha-Buryat (5)

Buryat (3)

Buryat, Çin [bxu] (Çin)

Buryat, Moğolistan [bxm] (Moğolistan)

Buryat, Rusya [bxr] (Rusya)

Asıl Moğolca (2)

Moğolca, Halh [khk] (Moğolistan)

Moğolca, Çevre [mvf] (Çin)

Oyrat-Kalmuk-Darkhat (1)

2 Ethnologue'deki bu sınıflandırma daha çok coğrafyaya dayanmaktadır. Çeşitli ölçülere göre dil sınıflandırmaları yapılabilmektedir. Yukarıdaki sınıflandırmada Türkiye Türkolojisinde dil olarak kabul edilmeyen pek çok "dil" vardır. Bununla ilgili açıklama "Dünya Dilleri" başlığı altındaki dipnotta görülebilir. Neyin dil olduğu tartışmasının bugün dilbilimsel yönleri olduğu gibi politik yönleri de vardır. Örneğin "Türk dilleri"nin sayısını artırmaya çalışanlar olduğu gibi, tek bir Türk dili vardır diyenler de vardır. Evrensel tek ölçü olan karşılıklı anlaşılabilirlik, bazı konuların çözümünde yetersiz kalabilmektedir. Sınıflandırmada dikkat çeken bir diğer nokta Japonca ve Korecenin Altay dil ailesine dâhil edilmemesidir. Bu iki dilin Altay ailesiyle olan ilişkisi de tartışmalıdır.

3 Sınıflandırmada [ ] parantezi içindeki biçimler dillerin uluslar arası kısaltmalarıdır. ( ) parantezi içinde ise dillerin konuşulduğu ülkeler yer almaktadır.

Kalmuk-Oyrat [xal] (Rusya)

A.2. Batı (1)

Mogoli [mhj] (Afganistan)

B- TUNGUZ (TUNGUSIC) (12)

B.1.Kuzey (4)

Even (1)

Even [eve] (Rusya)

Evenki (2)

Evenki [evn] (Çin)

Oroqen [orh] (Çin)

Negidal (1)

Negidal [neg] (Rusya)

B.2. Güney (8)

Güneydoğu (5)

Nanaj (3)

Nanai [gld] (Rusya)

Orok [oaa] (Rusya)

Ulch [ulc] (Rusya)

Udihe (2)

Oroch [oac] (Rusya)

Udihe [ude] (Rusya)

Güneybatı (3)

Cürcen [juc] (Çin)

Mançu [mnc] (Çin)

Xibe [sjo] (Çin)

C- TÜRK (TURKIC) (40)

Urum [uum] (Gürcistan)

C.1.Bulgar (1)

Çuvaş [chv] (Rusya)

C.2.Doğu (7)

Ainu [aib] (Çin)

Çagatay [chg] (Türkmenistan)

Ili Türkçesi [ili] (Çin)

Uygur [uig] (Çin)

Özbek, Kuzey [uzn] (Özbekistan)

Özbek, Güney [uzs] (Afganistan)

Sarı Uygur, Batı [ybe] (Çin)

C.3. Kuzey (8)

Altay, Kuzey [atv] (Rusya)

Altay, Güney [alt] (Rusya)

Dolgan [dlg] (Rusya)

Karagas [kim] (Rusya)

Hakas [kjh] (Rusya)

Şor [cjs] (Rusya)

Tuva [tyv] (Rusya)

Yakut [sah] (Rusya)

C.4. Güney (12)

Kırım Tatar [crh] (Ukrayna)

Kaşkay [qxq] (İran)

Halaç, Turkic [klj] (İran)

Salar [slr] (Çin)

Azeri (3)

Azeri, Kuzey [azj] (Azerbaycan)

Azeri, Güney [azb] (İran)

Selçuk [slq] (İran)

Türk (4)

Balkan Gagauz Turkçesi [bgx] (Türkiye)

Gagauz [gag] (Moldova)

Horasan Türkçesi [kmz] (İran)

Türkçe [tur] (Türkiye)

Türkmen (1)

Türkmen [tuk] (Türkmenistan)

C.5. Batı (11)

Aral-Kafkas (4)

Karakalpak [kaa] (Özbekistan)

Kazak [kaz] (Kazakistan)

Kırgız [kir] (Kırgızistan)

Nogay [nog] (Rusya)

Güney-Caspian (4)

Karaçay-Balkar [krc] (Rusya)

Karaim [kdr] (Litvanya)

Kırımçak [jct] (Ukrayna)

Kumuk [kum] (Rusya)

Ural (3)

Başkurt [bak] (Rusya)

Çulım [clw] (Rusya)

Tatar [tat] (Rusya)

EK-4. Türkiye'deki Diller ve Statüleri[4]

(Ethnologue 17'ye göre)

Dil	Özellikler
Abaza [abq]	10,000 konuşur Türkiye'dedir (1995). *Statüsü:* 4 (Eğitim). *Diğer İsimleri:* Abazin, Abazintsy, Ahuwa, Tapanta *Lehçeleri:* Aşkar, Bezshagh, Tapanta. *Dil Ailesi:* Kuzey Kafkas, Batı Kafkas, Abhaz-Abazin *Açıklamalar:* Müslüman.
Abhaz [abk]	Kuzeydoğu, Çoruh; Kuzeybatı; Bolu - Sakarya. 4,000 konuşur Türkiye'dedir (1980). Nüfus: 39,000 kişi (Johnstone ve Mandryk 2001). *Statüsü:* 6b (Tehdit Altında). *Diğer İsimleri:* Abxazo *Lehçeleri:* Abzhui, Bzyb, Samurzakan. *Dil Ailesi:* Kuzey Kafkas, Batı Kafkas, Abhaz-Abazin *Açıklamalar:* Müslüman (Sünni).
Adige [ady]	Orta ve batı Anadolu, Kayseri, Tokat, Karaman Maraş vb. 278,000 konuşur (2000). 6,410 kişi tek dilli (1965 sayımı). Nüfus: 130,000 (1965 sayımı). *Statüsü:* 4 (Eğitim). *Diğer İsimleri:* Adygey, Çerkes, Circassian *Dil Ailesi:* Kuzey Kafkas, Batı Kafkas, Çerkes *Açıklamalar:* Müslüman (Sünni).
Antik Süryani (Syriac) [syc]	Birinci dil olarak konuşan bilinmiyor. *Statüsü:* 9 (Hareketsiz). *Diğer İsimleri:* Ancient Syriac, Classical Syriac, Lishana Atiga, Suryaya, Suryoyo *Lehçeleri:* Doğu Syriac, Batı Syriac. Syrian churches: Doğu (Nasturi), Ortodoks (Jacobite), ve Katolik (Melkite, Maronite). *Dil Ailesi:* Afro-Asyatik, Semitik, Orta, Arami, Doğu *Açıklamalar:* Hristiyan.

4 Tablodaki veriler Ethnologue 17'ye aittir. Bazı bölümlerde küçük değişiklikler yapılmıştır.

Arapça, Mezopotamya [acm]	Diyarbakır, Mardin ve Siirt. 100,000 konuşur Türkiye'dedir. *Statüsü:* 6a (Canlı). Tanınmış ulus dili. *Lehçeleri:* Anatolian Cluster. *Dil Ailesi:* Afro-Asyatik, Semitik, Orta, Güney, Arap *Açıklamalar:* Hristiyan, Yahudi.
Arapça, Kuzey Mezopotamya [ayp]	Mardin ve Siirt. 400,000 konuşur Türkiye'dedir (1992). *Statüsü:* 6a (Canlı). *Diğer İsimleri:* Syro-Mesopotamian Vernacular Arabic *Dil Ailesi:* Afro-Asyatik, Semitik, Orta, Güney, Arap *Açıklamalar:* Müslüman, Hristiyan.
Arnavutça, Tosk [als]	Batı Türkiye (dağınık olarak). 15,000 konuşur Türkiye'dedir (1980). 1,100 kişi tek dilli (1965 sayımı). Nüfus: 65,000. *Statüsü:* 6b (Tehdit Altında). *Diğer İsimleri:* Shqip *Dil Ailesi:* Hint-Avrupa, Arnavut, Tosk *Açıklamalar:* Müslüman (Sünni).
Azeri, Güney [azb]	Kars. 530,000 konuşur Türkiye'dedir. *Statüsü:* 4 (Eğitim). *Diğer İsimleri:* Azerbaijani *Lehçeleri:* Kars. *Dil Ailesi:* Altay, Türk, Güney, Azerbaijani *Açıklamalar:* Müslüman.
Balkan Gagavuz [bgx]	Surguç lehçesi Edirne'de. Ayrıca Bulgaristan, Yunanistan ve Makcedonya'da. 327,000 konuşur Türkiye'dedir (Johnstone 1993). 7,000 Surguç (1965) ve 320,000 Yürük. Tüm ülkelerdeki toplam nüfusu: 331,000. *Statüsü:* 7 (Yön Değiştiren). *Diğer İsimleri:* Balkan Türk *Lehçeleri:* Gajol, Gerlovo, Karamanli, Kyzylbash, Surguç, Tozluk, Yürük (Konyar, Yörük). *Dil Ailesi:* Altay, Türki, Güney, Turk *Açıklamalar:* Moldova, Bulgaristan ve Romanya Gagavuzcasından [gag] farklı . Hristiyan.

Bulgarca [bul]	Edirne ve diğer batı bölgelerde dağınık olarak. 300,000 konuşur Türkiye'dedir (Johnstone ve Mandryk 2001). Bulgar göçmenleri.
	Statüsü: 5 (Dağınık)[2].
	Diğer İsimleri: Pomak
	Lehçeleri: Pomak.
	Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Slav, Güney, Doğu
	Açıklamalar: Müslüman (Sünni).
Domari (Çingene) [rmt]	Çoğunlukla batıda; doğuda daha az. 28,500 konuşur. (Gunnemark ve Kenrick 1985).
	Statüsü: 6a (Canlı).
	Diğer İsimleri: Gypsy, Orta Doğu Roman
	Lehçeleri: Belüci, Karaşi, Maraşi.
	Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Indo-Iranian, Indo-Aryan, Central zone, Dom
	Açıklamalar: 500,000 Çingene, Türkiye'de Domari veya Romancanın çeşitli lehçelerini konuşmaktadır (Gunnemark ve Kenrick 1985). Müslüman.
Ermenice [hye]	Çoğunlukla Istanbul'da ve doğuda dağınık. 40,000 konuşur Türkiye'dedir (1980). 1,000 tek dilli (1965 sayımı).
	Nüfus: 70,000 Türkiye'de (1980).
	Statüsü: 6b (Tehdit Altında).
	Diğer İsimleri: Armjanski, Armenian, Haieren, Somkhuri
	Lehçeleri: Batı Ermenicesi.
	Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Ermeni
	Açıklamalar: Hristiyan, Müslüman.
Gürcüce [kat]	Kuzey ve Kuzeybatı Anadolu. Artvin, Ordu, Sakarya. 40 000 konuşur Türkiye'dedir (1980). 4,000 kişi tek dilli (1965 sayımı). Nüfus: 91,000.
	Statüsü: 6b (Tehdit Altında).
	Diğer İsimleri: Gruzin, Kartuli
	Lehçeleri: Imerxev.
	Dil Ailesi: Kartvelyan, Gürcü
	Açıklamalar: Müslüman (Sünni).

Hértevin	Siirt. **Çoğu** batıya göçmüştür. 1,000 konuşur (1999 H. Mutzafi).
[hrt]	*Statüsü:* 6a (Canlı).
	Lehçeleri: Asıl Hértevin (Arton), Jinet, Umraya.
	Dil Ailesi: Afro-Asyatik, Semitik, Central, Arami, Doğu, Orta, Kuzeydoğu
	Açıklamalar: Hristiyan (Keldani).
Kabardin	Uzun Yayla platosu (Kayseri); Samsun; Amasya; Çorum. 1,000,000 konuşur Türkiye'dedir (2005 Çerkes Derneği).
[kbd]	*Statüsü:* 5 (Gelişen).
	Dil Ailesi: Kuzey Kafkas, Batı Kafkas, Circassian
	Açıklamalar: Müslüman (Sünni).
Kazakça	Manisa, Salihli; Istanbul; Kayseri. 600 konuşur Türkiye'dedir (1982).
[kaz]	*Statüsü:* 4 (Eğitim).
	Diğer İsimleri: Kaisak, Kazakhi, Kazax, Kosach, Qazaqi
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Batı, Aral-Kafkas
	Açıklamalar: Müslüman.
Kırgızca	Van (Ulupamir köyü) ve Kars. 1,140 konuşur Türkiye'dedir (1982).
[kir]	*Statüsü:* 4 (Eğitim).
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Batı, Aral-Kafkas
	Açıklamalar: Afganistan göçmeni Türk vatandaşıdırlar. Müslüman (Sünni).
Kırım Tatar	Ankara, Polatlı, Karakuyu, çeşitli köyler. 2,000 konuşur Türkiye'dedir.
[crh]	*Statüsü:* 5 (Gelişen).
	Diğer İsimleri: Kırım Türkçesi
	Lehçeleri: Orta Kırım, Kuzey Kırım (Kırım Nogay), Güney Kırım.
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Güney
	Açıklamalar: Müslüman.
Kumukça	Birkaç köy.
[kum]	*Statüsü:* 6b (Tehdit Altında).
	Diğer İsimleri: Kumuklar, Kumuki
	Lehçeleri: Buinak, Khaidak, Khasav-Yurt.
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Batı, Güney-Kafkas
	Açıklamalar: Müslüman.

Kürtçe, Kuzey [kmr]	15 000 000 konuşur Türkiye'dedir (McCarus 2009). Yaklaşık %20'si tek dilli (özellikle Hakkari ve Şırnak'ta). Tüm ülkelerdeki toplam nüfus: 20, 210, 872. *Statüsü:* 3 (Yaygın iletişim). *Diğer İsimleri:* Kermancî, Kirmancî, Kurdi, Kurdî, Kurmancî, Kurmanji *Lehçeleri:* Aşiti, Bayezidi, Boti (Botani), Hekari, Maraşi, Mihemedi, Şemdinani, Şikakî, Silivî. *Dil Ailesi:* Hint-Avrupa, Hint-Iran, İran, Batı, Kuzeybatı, Kürt *Açıklamalar:* Müslüman (Sünni), Müslüman (Alevi), Yezidi.
Ladino [lad]	Çoğunlukla İstanbul'da; daha azı İzmir'de. 10,000 konuşur Türkiye'dedir (Salminen 2007). Nüfus: 15,000. *Statüsü:* 7 (Yön değiştiren). *Diğer İsimleri:* Dzhudezmo, Haketia, Hakitia, Judeo Spanish, Judezmo, Sefardi, Spanyol *Dil Ailesi:* Hint-Avrupa, İtalik, Romen, Batı-İtal, Batı, Gallo-Iber, Ibero-Romen, Batı Iber, Kastilyan *Açıklamalar:* Yahudi.
Lazca [lzz]	Kuzeydoğu, Rize, Kemer, Atin, Ardaşen, Vitse, Arkab, Hopa, Sarp; Artvin, Sakarya, Kocaeli, Bolu. 20,000 konuşur Türkiye'dedir (Salminen 2007). Tüm diğer ülkelerdeki nüfus: 22,000. Türkiye'deki nüfus: 92,000 (1980). *Statüsü:* 6b (Tehdit Altında). *Diğer İsimleri:* Chan, Chanuri, Chanzan, Laze, Zan *Lehçeleri:* Mingrelian [xmf] (Zan) *Dil Ailesi:* Kartvelyan, Zan *Açıklamalar:* Müslüman.
Özbekçe, Güney [uzs]	Hatay, Gaziantep ve Urfa. 1 980 konuşur Türkiye'dedir (1982). *Statüsü:* 4 (Eğitim). *Dil Ailesi:* Altay, Türk, Doğu *Açıklamalar:* Afganistan göçmeni Türk vatandaşıdırlar. Kuzey Özbekçesinden [uzn] (Özbekistan ve Çin) farklılaşmıştır. Müslüman (Sünni).

Pontus (Rum)	Kuzeydoğu; 300 000 konuşur Türkiye'dedir (2009 Z. Diakonikolaou).
[pnt]	*Statüsü:* 6a (Canlı).
	Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Grek, Attic
	Açıklamalar: Müslüman.
Romani, Balkan	Batıda. 25 000 konuşur Türkiye'dedir.
[rmn]	*Statüsü:* 5 (Gelişen).
	Lehçeleri: Arlija (Erli).
	Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Hint-Iran, Hint-Aryan, Romani, Balkan
	Açıklamalar: Müslüman.
Sırpça	Batıda, dağınık olarak. 20 000 konuşur Türkiye'dedir (1980). 2 350 kişi tek dilli (1965 sayımı).
[srp]	Nüfus: 61 000.
	Statüsü: 6b (Tehdit Altında).
	Diğer İsimleri: Boşnakça, Bosnian
	Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Slav, Güney, Batı
	Açıklamalar: Müslüman.
Süryanice	Güneydoğu, Mardin. Ayrıca Arjantin, Belçika, Brezilya, Kanada, Almanya, Irak, Lübnan, Hollanda, Suriye, Amerika Birleşik Devletleri. 3 000 konuşur Türkiye'dedir (1994 H. Mutzafi).
[tru]	Tüm ülkelerdeki nüfus: 62 000. Türkiye'deki nüfus: 50,000–70,000 (1994).
	Statüsü: 6b (Tehdit Altında).
	Diğer İsimleri: Surayt, Süryani, Suryoyo, Syryoyo, Turani
	Lehçeleri: Kasaba Süryanicesi (Midyat Süryaniesi), Köy Süryanicesi ve Karışık Süryanice.
	Dil Ailesi: Afro-Asyatik, Semitik, Orta, Arami, Doğu, Kuzeybatı
	Açıklamalar: Hristiyan (Jacobite).
Tatarca	İstanbul ve pek çok başka yerde.
[tat]	*Statüsü:* 4 (Eğitim).
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Batı, Ural
	Açıklamalar: Müslüman.
Türk İşaret Dili	*Statüsü:* 6a (Canlı).
[tsm]	*Diğer İsimleri:* Tid
	Dil Ailesi: Deaf sign language

Türkçe	Yaygın birinci ve ikinci dil.
[tur]	Nüfus: 75 627 384 (TÜİK 2012)
	Statüsü: 1 (Ulusal).
	Diğer İsimleri: Türkiye Türkçesi, Anatolian, Turkish, Türkisch
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Güney
	Açıklamalar: Müslüman.
Türkmence	Tokat. 920 konuşur Türkiye'dedir (1982).
[tuk]	*Statüsü:* 4 (Eğitim).
	Diğer İsimleri: Trukhmen
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Güney, Türkmen
	Açıklamalar: Afganistan göçmeni Türk vatandaşıdırlar. Müslüman (Sünni).
Ubıhça	Istanbul, Marmara denizi yakınında, Haci Osman köyü. Konuşuru kalmamıştır.
[uby]	*Statüsü:* 10 (Ölü).
	Diğer isimleri: Oubykh, Pekhi, Ubyx
	Dil Ailesi: Kuzey Kafkas, Batı Kafkas, Ubyx
	Açıklamalar: Son konuşur 1992'de ölmüştür. Çoğu Türkiye'ye 1894're göçmüştür.
Uygurca	Kayseri, Istanbul. 500 konuşur Türkiye'dedir (1981).
[uig]	*Statüsü:* 4 (Eğitim).
	Diğer İsimleri: Uighur, Uigur, Uygur
	Dil Ailesi: Altay, Türk, Doğu
	Açıklamalar: Müslüman (Sünni).
Yunanca	İstanbul, İzmir. 4 000 konuşur Türkiye'dedir (1993).
[ell]	*Statüsü:* 5 (Dağınık).
	Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Grek, Attic
	Açıklamalar: Hemen hemen tüm Yunanlılar Türkiye'den göçmüşlerdir. 1900'lerde 1 500 000 kişi Türkiye'deydi.
Zazaca	Tüm ülkelerdeki toplam nüfus: 1 640 000.
[zza]	*Açıklamalar:* Üye dilleri şunlardır: Kuzey Zazaca [kiu], Güney Zazaca [diq]

Zazaca, Kuzey

[kiu]

Tunceli, Tunceli merkez, Hozat, Nazmiye, Pülümür ve Ovacik; Erzincan, Cayirli; Elazığ, Elazig merkez ve Karakoçan; Bingöl, Kiğı ve Karlıova; Muş, Varto; Sivas, Zara, İmranlı, Kangal, ve Divrigi; Erzurum, Hınıs ve Tekman. 140,000 konuşur Türkiye'dedir.

Statüsü: 4 (Eğitim).

Diğer İsimleri: Alevice, Dersimki, Dimilki, Kirmanjki, Kuzey Zaza, So-Bê, Zaza, Zonê Ma

Lehçeleri: Tunceli, Varto. Güney Zazacaya [diq] benzer. Güney Zazacayla [diq] sözlüksel benzerlik %70'tir.

Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Hint-İran, Iran, Batı, Kuzeybatı, Zaza-Gorani

Açıklamalar: Alevi-Zaza için etnonim: Kirmanj (Kirmanc), Kızılbaş-Zaza. Müslüman (Alevi).

Zazaca, Güney

[diq]

Doğu, Diyarbakır, Elazığ ve Bingöl. Çermik, Gerger, Eğil, Siverek, Dicle, Palu, Hani. 1 500 000 konuşur Türkiye'dedir (Paul 1998), Nüfus: Kendini Zaza olarak niteleyen 3 000 000-4 000 000 kişi (Paul 1998).

Statüsü: 4 (Eğitim).

Diğer İsimleri: Dimili, Dimli, Güney Zaza, Zaza, Zazaca

Lehçeleri: Dersim, Dumbuli (Dumbeli), Doğu Zaza (Orta Zaza), Hazzu (Hazo), Kori, Mutki, Siverek. Zazaca, Gorani [hac], Gilaki [glk], Mazanderani [mzn] ve Belci [bal] ile ilgilidir.

Dil Ailesi: Hint-Avrupa, Hint-İran, İran, Batı, Kuzeybatı, Zaza-Gorani

Açıklamalar: Müslüman (Sünni).

KAYNAKLAR

AALTO, P. (1955). "On the Altaic Initial p-*". *CAJ*, 1: 9-16.

AKASLAN, T. (2011). "-mAktA (ve -Iyor)". *Turkish Studies*, 6/4: 331-352.

AKASLAN, T. (2012). "Sözceleme Belirticileri Olarak -Iyor ve -mAktA". *Turkish Studies*, 7/3: 47-73.

AKMAJIAN, A. – DEMERS, R. – FARMER, A. - HARNISH, R. (2001). *Linguistics*. Cambridge: MIT.

AKSAN, D. (1998). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.

AKSAN, D. (2003). *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK.

ALTINÖRS, A. (2003). *Dil Felsefesine Giriş*. İstanbul: İnkılap.

ALTINÖRS, A. (2012a). "Dile Davranışçı Yaklaşımlara Chomsky'nin İtirazı Üzerine". *Karadeniz (Black Sea-Çernoe More)*, 4-14: 65-90

ALTINÖRS, A. (2012b). "Rousseau'nun Dilin Kekeni Meselesine Yaklaşımı". *Bilig*, 63: 1-10.

ALYAZ, Y. (2007). "Çağdaş Dilbilim Kuramları ve Baş-Sürümlü Öbek Yapısal Dilbilgisi". *Uludağ Üni. Eğitim Fakültesi Dergisi*, XX (2): 221-242.

AMMON, U. – DITTMAR, N. – MATTHEIER, K. –TRUDGILL, P. (ed.) (2004). *Sociolinguistics / Soziolinguistik: An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin: Walter de Gruyter.

ARIEL, M. (2008). *Pragmatics and Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.

ARIKOĞLU, E. (2007). "Greenberg'in Avrasyatik Dil Teorisi ve Türkçe". *Dil Araştırmaları*, 1: 109-114

ARIKOĞLU, E. (2009). "Nostratik Dil Teorisi İçinde Altay Dilleri". *Turkish Studies*, 4-8: 177-184.

ARONOFF, M. – REES MILLER, J. (ed.) (2007). *The Handbook of Linguistics*. Blackwell Publishing. Blackwell Reference Online.

ARONOFF, M. – FUDEMAN, K. (2011). *What is Morphology?* Malden-Oxford: Wiley-Blackwell.